ONLY ONE HOTAN IN THE WORLD

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

خوتەن دىئالېكتى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

11

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

ناملىق يۈرۈشلۈك كىتابلار

يىللار، ئادەملەر، ۋەقەلەر
مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، بوستانلىق ۋە ئېكولوگىيە
مەدەنىيەت، مائارىپ، تېبابەت
يېپەكچىلىك، قاشتېشى، گىلەمچىلىك
ئەدەبىيات ـ سەنئەت
ھېكايەتلەر
خەلق قوشاقلىرى (تاللانما)
ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر، چۆچەكلەر (تاللانما)
خەلق داستانلىرى
يەر ناملىرى
خوتەن دىئالېكتى
كىتابلار ئۇچۇرى
چەت ئەللىكلەر نەزىرىدىكى خوتەن
كارخانىچىلار

ISBN 7-5631-2040-8
(维文）定价：27.30元

ISBN 7-5631-2040-8
9 787563 120406

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىگانە ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

ONLY ONE HOTAN IN THE WORLD

خوتەن دەستىلىكى

تۈزگۈچى : ئابدۇللا سۇلايمان

BY
ABDULLA SULAYMAN

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىمىت قادىر
مەسئۇل كوررېكتورى: قەييۇم تۇرسۇن
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار
—— خوتەن دېئالىكتى

تۈزگۈچى: ئابدۇللا سۇلايمان

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى №14، پوچتا نومۇرى: 830046)
شىنخۇا كىتابخانىلىرى تەرىپىدىن سېتىلىدۇ
ئۈرۈمچى شەھەرلىك يېڭىيېڭ مەتبەئەچىلىك چەكلىك
مەسئۇلىيەت شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى: 880×1230 مم 1/32 باسما تاۋىقى: 13 قىستۇرما ۋارىقى: 2
2006 - يىل 5 - ئاي 1 - نەشرى
2006 - يىل 5 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىرازى: 3050 — 0001

ISBN 7—5631—2040—8
باھاسى: 27.30 يۈەن

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

مۇندەرىجە

خوتەن دىئالېكتى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان 1
ئابدۇللا سۇلايمان
قەدىمكى خوتەن تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى 1
خوتەن دىئالېكتىنىڭ فونېتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ... 10
خوتەن دىئالېكتىنىڭ لېكسىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ... 14
خوتەن دىئالېكتىنىڭ گراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى 17
خاتىمە 23

خوتەن دىئالېكت سۆزلۈكلىرى 29
روزى سايىت
كېرىيە شېۋىسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش 267
ئابدۇرشات مۇساجان
مۇقەددىمە 267
كېرىيە شېۋىسىنىڭ باشقا شېۋىلەر بىلەن بولغان
مۇناسىۋىتى 273
كېرىيە شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى 277
كېرىيە شېۋىسىنىڭ مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى 300
كېرىيە شېۋىسىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى 334
خاتىمە 351

گۇما شېۋىسى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى 357
ئابدۇقادىر سادىر
گۇما شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى.............. 358
گۇما شېۋىسىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى 370
گۇما شېۋىسىنىڭ گراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى 384
گۇما شېۋىسىنىڭ سېمانتىكىلىق ئالاھىدىلىكى 396

www.uyghurkitap.com

目 录

和田方言总论……………………………………………………………… 1
阿布都拉·苏来满
古于阗语发展进程……………………………………………………… 1
和田方言的语音特点 ……………………………………………… 10
和田方言的词汇特点 ……………………………………………… 14
和田方言的语法特点 ……………………………………………… 17
后记 ……………………………………………………………………… 23

和田方言词汇 ………………………………………………………… 29
肉孜·沙依提
初考于田土言……………………………………………………………… 267
阿布都日夏提·木沙江
序言…………………………………………………………………………… 267
于田土言与其它土言的关系……………………………………… 273
于田土言的语音特点……………………………………………… 277
于田土言的形态特点……………………………………………… 300
于田土言的词汇特点……………………………………………… 334
后记…………………………………………………………………………… 351

皮山土言及其特点 ………………………………………… 357

阿布都卡得尔·沙得尔

皮山土言的语音特点 ………………………………… 358

皮山土言的词汇特点 ………………………………… 370

皮山土言的语法特点 ………………………………… 384

皮山土言的语义特点 ………………………………… 396

ئابدۇللا سۇلايمان

خوتەن دىئالېكتى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان

قەدىمكى خوتەن تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى

ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش قورالى بولغان تىل ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تەڭ پەيدا بولغان بولۇپ، ئىنسانىيەت تارىخىدا كىشىلەرنىڭ ھايۋانات دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىقىشىغا ياردەم بەرگەنىدى. ئەمگەك — يەنى ياشاش ئۈچۈن تىنىمسىز ھەرىكەت قىلىش، ئىنسانلارنىڭ كوللېكتىپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىش زۆرۈرىيىتىنى تۇغدۇرۇپ، ئۆزئارا ماسلىشىش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ تەپەككۇرىنى ئىپادىلەيدىغان، مۇناسىۋەتلىشىدىغان ۋە پىكىر ئالماشتۇرالايدىغان تىلنىڭ بولۇشى لازىملىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇرغانىدى.

تىلنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تىلنىڭ شەكىللىنىشى ئۇزاق تارىخىي جەريانلارغا ئىگە بولۇپ، بۇ جەريان ئۇرۇقداشلىق، تائىپە، قەبىلە، مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن ھەرقايسى مىللەت تىلىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنى ھەمدە ھازىرقى زامان تىلىنىڭ ئەنە شۇ قەدىمكى ئۇرۇق، تائىپە، قەبىلە تىللىرى ۋە شېۋىلەر ئاساسىدا تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان جەرياندۇر.

بۇ ماقالىنىڭ تېما ئېھتىياجىنى چىقىش قىلىپ، تىلنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە شەكىللىنىشى توغرىسىدىكى يۇقىرىقى قىسقىلا ئەسلەتمىدىن كېيىن ئەسلىي بايانىمىزغا ئۆتەيلى.

تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولغىنىغا بىر مىليون 700 مىڭ يىل بولدى دەپ قارىلىدۇ. گەرچە خوتەندە كونا تاش قورال دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت ئىزلىرى تېخى بايقالمىغان بول-

www.uyghurbook.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

سىمۇ، ئالىملارنىڭ قارىشىچە، «12 مىڭ يىلنىڭ ئالدىدا گۈزەل، كۆركەم خوتەن قاشتېشى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە توشۇلۇشقا باشلىغان»[①] ئىدى. شۇنداقكەن قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز 10 مىڭ يىللاردىن بۇرۇنقى زامانلاردىلا بۇ زېمىندا ماكانلىشىپ تىرىكچىلىك قىلغانىدى. قەدىمكى ئۇدۇن بۇنىڭدىن تەخمىنەن 6-7 مىڭ يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا يېڭى تاش قورال دەۋرىگە قەدەم قويۇپ، «قاشتېشى يولى» نى بارلىققا كەلتۈرۈپ، «يىپەك يولى» نىڭ ئېچىلىشى، گۈللىنىشى ئۈچۈن تۆھپە قوشتى. بۇ قەدىمكى يۇرتتا ئەڭ دەسلەپكى ئۇرۇق-قەبىلىلەر تاش قورال ياساشتىن ئىبارەت بىر خىللا ئىجتىمائىي ئەمگەكلىك تۈرى بىلەنلا شۇغۇللىنىشتىن قاشتېشى يىغىش، قېزىش، چارۋىچىلىق، ئېكىنچىلىك، پىلىچىلىك، شەھەر-قەلئە ياساش، ھەر خىل ھۈنەر-سەنئەت بىلەن شۇغۇللىنىشقىچە بولغان ئېتنو مەدەنىيىتىدە ئۆزىگە خاس بولغان تىلنى يارىتىپ ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، تەگ-يىلتىزلىق تىللىرىغا ئۆتۈشۈشنى، قوبۇل قىلىشنى، قوشۇۋېلىشنى، ياساشنى بىرلەشتۈرۈپ، ھازىر بىز ئېيتىپ كېلىۋاتقان «خوتەن دىئالېكتى» نىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس ياراتتى.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 242-يىلى قۇرۇلغان ئۇدۇن خانلىقىنىڭ مىڭ يىلدىن كۆپرەك ھۆكۈم سۈرگەن تارىخىغا نەزەر سالساق، غەربىي يۇرتتا (ھازىرقى شىنجاڭدا) ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەرمۇ ئۆزلۈكسىز كۆپەيگەن. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، شۇ دەۋرلەردە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا ئۇدۇن، گۇما، ئۇزۇنتات، نىيا قاتارلىق 30 نەچچە شەھەر بەگلىكلىرى بارلىققا كەلگەن بولۇپ، يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىدىكى بۇ مۇھىم تۈگۈنلەر ئىچىدە ئۇدۇن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ھىندىستان قاتارلىق ئەللەر ئوتتۇرىسىدا ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ ئالاھىدە كۆزنىكى بولغان. ھىندىستان ئارقىلىق تارقىلىپ، شىددەت بىلەن كېڭەيگەن بۇددا دىنى بۇ رايوننى بۇددا دىنىنىڭ مەركەزلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندۇرغان. ۋېي، جىن سۇلالىسى ۋە جەنۇبىي-شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن باشلاپ

① «گۆھەر زېمىن خوتەن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994-يىل خەنزۇچە نەشرى 241-، 242-بەتلەر.

www.uyghurkitap.com

سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىگىچە (مىلادىيە 220-يىلىدىن 907-يىلىغىچە) نۇرغۇن مەشھۇر بۇددا ئۆلىمالىرى ۋە راھىبلار ئۇدۇنغا كېلىپ تەلىم ئالغان ياكى نوم تەپسىرچىلىكى بىلەن مەشغۇل بولغان. 872-يىلى (شيەنتۇڭنىڭ 13-يىلى) ئۇدۇن خانىنىڭ ساجۇ مىراۋۇلى جاڭ يىچاۋنىڭ جىيەنىگە يازغان بىر مەكتۇپىدا ئۆزىنىڭ خانلىق نامىنى «ئۇلۇغ ئۇدۇن دۆلىتى پەغپۇرى» دەپ ئاتىغان. ئۇدۇن ۋېسارا خان جەمەتى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ مىڭ يىلغا يېقىن ھۆكۈم سۈرگەن.

مىلادىيە 926-يىلى قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانى مۇسا ئارسلانخان شۇ چاغدا يەنىلا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىۋاتقان ئۇدۇنغا قارشى «غا-زات» ئۇرۇشى قىلىپ، ئۇدۇننى ئۆزلىرىگە قارام قىلدۇرۇپ، ئىسلامىيەت دەۋرىگە باشلاپ كىرگەن بولسىمۇ، قاراخانىيلارنىڭ ئىچكى مالىمانچىلىقىدىن پايدىلانغان ئۇدۇن ھۆكۈمدارلىرى ئىسلام دىنىغا قارشى ئۇرۇش قوزغاپ، قەشقەرغىچە باستۇرۇپ بارغان. مىلادىيە 1006-يىلى قاراخانىيلارنىڭ شۇ دەۋردىكى سۇلتانى يۇسۇپ قادىرخان ئۆزى بىۋاستە قوشۇن باشلاپ كېلىپ، ئۇدۇن رايونىدىكى بۇددىستلارنى ئەسلىدىكى ئېتىقادىدىن ئۇزۇل-كېسىل ۋاز كەچتۇرۇپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرغان. ئۇدۇن ۋېسارا خانلىقى يىمىرىلىپ، بۇ رايون پەيدىنپەي تۈركلەشتۈرۈلگەن.

ئۇنداقتا ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى خوتەن رايونىدىكى ئاھالىلەر قايسى تىلنى ئىشلەتكەن؟ بۇ سوئالغا ئەلۋەتتە ئىنسانشۇناسلار، تىلشۇناسلار، تارىخچىلار قوللانغان مېتود ۋە ئۇسۇل بويىچە، بۇ رايوندىن تېپىلغان يازما يادىكارلىقلار ۋە شۇ يادىكارلىقلاردا ئىشلىتىلگەن تىلغا؛ بۇ رايون ئاھالىسى ئىشلىتىۋاتقان ھازىرقى زامان تىلىدىكى قەدىمكى زامان تىل قالدۇقلىرىغا مۇراجىئەت قىلىش تارىخىي ماتېرىيالىزملىق ئىلمىي يەكۈندۇر.

ئاشۇ ۋەسىقە-ھۆججەتلەرگە نەزەر سالساق، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا مۇنداق يازغان: «ئەڭ ئوچۇق ۋە توغرا تىل پەقەت شۇ بىرلا تىلنى بىلىپ، پارسلار بىلەن ئارىلاشمايدىغان ۋە چەت ئەللەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى خىل تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارد-

لىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلىدا بۇزۇقلۇق بار. سوغداق (Soɫdak̦) ، كەنجەك (Kanqək) ، ئارغۇ (Arɫu) ئەنە شۇنداق ئىككى تىل بىلىدىغانلارغا كىرىدۇ. چەت ئەللەر بىلەن ئارىلىشىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىدىغان خىتىن (hotan خوتەن) ، تىبىت (tübüt تىبەت) ۋە تاڭغۇت (tanqut) لارنىڭ بەزىلىرىمۇ شۇنداق. ئۇلار تۈركلەر ئېلىگە كېيىنرەك كەلگەن» ، «. . . تۇبۇتلارنىڭ ئايرىم تىلى بار، خوتەنلىكلەرنىڭمۇ ئايرىم تىلى ۋە يېزىقى بار. ئۇلار ھەر ئىككىلىسى تۈرك تىلىدا چىرايلىق سۆزلىيەلمەيدۇ» . بۇ بايانلاردىن تارىختا بۇ رايوندىكى خەلقنىڭ ئايرىم تىل ۋە يېزىق قوللانغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

ئارخېئولوگلار 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردىن تاپقان تېپىلمىلار ئىچىدە توخرىلارغا ئائىت نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ بارلىقىغا ئاساسەن، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى شەھەرلەرگە جايلاشقان ئاھالىلار ئومۇمەن قەدىمكى زاماندىن ئوتتۇرا ئەسىرگىچە ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا تالىق بولغان توخرىلار ۋە ساكلاردىن ئىبارەت ئىدى، دەپ ھېسابلىماقتا. دەرۋەقە «مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 174-يىلىدىن 160-يىلىغىچە بىر قىسىم ساكلار ئېلىمىزنىڭ كەڭسۇ (گەنسۇ) رايونلىرىدىن ئىلى ۋادىسىغا كۆچۈپ بېرىش جەريانىدا، ئۇلارنىڭ بىر بۆلىكى خوتەن ئېكىنزارلىقىدا يەرلىشىپ قالغان»[①] . بەزى ئالىملار: «ساكلارنىڭ تىلى ئالاھىدە تىل ئىدى، بۈگۈنكى كۈندە خوتەن بىلەن مارالبېشىنىڭ تۇمشۇق قاتارلىق جايلىرىدا قەدىمكى ساكلارنىڭ شېۋىسى ساقلىنىپ قالغان» ②دەپ ھېسابلاپ، قەدىمكى خوتەن تىلىنى «خوتەن ساك تىلى» دەپ ئاتاشتى، شۇنداقلا دۇنخۇاڭ (دەشت ئاتا) غارلىرىدىن قېزىۋېلىنغان يازما يادىكارلىقلار ئىچىدىكى «خوتەن ساك تىلى» دا يېزىلغان بىر مۇنچە ھۆججەت-ۋەسىقىلەرنىڭ بارلىقىغا، بۇ ۋەسىقىلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ 10-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا (شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ چۇنخۇا يىللىرى) يېزىلغانلىقىغا ئاساسەن

① ② «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 19-، 21-، 22-بەتلەر.

«خوتەن رايونىدا 10-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىمۇ ساكلار ياشىغان. ھېچ بولمىغاندا، ئۇلارنىڭ خان جەمەتلىرى ساكلاردىن بولغان»[1] دەپ قاراشقان. «ساك تىلى» دېگەن بۇ ئاتالغۇ گېرمانىيىلىك سانسكرىتشۇناس رودېسنىڭ يۇقىرىقى ۋەسىقىلەردىكى تىلنىڭ شەرقىي ئىران تىلى شېۋىسىدىكى ساك تىلىغا ئەڭ يېقىن كېلىدىغانلىقىنى بايقاپ بەرگەن نامى بولۇپ، گەرچە ئىلىم ساھەسىدىكىلەر «ساك تىلى» دېگەن نامنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ ھەمدە بۇ نام تىل جەھەتتە قەدىمكى خوتەن تىلىغا يېقىنلىقىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرسىمۇ، تارىخىي رېئاللىقنى ئىسپاتلاپ بېرەلمەيدۇ.

خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەر ۋە غەربنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا ساكلارنىڭ ئۇدۇننى بويسۇندۇرغانلىقى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات چىقمايدۇ. جاڭ چيەن، بەن چاۋ، بەن يۇڭ قاتارلىقلارنىڭ غەربىي يۇرت خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئۇدۇنلۇقلار بىلەن ساكلارنىڭ پەرقى ئىنتايىن ئېنىق بولۇپ، ئۇلار باشقا-باشقا رايوندا ياشىغان، ئۇلارنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇدۇن يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدە بۇخىل تىلنى ئەزەلدىن «ساك تىلى» دەپ ئاتىمىغان، ئۇدۇنلۇقلارنى ساكلار دەپمۇ ئاتىمىغان.

ئۇدۇن رايونىغا تۈركلەر كىرىشتىن ئىلگىرىكى يوتقان خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان، ئىرق ئالاھىدىلىكى ۋە تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرگۈچى بىر قىسىم رەسىملەر، خاتىرە، ۋەسىقىلەرگە ئاساسلانغان بەزى ئالىملار: يوتقانلىقلارنى ئىران ئىرقىغا مەنسۇپ، تىلىنى «يوتقان تىلى»، يەنى «خوتەن تىلى» دەپ ئاتىسا؛ بەزىلىرى ۋەسىقىلەردىكى تىلنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسلىنىپ، ئۇنى ئىران تىلىغا مەنسۇپ دەپ قاراپ، «شەرقىي ئىران تىلى» ئىدى، دەپ ئاتىغان. بىراق خوتەن تىلىنىڭ ئېپتىدائىي ئالاھىدىلىكىنىڭ بۇزۇلۇشى سوغدى تىلىغا سىڭىشتۇرغاندا تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك بولغاچقا، يەنە بەزىلەر ئۇنى خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا بايان قىلىنغان ئۇلۇغ ياۋچىلار تىلىغا، يەنى كوشان

[1] «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 19-، 21-، 22-بەتلەر.

تىلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، دەپ قارىغان[1]. مەلۇمكى، تارىختىكى ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ يەنە بىر تارمىقى بولغان كوشان ئىمپېرىيىسى مىلادىيە 120-يىلى خوتەن، يەكەن، قەشقەر خانلىقلىرىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، بۇ رايونلارغا ئۇلارنىڭ تىلىنىڭمۇ تەسىر قىلغانلىقى تارىخىي پاكىتتۇر.

يەنە ئوخشاش بولمىغان قاراشلاردىن: «نىيا، ئۇدۇن، پىشامشان (چارقىلىق ئەتراپى) قاتارلىق جايلاردا ئاساسەن قەدىمكى ھىندىستان-نىڭ غەربىي شىمال شېۋىسى قوللىنىلاتتى، بۇ ئومۇمەن ‹نىيا ئاۋام تىلى دېيىلەتتى› » دەيدىغان؛ شۇنداقلا خوتەن رايونىدىن تېپىلغان مىلادىيە 2-ئەسىردىن ئىلگىرىكى كارۇشتى يېزىقىدا ھىندىستاننىڭ قارا تىلى (پراكرىت) دا يېزىلغان نوم بىتىگ «دارماپادا» غا ئاساسلىنىپ ئــوتتۇرىغا قويۇلغان قەدىمكى خوتەن تىلىنى «ھىندى تىلى» دەپ ئاتاشلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

بىراق، قەدىمكى خوتەن تىلىنى نوقۇللا «ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ. . . شەرقىي ئىران تىلى. . . ھىندى تىلى» دېيىش ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس. ياكى، بۇ تىلنى «ئىران تىللىرى بىلەن تۈرك تىلىنىڭ قوشۇلمىسىدىن ھاسىل بولغان مۇرەككەپ تىل» دېيىش ئەقىلگە سىغمايدۇ، تىلشۇناسلىق نەزەرىيىسىگىمۇ ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئېنىقكى، ئوخشىمىغان ئىككى خىل تىل سىستېمىسىدىن ئەبجەش بىر تىل ھاسىل بولمايدۇ، ئۇلار بىر-بىرىنى چەتكە قاقىدۇ. يەنى بىرى ئاساس، يەنە بىرى ياردەمچى بولىدۇ. ئاساس تىل لېكسىكا، مورفولو-گىيە جەھەتتىن ئۇستۇنلۈك قازانسا؛ ياردەمچى تىل مەلۇم جەھەتتە لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق ئىزىنى قالدۇرىدۇ. بۇ قائىدىگە قارى-غاندا، بۇددا دىنى ۋە مەدەنىيىتى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇدۇنغا كىرگەن پراكرىت تىلى (نوم تىلى) مىلادىيەدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن لېكسىكا جــەھەتتىن بىر مەزگىل «ئۈستۈنلۈك» قازانغان بولسىمۇ، لېكىن

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 27-بەت.

«خوتەن تىلى»نى ھەممە جەھەتتىن بويسۇندۇرالمىغان[1]. بۇ يەكۈنـىمىزنى تۆۋەندىكى ئىككى پاكىت تېخىمۇ ئېنىق دەلىللەيدۇ: بىرى، مەشھۇر سەيياھ شۈەنزاڭ «ئۇلۇغ تاڭ خاندانلىقى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت ھەققىدە خاتىرىلەر» (« 大唐西域记 ») دېگەن كىتابىنىڭ 12 ـ جىلدىدا: «قۇستانا (خوتەن) يېزىقىنىڭ قائىدىسىدە ھىندىستان يېزىقىغا ھۆرمەت قىلىنىپ، ئۇنىڭ شەكلى ئازراقلا ئۆزگەرتىلگەن. ئەمما، تىلى بولسا بۇ ئەلدىكى ئاھالىنىڭ مىجەزى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، باشقا ئەللەرنىڭ تىلىدىن پەرقلىنىدۇ؛ ھىندى تىلىمۇ ئەمەس، جۇڭگو تىلىنىڭ ئۆزگەرمىسىمۇ ئەمەس» دەپ يازسا، يەنە بىرى، ياپونىيە تارىخچىسى يۇتيەنخېڭ «ئاۋرېل ستەيىن نىيا خارابىسىدىن تاپقان كارۇشتى يېزىقىدىكى خاتىرىلەرنىڭ تىلى ھەقىقەتەنمۇ ھىندى تىلىمۇ ئەمەس، ئىران تىلىمۇ، شۇنىڭدەك تۈركىي تىلىمۇ ئەمەس ئىدى»[2] دەپ يازغان. يۇتيەنخېڭ ئەپەندى: «بۇ تىل تۈركىي خەلقلەر بۇ يەرگە كىرىشتىن بۇرۇن، مۇشۇ رايوننىڭ ئېغىز ۋە يېزىق تىللىرىدا ئىشلىتىپ كەلگەن تىل بولۇپ، بەزى ئالىملار بۇ تىلنى ‹ئۇدۇن تىلى› ياكى ‹خوتەن تىلى› دەپ ئاتايدۇ. بەزىلەر بۇ تىلنىڭ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ‹ئىران تىلى› ياكى ‹شەرقىي ئىران تىلى› دەپ قارايدۇ. ئەگەر ‹ئىران تىلى› دەپ قارىلىدىغان بولسا، ‹خوتەن تىلى›نى ‹سوغدى تىلى› بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك بۇ تىلنىڭ دەسلەپكى ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز»[3] دەيدۇ.

دەرۋەقە قەدىمكى خوتەن تىلىدا يۇقىرىقى تىللاردىكى ئالامەتلەرنىڭ بارلىقىنى ئىنكار قىلالمىساقمۇ، شۇنداقلا بۇ رايوندا مىڭ يىلغا يېقىن ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن بۇددا دىنى تەسىرىدىن، ئاھالىلەر تىلىغا ھىندى تىلى (پراكرىت) ئاستا-ئاستا سىڭىشكە باشلاپ، سانسكرىتچە ئامىللارنى پەيدا قىلغانلىقىنى چەتكە قاقمىساقمۇ، قەدىمكى خوتەنلىكلەر قوللانغان بۇ تىلنىڭ «ئۇدۇن تىلى» ياكى «قەدىمكى خوتەن تىلى» ئىكەنلىكىنى تارىخىي پاكىتلار ئىسپاتلىغان.

① ئىمىن تۇرسۇن: «تارىمدىن تامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990-يىل 1-نەشرى.
② ③ يۇتيەنخېڭ (ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986-يىل 1-نەشرى.

www.uyghurkitap.com

«تەكلىماكاننى چۆرىدەپ جايلاشقان بوستانلىقلارنىڭ تارىختا بىر قانچە خىل دىن ۋە بىر قانچە خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۇچرىشىش نۇقتىلىرى بولغىنىدەك، بىر قانچە خىل تىل ۋە يېزىقلارنىڭمۇ ئۇچرىشىش ۋە ئارىلىشىش نۇقتىلىرى بولغانلىقى مەلۇم ... خوتەن بوستانلىقلىرىدا مانا مۇشۇنداق ئارىلىشىش قاتلامىمۇ قاتلام يۈز بەرگەن. خوتەن دىئالېكتىدا بولۇپمۇ ئۇنىڭ لېكسىكا قىسمىدا ئىپادىلىنىپ تۇرغان بىر قىسىم ئالاھىدىلىكلەرنى مانا شۇنداق ئارىلىشىشلارنىڭ ئىزلىرى دېيىشكە بولىدۇ».

قەدىمكى خوتەن تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى ھەققىدە مەھمۇد قەشقەرى مۇنداق يازغان: «خوتەنلىكلەر بىلەن كەنجەكلەر سۆزنىڭ بېشىدىكى ‹ ئېلىپ › (Elip) نى ‹ ھ(h) › غا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركىي تىللاردا يوق بىر تاۋۇشنى كىرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن بىز ئۇلارنى تۈركلەردىن ھېسابلىمايمىز. مەسىلەن، تۈركلەر ‹ ئاتا › نى ‹ اتا › (ata) دېسە، ئۇلار ‹ ھاتا › (hata) دەيدۇ؛ تۈركلەر «ئانا» نى ‹ انا › (ana) دېسە، ئۇلار ‹ ھانا › (hana) دەيدۇ. مەھمۇد قەشقەرى ئېيتقان بۇ خىل تىل ئادىتى خوتەن دىئالېكتىدا ھازىرمۇ قىسمەن ساقلىنىۋاتىدۇ. مەسىلەن، ئالاپۇ ـ ھالاپۇ (يالغانچى، پوچى) ، ئىلدام ـ ھالدام (تېز، چاپسان) ، ئالاڭ ـ ھاللاڭ (ئوچۇق) ، ئابدال ـ ھابدال (تىلەمچى)... دېگەنلەردەك.

قەدىمكى خوتەن تىلىنىڭ تۈركچىلىشىشىگە كەلسەك، خوتەن رايونى «ئىسلامىيەتتىن كېيىن پۈتۈنلەي تۈركلىشىشكە باشلىغان» دېيىلسىمۇ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىلا تۈركىي تىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ناھايىتى ئاستا تۈركچىلىشىشكە باشلىغان بۇ تىل تاكى 11-ئەسىردىمۇ تۈركچىلىشىش جەريانىنى تاماملاپ بولالمىغان. خوتەن قاراخانىيلار تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ 50 يىلدىن كېيىن ئۇلۇغ ئالىم، تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى يازغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خوتەنلىكلەرنى «ئىككى خىل تىل بىلىدىغان» دەپ ئىزاھلىشىمۇ بۇ قارىشىمىزنى ئىسپاتلايدۇ.

مەلۇم بولغىنىدەك، 11-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ دەسلەپتە ئىسلامىيەت قوشۇنلىرى، ھاكىمىيەت مەمۇرلىرى، كېيىنچە يەر ئۆز-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

لەشتۈرۈش قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن ھەرخىل قەبىلىلەر (ياغما، قارلۇق، ئوغۇز، چىگىل، قارچۇق، چارۇق، چۇمۇل، مەركىت ۋە باشقىلار) خوتەن رايونىغا كۆچۈپ كەلگەچكە، 12-ئەسىردە «خاقانىيە» تىلىنىڭ، 15 ـ 16-ئەسىرلەردە «چاغاتاي تىلى»نىڭ تەسىرى بىلەن ۋە قەدىمكى خوتەن تىلىنى تەگ-يىلتىز قىلىپ، بۇ رايوندا يېقىنقى ئەسىرلەردە «قەشقەر تۈركچىسى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بىر دىئالېكتى مەيدانغا كەلگەن. بۇ دىئالېكت-شېۋىلەردە ئاق كۆڭۈل، ئەمگەكچان، ھۈنەر-سەنئەتلىك خەلقنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك، پىلىچىلىك، تېبابەتچىلىك ساھەلىرىدە؛ مەنىۋى ھاياتىنىڭ بىر قىسمى بولغان فولكلور، ئەدەبىيات-سەنئەت جەھەتلەردە ياراتقان مول ئىجادىي تۆھپىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان، پەقەت مۇشۇ رايونغا خاس بولغان جانلىق، ئوبرازلىق سۆزلەر، ئاتالغۇ، ئۇقۇملار ئىجاد قىلىنغان.

كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي ئامىللاردىن سىرت، بۇ رايوندىكى يۇلتۇزلار تۈركۈمىدەك ئۈزۈك بوستانلىقلار ۋە ئاھالە ياشىغان تاغلىق جايلار مۇساپىسىنىڭ بىر-بىرىگە يىراق بولۇشى، بولۇپمۇ بۇ بوستانلىقلار ئاھالىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورۇن جەھەتتىكى يىراقلىقى سەۋەبىدىن تەكرىتېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى باشقا جايلار بىلەن بولغان بېرىش-كېلىش، ئارىلىشىش، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ قىيىنلىقى قاتارلىق ئامىللار قوشۇلۇپ خوتەن رايونىدا بىر دىئالېكت بەلۈيغى شەكىللەنگەن.

فونېتىكا، گرامماتىكا بولۇپمۇ لېكسىكا جەھەتتىن خېلى بىر قىسىم ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە خوتەن دىئالېكتى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاكتىپ، ئىجابىي تەسىرى ئارقىلىق بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان پەيدىنپەي ئەدەبىي تىل نورمىسىغا چۈشكەن ۋە چۈشۈۋاتقان بولسىمۇ، ھېلىھەم بەزى چەت يېزا-كەنتلەر، تاغلىق رايونلاردىكى ئاھالىلارنىڭ جانلىق تىلى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىل نورمىسىدىن (فونېتىكا، لېكسىكا جەھەتتىن) قىسمەن پەرقلىنىپ تۇرماقتا.

شۇنى ئالاھىدە قەيت قىلىش لازىمكى، تىلشۇناسلار تەرىپىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۈچ چوڭ دىئالېكتىنىڭ بىرى دېيىلگەن خوتەن

دىئالېكتى رايونىدا يەنە فونېتىكا، گرامماتىكا بولۇپمۇ لېكسىكا جەھەت-تىن بەزى پەرقلەرنى ساقلاپ كەلگەن «گوما شېۋىسى»، «قاراقاش شېۋىسى»، «ئىلچى شېۋىسى»، «لوپ شېۋىسى»، «كېرىيە شېۋى-سى» (چىرا، كېرىيە، نىيا، چەرچەن، چاقىلىق ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بولۇپ، بۇلار خوتەن دىئالېكتىنىڭ شېۋە رايونلىرى-دۇر. بۇ شېۋىلەر خوتەن دىئالېكتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتىغا زور تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن. مەيلى خوتەن دىئالېكتى ياكى خوتەن دىئالېكتىنىڭ يۇقىرىقى بەش شېۋە قاتلىمى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا دىئالېكتلىرى بىلەن بولغان پەرق - ئۆزگىچىلىكلىرى پەقەت تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسى ۋە لۇغەت تەركىبىدە كۆرۈلۈپ، گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇش ۋە ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدە پەرقلەر يوق دېيەرلىك.

خوتەن دىئالېكتىنىڭ فونېتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى

خوتەن دىئالېكتىدىكى فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر تاۋۇش ئۆز-گىرىشى، ئاجىزلىشىشى، چۈشۈپ قېلىشى، كۆپىيىپ قېلىشى ۋە تاۋۇش ئاسسىمىلياتسىيىسى قاتارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ.

1. تاۋۇش ئۆزگىرىشى جەھەتتە

بۇ دىئالېكتتا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى ئا-ساسەن بۇزۇلغان بولۇپ، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى بىر قەدەر ئاجىز. مەسىلەن: كۆزۈك ← كۆزەك، ئويۇن ← ئويان، ئۆلۈم ← ئۆلەم، ئۆتۈك ← ئۆتەك، توكۇر ← توكا، قولۇم ← قولام ... دېگەنلەردەك.

ئەدەبىي تىلدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن سۆزنىڭ بىرىن-چى بوغۇمىدا كەلگەن «ئۆ» تاۋۇشى بۇ دىئالېكتتا «ئو» دەپ؛ «ئۇ» تاۋۇشى «ئۆ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن: جۇپ ← جۆپ، گۆش ← گوش، گۇل ← گۆل ... دېگەندەك.

بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى «ھ» ئۈزۈك تاۋۇشى چۈشۈپ قې-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

لىپ، ئەدەبىي تىلدىكى «ھ» ئۈزۈك تاۋۇشى بىلەن باشلانغان سۆزلەرنى سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان سۆزگە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. مەسىلەن: ھوشيار ← ئوشيار، ھەشقاللا ← ئەشقاللا، ھۆل ← ئۆل ... دېگەنلەردەك.

بۇخىل تاۋۇش ئۆزگىرىشىگە، بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە كېلىدىغان «ئا» تاۋۇشىنىڭ مۇئەييەن شەرت ئاستىدا ئۈزۈك تاۋۇشقا (مەسىلەن: بارىدىكەن ← بارتكەن، ئالىدىكەن ← ئاتكەن. . .) ئايلىنىشى؛ سۆزلەر ھەرخىل شەخسلەر بىلەن تۈرلەنگەندە، شۇ سۆزدىكى ئۈچ شەخس قوشۇمچىسىنىڭ ئالدىدا كەلگەن بىر ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ «ت» تاۋۇشىغا (مەسىلەن: قىلىمەن ← قىتمە، كېلىدۇ ← كىتۇ. . .) ئۆزگىرىشىنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

تۈرلىنىشى ۋە ھېچقانداق گراممىتىكىلىق باغلىنىشى بولمىسىمۇ، بىر قىسىم سۆزلەردىكى بىرىنچى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئۆزئارا ئۆزگىرىشى، خوتەن دىئالېكتىدىكى فونېتىكىلىق ھادىسىدۇر. بۇ جەھەتتە: «ئۇ» تاۋۇشىنىڭ «ئە» بولۇپ كېلىشى؛ «د» تاۋۇشىنىڭ «ت» بولۇپ (مەسىلەن: ئوقۇيدۇ-ئوقۇيتۇ، ئىشلەيدۇ-ئىشلىتۇ. . .) كېلىشى؛ «ھ» تاۋۇشىنىڭ «ي» بولۇپ (مەسىلەن: ھېساب - يىساب، ھېكايە - يېكايە. . .) كېلىشى؛ «ئا» تاۋۇشىنىڭ «ئە» بولۇپ (مەسىلەن: ئادەم - ئەدەم، لاسىدە - لەسىدە. . .) كېلىشى؛ «ئې» تاۋۇشىنىڭ «ئى» بولۇپ (مەسىلەن: كېچە - كىچە...) كېلىشى؛ تۈپ سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «چ» تاۋۇشىنىڭ «ش» بولۇپ (مەسىلەن: قىزغۇچ-قىزغۇش، ئاچقۇچ - ئاچقۇش. . .) كېلىشى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

بۇ دىئالېكتتا ئايرىم سۆزلەردە كېلىدىغان «ر» تاۋۇشى «ي» تاۋۇشىغا (مەسىلەن: ئۆيگە كىرىڭ - ئۆيگە كىيىڭ، ئۆيگە سۇ كىرىپتۇ - ئۆيگە سۇ كىيىپتۇ. . .) ئۆزگىرىشىدۇ. بىراق، بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا كېلىدىغان «ق // ك // پ» تاۋۇشلىرى شۇ سۆزلەرگە ئۇلانغاندا «غ // گ // ۋ» تاۋۇشلىرىغا ئۆزگىرىشمەيدۇ.

2. تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

خوتەن دىئالېكتىدا بەزى بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار

ئۆلىنىپ، بىرىنچى بوغۇمى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە كەلگەندە تاۋۇش ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

گەپ+ ئىم= گېپىم ـ گىپىم، بەل+ ئىم=بېلىم ـ بىلىم ...
ۋە باشقىلار.

ئەدەبىي تىلدا «يە// دە» دېگەنگە ئوخشاش بىر ئوچۇق بوغۇمدىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىن كېيىن ئوچۇق بوغۇم ئۆزگەرسە، شۇ سۆزدىكى سوزۇق تاۋۇش ئاجىزلاشمايدۇ. بىراق، بۇ دىئالېكتتا بىر قىسىم سۆزلەردىكى بوغۇم ئۆزگىرىشى تۆپەيلىدىن تاۋۇش ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

دەيلى ـ دېيىلى، دەيمىز ـ دېتۇ، قىلايلى ـ قېتىمىز ...
دېگەنلەردەك.

بۇ دىئالېكتتا مەلۇم كونكرېت شارائىتتا جاراڭلىق ۋە جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار ئالمىشىپ، تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىششى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

پىياز ـ پىشاز، يۆتەل ـ ھۆتە، يىپ ـ شىپ، يىڭ ـ شىڭ، يىلىك ـ ھىلىگ

3. تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا سېلىشتۇرغاندا، خوتەن دىئالېكتىدا ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى خېلى كۆپ كۆرۈلىدۇ. بولارغا: «ر» تاۋۇشى ساناق سانلار تەركىبىدە كەلگەندە (مەسىلەن: قىرىق ـ قىخ، بىر ـ بىي. . .) ؛ «ر» تاۋۇشى ئىسىم، پېئىل سۆزلىرىنىڭ ئاخىرىدا كەلگەندە (مەسىلەن: ھارۋا ـ ھايۋا، بارىمەن ـ بايىمە، رادىئو ـ يادىئو. . .) ؛ «ر» تاۋۇشى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش «ئە// ئى» لارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كەلگەندە (مەسىلەن: كىرپە ـ كىپە، گىردە ـ گىدە. . .) ؛ «ي» تاۋۇشى كۆپ بوغۇملۇق پېئىللاردا «ر// ق» تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەندە (مەسىلەن: سايرىماق ـ سارىماق، ئايرىلماق ـ ئارىلماق. . .) ؛ «ي» تاۋۇشى مەلۇم سۆزلەردە «س// چ» تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەندە (مەسىلەن: قايچا ـ قاچا، قايسى ـ قاسى. . .) ؛ بوغۇم بېشى بولۇپ كەلگەن «ھ» تاۋۇشى بەزى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇ-

كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

مىدا بوغۇم بېشى ياكى بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە (مەسىلەن: مەسلىھەت ـ مەسلەت، ئەھۋال ـ ئەۋال. . .) چۈشۈپ قېلىشنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

4. تاۋۇشلارنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى

ئەدەبىي تىلدىكى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان بەزى سۆزلەرنىڭ ئالدىغا، بۇ دىئالېكتتا بىر سوزۇق تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تاۋۇش ئاجىزلىشىپ، شۇ سۆزدە بىر بوغۇم كۆپىيىپ قالىدۇ. مەسىلەن: ھاك ـ ئاھاك، ھېكى ـ ئاھېكى. . . دېگەنلەردەك.

يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ئوخشاش ئىسىملارنىڭ 3-شەخس قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن ئورۇننى، تەرەپنى بىلدۈرىدىغان «ئاستى // ئۈستى. . .» دېگەندەك رەۋىشلەر كېلىشلەر بىلەن تۈرلەنگەندە، كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ ئالدىدىكى بىر «ن» تاۋۇشى كۆپىيىپ قالىدۇ. مەسىلەن: ئۈستىدە ـ ئۈستىندە، ئاستىنىڭ ـ ئاستىننىڭ ... دېگەندەك.

5. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيىلىشىشى

خوتەن دىئالېكتىدىكى مۇھىم فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكنىڭ يەنە بىرى، تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيىلىشىشى، بولۇپمۇ سۆزلەرگە ھەرخىل قوشۇمچىلار ئۇلانغان ئەھۋالدىكى تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيىلىشىشىنىڭ كۆپرەك كۆرۈلۈشىدۇر. بۇ جەھەتتە: «چ // ش» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە «س» بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ، تۈپ سۆز ئاخىرىدىكى «چ // ش» تاۋۇشلىرىنىڭ «س» تاۋۇشىغا (مەسىلەن: چۈشسەم ـ چۈسسەم، كەچسەم ـ كەسسەم. . .) ئۆزگىرىشىنى؛ «ت» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە «س» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، تۈپ سۆز ئاخىرىدىكى «ت» تاۋۇشىنىڭ «س» تاۋۇشىغا (مەسىلەن: كەتسۇن ـ كەسسۇن، ساۋاتسىز ـ ساۋاسسىز...) ئۆزگىرىشىنى؛ «ت» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان قىسمەن سۆزلەرگە «چ» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، تۈپ سۆز ئاخىرىدىكى «ت» تاۋۇشىنىڭ «چ» تاۋۇشىغا (مەسىلەن: سائەتچى ـ سا-

ئەچچى، سەنئەتچى ـ سەنەچچى. . .) ئۆزگىرىشىنى كۆرسىتىشكە بو-
لىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، «ز» تاۋۇشى بىلەن «س» تاۋۇشىنىڭ، «ن»
تاۋۇشى بىلەن «ل» تاۋۇشىنىڭ (مەسىلەن: قانلىق ـ قاللىق، جاذ-
لىق ـ جاللىق. . .) ئاسسىمىلياتسىيىلىشىشى كۆرۈلىدۇ ھەمدە بۇ-
خىل تاۋۇش ئاسسىمىلياتسىيىلىشىشى سەۋەبىدىن بەزى سۆزلەرنىڭ
كۆپ خىل ۋارىيانتلىرى ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن: ئەجەب ـ
ھەجەب / ھېجىپىي، ھەشقىپىچەك ـ ئەشقىپىچەك /
ئاشقىپىچەك. . . دېگەنلەردەك.

بۇ دىئالېكتتا يەنە «ت» تاۋۇشى كۆپرەك ئۇچرايدۇ. ھازىرقى
زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا تىل ئۇچى ئۇزۇك تاۋۇش بولغان «ت»
قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «دۇرۇر// تۇرۇر// ئۇرۇر» لارنىڭ ئۆزگىرى-
شىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، بۇلار لوپنۇر دىئالېكتىدا بىر «د» شەكلىدە
ساقلىنىپ كەلگىنىدەك، بۇ دىئالېكتتىمۇ بىر «ت» شەكلىدە ساقلى-
نىپ كەلگەن. مەسىلەن:

خوتەن دىئالېكتىدا:	چاغاتاي تىلىدا:	قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا:
كېتىمىز	كەلەدۇرمىز	كەلىپ تۇرۇرمىز
ئېيتتىمە	ئەتەدۇرمەن	ئېتە تۇرۇرمەن
يانتىمىز	ياناڈۇرمىز	يان تۇرۇرمىز

خوتەن دىئالېكتىنىڭ لېكسىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى

ماقالىمىزنىڭ بېشىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، كۆپ قاتلام،
كۆپ خىل ئامىل، جۇغراپىيىلىك جايلىشىش، ئىشلەپچىقىرىش،
ئىجتىمائىيەت، ھۈنەر-سەنئەت جەھەتلەردىكى ئۆزگىچىلىكلەر تۈپەيلى-
دىن خوتەن دىئالېكت رايونىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا
تەڭدىشى يوق نۇرغۇن سۆز-ئاتالغۇ، ئۇقۇملار ھەم ئەدەبىي تىلدىكى
سۆزلەرنىڭ كۆپلىگەن ۋارىيانتلىرى بار. بۇ مۇستەقىل سۆزلەر ئىچىدە
ئىسىملار كۆپرەك، ياردەمچى سۆزلەر ئىچىدە ئىملىق، ئۇندەش، ئۇلاذ-

www.uyghurkitap.com

مىلار كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. بۇخىل لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكنى تۆۋەندىكىدەك (ئىلاۋە: دىئالېكت ـ شېۋە سۆزلۈكلىرى ھەرپ تەرتىپى بويىچە مەخسۇس سەھىپىدە كۆرسىتىلگەچكە، بۇ يەردە پەقەت زۆرۈرىيەت ۋەجىدىن ئازلا مىسال ئېلىنىدۇ) كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

1. بىر قىسىم يەر-جاي ناملىرى، ھۈنەر-سەنئەت، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە باشقا جەھەتلەردىكى مۇشۇ رايونغا خاس بولغان سۆزلەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ.

2. بۇ دىئالېكتتىكى قىسمەن سۆزلەرنىڭ ئەدەبىي تىلدىكى مەنە دائىرىسى ۋە ئىشلىتىلىش ئورنى ئوخشىمايدۇ ياكى پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: «كاداك» سۆزى ئەدەبىي تىلدا «تەجرىبىلىك، پىششىقان ئادەم...» دېگەندەك مەنىلەرگە ئىگە بولسىمۇ، بۇ دىئالېكتتا «ھاكاۋۇر، مەنمەنچى. . .» دېگەندەك مەنىدە؛ «گاداي» سۆزى ئەدەبىي تىلدا «نامرات، يوقسۇل» دېگەن مەنىلەرگە ئىگە بولسىمۇ، بۇ دىئالېكتتا «ياشانغان، قېرى كىشى. . .» دېگەندەك مەنىدە؛ «يامان» سۆزى ئەدەبىي تىلدا «ئەسكى» مەنىسىنى بىلدۈرسە، بۇ دىئالېكتتا دەرىجە رەۋىشى ئورنىدا كېلىپ، «ناھايىتى، ئىنتايىن» دېگەن مەنىدە (بۇ ئادەم يامان كۈچلۈككەن. . .) قوللىنىلىدۇ.

3. بۇ دىئالېكتتا قىسمەن سۆزلەرنىڭ مەنىسى ئەدەبىي تىلغا ئوخشاش بولسىمۇ، فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن: مۇت ـ بىكار، ھەقسىز / ئۆمىلاقمان ـ ھەمىشە، دائىم/ تەمەت ـ مۇتلەق، پۈتۈنلەي/تەدان ـ قۇۋ، ھىيلىگەر / پەلتەك ـ ئەپكەش ... دېگەندەك.

4. بۇ دىئالېكتتا ھەم ئەدەبىي تىلدىكى سۆزنى ھەم دىئالېكت-شېۋە سۆزلىرىنى ئالماشتۇرۇپ قوللىنىش ئەھۋاللىرى بار. مەسىلەن: زادى ـ زادى/غولى، راستىنىلا ـ راستىنىلا / چىمپىششىغ، قاۋۇل ـ قاۋۇل / گەۋرى. . . دېگەنلەردەك.

5. بۇ دىئالېكتتا قىسمەن سۆزلەر ئەدەبىي تىلغا ياندىشىپ مەنىداش سۆز گۇرۇپپىسى ھاسىل قىلىدۇ. ئەمما، خەلق ھەرئىككىسىنى چۈشەنسىمۇ، ئۆز شېۋىسى بولغىنىنى كۆپرەك قوللىنىدۇ. مەسىلەن: گال ـ پوكان / قوچۇش ـ مالتىلاش / چىرايلىق ـ ئۈز / جىق ـ

ئاۋۇن / دۈت ـ دىۋەڭ. . . دېگەنلەردەك.

6. بۇ دىئالېكتتا قانۇنىيەتلىك تاۋۇش ئۆزگىرىشى ياكى ئالمى-
شىش ھادىسىلىرىگە ئوخشىمايدىغان، ئەمما، مەنە، تەلەپپۇز جەھەت-
تىن ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشايدىغان سۆزلەر بار. مەسىلەن:
ئابرۇي ـ ئاۋۇي / ئىتتىك ـ يىتتىگ / ھۆپۈپ ـ ھۆپەپ /
مۇ-شۇك ـ مىش / كارىۋات ـ كاتۇ / چويلا ـ چالۇ. . . دېگەنلەر-
دەك.

7. بۇ دىئالېكتتا ئەدەبىي تىلدىكى ئاتالغۇلارنىڭ بىرقانچە خىل
ئاتىلىشى بار. مەسىلەن: «تۇغۇش» دېگەن ئاتالغۇنى ئالساق، ئەدەبىي
تىلدا «توخۇ تۇغدى، قوي تۇغدى. . . » دېگەندەك ھەممىسىگە «تۇغ-
دى» سۆزى قوللىنىلسا، بۇ دىئالېكتتا «قوي قوزىلىدى، توخۇ تۇخۇم
قۇيدى، كالا موزايلىدى، ئات تايلىدى، ئەچكۇ ئوغلاقلىدى. . . » دەپ
قوللىنىلىدۇ.

8. بۇ دىئالېكتتا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىلىق تەر-
كىبلىرى ھازىرغىچە داۋاملاشقان بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدى-
كى سۆزلەردىن ئىزچىل قوللىنىلىپ كېلىۋاتقانلىرى خېلى كۆپ.
مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	خاقانىيە تىلىدا:	خوتەن دىئالېكتىدا:
پاكىز، ساپ	ئېرىغ	ئېرىغ
كۆپ، بەك	بىچاغ	بىچاغ
ئاستىن	ئالتىن	ئالتىن
ئوچۇق	ھالالاڭ	ھالالاڭ
تېز، چاپسان	شاپ	شاپ
ئىش ھەققى	مانجۇ	مانجۇ
تۆڭلۈك	تۈنۈك	تونۇك

دېگەنلەردەك.

9. تارىخىي، ئىجتىمائىي، جۇغراپىيىۋى ئامىللار ۋە تىل تەرەق-
قىياتى ئېھتىياجىدىن خەنزۇ، ئەرەب، پارس تىللىرىدىن بۇ دىئالېكتقا
كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەرمۇ بار. مەسىلەن: ساي (ھازىر)، ساخۇ
(گومۇش)، سەيپۇڭ (كىيىم تىككۈچى)، ئەمبەل (ئاشتاختا)،
جۇسەي (كۇدە)، تېڭشا (ئاڭلا)، جا (ساختا)، خارەت (ياغاچ-

—چى) ، كالپۇك (لەۋ) ، زەدەك (سەۋزە) ، سەگ (ئىت) ، چەپ (سول) ، زەدا (باي، پۇللۇق، زەردار) . . . دېگەنلەردەك.

10. بۇ دىئالېكتتا ئەدەبىي تىلدىكى ئۈلانىملار (مۇ// چۇ// غۇ// قۇ// زە// يۇ// ئا// ئە// دە// لا// ھە قاتارلىقلار) بىلەن تەڭداش مۇناسىۋەتتە بولغان ۋە تەڭداش مۇناسىۋەتتە بولمىغان «ھاما// ھەدە// ھاما-ھاما// ھەدە-ھەدە// ھەدەك-ھەدەك// ھېچپىي// ھەكىۋاتو// ھاسنوي// ھازنوي// ھەربادى ...» قاتارلىق ئۈلانىملار ئېغىز تىلىدا كۆپ قوللىنىلىدۇ. ئۇلار جۈملىلەرگە ئۇلىنىپ كېلىپ، ئۆزى ئۇلانغان جۈملىلەرگە تەكىتلەش، سوراق، يېلىنىش، ئۆتۈنۈش، جېكىلەش، بەزلەش قاتارلىق مەنىۋى تۈسلەرنى بېرىپ، گراماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ.

11. بۇ دىئالېكتتا ئەدەبىي تىلدا بولمىغان قىسمەن ئىملىق سۆزلەر بار. مەسىلەن: ھام// ھەئىئە// ھىئىئى// ھۆم// ھەھە. . . ھەھە . . . دېگەنلەردەك. ئۇلار مۇستەقىل مەنە بىلدۈرمىسىمۇ، جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ كېلىپ، كونكرېت نۇتۇق شارائىتىدا جۈملىلەرگە گراماتىكىلىق مەنە يۈكلەپ، ئۇقۇمنىڭ ئىنىقلىقىنى ئاشۇرىدۇ.

12. بۇ دىئالېكتتا كۆپرەك قوللىنىلىدىغان «ھېجېن// ھېلىق// ھوجون// ئۇجۇن-ئۇجۇن// ھۇي// هاي ...» دېگەندەك ئىملىق ۋە ئۈندەشلەر بولۇپ، ئادەتتە تەلەپپۇزدا جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ كېلىپ، كەمسىتىش، يىرگىنىش، ھەيرانلىق، ئۆتۈنۈش، قورقۇش قاتارلىق ئىچكى ھېسسىياتنى ئىپادىلەپ، جۈملىلەرگە گراماتىكىلىق تۈس بېرىدۇ.

بۇ ئىملىق ۋە ئۈندەشلەرنىڭ سېمانتىكىلىق مەنىسى، گراماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى ۋە ئىشلىتىلىشى ئاساسەن ئەدەبىي تىلدىكى ئۈندەشلەر بىلەن ئوخشاش ئورۇندا تۇرىدۇ.

خوتەن دىئالېكتىنىڭ گراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

بۇ دىئالېكتنىڭ گراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى ئاساسەن فونېتىـ

كىلىق ئۆزگىرىشلەر ئاساسىدا كېلىپ چىققان بولۇپ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن خېلىلا پەرقلىق.

1. ئىسىم جەھەتتە:

ئەدەبىي تىلدا ئىسىملارنىڭ ئىگىلىك شەخس قوشۇمچىلىرىنىڭ 1-، 2-شەخستە سۆزلەرگە ئۇلىنىدىغانلىرى «ئىم // ئۇم // ئىڭ // ئۇڭ» شەكلىدە كەلسە، بۇ دىئالېكتتا «ئام // ئەم // ئاڭ // ئەڭ» شەكلىدە ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن: پۇت-پۇتۇم - پۇتام // قول-قولۇڭ - قولاڭ // كۆڭلەك-كۆڭلىكىم - كۆينىكەم // كۆز-كۆزۈڭ - كۆزەڭ // قۇلاق-قۇلىقىم - قولىقام . . . دېگەنلەردەك.

بەزىدە «ئۇ // ئۈ» سوزۇق تاۋۇشى بىلەن ياسالغان بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە 3-شەخس قوشۇمچىلىرى بۇ دىئالېكتتا «ئىسى // سى» شەكلىدىلا ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇن-ئۇنى - ئۇنىسى // پۇل-پۇلى - پۇلىسى // ئۆي-ئۆيى - ئۆيىسى . . . دېگەنلەردەك.

بۇ دىئالېكتقا خاس بولغان ئىسىملارغا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق يېڭى ئىسىملار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

هۆللۈمەن+ لىك= هۆللۈمەنلىك // خارەت+ چىلىك= خارەتچىلىك . . . دېگەندەك.

2. سۈپەت جەھەتتە:

سۈپەتلەرنىڭ ئوخشىتىش قوشۇمچىسى «دەك // تەك» بۇ دىئالېكتتا «دەي // تەي» بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ. مەسىلەن: پاختىدەك - پاختىدەي // مۇشۇكتەك - مۇشۇكتەي . . . دېگەندەك.

بۇ دىئالېكتتا ئەدەبىي تىلدىكى سۈپەت ياسىغۇچى «لىق // لىك // لۇق // لۈك» قوشۇمچىسى ئوخشاشلا قوللىنىلىش بىلەن بىرگە، يەنە «لىگ // لەگ // لىغ // لۇغ» قاتارلىق جاراڭلىق تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلاشقان شەكىللىرىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: زەيلىك - زەيلىگ // كۆزلۈك - كۆزلەگ // ئۇتۇقلۇق - ئۇتۇغلۇق // ئەقىللىق - ئېقىللىغ // ئۆلۈك - ئۆلەگ . . . دېگەندەك.

ئەدەبىي تىلدىكى سۈپەت ياسىغۇچى «ق // ئىق» قوشۇمچىلىرد-

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى

نىڭ بۇ دىئالېكتتا «غ // ئىغ» بولۇپ (مەسىلەن: قايناق ـ قاي-
ناغ // قاتتىق ـ قاتتىغ) كېلىشىمۇ ئۇچرايدۇ.

كېلىدىغان زامان سۈپەتداش ئەدەبىي تىلىمىزدا «غا» مورفېمىسى
ئارقىلىق ياسالسا، بۇ دىئالېكتتا «قان» مورفېمىسى ئارقىلىق ياسىلى-
دۇ (بۇ، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى فونېتىكىلىق ئامىل-
لارنىڭ بۇ دىئالېكتتا ساقلىنىشى، تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشى-
نىڭ نەتىجىسىدۇر). مەسىلەن:

يانىدىغان ـ يانىتقان // كېتىدىغان ـ كېتىتقان // ئالىدى-
غان ـ ئاتقان // بارىدىغان ـ بارتقان... دېگەنلەردەك.

بۇ دىئالېكتقا خاس بولغان سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى
قوشۇش ياكى ئاتالغۇ بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق يېڭى سۈپەتلەر ياسىلىدۇ.
مەسىلەن:

بەك+ ئۆز= بەكئۆز // ھېۋەت+ خور= ھېۋەتخور... دېگەن-
دەك.

3. سان جەھەتتە:

ئەدەبىي تىلدا دەرىجە ساننى بىلدۈرۈشتە «چى» قوشۇمچىسى
ئۇلانسا، بۇ دىئالېكتتا «جى» ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: ئىككىنچى ـ
ئىككىنجى // بەشىنچى ـ بەشىنجى... دېگەنلەردەك.

4. رەۋىش جەھەتتە:

«پ // ىپ // ۇپ // ۈپ» لەر ئەدەبىي تىلدىكى رەۋىشداش ياسىغۇچى
مورفېما بولۇپ، بۇ دىئالېكتتا بولاردىن «پ // ىپ» لا بار. لەۋلەشكەن
سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ شەكلى بولمىغاچقا، «ۇپ // ۈپ» ئورنىدا
«ئاپ // ئەپ» كېلىدۇ. مەسىلەن: ئوقۇپ ـ ئوقاپ // سۆيۈپ ـ
سۆيەپ // قونۇپ ـ قوناپ // كۆيۈپ ـ كۆيەپ دېگەنلەردەك.

بۇ دىئالېكتتا مەقسەت رەۋىشى ياردەمچى پېئىل «قوپ» بىلەن
كەلسە، كەلگۈسى زامان بولۇشلۇق شەكلىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
بارماقچى بولدۇم ـ باغلى قوپتام // مېڭىشقا تەييارلاندىم ـ ماڭغىلى
قوپتام // قىلماقچى بولۇۋاتىمەن ـ قىلغىلى قوپتام... دېگەنلەر-
دەك.

بۇ دىئالېكتتا خاس رەۋىشلەردىن مورفولوگىيىلىك ئۇسۇل ئارقى-

ـلىق يېڭى رەۋىشلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن: هونناق+تەك=
هونناقتەك // هېقىي (لار)+چە=هېقىلارچە. . . دېگەندەك.
بۇ دىئالېكتتا ئەدەبىي تىلدىكى رەۋىشلەر قوللىنىلىش بىلەن
تەڭ، شۇ رەۋىشكە مەنىداش كېلىدىغان شېۋىلەرمۇ قوللىنىلىدۇ.
مەسىلەن: دائىم - هىلاڭ // هەرگىز - هۆددەس // هازىر -
ساي // بىكار - هەقسىز - مۇت ... // دېگەندەك.

5. پېئىل جەھەتتە:

خوتەن دىئالېكتىدا پېئىلنىڭ ئۆزىدىكى تۈرلەنگەن شەكلى ئارقى-
ـلىق سۆزلىگۈچىنىڭ پوزىتسىيىسىنى بىلدۈرىدىغان «غۇلۇق//
قۇلۇق//گۇلۇك//كۇلۇك» تىن ئىبارەت زۆرۈرىيەت رايى بار. مۇئەي-
يەن گرامماتىكىلىق شەكىلگە ۋە گرامماتىكىلىق مەنىگە ئىگە بۇ
شەخسسىز قوشۇمچىلار پېئىلنىڭ ئۆزەك قىسمىدا ئىپادىلىنىدىغان
دەرىجە، بولۇشلۇق، بولۇشسىز، تۈس قاتارلىق گرامماتىكىلىق كاتې-
گورىيىلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن: ئۆتكۈزگۈلۈك (ئۆت-
كۈزۈش لازىم) // ئىشلەتكۈلۈك (ئىشلىتىش كېرەك) // بارغۇلۇق
(بېرىش لازىم) // قوققۇلۇق (قورقۇش كېرەك) . . .
«ئۈزگۈلۈك ئاينى، چىقىپ يەتتە قات كۆك قەرىدىن //
سۈزگۈلۈك تاشپاقىنى ئوكيان-دېڭىزلار تەكتىدىن» (ماۋزېدۇڭ «جىڭ-
گاڭشەنگە قايتا چىقىش» تىن) .
«غۇلۇق//قۇلۇق//گۇلۇك//كۇلۇك» قوشۇمچىلىرىنىڭ ئى-
سىملارغا بىۋاستە ئېنىقلىغۇچى بولمايدىغان؛ ئۆتكەن ھەرىكەتنى بىل-
دۈرمەيدىغان؛ ھەرىكەتنامىلاردەك ئىسىمنىڭ سان، شەخس كاتېگورىيە-
سى ۋە كېلىش شەكىللىرى بىلەن تۈرلەنمەيدىغان؛ تىركەلمىلەر بىلەن
بىرىكمەيدىغان ئالاھىدىلىكلىرى بار. گەرچە خاھىش، بۇيرۇق، زۆرۈ-
رىيەتنى ئىپادىلەيدىغان بۇ شەكىل قىسمەن ھاللاردا سۈپەتلەرگە ئوخ-
شاش بىۋاستە ئېنىقلىغۇچى (مەسىلەن: دېگۈلۈكنى دېدىڭ، يېگۈ-
لۈكنى يېدىڭ. . .) بولۇپ كەلسىمۇ، جۈملىدە ئىگە، خەۋەر، تول-
دۇرغۇچى ۋە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشىنى ئومۇمىي ئەھۋال دەپ
قاراشقا بولمايدۇ.
خوتەن دىئالېكتىنىڭ پېئىللاردىكى روشەن ئالاھىدىلىكى ھېساب-

لىنىدىغان بۇ شەكلىدە، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا «گۆلۆك // كۆلۆك» ؛ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا «غۇلۇق // قۇلۇق» ئۇلىنىپ كېلىپ يەنە «يا» ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: كۆلەيلى ـ كۆلگۆلۆك(يا) // كۆرەيلى ـ كۆگۆلۆك(يا) // بارايلى ـ باغۇلۇق(يا) // ياپايلى ـ ياپقۇلۇق (يا) ... دېگەنلەردەك.

پېئىل يىلتىزلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ ئېيتساق، «گەك // غاق» قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن (مەسىلەن: بېرىدىغان ـ بەگەك // ئالىدىغان ـ ئاغاق) سۈپەتداشلارنىڭ ياسىلىشىنى؛ 1-شەخس بۇيرۇق رايىدىكى پېئىل يىلتىزىغا 1-شەخس قوشۇمچىسىنىڭ «ئى» شەكلىدە (مەسىلەن: بارايلى ـ بارىلى // كەتمەيلى ـ كەتمىيلى...)؛ «دا// تە» شەكلىدە (مەسىلەن: ئۆستۈردۇم ـ ئۆستەدىم // بولدۇردۇم ـ بولدادىم...) ئۇلىنىپ كېلىشىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

بۇ دىئالېكتتا ئېنىق ئۆتكەن زامان پېئىلىغا ئۇزۇك تاۋۇشلاردىن كېيىن «تام // تەم»؛ بولۇشسىز ئېنىق ئۆتكەن زامان پېئىلىدىن كېيىن «دام // دەم» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ، ئەدەبىي تىلدىكى ئېنىق ئۆتكەن زامان شەخس قوشۇمچىلىرى «دۇم// تۇم// دۇق// تۇق» ئۇلىنىپ كېلىدىغان شەكلىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: قوشتۇم ـ قوشتام // ئورمىدىم ـ ئومىدام // كۆرمىدىم ـ كۆمىدەم // ئۆتتۇك ـ ئۆتتەك... ۋە باشقىلار.

بولۇشلۇق-بولۇشسىز، هازىرقى زامان خەۋەر رايىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدىغان پېئىلدا دائىم قوللىنىلىدىغان ياردەمچى پېئىل «تۇر» قوشۇلۇپ، ئەدەبىي تىلدىكى ياردەمچى پېئىل «ۋات» شەكلىنى هاسىل قىلىسىمۇ، لېكىن، بۇ دىئالېكتتا «يات» شەكلى بويىچە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: سۆزلەۋاتىدۇ ـ سۆزلەپ تۇرتۇ // ئالمايۋاتىدۇ ـ ئامايياتتۇ // كېلىۋاتىدۇ ـ كېلىپياتتۇ... دېگەنلەردەك.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۆتكەن زامان باغلىغۇچى خەۋەر پېئىلىدا رەۋىشداشلارنىڭ ئاخىرىغا «دىم// دىك» قاتارلىق قوشۇمچىلارنىڭ، ئاندىن «پ» قوشۇمچىسىنىڭ (مەسىلەن: قىلىۋىدىم ـ قىلىپتىم //

مېڭىۋىدى ـ مېڭىپتى // ياساۋىدىم ـ ياساپتىم. . .) ئۆلىنىشىنى؛ گۇمانىي سوراق شەكلىدىكى 1-شەخس «ت» نىڭ سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە بىلەنمۇ (مەسىلەن: يازمامدىمەن ـ يازمامتىمەن // بارمامدىمەن ـ بامامتىمەن // كۆرمەمدىمەن ـ كۆمەمدىمەن. . .) ياسىلىشىنى؛ «سال» ياردەمچى پېئىلىنىڭ بىرەر ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئۈشتۈمتۈت بولۇۋاتقانلىقىنى (مەسىلەن: دەپ تاشلىدى ـ دەپ سالدى // تىللاپ تاشلىدى ـ تىللاپ سالدى // ئۆرۈپ تاشلىدى ـ ئۆرۈپ سالدى. . .) ئىپادىلىشىنى؛ «بوغاي» پېئىلىنىڭ سۈپەتداشنىڭ ئاخىرىغا كېلىپ گۇماننى بىلدۈرىدىغان (مەسىلەن: كۆرگەندۇ ـ كۆرسە كۆرگەن بوغاي // ئالسا ئالغاندۇ ـ ئاسا ئاغان بولغاي. . .) پېئىللارنى ياسايدىغانلىقىنى ھەمدە بۇ دىئالېكتقا خاس بولغان پېئىللاردىن سىنتاكسىسلىق ئۇسۇل ئارقىلىق يېڭى پېئىللارنىڭ ياسىلىدىغانلىقىنى، بۇ دىئالېكتنىڭ پېئىللاردىكى خۇسۇسىيەتلىرى دەپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

6. ئۇلانمىلار جەھەتتە:

خوتەن دىئالېكتىدىكى ئۇلانمىلارنىڭ ئەدەبىي تىلدىن قايسى جەھەتلەردە پەرقلىنىدىغانلىقىنى تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىشكە بولىدۇ:①

1) ئەدەبىي تىلدىكى ئۇلانمىلار پەقەت بىرلا بوغۇمدىن تۈزۈلگەن. ئەمما، بۇ دىئالېكتتىكى ئۇلانمىلار ئىككى ياكى كۆپ بوغۇملۇق. ئەدەبىي تىلدىكى ئۇلانمىلارنىڭ قانداق تىل ھادىسىسىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى ئېنىقلاش قىيىن بولسا، بۇ دىئالېكتتىكى ئۇلانمىلار لېكسىكىلىق مەنە بېرىدىغان سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىشى بىلەن ئۇلانمىغا ئايلىنىپ قالغان (مەسىلەن: ھەئە دېگىن ـ ھە دېگىن ـ ھەدە // ھەئە دەڭ ـ ھەدەڭ. . .)

2) ئەدەبىي تىلدىكى ئۇلانمىلار ئومۇمەن جۈملە ئاخىرىغا ئۇلانسا، بۇ دىئالېكتتىكى ئۇلانمىلارنىڭ قوللىنىلىشى بىر قەدەر ئەركىن بولۇپ، جۈملە بېشىدىمۇ، ئوتتۇرىسىدىمۇ، ئاخىرىسىدىمۇ (ئادەتتە

① ئۇلانمىلارنىڭ تۆت جەھەتتىكى پەرقى، مۇھەممەتئىمىن سابىرنىڭ «(ھ، ئۇلانمىسىنىڭ خوتەن دىئالېكتىدىكى ئورنى» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1989-يىل 3-سان) ناملىق ماقالىسىدىن ئېلىندى.

يەككە ئۆلانمىلار جۈملە ئاخىرىدا، قوشما ئۆلانمىلار جۈملە بېشىدا) كېلىدۇ.

3) ئەدەبىي تىلدىكى ئۆلانمىلارنىڭ تەكرار شەكلى يوق. ئەمما، بۇ دىئالېكتتىكى ئۆلانمىلار تەكرارلىنىپ قوشما ئۆلانمىلارنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ قوشما ئۆلانمىلارنىڭ گراماتىكىلىق مەنىسى ئاددىي ئۆلانمىلارنىڭكىدىن كۈچلۈك بولىدۇ.

4) ئەدەبىي تىلدىكى ئۆلانمىلار كونتېكىستتا قاراتما سۆز بولۇپ كەلمەيدۇ. ئەمما، بۇ دىئالېكتتا ئۆلانمىلار قاراتما سۆز بولۇپ كېلىدۇ. يەنى بۇ ئۆلانمىلار ئېلىنىۋېتىلسە، جۈملىنىڭ مەنىسى ئۆزگەرمەيدۇ. قوشۇلۇپ كەلسە، جۈملىدىكى ئوي-پىكىر ياكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ كىمگە قارىتىلغانلىقى ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ.

خاتىمە

خوتەن دىئالېكتىنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن شۇنى ئېيتىش لازىمكى، بۇ دىئالېكت مەركىزىي دىئالېكت ۋە لوپنۇر دىئالېكتىغا ئوخشاشلا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە مۇكەممەللىشىشىنىڭ ئاساسى بولۇپ، ئەدەبىي تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىشنىڭ مۇھىم مەنبەسىدۇر. بۇ مەنبە ئارقىلىق ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرۇۋاتقان ئەدەبىي تىلنى تېخىمۇ ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىپلا قالماستىن، تىل تارىخى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات جەريانلىرىنى ئىگىلەپ، دىئالېكتلار ئارىسىدىكى پەرقلەرنىڭ ئازىيىشىنى، تىلنىڭ بىرلىككە كېلىپ قېلىپلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرەلەيمىز. ھاسىلات شۇكى:

1. خوتەن دىئالېكتى يۇقىرى ئىلمىي تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە. ماقالىنىڭ بېشىدا كۆرسىتىلگىنىدەك، بۇ رايون تارىختا كۆپ قەبىلە، مىللەت ياشىغان؛ كۆپ دىنلىق، كۆپ خىل مەدەنىيەتلەر ئۇچراشقان؛ كۆپ خىل يېزىق قوللىنىلغان قەدىمكى بوستانلىق بولۇپ، بۇ يەردە

ياشىغان ھەرمىللەت خەلقىنىڭ تىل-يېزىقى بىلەن مەيدانغا كەلگەن بىباھا مەدەنىيەت جەۋھەرلىرى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى، جۇملىدىن ئېلىمىز مەدەنىيەت خەزىنىسىدە ئۆزگىچە رەڭ-جۇلاسى بىلەن كۆز چاقنىتىدۇ. بۇ دىئالېكتنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئۆزگىرىشلىرى ۋە قەدىمكى تىل ھادىسىلىرىنى ھازىرغىچە ساقلاپ قېلىشلىرى تىلشۇناسلىق، ئېتمولوگىيە، ئېتنوگرافىيە، توپونومىيە، مەدەنىيەت جۇغراپىيىسى، ئىنسانشۇناسلىق ساھەلىرىنى مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. جانلىق يەر ئۈستى مۇزېيى ھېسابلىنىدىغان بۇ رايوندىكى شېۋە ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ كەلگەن ھېسابسىز فولكلور بايلىقى، ھۆججەت-ۋەسىقىلەر تەتقىق قىلىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرماقتا.

2. خوتەن دىئالېكتى باشقا دىئالېكتلارغا ئوخشاش، ئەدەبىي تىلدا تەگدىشى يوق سۆزلەرنى مەنبە بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. تىل تەتقىقاتىدىن قارىغاندا، 20-ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىدىن باشلاپ، بۇ دىئالېكتقا خاس بولغان خېلى بىر قىسىم سۆزلەر ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان ئىجتىمائىيەت، پەن-تېخنىكا يېڭىلىقلىرىدىكى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەپ، ئەدەبىي تىلدىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇپ كەلمەكتە. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، بۈگۈنكى ئۇچۇر دەۋرىدە ئاتالغۇ، ئۇقۇملارنىڭ كۈنسايىن مەيدانغا كېلىشىنىڭ ئەكسىچە، ئۇلارنى ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇلار ياسىلىپ ئۇلگۈرمەيۋاتىدۇ ياكى ياساشقا سەل قارىلىۋاتىدۇ. بۇ ھال «ئاتالغۇ، ئۇقۇم قەھەتچىلىكى» نى كەلتۈرۈپ چىقارماقتا. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەدەبىي تىلدا ياسالغان بىرقىسىم ئاتالغۇ، ئۇقۇملار ئىخچام، ئوبرازلىق ئەمەس. بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا ئەلۋەتتە ئالدى بىلەن دىئالېكتلارغا نەزەر ئاغدۇرۇپ، مەنبەدىن پايدىلىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

3. خوتەن دىئالېكتى باشقا دىئالېكتلارغا ئوخشاش، ئەدەبىي تىلدىكى كۆپ مەنىلىك، شەكىلداش، مەنىداش سۆزلەرنى بېيىتىدۇ ھەمدە سۆزلەرنى ئىخچام، راۋان، ئېنىقلىققا ئىگە قىلىدۇ. ئەدەبىي تىلدا مەنىداش سۆزلەر گۇرۇپپىسى دېگەندەك كۆپ ئەمەس، بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى «ئېنىق، راۋان، ئىخچام بولۇش» پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىنمىغاچقا، يېزىقتىلا قوللىنىلىپ، جانلىق تىلدا ئىشلەتى-

كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

مەسىلەن ئەھۋاللىرى مەۋجۇت. خەلق تەرىپىدىن ياسالغان سۆز-ئاتالغۇلارنىڭ بىر قىسمى بۇنداق بىر تەرەپلىمىلىكتىن خالىي بولۇپ، مەنىداش سۆزلەرنى بېيىتىپلا قالماي، سۆزلەرنىڭ «ئېنىق، راۋان، ئىخچام بولۇش» نى تەمىن ئېتىپ، ئېغىزدىمۇ، يېزىقتىمۇ تەڭ ئىشلىتىش تەلىپىگە يەتكىلى بولىدۇ.

4. خوتەن دىئالېكتى باشقا دىئالېكتلارغا ئوخشاش، چەت تىللاردىن كىرگەن بەزى سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئالالايدۇ ۋە تىل ساپلىقى، تىل ئىزچىللىقىنى قوغداش رولىنى ئوينايدۇ.

ھەرقانداق تىل باشقا تىللارنىڭ تەسىرىدىن مۇستەسنا بولالمىغىنىدەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىمۇ باشقا تىللاردىن كىرگەن ئاتالغۇ، ئۇقۇملار بىلەن ئۆزىنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپ مىللەت بىللە ياشاۋاتقان شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا تىل ئۆتۈشۈش نورمال ئەھۋال. بىراق، ئىپادىلەش قىيىن بولغان بەزى ئاتالغۇ، ئۇقۇملار خەلقىمىز ئىچىدە (دىئالېكت - شېۋىلەردە) بار تۇرۇقلۇق، ئۇلارنى باشقا تىللاردىن ئىزدىمەي، ئاشۇ مەنبەدىن ئېلىشىمىز ياكى مەنبەدىن پايدىلىنىپ ياسىشىمىز لازىم.

تىل ئامىلى ئەۋلادنى ئەجدادقا ئۇلاپ كېلىۋاتقان بىردىنبىر رىشتە. «گرامماتىكا — تەگنىڭ تەسىرى ئەڭ ئېنىق ئىپادىلىنىدىغان ساھە». باشقا دىئالېكتلارغا ئوخشاش، خوتەن دىئالېكت سۆزلىرىدە قەدىمكى تىل ئېلېمېنتلىرى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى ئىنتايىن مول. بۇخىل پايدىلىق تىل ئامىلى ئەدەبىي تىلنى بېيىتىپلا قالماستىن، ئەۋلادلار بىلەن ئەجدادلار ئارىلىقىنى قىسقارتىشتا، تىل ساپلىقى ۋە تىل ئىزچىللىقىنى قوغداشقا پايدىلىق.

ئۇنىڭدىن باشقا، خوتەن دىئالېكتى باشقا دىئالېكتلارغا ئوخشاش، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى ئېنىقلايدىغان ئاساسلارنىڭ، ئەدەبىي تىلدا ئارىلاشتۇرۇلۇپ قوللىنىلىۋاتقان بەزى سۆزلەرنىڭ مەنە دائىرىسىنى ئايرىشتىكى ياردەمچىلەرنىڭ بىرىدۇر.

پايدىلانمىلار

1. «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، يېزىش گۇرۇپپىسى تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

2. مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 1-توم.

3. يۈ تيەنجىڭ (ياپونىيە) : «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986-يىل 1-نەشرى.

4. ئىمىن تۇرسۇن: «تارىمدىن تامچە» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990-يىل 1-نەشرى.

5. تۇراپ قاسىم، ئابدۇرېھىم زۇنۇن قاتارلىقلار تۈزگەن: ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000-يىل 9-ئاي 1-نەشرى.

6. ئوبۇلقاسىم روزى: «خوتەن دىئالېكتى توغرىسىدا» ، «خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1986-يىل 2-سان.

7. غەيرەت ئابدۇرەھمان ئوزغار: «دىئالېكتلار — ئەدەبىي تىلنى بېيىتىشتىكى مەنبە» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 2003-يىللىق 1-سان.

8. خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم: «تىلشۇناسلىق ئاساسلىرى» .

9. ش ئۇ ئا ر مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تۈزگەن: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىل 10-ئاي، 1-نەشرى.

10. مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۈر قاتارلىقلار تۈزگەن: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997-يىل 1-نەشرى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

«سۆزلۈك ئامبىرى» غا كىرىش ئالدىدا

خوتەن دىئالېكتى فونېتىكا، گراممانىكا جەھەتلەردە ئەدەبىي تىل ۋە باشقا دىئالېكت - شېۋىلەرگە سېلىشتۇرغاندا پەرقلەر كۆپ بولمىسىمۇ، لېكسىكا جەھەتتىمۇ بىر قاتار ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بۇ دىئالېكتنىڭ يۇقىرىقى ئۈچ جەھەتتىكى پەرقلىرى ئالدىنقى ماقالىدە ۋە كېيىنكى ماقالىلەردە ئايرىم - ئايرىم كۆرسىتىلدى.

بۇ كىتابنىڭ تېما ئېھتىياجى بىلەن ئوقۇرمەنلەرگە سۇنغان تۆۋەندىكى «خوتەن دىئالېكت سۆزلۈكلىرى» خوتەن دىئالېكتىنىڭ لېكسىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدىغان مۇھىم «سۆزلۈك ئامبىرى» دۇر.

«خوتەن دىئالېكت سۆزلۈكلىرى» —— مەرھۇم خەلق شائىرى، جامائەت ئەربابى روزى سايىتنىڭ 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن كېيىن ئۆزىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ ئۆگەنگەن، يىغىپ توپلىغان ۋە سېلىشتۇرۇپ ئورگىناللاشتۇرغان يىرىك ئىلمىي ئەمگەكلىرىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

شائىر روزى سايىت ۋاپاتىدىن ئىلگىرىكى 10 يىللار داۋامىدا خەلق ئىچىدىن، ئـەدەبىي ئەنجۇمەنلەردىن، توي - باراۋەتلەردىن بىرلەپ، ئىككىلەپ، ئونلاپ «سۆزلۈك» توپلاپ، خۇددى ھەسەل ھەرىسى شىرنە يىغقاندەك بۇ بايلىقلارنى يىغىپ خاتىرىلىدى، سېلىشتۇردى، ئىزاھ يازدى. ئەسلىدە ئۇنىڭ بۇ ئەھمىيەتلىك ئىلمىي ئەمگىكى ئۆزىنىڭ ئالدىن ئويلىشلىغان پىلانى بويىچە بولغاندا، تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ چوڭقۇرلاشماقچىدى. شائىر كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ «سۆزلۈكلەر» نى تىلشۇناسلارغا، پېشقەدەم ئۇستازلارغا كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ پىكىر - تەكلىپلىرىنى ئالغان ۋە سىستېملاشتۇرۇپ نەشر قىلدۇرماقچى بولغانىدى. بىراق، ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمىدى. شائىر جىسمىنىڭ ئارمىزدىن كەتكىنىگە تۆت يىل بولغان بۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ بۇ خالىس ئەمگىكىنىڭ ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشۈشى، زاماندىشلىرىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان چوڭقۇر سېغىنىشى ۋە ھۆرمىتىنىڭ يەنە بىر ئەمەلىي ئىپادىسى بولۇپلا قالماستىن، دىئالېكت تەتقىقاتىغا سۇنۇلغان قىممەتلىك ماتېرىيالدۇر.

كۆرسىتىش لازىمكى، خوتەن دىئالېكتىنىڭ لېكسىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ئېتىمولوگىيە، سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە سۆزلەرنىڭ سېمانتىكا جەھەتتىكى تەھلىلى ئارقىلىق گەۋدىلىنىدۇ. شائىرنىڭ بۇ ئىلمىي ئەمگىكىدە مانا بۇ جەھەتلەر

ئالدىن كۆزدە تۇتۇلغان بولسىمۇ، ئۈچ جەھەتتىكى ئىلمىي تەھلىللەر ئېنىق كۆرسىتىلمىگەن، روشەن ئايرىلمىغان (بۇ ئاخىرقى بېكىتىشكە تۈلگۈرەلمە- گەنلىكتىن بولغان، ئەلۋەتتە). شائىر ئاشۇ تىنىمسىز تۇپلاش، رەتلەش داۋامىدا خوتەن رايونىنىڭ 20 - ئەسىرنىڭ 70 ـ 90 - يىللىرىدىكى تىل ئىستېمالىدىن كۆرە، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرى ھەم ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىكى مەزگىللەرنى نەزەرگە ئېلىپ، يېقىنقى 30 يىللار داۋامىدا خوتەن ئاھالىلىرى تىل ئىستېمالىدىن پۈتكۈل ئۇيغۇر يۇرتلىرىغا ئورتاق بولۇپ كەتكەن (ئەسلىي خوتەن دىئالېكتى بولغان) سۆزلۈكلەرنىمۇ، بەزىلەر «چەت تىلدىن كىرگەن سۆز ئىدى» دېگەن قىسمەن سۆزلۈكلەرنىمۇ ئۆزىنىڭ «خوتەن دىئالېكت سۆزلۈكلىرى» ئامبىرىغا كىرگۈزگەن.

بۇ قېتىم شائىرنىڭ بۇ ئىلمىي ئەمگىكىنى يەنىلا ئۇنىڭ يۇقىرىقى ئارزۇسى ۋە قولىيازما (كارتا) ئۇسلۇبىغا ھۆرمەت قىلىپ، قىسمەن تاللاش ۋە تۈزىتىش ئارقىلىق، ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە رەتلەپ چىقتىم.

«خوتەن دىئالېكت سۆزلۈكلىرى» ناملىق بۇ دىئالېكت ئامبىرىدا مول تىل ماتېرىياللىرى بىلەن بىر قاتاردا، خەلق ماقال - تەمسىللىرى، خەلق قوشاقلىرى، ئەپسانە - رىۋايەتلەرمۇ شەرھى ئورنىدا خېلىلا كۆپ كەلتۈرۈلگەن. بۇ ھال خوتەن دىئالېكتىنىڭ لېكسىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنى تېخىمۇ بېيىتىپلا قالماستىن، بۇ رايوندىكى رەڭمۇرەڭ فولكلور بايلىقى بىلەن چوڭقۇر تونۇشۇش ۋە ئۇنىڭدىن ھوزۇر ئېلىش جەھەتلەردىمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئەدەب — تىل سەنئەتكارى، ئەدەب — مىللەت تىلىنىڭ ساپلىقىنى قوغدىغۇچى ۋە ئۇنى بېيىتقۇچى، ئەدەب — ئۆز ئىجادىغا خەلق تىلىدىن ئىبارەت تەگ - يىلتىزدىن ئوزۇق قوبۇل قىلغۇچىدۇر. شائىر روزى سايىتنىڭ بۇ يىرىك ئىلمىي ئەمگىكى ۋە ماكان، زامان سىناقلىرىدىن ئۆتەلەيدىغان شېئىرىيىتى قوشۇ- لۇپ، ئاشۇ يۈكسەك باھانى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئىشىنىمەنكى، بۇ «سۆزلۈكلەر» ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، بىز ئىزدەي- دىغان، بىز ئەتىۋارلايدىغان قىممەتلىك مەنىۋى بايلىق سۈپىتىدە، ئەجداد بىلەن ئەۋلادنى تۇتاشتۇرغۇچى ئۈزۈلمەس رىشتىگە ئايلىنىدۇ.

ئابدۇللا سۇلايمان

2005 - يىل سېنتەبىر، خوتەن

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

روزى سايىت

خوتەن دىئالېكت سۆزلۈكلىرى

ئا

ئاپىخان: ئارپىنىڭ ئۆزى ئەمەس، بۇغداي بىلەن بىرگە ئۆسۈپ قالىدىغان ياۋا ئۆسۈملۈك. لېكىن، ئارپىدەك باشاق چىقىرىدۇ. ئاپىخان ئارىلىشىپ قالغان داننىڭ ئۇنى قارا بولۇپ قالىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئاپىخان «ئارپاغان» دەپ يېزىلغان. م:

«بۇغداينىڭ باھانىسىدا ئارپىخان سۇ ئىچىپتۇ».

مەككە دەپ ئۇرۇقنى سالسام، ئارپىخان ئۈنۈپ چىقتى.

ئاپقۇت: ئۆتۈكنىڭ سونجاق قىسمى، ئۇنى كۆن بىلەن ئەستەرلىك قىرىم ئارىسىغا تارشا ئېلىپ مولغۇي بىلەن قاتۇرۇپ ياسايدۇ. ياغىچىغا سۆگەت ياغىچى تاللىنىدۇ. م:

بۇ ئۆتۈكنىڭ ئاپقۇتىغا ياخشى ئىشلىمىگەن گەپ. شۇڭا ماكچىيىپ كېتىپتۇ.

كۆچمە مەنىدە بەزى تۇتامى يوق ئادەملەرنى «ئاپقۇتىنىڭ تايىنى يوق» دەپ تەنە قىلىدۇ.

ئاپايام: بايا، ھېلىراقتا، سەل بۇرۇن. م:

ئابايام باشقا گەپ قىلاتتىڭىز، ئەمدى بىلەك گەپ قىلىۋاتىسىز!؟

ئا ... ئە: («ئا» تاۋۇشى سوزۇلىدۇ. «ئە» تاۋۇشى تېز چىقىرىلىدۇ) ۋادەرىخ، دەرىخا دېگەندەك ئۆزگە ھاي بېرىش، تەسەللات قىلغاندەك ھېسسىياتنى ئىپادىلەيدۇ. م:

ئا ... ئە، ھەممىنى خۇدانىڭ ئۆزىگە قويدۇم.

ئا ... ئە، قانداق قىلساڭلار

*ئۆزەڭلارنىڭ ئىشى، مېنى ئاۋارە قىلـ-
ماڭلار.*
ئاسمان ياغدى (تاغ سۆ-
زى) : يامغۇر ياغدى. كېرىيە،
نىيە تاغلىرىدا «ھاۋا ياغدى»
دەيدۇ.
ئابدىنكام (ئابدىن-
كام — ئابدان) : ناھايىتى
مەخپىي، ناھايىتى ئوبدان بىر
نەرسە. ئاساسەن بىر - بىرىنى
ئەركىلىتىش، بىر - بىرىگە قىد-
زىقتۇرۇش تەرىزىدىكى ھېسسى-
ياتنى ئىپادىلەيدۇ. م:
— ماڭا نېمە ئالغاچ كەلدىڭ؟
*— ئابدىنكام ئابدان بىرنەر-
سە ئەكەلدىم، ئۆزەڭ تاپ.*
— كىم ئەۋەتتى؟
— ئابدىنكام ئابدان كىشى.
ئاساسەن كىچىك باللار-
نىڭ كۆڭۈل خۇشلۇقى ئۈچۈن
بۇ سۆز قوللىنىلىدۇ.
ئاڭقىرىش: پەرق ئې-
تىش، ھېس قىلىپ چۈشى-
نىش، بىلىش. م:
*سىزنى غەرەزئاڭقىرىدىغان ئا-
دەم دېسەم، ئۇنداق ئەمەسكەنسىز.*
ئاياق: ياغاچتىن ئويۇپ
ياسالغان تاماق قاچىسى. بۇ
خىل قاچىدا تاماق ئاسان سو-
ۋۇيدۇ. شۇڭا خوتەننىڭ شە-
ھەر-يېزىلىرىدا ئاياقتا ئاش يې-
يىش ئۇدۇمغا ئايلانغان. كلاس-
سىك شېئىرلاردا «ئاياق» سۆزى
كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇ، مەي -
شاراب ئىچىدىغان قەدەھ ئىدى.
ئايخاڭزا: ئۇيغۇر ئايالل-
رىنىڭ قولىقىغا سالىدىغان زىن-
نەت بۇيۇمى، ئۇنىڭ چېچىلىپ
تۇرىدىغان زىغىزىغلىرى بار.
«ئالتۇندا ياسالغانلىرى» ئال-
تۇن ئايخاڭزا، كۈمۈشتە ياسال-
غانلىرى «كۈمۈش ئايخاڭزا»
دېيىلىدۇ. م:
ئايخاڭزاڭ قولاقىڭدا،
قارايمەن ياراشقانغا.
خەق سېنى مېنىڭ دېيتۇ،
بەرمەيمەن تالاشقانغا.
ئاياغلىغ: خامان تەپكەن-
دە مالنىڭ ئايىغىغا تاشلىنىد-
غان ئەنجۇ.
ئايپاڭ: ئايپاڭۋاش، ئاي-
پاڭ يەر (پارقىراق يەر) ، ئاي-
پاڭ كۆل (كەڭ كۆل) . ئاي-
پاڭ سۆزى كۆچمە مەنىلەردە
كۆپ قوللىنىلىدۇ.
ئاۋلاق (ئاق كېسەل) :
خەلق ئارىسىدا «سالما يېگەن
توخۇنىڭ توخۇمىنى يېسە، ئاۋ-
لاق بولۇپ قالىدۇ» دەيدىغان
چۈشەنچىلەر بار. كۆچمە مەنە-

لەردە بۇ سۆزنى ھاقارەت، كەمـ-
ستىش تەرىزىدە كۆپرەك ئىشـ-
لىتىدۇ.

ئـاۋاپ: ئالدامچى، قاقـ-
تى- سوقتى قىلغۇچى. ھازىر-
قى ئىستېمالدىكى «قارىچى»،
«قـويمىچى» دېگەن سۆزلەرگە
باراۋەر كېلىدۇ.

ئاۋلەن (بۇزۇلغان، ئاـ-
دەت سـۆزى) : ئالدى بىلەن،
دەسلەپ. م:

*ھازىر بۇ يەردە تالشىپ ئولـ-
تۇرمايلى، ئاۋلەن تويىنىڭ ۋاقتى بىر
كەلسۇن قېنى.*

بـەزى لەۋزىلەردە «ئاگىـ-
لەن» دەپ ئۆزگەرتىپ تەلەپپۇز
قىلىدۇ.

ئاۋۇشلۇق: مەھسۇلاتلىـ-
رىنىڭ كۆپىيىپ چىقىشى، ئەتـ-
كەن ئاشنىڭ ئېشىپ چىقىشىغا
ئوخشاش مەنىلەردە قوللىنىدۇ.
م:

*ئاق قوناقنىڭ مەھسۇلاتى بەك
ئاۋۇشلۇق ئىدى.*

*خانئىرىقنىڭ گۈرۈچىنىڭ ئېـ-
شى بەك ئاۋۇشلۇق چىقىدىكەن.*

ئەگەر بۇنىڭغا پېئىل تۇـ-
سىنى بەرسەك، سۆز «ئاۋۇتـ-
ـۇش» قا ئۆزگىرىپ، كۆپەيـ-
ـتىش، ئاشۇرۇش، ىقلاش،
جـىقلاش دېگەندەك مەنىلەرنى
ئىپادىلەيدۇ. م:

*ئەمگەك كۈچىنى دەرھال ئاـ-
ۋۇتمىساق، ۋەزىپىنى ئورۇنداپ بولـ-
غىلى بولمىغىدەك.*

*ھەي، گەپنى ئاۋۇتمايلى، بىـ-
رىپ ئىشىمىزنى قىلايلى.*

ئـاۋۇنماق: ئاۋۇندۇرۇش
ياكى ئاۋۇندۇرماق، كۆڭۈلنى
ياسىماق. بۇ سۆز ئاساسەن كۆـ-
ڭـۈلنى تىندۇرۇش، كۆڭۈلگە
تـەسەللى قىلماقنى ئىپادىلەيـ-
دۇ. م:

*كۆڭلۈمنى ئاۋۇندۇرۇپ قويۇپ
قىلغۇلۇقنى قىلىۋالدى.*

*مېنى ئاۋۇندۇرمىسلا، بولدى،
ئەمدى سىلىگە ئىشەنمەيمەن.*

ئانىي: بوزەك، ياۋاش.
«ئـانىي» سۆزى باشقا سۆزلەر
بىلەن بىرىككەندە ئاندىن تولۇق
مەنە ئاڭلىتالايدۇ. م:

*بىزنى ئايال دەپ ئانىي تاپمىـ-
سىلا.*

*«ياۋاشنى ئانىي تاپمىسا ئاخىـ-
رەتتە سورىقى بار».*

قىزىلگۈلنىڭ پۇرىقى،
ئەترگۈلنىڭ پۇرىقى.
بىزنى ئانىي تاپسىڭىز،
ئاخىرەتتە سورىقى.

ئـانداغ: «ئۇنداق، ئاذـ-

داق، مۇنداق» تىن كەلگەن. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «ئانتاغ» دەپ ئېلىنغان. م:

قەن سالمىغان سىنچاينى،
ئىچكۇم كەلمەيدۇ.
ئانداغ ـ مۇنداغ بىگىتكە،
تەگكۇم كەلمەيدۇ.

ئانىدىزگىن: ئۇنىڭدىن كېيىن، ئاندىن كېيىن دېگەندەك تەكىت سۆزى بولۇپ، رايونلار بويىچە ئېيتىلىشى ھەر خىل بولىدۇ. بەزىلەر «ئاندىكىن»، بەزىلەر «ئاندىگىدىن» دەيدۇ. ئىشقىلىپ بۇ سۆز جۈملىدە باغلىغۇچىلىق رولىنى ئويناپ جۈملىلەرنى ئىزچىللاشتۇرىدۇ. م:

بىرىپلا پىچاننى ھارۋىغا باستىم، ئاندىزگىن كالىلارنى ئېغىلدىن چىقاردىم.

ئاماق: «ئامراق» سۆزىنىڭ ئەركىلىتىپ ئېيتىلىشى. بەزىلەر «ئوماق» مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىدۇ. م:

ئاماق بالام، گەپ ئاڭلاك ـ ھە؟

ئالەت: ئەرلەرنىڭ ئۇياتلىق جايى. ئەۋرەت دەپ چۈشەنسىمۇ بولىدۇ. م:

گەپنى ئاز قىلىپ ئۆزىڭىزنى تۈزەڭ، ئالىتىڭىزنى يۆگەڭ، ھاللاڭ قاپتۇ.

ئالاغىلاپ: ئالا ـ بۇلىماچ قىلىپ زىننەتلەنگەن غىلاپ بولۇپ، بۇ خىل غىلاپلارنى ئاسقان كىشىلەر كۆرەڭ، پوچى، پەردازخور كەلگەچكە، «ئالاغىلاپ» دەپ ئۆزىگە لەقەم ئالغان. بۇ سۆز كۆچمە مەنىدە ئىستېمال قىلىنىپ، ھېيلىگەر، گەپ بىلەن جان باقىدىغان يۈزسىز ئادەملەرنىڭ قىياپىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. م:

ئالاغىلاپلىق قىلمىسىڭىز، كۆڭىڭىز ئۆتمەيدۇ ـ ھە سىزنىڭ.
ئادەملەرنى ئوبدان تاللايلى، ئارىمىزدىن بىرەر ئالاغىلاپ چىقىپ قالمىسۇن.

ئالمىلاش: چىرمىۋېتىش، ئالماشتۇرۇپ باغلاش. بەزى جايلاردا «ئالمىلەكلەپ» باغلاش دەيدۇ. ئالمىلەكلەپ باغلىغاندا بىرسى چىڭ باغلىنىدۇ، يەنە بىرسى ئاسان يەشكىلى بولىدۇ. م:

ئېشەكنىڭ بېشىنى ئالمىلەكلەپ باغلاڭ جۇما.

ئاللا ـ ئاللا: جېدەل ـ غوۋغا ئاۋازى. م:

چاي ئىچىپ ئولتۇرساق ئاستىن تەرەپتىن ئاللا ـ ئاللا چىقىپ

كەتتى. باللار يۈگۈرۈشۈپ كېتىشـ
تى. ئاگلىساق، جاغاللار بىلەن قارد-
مانلار ئىككى تام بولۇپ ئۇرۇشۇپتۇ
(جاغاللار «جاغال» لەقەملىك جە-
مەت، قارىمانلار «قارىمان» لەقەملىك
جەمەت).

تۇۋلىشىپ ئاللا-ئاللا،
جاھاننى بىر ئالماگلا.
كۆگلۈگلەرگە ئىنساپىنى،
خۇدايىم بەرسۇن يائاللا.

ئاتقۇچى: پاختا، يۇڭ ئېتىپ ھۈنەر قىلغۇچى. ئوق ۋە يالارنى ئاتقۇچى (ئېتىش ماھىرى). پو ئاتقۇچى.

ئاتىلا: ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ بىرى. بۇغداي ئۇمىچى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنى بۇغداي ئۇننى قازاندا قورۇپ، سارغايغاندىن كېيىن سۇغا چىلىپ تەييارلايدۇ. قىچا قاتارلىق دورا - دەرمەكلەر قوشۇمچە قىلىپ ئىچىدلىدۇ. زۇكامغا پايدا قىلىدۇ. بۇ تاماق سەپەرگە چىققانلارغا ناھايىتى باب كېلىدۇ. م:

يەگگەم ئىچىدۇ ئاش - ئاتىلا،
ئۇسسۇپ بېرىدۇ خام - خاتىلا.

ئاتىغ: ئۇلاغقا ئارتىلغان يۈكنىڭ ئۈزى ئاتىغدۇر، بۇ ئىسىم ئاساسەن مال - ئۇلاغلاردا ئوتۇن توشۇيدىغانلارنىڭ تىلى بولۇپ كەلگەن. ئىككى تەرەپكە سايلاپ، باغلاپ ئارتىلغان ئوتۇن «ئاتىغ» بولۇپ، ئوتتۇرسىغا تولدۇرۇلغان قىسمى «تۆپىلىك» دېيىلىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «ئارتىغ» دەپ يېزىلغان. م:

— ئۇنىڭ ئوتۇنى سامداپ
كەتكەندەك تۇرامدۇ - نېمە؟
— ئاتىغى ياخشى تەگشەلمەد-
گەن گەپ.

كۆچمە مەنىلەردە ئېغىرلىدقى يوق، مەۋقەسى يوق ئادەم ۋە ئىشلارنى «ئاتىغىنىڭ تايىنى يوق»، «ئاتىغى بوش» دەپ تەنە قىلىدۇ.

ئاژنىماق (كېرىيە تەرەپلەردە «ئاژلىما»ق دەيدۇ): قورسىقى تويماي ئۆتۈش، ئاچ قېلىش. م:

ئەتىدىن بىركۈن ئاژلىدىم.

ئاجاق: ئۇستىخانلىردنىڭ ئاجراپ كېتىشى. چاپلاپ قويغان نەرسىنىڭ ئاجراپ كېتىشى، قۇراشتۇرۇلغان نەرسىنىڭ ئاجراپ كېتىشى. ئاجاق ساندۇق. ئاجاق كارىۋات. ئاجاق سۆگەك.

ئاجاق سۆزى مەجازدا، ئىسكەتتىن چۈشكەن، كوزىرد-

ـدىن ئايرىلغان ئاياللارغا قارىـ
ـتىپ (كەمسىتىش تەرىزىدە)
ئىشلىتىلىدۇ.

ئاچپاقا: تويماس، ئاچ كۆز ئادەمگە تەنە قىلىنىدۇ. مەجازدا — تەمەخور ئادەملەرنى تەرىپلەيدۇ.

ئاچارى (ئاچا ئارى): ئىككى تىللىق ئاچاياغاچ. بوغـداي ئەنجۈلىرى، ئوت - چۆپ پىچانلىرى ئاشۇ ئەسۋابنىڭ يارـدىمى بىلەن ئۆرۈپ - چۆرۈلىـدۇ. كۆچمە مەنىدە — ئورۇق، ئېگىز، ئاجىز ئادەملەرنى ئوخـشىتىپ «ئاچا ئارى» دەيدۇ.

ئاختىخانا: ئايغىر ئاتلارـنى باقىدىغان ئېغىل. ئەسلىدە «ئاتخانا» ياكى «ئاختا قىلىنـغان ئاتلارنى سولايدىغان ئېـغىل» بولۇشى مۇمكىن.

ئادالاش: پاكىزلاش، خىللاش، لازىملىق نەرسىلەرنى خىللاپ ئايرىۋېلىش، ناچارلىرىـنى بىر ياققا ئايرىشقا ئوخشاش ھەرىكەت ناملىرىنى بىلدۈرىدۇ.

ئاداپ: قوي - قوزىلارغا ئوزۇق ئورنىدا بېرىلىدىغان يەم. قايناقسۇغا كېپەك ياكى ئۇن چېلىپ، سۇيۇق ھالدا تەيـيارلىنىدۇ. ئەتىيازدا ياكى مالـلار ئورۇقلاپ كەتكەن ۋاقىتلاردا ئىچۈرۈلۈپ، سۈت پەيدا قىـلىشقا بېرىلىدۇ.

ئارىچى: ئىككى تەرەپـنىڭ ئارىسىغا كىرگۈچى، ياـراشتۇرغۇچى. م:

«ئۇرۇشقانىنى يولۇقغا باق،
ئارىچىغا ئالتە تاياق».

ئاپۇتۇللۇغ: تەڭدىشى يوق، كارامەتلىك، ناھايىتى يۇزلۇك. بۇ سۆز خەلق تىلىدا كۆپ قوللىنىلىدۇ. م:

دادىڭىز ھەر قانچە ئاپۇتۇللۇغ ئادەم بولسىمۇ، سىزدىن قورقۇپ قالـماپسىز. تۆپىمىزدە خۇدايىم بار.

ھەر قانچە ئاپۇتۇللۇغ ئىش بولسىمۇ، تەخىر قىلىڭلار.

ئاران: ناھايىتى تەسلىكـتە، تاس قالدى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئىشلىتىلگەندە: يىغلىغىلى ئاران قالدى. چىدىـيالماي ئاران بەردى. ئاران - ئارانلاردا بەرگىنى مۇشۇ، دېـگەندەك جۈملىلەر كەلتۈرۈلىـدۇ.

«ئاران» نىڭ يەنە بىر ئۆزگىرىشى بار. ئۇ بولسىمۇ «ئارۇن» سۆزى. بۇ سۆز: كىـچىكلىتىش، ناھايىتى ئاز قالـغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن،

تاۋۇشتىكى «ئا» بوغۇمى تېز، «رۇن» بوغۇمى سوزۇپ ئېيتىلىدۇ. م:

نېنىڭىزدىن ئارۇن بېرىڭا.
ئازراق ئىچىك، ئارۇن سۇ قالدى.

ئازما: ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ سۇ سەكرەتمىسى (خەنزۇ تىلىدا «زاكۇ» دەيدۇ). ئۇ ئېتىز بىلەن بۇ ئېتىزنىڭ سۇ چۇشۇرگىسىمۇ ئازما دېيىلىدۇ. بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا بۇ ئازمىلار قومۇش ياغىچىدا تۇجۇپلەپ ياسىلاتتى. ھازىر سېمونت، ياغاچ بىلەن ياسىلىدۇ. م:

— بۇگۇن نېمە ئىش قىلدىلا؟
— ئېتىزلارغا ئازما باغلىدىم. ئېلىشۇېشىنىڭ چوڭ ئازمىسىنى كەلكۇن تارتىپ كېتىپتۇ.

ئاسقىش: يۇركى ئېغىش (قورقۇنچىدىن)، بەدەن ئەزالىرى چۆچۇش، يۇرەك ئەزالىرى قورقۇپ ئاغرىش. م:

ئىشىك تۇيۇقسىز قاتتىق ئېچىلىپ كەتتى. قورقۇپ يۇركىم ئاسقىپ كەتتى.

چەكمەنىڭنى بازارغا،
ئاچىقتىڭمۇ ئامرىقىم،
يىراق يەردىن چالما ئاتسام،
ئاسقتىڭمۇ ئامرىقىم.

ئاسقۇ: كىيىم ۋە باشقىلارنى ئاسىدىغان بۇيۇم. بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا، بولۇپمۇ يېزا ئۆيلىرىدە ئىككى تۇۋرۇكنى تۇتاشتۇرۇپ چىرايلىق ياغاچلاردا ئاسقۇ ياسىلاتتى. ئۇنىڭغا كىيىم - كېچەك، نازۇك جابدۇقلار ئېسىلاتتى. م:

تاۋار كۆڭلەك ئېپ بەرسەم،
ئاسقۇغا ئېسىپ قاپسىز،
كەچتە كېلىڭ دەپ قويۇپ،
شام بولماي يېتىپ قاپسىز.

كۆز گىرۋەكلىرىگە چىقىپ قالىدىغان بىر خىل جاراھەت بار. بۇنىمۇ، «يىگناسقۇ» دەپ ئاتايدۇ. ئەنئەنىۋى قائىدىلەردە بۇ خىل يارا چىققاندا دەرھال يىگنە ئېسىۋالسا تېزرەك ساقىيىپ كېتىدۇ دېيىلىدۇ.

ئاشلىماق: قوي، تۇلكە، ئېيىق، يولۋاس قاتارلىقلارنىڭ تېرىلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ئۇسۇلىدۇر. يۇقىرىقى نەرسىلەرنىڭ تۇكلىرىنى مۇۋاپىقلاشتۇرۇش، جۇۋىغا لايىق قىلىپ تەييارلاش ئۇچۇن ئارپا ئۇنىنىڭ ئېچىتقۇسىغا بىر نەچچە كۇن چىلاپ، ئاندىن كېيىن باشقا تېخنىكىلىق ئۇسۇللار ئې-

لىپ بېرىلىدۇ. مانا بۇ تېرىنى «ئاشلاش» دەپ ئاتىلىدۇ. م:

تېرىنى ئاشلاپ نېمە قىلىسىز،
تېرىنى ئاشلاپ جۇۋا قىلىمەن.
هەي - هەي ئۇكىجان بىلىۋىلىڭا،
جۇۋىنى قىشلاپ ئۇۋا قىلىمەن.

ئاشۇنماق: نەپسىدىن ئاشۇرۇۋالماق، ئىقتىساد قىلماق، كۆپەيتمەك. م:

ئۆزىدىن ئاشۇنغىدەك ۋەجى يوق تۇرۇپ، بىزگە خېلى غەمخورلۇق قىلدى.

ئەگەر ئۆزىڭىزدىن ئاشۇنالىسىڭىز، بىر قانچە كىتاب ئالغاچ كېلەرسىز.

ئاغلاقچى: ئوردا ئىچىدىكى مەمۇرىي ئاتالغۇ بولۇپ، ئۇيغۇر تۇرمۇشىدا كۆچمە مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ. ئىككى ئارىدا گەپ ئېلىپ يۈرگۈچىمۇ بۇ سۆز بىلەن ئاتىلىدۇ. م:

شاخ ئېگىلدى پەس بولدى،
كۇن ئېگىلدى كەچ بولدى.
ئاغلاقچىنىڭ دەستىدىن،
جان ساقلىماق تەس بولدى.

ئاقلامچى: ئۆيگە هاك چېچىپ ئاقارتقۇچىدۇر. كۆچمە مەنىدە كىشىلەر «ئادۇۋكات»نىمۇ «ئاقلامچى» دەيدۇ.

ئاقاغ: توقۇش دۇكانلىرىدا ئارقا تەرەپكە، ئۇزۇنىسىغا تارتىلغان يىپ — «ئارقاغ» بولىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ «ئارقاغ» دەپ ئېلىنغان. توقۇلما نەرسىلەر ئاقاغ ۋە ئۆرۈش يىپلىرىدىن تەشكىل تاپقاچقا، «ئاقاغ - ئۆرۈش» سۆزى بىرلا ۋاقىتتا ئىشلىتىلىدۇ. كۆچمە مەنىدە مۇنداق ئىستېمال شەكلى بار، يەنى، «مېهمانلار ئاقاغ - ئۆرۈش كەلگىلى تۇردى. ئوڭ سىپىمىزنى تاپالمىدۇق». بۇ مىسالدا — تەرتىپىنىڭ تېز ۋە قالايمىقان بولغانلىقىنى، مېهمانىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىنى (يەنى ئاقاغ - ئۆرۈشنىڭ پەرقىنى)، كىم كەلگەن، كىم كەلمىگەنلىكىنى بىلگىلى بولمىغان هالەتنى ئىپادىلەيدۇ.

ئالتىن: ئاستىنى، ئاستى تەرەپ، تەگ، تۈۋى. «چاشتانى ئىلىك بەگ» دىمۇ «ئالتىن» دەپ ئېلىنغان. م:

يانچۇقۇمنىڭ ئالتىندا ساقلىغان پۇلنى سىزگە بەردىم، ئەمدى هېچنېمە قالمىدى.

ئاغ: ئىشتاننىڭ ئېغىنى كۆرسىتىدۇ. م:

بۇ ئىشتانىنى ئاغ سېلىپ تىد-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

كەمدۇق ياكى قالماقچە تىكەمدۇق؟

— ئاغ سىلىپ تىكىپ بەرسە-
لە. ئىغى كەگرەك بولسۇن.

ئامما (باغلىغۇچى سۆز): ئەستاغپۇرۇللا دېگەن سۆز بىلەن باراۋەر قوللىنىلىدۇ. ئومۇمەن كەيپىيات جەھەتتە ئۆزگە ھاي بەرمەكنى ئىپادىلەيدۇ. م:

...ئامما داداڭنىڭ يۈزىنى قىلمىغان بولسام، كاچىتىڭغا نەچچانى يەيتىڭ.

ئامما دېدىم، ھېلى باكار، تاياقنى ئۆزۈڭ تېپىپ يەيسەن ماقىما.

ئاغۇلۇق: ئالغۇلۇق. «ئىلىش كېرەك» دېگەن سۆزنىڭ ھەم بۇيرۇق ھەم ئۆتۈنۈش شەكلىدە ئىپتىلىشى.

ئە

ئەي: قۇۋۋەت، كۈچ، زىرائەتكە بېرىلىدىغان قوشۇمچە ئوغۇت؛ پىششىقلاپ ئىشلىمەك (خېمىرنى، تېرىنى)؛ سىغىن كالىنى سىغىشتىن بۇرۇن موزىيىغا ئەمدۈرمەك ... م:

تالنىڭ ئىيى بوش بولغاچقا، ئۈزۈمى ئوخشىمىدى.

خېمىرنى راسا ئەيلىۋېتىڭ، نېنى ئوبدان ئوخشايدۇ.

تۆت - بەش تېرە يىغىلىپ قاپتىكەن، ئەيلىگىلى بەردىم.

ئەن: راۋان، تۇسالغۇسىز، كاشىلىسىز؛ بەلگە - نەشانە (ھايۋانلارنىڭ قۇلىقىغا سېلىنىدىغان)؛ رەختنىڭ ئېنى، كەڭلىكى. م:

سودىلىرى ئەن كەتسۇن، دەسلەپكى خېرىدارنى ياندۇرمىسلا ئەمدى.

بۇ يىل يايلاققا چىقىرىدىغان ماللارنىڭ قۇلىقىغا ئەن سالدىم.

ئېرىقنى بەك ئويمايدىغان ئىشتى، قاراڭ، سۇ بەك ئەنسىپ كەتتى.

رەختنى ئەنلەپ بولۇپ ئاندىن تاكايلى.

بۇ چىتنىڭ ئېنى ئەجەبمۇ كەڭكەنا!

ئەنسىلىغ (تاغ شىۋۋ-

-سى) : بارغانسېرى تېيىزلىد-
شىپ كېتىدىغان يول. م:

ئەنسلىغدا تېيىلىپ،
پۇتۇم قايرىلدى.
يار باشقىنى تاپقاندا،
بىزدىن ئايرىلدى.

ئەندە (ئۆندە) : ئەمەس
ئىش (ئۇياتقىدەك) ، ئەيىب -
نۇقسان؛ ئاقىۋەتنى ئويلىماي
قىلىپ سالغان سەۋەنلىك. م:

ئالدىڭىزدا ئەندە ئىش قىلىپ
قويدۇق، خاپا بولمىسىڭىز؟
بەك ئەندە ئىش بوپتۇ، ئەس-
لىدە ئويلىشىپراق بىر ئىش قىلىدى-
غان گەپكەن.
ئەندەلىك بىزدىن ئۆتتى، كۆ-
ڭۈللىرىگە ئالمىغايلا!

ئەندەرەش (ئۆندەرەش) :
ئالدىراش، ئالدىراشلىق، تېز
پۇرسەت. م:

مۇشۇ كۈندە ناھايىتى ئەندە-
رەش بوپكەتتىم.
ئەندەرەشچىلىكتە سىزنىڭ گې-
پىڭىزنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن.

بىر شائىرنىڭ غەزىلى مۇنداق
يېزىلغان:

«ئۆتنە ئالەم» بۇ ياران ئەن-
دەرىمەك،
تۇرمىغاي ھېچكىم قىران ئەن-
دەرىمەك.
بۇ ھاياتلىقدا دوقال - ئەگىم
تولا،
گاھ شامال بار، گاھ بوران،
ئەندەرىمەك.

ئەت: گۆش؛ ئەت - قىل
(بۆيرۈق پېئىل) ؛ يۇمشاق.
م:

بۇ قوينىڭ ئېتى خېلى يامان
ئەمەسكەن.
ئۆي سالماق بەك تەسكەن،
ئۆي پۇتكىچە بىر ئىلىك ئېتىمدىن
چۈشتۇم.
ھەي! ئىشكنى مەھكەم ئەت،
ئۆيگە سوغۇق كىرىۋالدى.
ئېتىزنىڭ ئەت توپىسىنى يۆت-
كىۋەتكىنىڭلار نېمىسى؟!

ئەپ: ماس، ئۇدۇل -
باب كېلىش، ئۇدۇل كېلىپ
قېلىش؛ ئەپلەش (ئەدىپىنى
بېرىش) ، يارىشىپ قالماق.
م:

بۇ ناھايىتى ئەپ چارىكەن.
بۇ ئىشنىڭ ئەپ كەلگىنىنى
قارىمامدىغان!
ئۇنىڭغا تۇيدۇرماي ئەپلىۋەت-
مەيلىمۇ؟
نەۋاقىچە ھومايىشىپ يۇرىدى-
غان گەپ، ئەپلىشىپ قېلىڭلار ئەم-
دى.
يا قېشىڭدىن چەتلەشمەي،

يا چىرايلىق گەپلەشمەي،
يۇرەرمىزمۇ يۇملاق،
ئۆمۇر ئاخىر ئەپلەشمەي.

ئەپلىگۈچ: قوشۇق. م:
ھەي خوتۇن، ئاشنى ئاچقىپ ئەپلىگۈچنى ئۇنتۇپ قالغىنىڭ نېمىسى، قولدا ئىچەمتىمىزيا.

ئەرجىم: بىمۇقىم؛ بىر خۇلاسىگە كەلمەك؛ تايىن تېپىش. م:
بۇ ئىشنى ئەمدى ئەرجىم قىلىساق، سىز كىلىپلا بۇزىۋەتتىڭىز.

ئەرگۈل: قوي - كالىلارنى باغلاپ باشقۇرغاندا، ماللارنىڭ گېلى باغلاق بىلەن بوغۇلۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن باغلاقتا ئەرگۈل (باشۋېغى بېكىتىلەگەن، ئوقى مىدىرلاپ تۇرىدىغان ھالقا) بېكىتىدۇ. مال ئايلىنىپ چۆرگىلىسىمۇ ھالقا ئايلىنىپ باغلاق گالغا چىرماشمايدۇ. ئەرگۈلنى بۇرۇن مەزمۇت ياغاچ بىلەن ياسايتتى. ھازىر تۆمۈر بىلەن ياسايدۇ.

ئەش: يېرىلمايدىغان، ئېتى ئۇرۇقچىسىدىن ئاجرىمايدىغان شاپتۇل، ئۇ كەچ كۈزدە پىشىدۇ. ئۇزاق ساقلاشقا، يىراق جايغا يۆتكەشكە ئەپلىك؛ پىلە قۇرتىنىڭ غوزەككە كىرىشى ئۈچۈن قۇرتقا سېلىپ بېرىدىغان سامان غوللۇق ئوت (ئەشلىك)؛ يېپىنى ئەش (بۇيرۇق پېئىل) م:
يارما شاپتۇل دەپ ئالسام ئەش چىقىپ قالدى.
پىلە قۇرتىغا ئەشلىك سالىدىغان چاغ كەلدى.

پىلە باقتىم بەش تىۋەك،
غوزا تۈتتى ئەشلىكتە،
يار خىيالى ئويناپدۇ،
مېنىڭ كۆڭلۈم غەشلىكتە.

يارما شاپتۇل، ئەش شاپتۇل،
ئوخشىغاننى كۆرەيمۇ؟
ئوتىڭىز يامان بالا،
ئاخشاملىقتا بارايمۇ؟

ئەتىلەتتىن: ئەتىگىچە، ئەتىلىككىچە، كېيىنچە. م:
بۈگۈن بىر نېمە دېيىشمەيلى،
ئەتىلەتتىن بىر گەپ بولار.
ئەتىلەتتىن كەلسىلە،
ئۆگۈنلەتتىن كەلسىلە.
ئىشەنجىدىن چىقاردىم،
ماڭا كۆڭۈل بەرسىلە.

ئەچۈشمەك: ئېلىپ چۈشمەك، چۈشۈرمەك (ئېگىزدىن). م:
ئەتە تاغدىن ماياق ئەچۈشكىلى بارغۇدەكمىز.

ئەلكۈن: ئەل-جامائەت، يۇرت-مەھەللە، ئادەملەر. م:

ئەلكۈننىڭ ئالدىدا ياخشى نام ئالاي دېسەڭ ئەدەپلىك بول.

بۇ ئىشنى ئەلكۈنگە قانداق چۈشەندۈرگۈلۈك ئەمدى؟

قىشقىنغا ئۆتەي دەپ،
كىمە سالدىم كەلكۈنگە،
توي قىلايلى ئىككىمىز،
داڭقى كەتسۇن ئەلكۈنگە.

ئەللە: خەقلەر، غەيرىيەلەر، ئۆز باغرى بولمىغان ئادەملەر. م:

كۆزۈمگە قاراۋەردىڭىز، ئەللەنىڭ ئالدىدا بەكمۇ ئىزا تارتتىم.

بۇ بىزنىڭ ئەمەس، ئەللىنىڭ نېمىسى، چېقىلمايلى!

بارار بولساڭ مەللىگە،
سىرنى يايماڭ ئەللىگە.
سىر يايسىڭىز ئەللىگە،
گەپ تېپىلار دەللىگە.

«ئەللىگە بەرقىزىڭنى، ئەللەدىن ئال سۆزۈڭنى».

ئەگىنە (ئەگۈن، ئەگىن): هويلا-قورو تېمىغا بېكىتىلگەن شادىلىق توساق، دەرۋازا. م:

يارىم سېنىڭ دەرۋازاڭ،
غىچىر - غىچىر ئەگىنە،
غېرىپلىق ئەسىر قىلدى،
پات - پات يوقلاپ كەلگىنە.

ئىشكىڭگە قۇليا سەپسەن،
ئەگىنەڭنى ھاڭ قويۇپ،
ئۆلگىچە ئويناپلى بىللە،
باشقىلارنى تاڭ قويۇپ.

ئەستا (ئەستاغىپۇرۇللا): «خەپ-خەپ» لىمەك، ئۆزىگە هاي بېرىپ ئاچچىقىنى بېسىۋالماق، ئەپسۇسلانماق. م:

ئەستا، ئادەمنى مۇنچىمۇ ئانىي تاپقان بارمۇ؟

ئەرەن: ئەر، يىگىت، ئەركەك، ئەرەنچە، ئەرچە، ئەر سىياقىدا، ئەرگە ئوخشاش، ئەرەنلىك؛ ئەرلىك جىنسى ئەزا. م:

ئەرەنچە ياسىنىپ قېچىپ كېتەلەرسىزمۇ؟

بۇ ئەرەنچە كىيىم نەچچە پۇل؟

ئەگەر بۇ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمىسام، ئەرەنلىكىمنى كېسىۋېتەرمەنا؟

يار ئۆزىنى چاغلاسۇن،
بېلىنى مەھكەم باغلاسۇن.
بىزنى دېگەن ئەرەنلەر،
ئاھ يۈرىكەم دەپ يىغلاسۇن.

ئەرەكتە (ئېرەكتە): ئەر كىشى، ئايالنىڭ ئېرى.

www.uyghurkitap.com

م:

قويغا غولاق بولغۇدەك،
ئارقىدىكى تىرەكتە،
قاچان بىلەر قەدرىمنى،
ۋاپاسى يوق ئەرەكتە.

ئەينا: ئەنە (كۆرستىش ئالماش)، «غۇ، قۇ» قوشۇمچىسى. م:

قېشىڭىزدا تۇرامدۇ ئەينا،
شۇنىمۇ كۆرمىدىڭىزما؟
مەن باشتا دېگەن ئەينا، ئەمدى ئۆزىڭىز بىلىپ بىر ئىش قىلىڭ!

شائىر روزى سايىتنىڭ بىر شېئىرىدا مۇنداق كەلگەن:

نىگارىم كەلدى گۈل
قىسقان پېتى ئەينا،
تىنىق - نەپەسىدە
پاك سۆيگۈ ئوتى ئەينا.
كۆرۈشتۇق، سۆيدى
مەڭزىمگە ئەجەپ ئىللىق،
ھۇزۇرلاندى يۈرەكنىڭ
قات - قېتى ئەينا.

ئەينىيا-ئەينا: تەكىتلەش، ئەپسۇسلىنىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. م:

ئەينىيا - ئەينا، مىنىڭ دېگىنىمدەك بولدى؟...
ھەي قارىغۇ، ئەينىيا - ئەينا ئالدىڭدا تۇرسىمۇ «قېنى؟» دەۋەرگىننى!

ئەبگا: ئەخمەق، ھوشىرۇن، بەتقىلىق كىشى. م:

ئۇ ناھايىتى ئەبگا بىر نېمە، ئۇقۇشالمىقى تەس.
بەكمۇ ئەبگالىشىپ كېتىپسىز، ئۆزىڭىزنى ئۇنداق تاشلىۋەتمەڭ.

يۇلغۇن چىچەكى سايىدا،
پىننە ياغىچى چايىدا،
سىزگە ئوخشاش ئەبگانى،
يار تۇتماقتىن نىم پايدا؟

ئەندەك-ئەندەكقىنا: ئاز، ئازراقلا (ۋاقىت ئۇقۇمى). م:

ئەندەكقىنا تەخىر قىلىپ تۇرسىلا، بىزنىڭ كىشى كەلگەندە بىر نېمە دېيىشىپ، يا مەسلىھەت ئىش قىلساق؟

ئەلەم: تۇغ - بايراق؛ جەڭ؛ دەرد - پىراق، بىراۋدىن يەتكەن ئازار. كىرىيە شېۋىسىدە «ھەلەم» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

كونا جەڭنامىلەردە مۇنداق يېزىلغان:

گەرد ئايان بولدى.
گەرد ئاراسىدىن تۇغ - ئەلەملەر كۆتۈرگەن لەك - لەك لەشكەرلەر كاشغەرتەرەپتىن چىقىپ چىنماچىن تەرەپكە قاراپ راۋان بولدىلەر
...

ئەلەم كۆرىشى قىلماي قەلەم
كۆرىشى قىلايلى!
ئالا موزاي قۇيرۇقىنى ئەلەم
تىكلەپ، بەدەر قاچتى.
«ھەزسۇلتان» دا بىر ئەلەم،
خۇدانىڭ ئىلكىدە قەلەم،
ھېچكىشىگە كەلمىسۇن،
بىزگە كەلگەن دەرد - ئەلەم.

ئەندىكمەك: چۆچۈمەك، جىددىيلەشمەك، ئالدىرىماق. م:

بالىنىڭ قىزىتمىسى ئۆرلەپ
كېتىۋاتسا ئەندىكمەي تۇرىدىلىغۇ؟
سىزگە كۆيگەن يۈرەك، سۇ
سەپكىنىڭىزگە ئەندىكەمتى؟
چېچىڭىزنى تۇم ئۆرۈپ،
كۆيىدۇرۇپ بىغەم يۈرۈپ،
گاھى - گاھ نازلىق كۈلۈپ،
سۆيىدۇرۇپ ئەندىكتۈرۈپ،
جاننى ئاللا بوغماق سىكىلەك،
پىژ قىلدى يۈرەك ...

ئەم: داۋا، شىپا. م:

بالىغا چېچەك سۈيى ئەملەتتىم.
بىز ئۈنىڭ بىلەن يەرنىڭ نىمچە، ئىشەكنىڭ ئىمچە تۇغقان.
بالام، ئەمچەكنى چىشلىمەي ئەم.

ئەمچى: تېۋىپ، داۋالىغۇچى. م:

چوڭ قاپاقتىن ياغ بۆلدۇم،
بىرىم جىڭلىق كەمچىدە.
ساقىيامدۇ ئىشىق ئوتى،
داۋالاتسا ئەمچىدە.

ئەمەك: ئادەملەرنىڭ بىر-بىرىگە يېقىنلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆز. م:

ئىككىسى بىر - بىرىگە تولىمۇ ئەمەكلىشىپ قاپتۇ. ئۇلار سايدەك ئەگىشىپلا يۈرىدۇ.

ئەمگەلدۈرمەك: جاپاغا سالماق، ئاۋارە قىلىپ قويماق. بۇ مېھماننىڭ ساھىبخانىنى جۇۋۇتىپ، جاپاغا سېلىپ قويۇشىغا قارىتىپ ئېيتىلىدىغان تەكەللۇپ سۆز. «ئالتۇن يارۇق» تا «ئەمگەندۈرمەك» دەپ ئېلىنغان. م:

ھەر قايسىلىرىغا ۋاقىتسىز مېھمان بولۇپ كېلىپ ئەجەپمۇ ئەمگەلدۈرۈۋەتتۇق - ھە؟

نېمانچە ئەمگىلىدىغان ئىش،
بىز يا مېھمان بولمىساق ...

ئەلەك - سەلەك: يېڭى كېسەلدىن قوپقان، ماغدۇرىغا كېلەلمىگەن ئادەم. م:

ئەتىيازنىڭ بۇ تەرىپىدە مىجەزىم تازا ياخشى ئەمەس، ئەلەك - سەلەك يۈرىۋاتىمەن.

بوران چىقىپ ئۆرىدى،

www.uyghurkitap.com

هويلامدىكى باراڭنى.
ئەلەڭ ـ سەلەڭ بوپقالدىم،
كۆرسەتمىگەچ قاراڭنى.

ئەلمى ـ تەلمى: ئىپپى ـ جىپپى، ئۇجۇر ـ بۇجۇرى. م:
ئەندىشە قىلماڭ، ئەتە ـ ئۆگۈن ئىشنىڭ ئەلمى ـ تەلمىنى بىلىۋالسىڭىز تەمتىرمەيدىغان بولىسىز.

ئەدەت (ئىددەت): ۋاقىت چېكى، مۆھلەت، مۇددەت، ۋاقىت؛ نىكاھتىن ئاجراشقان ئايالنىڭ ئۈچ ئاي 10 كۈن ساقلاش ۋاقتىغا قارىتىلغان سۆز بولۇپ، ئۈچ ئاي 10 كۈن ۋاقىتتا ئايال كىشىنىڭ قورسىقىدا بالا بولسا ئاشكارىلىنىپ بولغىچە بولغان ۋاقىت. چۈنكى، ئايال كىشى ھامىلىدار بولسا، بالىنىڭ دادىسىنى ئېنىقلاش ئاسان بولۇشى ئۈچۈن ئىسلام دىنىدا ئىددەت تۇتۇش شەرت قىلىنغان. مۆھلەت توشقاندىن كېيىن قايتا نىكاھلانسا بولىدۇ. ئىددەت-ئەدەت بولۇپ قالغان.

ئەدەتسىز: ھېسابسىز، نۇرغۇن، چەكسىز، ناھايىتى كۆپ. م:
ئەدەتسىز كەپسىز بالا بولدىغۇ بۇ؟
بۈگۈنكى تويغا ئەدەتسىز جىق مېھمانلار يىغىلدى.

ئەدەش: دەل ـ دەرەخ، زىرائەتلەرنىڭ بارغانسېرى كۆكلەپ بېرىشى، تۇپ كۆپەيتىشى. مەجازىي مەنىدە: ھاي دېگەنسېرى بەكرەك ئەزۋەيلەش. تۈرك ـ رونىڭ يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردا بۇ سۆز «ئەدەد، ئەدەتمەك» دېيىلگەن. م:
ئۆتكەن قېتىم كۆرگىنىمدە بۇ ئېتىزنىڭ مايسىسى شالاڭ تۇراتتى.
ھازىر قارىسام شۇنچە ئەدەپ كېتىپتۇ.
ھاي دېگەندىن كېيىن ھاي
بولماي نېمانچە ئەدەپ كېتىسىز.
«خېنىم» دېسەم «ھە؟» دەيسىز،
گەپ قىلمىسام تەگەيسىز،
ھېسابى بار ئاچچىقنىڭ،
نېمە ئۈنچە ئەدەيسىز.

ئەزمىدە: ھەزىم قىلىش، سىڭىرىش. مەجازىي مەنىدە: ئويلاپ كۆرۈش، ئېغىر ـ بېسىق بولۇپ پىكىر قىلىش، گەپنىڭ تېگىگە يېتىش. م:
تاماقنى ئالدىرىماي چايناپ يېمىسىڭىز ئەزمىدە بولمايدۇ.
سىزمۇ ئەقىل ئىگىسى، ئەتىدىن دېگەنلىرىمنى ئەزمىدە قىلىپ

كۆرەرسىز.

كاكچا ياقتىم گەزىندە،
دۇتار چالدىم بەزمىدە،
ئاباي دېگەن گېپىمنى،
قىلىڭ يارىم ئەزمىدە.

ئەسنا: ۋاقىت، پۇرسەت، ھالەت، پەيت. م:
بۇ ئەسنادا قايسى مېھمانخانا ئىشىك ئېچىپ بېرەتتى؟
بېشىم راسا قېتىپ تۇرغان ئەسنادا رەھمدىل ئادەملەرگە يولۇقتۇم، ئۇلار مەندىن خەبەر ئاپتى.

ئەھ: سىلكىپ تاشلاش، رەت قىلىش. م:
ئەھ! سىز بىلەن ھەرگىزمۇ خۇشۇم قالمىدى.

ئەدنا (ئەدناسى): قىسقىسى، ئەقەللىيسى، ھېچ بولمىغاندا. م:
دىپلومى ئالىي مەكتەپنىڭ بولغان بىلەن، ئەدناسى ئۆزىنىڭ يىللىق باھالاش خۇلاسىسىنىمۇ توزۇك يازالمايتۇ.

ئەخ (ئاۋاز ئىملىقى): خەپرۇك تۇكۇرگەن ۋاقتىدا مۇشۇ ئاۋاز چىقىدۇ. م:
كېچىدىن تۇرسۇنكام ئەخ - ئەخلەپ تۇكۇرۇپ، پەقەت ئۇخلاتمىدى.

ئەل: يۇرت، جامائەت؛ ئەل بولماق — تەسلىم بولماق، بىر گۇرۇھ توپتىن يەنە بىر توپقا قېتىلماق. م:
...«يۇسۇپ قادىرخاننىڭ لەشكەرلىرى چىنماچىن بۇتپەرەسلىرىنى ئەل قىلدى، ئىسلام راۋاج تاپتى».

ئەسلىگ: ئېسىدە تۇتۇش قابىلىيىتى يۇقىرى ئادەم. م:
خېلى ئەسلىگ ئادەم بىز، كىچىكىمىزدىكى ئىشلارمۇ ھېلىقىدەك يادىمىزدا تۇرۇپتۇ.

ئەمدەش: بەك تويۇپ كېتىپ (قورسىقى)، ئاستىن - ئۈستۈن تىنىپ قېلىش، بىئارام بولۇش. م:
ئىشتىھادىن جىق يېسىڭىز، مۇشۇنداق ئەمدەپ قالىسىز. تائامنى جىق يېسە تائامنى ئادەم كۆتۈرىدۇ، تائامنى ئاز يېسە تائام ئادەمنى كۆتۈرىدۇ دېگەن گەپ بار.

ئەزمە: بىر ئىشقا ئالدىرىمايدىغان، سۆرەلمە پالاس، مىس - مىس ئادەم. م:
ئەزمىلىك قىلمىسىڭىزچۇ، ئىش دېگەننى شارت - شۇرت بىر تەرەپ قىلىۋەتكۈلۈك!

مەلەمنى تولا كەزمە،
ئەتە - ئاخشام ئوقۇپ نەزمە،
گېپىڭ بولسا ئوچۇق دە،

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

ئەزمەڭنى تولا ئەزمە.

ئەھە (يۆتەلگەن چاغدىكى ئاۋاز ئىملىقى): مەسخىرە مەنىسىدىكى ھەرىكەت، چاقىرىش سۆزى (بېشارەت). م:

كالتە يۆتەل ئادەمدەك «ئەھە - ئەھە» قىلىۋەرمەي بەكرەك يۆتەلمەمسىز؟

ئەھە، ئۇخلىماي چۇش كۆرۈپسىز!

باغ كەينىدە «ئەھە» دەپ،
شەپە بەرسەم چىقمايسىز،
نىمانچىزا قىينايسىز،
كۆيگىنىمنى ئۇقمايسىز.

ئەھىي: ۋاي - ۋۇي، ياپىر (تەئەججۇپلەنمەك، ھەيران قالماق). م:

ئەھىي! ئەجەپمۇئۇزبالىكەنغۇ بۇ!

ئەھى - ئەھىي بۇتىرەپ،
توختاڭ دىبدىم سىكىلەك،
سىزدەك گۈزەل خىنىمغا،
بىزدىن باشقا كىم كىبرەك؟

ئەششۇ: چۇشكۇرگەندە چىقىدىغان ئاۋاز ئىملىقى. م:

ئالا قاراڭغۇلۇقتا كىتىۋىتىپ «ئەششۇ» دەپ بىر چۈشكۈرگىنىم ئۈچۈن، ئىتلار قاۋاپ ئالدىمنى توستى. ئىشەكلەر ھاڭراپ ئالەمنى بىر ئالدى.

ئەبجۇش: قۇيما مېتال؛ مەزمۇت، چىڭ نەرسە.

ئەس - ئەسمەك: قىتىغۇرلۇق قىلىپ باشقىلارنىڭ قورسىقىنى ئىبىش، دەي - دەيگە سېلىش. م:

بۇ گەپنى ئاڭلاپ، قورسىقىم بەك ئىبىلدى.

ئەستە(ر): شالاڭ توقۇلىدىغان قىشلىق كىيىملەرنى ئەستەرلەيدىغان خام (بۆز). بۇرۇندا ئەستەر بىلەن ئىشلەنگەن باش ياغلىق بولۇپ، ئۇنى «ئەستەر ياغلىق» دەيتتى. م:

يارىمنىڭ ئۆيى پەستە،
چەككەن ياغلىقى ئەستە،
ئانىسى يامان جادۇ،
كۆرۈشتۇردۇ تەستە.

ئەتلەس: مەخسۇس يىپ (يىپەك) تا رەڭدار قىلىپ توقۇلىدىغان رەخت. ئۇنىڭ قارا ئەتلەس، قىزىل ئەتلەس، سېرىق ئەتلەس، چاچ رەڭ ئەتلەس، خان ئەتلەس ... قاتارلىق تۈرلىرى بار. خوتەن ئۆزىنىڭ مەشۇت - يىپەك توقۇمىچىلىقى بىلەن ئۇزاق زاماندىن بېرى جاھانغا مەشھۇر، خوتەن

ئەتلىسى چىدامىلىق ۋە توقۇلۇ-
شىنىڭ سىپتىلىقى بىلەن مەش-
ھۇر ھەم خېرىدارلىق، ئۇنىڭدا
قىز - چوكانلار كۆڭلەك كىيە-
دۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى»
دا ئەتلەس «ئاتلاس» دەپ يې-
زىلغان. م:

ئەتلەس كۆڭلەك كىيىپسىز،
قارايمەن ياراشقانغا،
يار مېنىڭ دېگەن بىلەن،
بەرمەيمەن تالاشقانغا.

خان ئەتلەس ئېلىپ بەرسەم،
كىر قىلماي كىيەلەمىلا؟
كۆيگەنلىرى راست بولسا،
ناز قىلماي سۆيەلەمىلا؟

ئەكچىش: ئەم نەرسىنىڭ
شامالدا قۇرۇشقا باشلىشى،
نەمخۇش نەرسە. م:

كۆڭلەكنى ئەتكەن يۇيۇپ
يايسام ئەمدى ئەكچىپتۇ.
بەرنىڭ ئاسسى ئىككى - ئۈچ
كۈندە ئەكچىگىدەك.

ئەۋرەز: يۇيۇنۇش كاتى-
كى، ئائىلىلەردە بولىدىغان
مۇنچا. تۈركىي تىللىق خەلقلەر
ئۆيلىرىگە، پىنھان ھوجرىلارغا
ئەۋرەز ياساپ يۇيۇنىدۇ. ئۇنىڭ
شەكلى: تۈز يەرگە سۇ سىڭىپ
تۈگىگىدەك چوڭقۇرلۇقتا كا-
تەكچە ئويۇلۇپ، ئۈستى سۇ
ئۆتۈشكىدەك ئارىلىق قالدۇرۇ-
لۇپ تاختاي بىلەن يېپىلىدۇ.
يۇيۇنغان ۋاقىتتىكى سۇ تاختاي
ئاراشلىرىدىن ئاشۇ كاتەكچىگە
(ئەۋرەزگە) سىرغىپ چۈشۈپ
كېتىدۇ.

ئەزۋەيلەش: ئاچچىقىنى
بېسىۋالالماسلىق، تەسەللى
بەرگەنسېرى، كۆتۈرۈلۈپ كې-
تىش، چۇسلۇق قىلىش. م:

ئەزۋەيلەپ كەتكۇدەك ئىش
ئەمەسقۇ، بوشراق ئەزۋەيلەڭ!

ئەسۋە: يامان سۈپەتلىك
ئۆسمە، بىر خىل جاراھەت.
م:

ھاشىم قارىمىنىڭ يوتىسىغا
ئەسۋە پەيدا بولۇپ قاپتىكەن، ئاق
لەيلىگۈلنىڭ بەرگىنى چېيىپ قويى-
دۇم.

ئەسكى: قەدىمكى، كو-
نا، تارىخى ئۇزۇن. «ئەسكى»
ھازىرقى ئىستېمالدا ئەخلاق-
سىز، قىلىقسىز، مىجەزى ئو-
سال، يامان تەبىئەتلىك دېگەن
مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ. خو-

www.uyghurkitap.com

تـەندە بۇ سۆزنىڭ ھەر ئىككى
مـەنىسى قوش قوللىنىلىدۇ.
م:

ئەسكى چاپان كۆرۈۋاتامسىز،
ئۇنىڭ ئىچىدە ئادەم بار!
ئەسكى تاملىقتا ئۇينىماڭ با-
لام، تام بىسىۋالىدۇ.
ئەسـكى قىلىقلىـقىـنى بو-
نىڭ!...
«يەر ئەسكى ئەمەس، ئەر
ئەسكى».
«ئەسكى چاپان يامغۇردا ياخ-
شى، ئەسكى خوتۇن ئۆيدە».
ئەسكىگە بەرسەڭ،
ئىتە ھەم گەپ ئىتە.
ياخشىغا بەرسەڭ،
ئىتە ھەم كىتە.

ئەگـلـەك: ئۇن تاسقى-
غۇچ. ئۇنىڭ ئات قۇيرۇقىدا
توقۇپ ياسالغىنىنى «قىل ئەگ-
لـەك» (قوناق ئۇنى تاسقاي-
دۇ)، يىپەكتە توقۇپ ياسال-
غىنىنى «تاختا ئەگلەك»
(بۇغداي ئۇنى تاسقايدۇ)، سىم
بىلەن توقۇپ ياسالغىنىنى
«سىم ئەگلەك» دەيدۇ. خوتەن-
دىن باشقا رايونلاردا بۇ سۆز
«ئەلگەك» دەپ تەلەپپۇز قىلىن-
نىدۇ. م:

بىزنىڭ يارنىڭ ئەگلىكى،
مەشۇت بىيىتىن تەگلىكى،
قەدىرىگىزنى بىلمەيتۇق،
ئەقلىمىزنىڭ كەملىكى.

ئەمەن: ئىتىز، ئېرىق -
ئۆستەڭ بويلىرىدا ئۆسىدىغان
بىر خىل چۆپ. كۆكى شادا
چىقىرىپ كېتىپ، باشلىنالماي
قالغان زەدەك (سەۋزە) نىمۇ
«ئەمەن زەدەك» دەيدۇ. م:

«پۇلى يوق يىگىت ئەمەن بو-
رايدۇ»
ئۆستەڭ بويىدا ئەمەن،
يارىمغا نىمە دەمەن.
كۆڭلىنى ئۇتالامدىم،
ھەگە بولمىسام «ھە» مەن.

ئەزىم: ئۇلۇغ، كاتتا،
جىق. م:

ئەجىر قىلغانغا خۇدايىم بېرد-
دۇ، چۈنكى «ئەجىر - ئەزىم» دەيدۇ
ئەمەسمۇ، ئەجىر قىل - ئىشلە، بالام!
كـارۋان ئۇزاق يوللارنى بې-
سىپ، كەچ بولغاندا بىر ئەزىم دەريا-
نىڭ بويىدا توختاشقا مەجبۇر بوپتۇ.

ب

بۇيىزى: كېيىن، كەي- نىدىن، شۇندىن تارتىپ («تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «ئىزى — كېلەر يىل، كېيىن- كى يىل» دەپ ئىزاھلانغان) .
م:

قەسىمىم قەسەم، بۇنىڭ بۇ- يىزى ھاراق دېگەن نەرسىنىڭ يېنى- دىن ئۆتمەيمەن!

يېزىغا چىققاننىڭ بۇيىزى تېنىم ساق بولۇپ قالدى.

بۇكە: ئۇششۇق، ئۆكتەم، دېگىنىنى قىلدۇرماي قويمايدى- غان كاج بالا. م:

ئەجەبمۇ توبغۇزدى بۇ، مۇ- شۇنچىمۇ بۇكە بولۇۋالغان بارمۇ؟

بۆ - بۆ: گومۇش، گاچا چىراي، قىياپىتى غەلىتە، زۇ- ۋان سۇرمەس ئادەملەرگە قارد- تىلىدۇ. ھايۋانلارغا قارىتىپمۇ ئىشلىتىلىدۇ. بالىلارنى قورقۇ- تۇش ئۈچۈن «بۆ - بۆ كەلدى» دېيىلىدۇ. «بۆ - بۆگە ئوخ- شاش گەپ قىلماي قاراپلا تۇرد- دىغان ئادەم بۇ» دېيىلىدۇ. سورتى غەيرىي، غەلىتە قىياپەت- لىك قوينى «بۆ - بۆ قوي» دەپ ئاتايدۇ.

بۆش - بۆش: كالىنى چاقىرىش.

بۆك: دوپپا، باش كىيى- مى، مەشۇت ياكى بۆز يىپتا گۈل بېسىپ تىككەنلىرى «چى- مەن بۆك»، «بادام بۆك»، «ئەنجان بۆك» دېيىلىدۇ. سى- دام ياكى گۈللۈك رەختلەردە گۈل باسماي تىكىدىغانلىرى «شاپاق بۆك»، «ئاق بۆك» دېيىلىدۇ ۋە باشقىلار. م:

يارغا ئاتاپ بۆك تىكتىم،
ئاق مەشۇتتە گۈل بېسىپ.
بۆكنى كىيىپ بېشىغا،
كۈلۈپ قويسۇن، كۆز قىسىپ.

خەقنىڭ كۆزى چۈشكۈدەك،
قوش قەۋەتلىك سۆكەمگە.
مەن يارىمغا ئىشەنسەم،
جىگدە سايىتۇ بۆكەمگە.

بورانجى: دەريانىڭ ئىس- مى، قاراقاش دەرياسىنىڭ

شەرقىدىن ئىككى كىلومېتىر چامىسىدىكى يىراقلىقتا جەنۇب-تىن شىمالغا قاراپ ئاقىدۇ. ھازىر بۇ دەريانىڭ تەبىئىي ئې-قىنى بارغانسېرى ئۆز ئىزىنى يوقاتماقتا. ئۇنىڭ بوراندەك شاۋقۇنلۇق ساداسى كىشىلەر-نىڭ قۇلىقىدىن يىراقلاشماقتا.

بوغۇناق: چاڭ - توزان، توپا - تۇمان، قېقىشتۇرغان نەرسىلەردىن ۋە ئاياغ ئىزلىرى-دىن ئۆرلىگەن توزان؛ بوران، شامالدا توزۇغان توپا. م:

ئاسماندىن بوغۇناق يېغىپ،
كۆزنى ئاچقۇسىز قىلىۋەتتى.
باللار يۇگرەشمىسەڭلەرچۇ،
بىزنى بوغۇناققا كۆمۈۋەتتىڭلار!

بوغماق: سېمىز، تول-غان، دوغىلاقىنا كەلگەن بىر خىل بەدەن تىپى (بۇ قىز - چوكانلارنىڭ ۋايىغا يەتكەن، چىرايى تولغانلىقىنى سۈپەتلەش-كە ئىشلىتىدىغان سۆز). م:

بىر ئاي ھۈنەر قىلسام، نەچچە
بوغماق پۇلغا ئىشلىۋاپتىمەن.
«كىژ» قىلدى يۈرەك،
«پىژ» قىلدى يۈرەك.
كۆڭلىڭىز بۆلەك.
يادىڭىزدا بىز يوقمۇ،
بوغماق سىبكىلەك؟

بوغجۇما: ئاياللارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى چىگىپ ساقلايدىغان بوغچا. ئاياللار تۈرلۈك ئۇستىۋاش، رەخت ۋە پارچە - پۇرات نەرسىلىرىنى بىر پارچە رەخت ياكى ياغلىققا چى-گىپ بوغچا قىلىپ ساقلايدۇ. بۇنى «بوغجۇما» دەپ ئاتايدۇ.

م:

نەچچە بوغجۇمدا ئىگىنلىرى-
ڭىز تۈرۈقلۇق، يەنە ئىگىنىنىڭ گېپى-
نى قىلىدىكەنسىز خوتۇن؟
يامانلىغان سىبكىلەك،
بوغجۇمىسى سۆكۈلەك.
بودەك ياردىن يامانلاپ،
تاپقان يارى يېگىلەك.

بوغانچى: خالتا، تاغار-نىڭ ئېغىزىنى بوغۇشقا بولىدى-غان شوينا. مەجازىي مەنىدە: پۇخ - دەرد بولماق، ئىچىدىكى دەرد - ئەلىمىنى ئاشكارىلى-يالماي بوغۇلماق. م:

ئىچىمدىكى دەرد - ھالىمنى
تىڭشىغىدەك ئادەم تاپالماي بوغانچى
بولۇپ كەتتىميا! ...

بوغۇلاق: ئوچۇق - ساپ بولمىغان ئاۋاز، بوغۇلغان، پۇ-تۇك ئاۋاز. م:

زۇكامداپ قالدىم، ئۈنۈم بەكمۇ بو-
غۇلاق، بۇگۈن ناخشا ئېيتالمايمەن.

بۇقىرام (بۇقاما) : ئۇس-
تى تەرىپى كېسىۋېتىلگەن دە-
رەخ، دەرەخنىڭ ئۈستى تەرىپى
كېسىۋېتىلسە، كېسىلگەن يەر-
دىن كۆكلەپ چىققان نوتىلار
بىر - ئىككى يىلدا يوغىناپ با-
دىرا ياغاچ بولىدۇ. دەرەخنىڭ
ئۈستى تەرىپىنى ياكى قاپ بې-
لىدىن كېسىۋېتىشنى «بۇقار-
ماق»، «بۇقىرىۋەتمەك»،
«بۇقاما قىلماق» دەيدۇ.

بۆتچى: بۆزچى، خام
(بۆز) توقۇغۇچى. «باپكا»،
«خامچى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. م:

توك - توك ئېتەر تۆمۈرچى،
پۇلنى ئۇسار كۆنچى.
خېنىكىدە ئورا كولاپ،
جاننى قىينار بۆتچى.

بۆسلەك: بۆسۇلۇپ
كەتكەن نەرسە، ئۈستىدىن ياكى
ياندىن چۈشكەن بېسىم بىلەن
تېشىلگەن، پۈكۈلگەن، يېقى-
لغان نەرسە ياكى ئورۇن؛ ئى-
چىگە كۆپ نەرسە قاچىلانغاز-
لىقتىن يىرتىلغان يىرتىق.
«نىكاھلىنىشتىن بۇرۇن
باشقىلار بىلەن بىللە بولغان،
ئىپپىتىنى يوقاتقان» دېگەن
نامغا قالغانلارمۇ مۇشۇ سۆز بى-
لەن كەمسىتىلىدۇ.

بۇلبۇلەك: دۇتار، راۋاب-
نىڭ قورسىقىدىكى تارىنى كۆ-
تۈرۈپ ۋە تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن
ياغاچتىن مەخسۇس ياسالغان
نەرسە. «خەرەك»، «ئېشەك»
دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

بولجا: كېسىۋېتىلگەن
دەرەخ كۆتىكىدىن ياشىرىپ
چىقىپ چوڭايغان دەرەخ. مۇ-
شۇنداق يېتىلگەن دەرەخزارلى-
قنى «بولجالىق» دەپ ئاتايدۇ.
م:

يېڭى چىققان بولجا نوتىلىرى-
نى تاقلاپ - تاقلاپ كېسىۋەتسەك،
قالغانلىرى ياخشى چوڭىيىدۇ.

بۇدو (بۇدا) : «بۇ دو-
رەم» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ نۆ-
ۋەت، بۇ قېتىم. م:

بۇدولىقا بىر قېتىم بولدى قى-
لىلى، يەنە شۇنداق ئىش يۈز بەرسە
بولمايدۇ.
بۇدو ئامتىم راسا كەلگەن ئى-
كەن، توپنى ئارقىمۇئارقا چۈشۈردۇم.

بۇنا: ئالىقاچان،
ھەش - پەش دېگىچە، كۆتكەن
ۋاقىتتىنمۇ بۇرۇن (بۇ سۆزنىڭ
ھەر ئىككى بوغۇمى ئۇرغۇسىز،
تېز تەلەپپۇز قىلىنىدۇ). م:

ئالدىڭىزغا چىقارمەن دەپ

www.uyghurkitap.com

تۇرسام، بۇنا كېلىپ بويسىز.
مائاشىڭىزنى ئالا ـ ئالماي بۇنا
خەجلەپ تۈگەتتىڭىزمۇ؟

بويانلاق: ئۆكۈزنىڭ بوـ قۇسىنى تارتىشى ئۈچۈن ئۇنىڭ مۇرىسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلىدىغان ياغاچ جابدۇق. ئۇ ياغاچنى ئېـ گىپ، ياي شەكلىدە ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككى بېشىغا باغلانغان ئارغامچا بوقۇسىنىڭ تارتقۇسىغا چېتىلىدۇ. م:

بۇ بويانلاق ئۈينىڭ بوينىنى
يالاپ زىدە قىلىۋېتىپتۇ، باشقا بويانـ
لاق ئىشلىتىڭ.

يەنە «بويانلاقنى قارنىغا ئالماق»، «سۇندۇرماق» بوـ لۇپ كېلىپ، مەجازىي مەنىدە: «ئاچچىقىنى باسالماي ئۇتتۇرىغا سەكرەپ چىقماق» نى، «ئىتاـ ئەتتىن باش تارتماق» نى ئىپادىـ لەيدۇ. م:

ئاچچىقىڭىزغا هاي بېرىڭ، بوـ
قۇسا ـ بويانلاقنى قارنىڭىزغا ئالغانـ
نىڭ نېمىگە پايدىسى؟

بويلام: ئېگىز بوي تارـ تىپ، ئۆسۈپ تۇرغان ياش تېـ رەك دەرىخى. م:

يوغىناپ تۇرغان بويلاملارنى
كەسكۈم كەلمىگەندى. لېكىن، تال
باراڭغا مۇشۇنداق ئۇزۇن تاتىمدىن
ئىككى ـ ئۈچى لازىم بولۇپ قالدى
ئەمەسمۇ؟

يالدۇ سالدىم بويلامغا،
بىقىلارمۇ هويلامغا.
كۆيگىنىم بالا بولدى،
شۇ بىۋاپا ئايلامغا.

بودەك: ئۈجمە مېۋىسىـ نىڭ ئاقىرىپ، هەم چوڭ، هەم مەي باغلاپ پىشقىنى. مەـ جازىي مەنىدە: ئاق پىشماق، سېمىز، يۈزى گۆشلۈك ... دېگەننى بىلدۈرىدۇ. م:

بۇ بالا شۇنداقمۇ بودەك، ئۇز
ياقلان بولۇپتۇ ـ هە؟

مەي باغلاپتۇ ئۈجمىلەر،
بودىكىدىن يەيلىمۇ؟
ئىككىمىزنىڭ ئىشىنى،
ئانىڭىزغا دەيلىمۇ؟

بودەك خېنىم، ئۇز خېنىم،
كۆيۈپ يۈرسەك مەيلىمۇ؟

بۇل: يامغۇردا قېلىپ كۆيۈشكەن، نەملىشىپ بۇزۇلـ غان نەرسە، بۇغداي. بۇل بۇغـ دايىنىڭ ئۇنىنى «بۇل ئۇن» دەيدۇ. بۇل ئۇندا تاماق ئوخـ شىمايدۇ، نېنى ئوبدان پىشـ مايدۇ («بۇل» سۆزىگە «تۈرـ كىي تىللار دىۋانى» دىمۇ ئىزاـ هات بېرىلگەن). م:

بۇل ئۇنۇڭدا ئاش سالدىڭ،

ئۈزۈك چىقتى.
جاغلىغىدىن يار تۇتسام،
تۈزۈك چىقتى.

بۈزمىچىلاق: ئىسراپچىدىلىق، بۇزۇپ - چاچماق. م:
نېمانچە بۈزمىچىلاق بۇ، كۆرگەن كۆنلىرىمىزنى ئۇنتۇپ قالمايلى، ئىسراپى كېلىپ قالمىسۇن يانا؟

بۇدۇڭشىماق: تېپىرلىماق، تۇتۇقتىن ۋە باغلاقتىن بوشىنىشقا ئۇرۇنماق، قولدىن چىقىپ كېتىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلماق. م:
بۇ قوي جىم تۇرماي بۇدۇڭشۇپ، تېرىسى قىرقىلىپ كەتتى.
ھەر قانچە بۇدۇڭشىساڭمۇ بوشىنالمايسەن.
يامان توپاق بۇدۇڭشۇپ،
باغلاقنى ئۈزدى.
يار يامانلاپ، غۇدۇڭشۇپ،
قاپاقنى سۈزدى.

بۇلجۇتماسلىق: مىدىرلاشقا قويماسلىق، بوشاتماسلىق، چىڭ تۇتۇۋالماق، قاتتىق باشقۇرماق. بۇ ئالاھىدە بىر خىل پېئىل بولۇپ، بولۇشلۇق مەزمۇندا كەلمەيدۇ، جۈملىدە پەقەت بولۇشسىز مەزمۇندا كېلىدۇ، شۇنداقلا كۆپىنچە مەجبۇرىي دەرىجە بولۇپ كېلىدۇ. م:
مەن ئۇنىڭ بىلىدىن بىر تۇتۇۋالغانچە بۇلجۇتماي دەس كۆتۈرۈپ يىقتىتىم.
بىز ئۇنىڭ ئالدىدا ئۇيان - بۇيان بۇلجۇماق يوق، پۈتۈن دىققىتىمىز بىلەن ئولتۇردۇق.
يارىم بىزگە تويمايدۇ،
بۇلجىغىلى قويمايدۇ.
بىزنى شۇنداق بۇلجۇتماي،
ئۆزى يالغۇز ئوينايدۇ.

بوي: تۇگمەنىنىڭ ئاستىدىن تاش بىلەن چاقپەلەكنى تۇتاشتۇرىدىغان تۆمۈر. ئادەم ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ بويى. ئۇزۇنلۇق، ئېگىزلىك. م:
بۇ خېنىمنىڭ ھالىغا خادا بويىلمايدىكىنا!
ناھايىتىمۇ بويلاغ ئېشەككەن، نەچچە پۇلغا ئالدىلا؟
بۇ گىلەمنىڭ ئېنى بىلەن بويى چوڭ پەرقلەنمەيدىكەن.

بويلاغ: ئېگىز بوي (ئادەم ۋە ئات - ئۇلاغلارغا قارىتىلىدۇ). م:
كۆزىمىز چۈشتى،
بويلاغ خېنىمغا.
سەكرەپ سۆيەمەن،
كەلسە يېنىمغا.

بويىسېرى: بويىنىڭ ئې-

كىتاب تورى بېكىتى www.uyghurkitap.com

گىز - پەسلىكىگە قاراپ، رەت-
لىك تىزىلىش. م:
*ساۋاقداشلار، بويىسىرى تىزى-
لىڭلار!*

بوزلاق: توپىلاڭلىق، سۇ
كىرمىگەن بوش توپا، بوزاڭ-
لىق، ئېچىلمىغان يەر. م:
*بىز ماللارنى قومۇش ۋە يانتاق-
لار ياشىرىپ كەتكەن بوزلاقتا قويۇ-
ۋېتىپ، بىر دۆڭنىڭ ئۈستىدە كۆزى-
تىپ ئولتۇراتتۇق.*

بوتا: ئالتۇن تاۋلىغۇچى-
لارنىڭ مەخسۇس ئالتۇن ئېرى-
تىشكە ئىشلىتىدىغان ئوچىقى.
تۆگىنىڭ تايلىقىنىمۇ بوتا (بو-
تىلاق) دەيدۇ. م:
*كېپەك ئالتۇن - خام ئالتۇن،
بوتىدا كۆيىدى.
يۈرەك - باغرىم جانانىڭ،
ئوتىدا كۆيىدى.
ئاشۇ ئوتقا ئۆزەك سالغان،
ئۆزەك ئالا رسەن،
سەنمۇ ئېرىپ كۆيگەن چاغدا،
بىلىپ قالا رسەن.*

بوببا: بوۋا، چوڭ دادا.
مەجازىي مەنىدە: بىلەرمەن سى-
ياقىدىكى نەسىھەتگۆي ۋە تولا
ۋەزخانلىق قىلغۇچى كىشىلەرنى
مەسخىرە قىلىش ئۈچۈنمۇ ئىش-
لىتىلىدۇ. م:
*بۇ ئۆي مىنىڭ بوبامدىن دا-
دامغا، دادامدىن ماڭا مىراس قالغان.
ۋاي بوببا، بۇنچىۋالا ئەقىل
ئۆگىتىپ كەتمەڭ، سىز بىلگەننى
بىزمۇ بىلىمىز.*

بايا (بايام): ھېلى،
سەل بۇرۇن، قىسقا ۋاقىت
ئىلگىرى (بۇ سۆز «بايامقى»،
«بايىقى» شەكلىدە تۇرلە-
نىدۇ). م:
*بايىقى كىشى نېمە ئادەم؟
بايا سىز تېلېفون قىلغانمىدىڭىز؟
ئۇلارنىڭ ماشىنىسى بايىلا ئۆتۈپ
كەتتى.*

باجا: بىر تۇغقان ئاچا-
سىڭىللارنى نىكاھىغا ئالغان
ئىككى ياكى بىر قانچە ئەر
بىر - بىرىگە باجا بولىدۇ. قۇ-
دىلار ۋە باجىلار ئومۇملاشتۇرۇ-
لۇپ «قۇدا - باجا» دېيىلىدۇ.
م:
*«باجا باجىنى كۆرسە، كۆتى
قىچىشىپتۇ».*

باقما: بېقىۋېلىنغان با-
لا. يەكلەش، غورۇرىنى يەرگە
ئۇرۇشنى ئىستىگەن كىشىلەر.
بۇنداق بېقىۋېلىنغان بالىلارنى
«باقما» دەيدۇ. كېرىيە تەرەپ-
لەردە «بېقىۋالدى»، «بېقىل-
ما» دەيدۇ. م:

باقما بالىنىڭ ئوتى يامان ئوخشايدۇ، ئۇ ماڭا ئۆز بالامدىنمۇ يېقىن تۇرىدۇ دېسىلە.

باشلام: ئېچىقنىڭ بې-شى. ئېتىزغا بېرىلىدىغان سۇ-نىڭ دەسلەپىنى ئىچىدىغان يەر. م:

سۇنى باشلامدا بىتىم - ئا-جىزلارنىڭ بىرىگە ئېچىڭلار.

باشۋاغ (باشباغ) : ئات - ئۇلاغنىڭ ئېغىزدۇرۇقىغا باغلىنىدىغان قوشۇمچە ئارغام-چا، ئۇ تاسمىدىنمۇ ياسىلىدۇ. م:

ئاتنىڭ باشۋىغىنى چىڭ تۇتو-ۋال، بۇ ئات سەل شاش كۆرۈنىدۇ.

باشتۇڭ: بېشىغا ئەقىل توشمىغان، باشباشتاق، بې-باش، كەپسىز. م:

نېمانچە باشتۇڭلۇق بۇ! پە-قەت گەپ ئاڭلىمايسەنىيا؟

باقى: قوينىڭ يېشىغا يەتمىگەن قوزىسى، كىچىك پاقلان (ئادەم ئىسمىنى بىلدۈ-رىدىغان «باقى» ۋە «ئۇ دۇن-يا» ، «مەڭگۈلۈك» نى بىلدۈ-رىدىغان «باقىي» بىلەن ئوخ-شاش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) . م:

بۇ ئىككى باقى، كۈزىچە ئوب-دانلا ئىككى ساغلىق بولۇپ قالىدۇ.

بەلدەڭگۈ: ئىككى تەرىپى ئېگىز، ئوتتۇرىسى ئويمان يەر، تۈز يولنىڭ كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ قالغان يېرى. م:

قاراڭغۇدا ئىككى قوزا بەلدەڭ-گۈگە چۈشۈپ كېتىپتۇ.

باتناش: قېيىداش، خاپا بولۇپ قېلىش، رەنجىپ قې-لىش. م:

نېمە، مەندىن باتناپ قالدى-ڭىزمۇ؟ باتنىماڭ خان قىز ...

باتقى (باتقا) : شەك-لەن، كۆرۈنۈشتە، يالغاندىن. م:

ئۇنى كۆرەر كۆزۈم يوق، نېمە ئامال، باتقىغا بولسىمۇ كۈلۈمسىرەپ، سالاملىشىپ ئۆتىمىز.

«بىشەكشىن» نىڭ تاتقىمۇ،
«ناشىبكەر» نىڭ تاتقىمۇ،
مۇدەممەتلىك يارىڭ يوق،
ھىجايغىنىڭ باتقىمۇ؟

بالىغ: ئۆيلەپ قويۇش يېشىغا يەتكەن، مۇستەقىل تۇرمۇش كەچۈرۈش ئالدىدىكى ئوغۇل. قول - ئىلكىدە بار، ۋەج - بايلىقى كۆپ ئادەم. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇ سۆز «بارلىغ» دەپ ئىزاھلان-

www.uyghurkitap.com

غان. م:

*ئوغلىمىزمۇ بالىغ بولۇپ قال-
دى، ئەمدى ئۆيلەپ قويۇشنىڭ غې-
مىنى قىلمىساق بولماس.*

*ئاتا - ئانىسى خېلى قول ئىل-
كىدە بار بالىغ ئادەملەر ئىدى. بال-
لىرىغا كەلگەندە سويغان پىيازغا
ئوخشاپ قالدىغۇ - تاڭ!*

بالىمان: نەي شەكىللىك
چالغۇ، «پىي - پىي» دەپمۇ ئا-
تىلىدۇ. ئۇ ئىككى غېرىچ ئۇ-
زۇنلۇقتىكى، سۇ كىرمىگەن
يەردە ئۆسكەن قومۇشتىن ياسى-
لىدۇ. ئۇچىدىن پۇۋلەپ چېلى-
نىدۇ. پۇۋلەيدىغان جايىنى قو-
مۇش يىلتىزىدىن بىر ئاز ئېلاس-
تىكلىقتا ئىگە قىلىپ ئالاھىدە
ياسايدۇ. نەيىنىڭ ئاستىغا بىر،
ئۈستىگە سەككىز دانە چاسا تۆ-
شۈك تېشىلگەن بولۇپ، ئاھاڭ
ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئاشۇ تۆ-
شۈكلەرنى بارماق بىلەن ئېچىپ -
يېپىپ ئاۋازىنى تەڭشەيدۇ. با-
لىمان ئەڭ قەدىمىي چالغۇ ئەس-
ۋابى، مۇقام پەدىلىرىنى ئورۇن-
داشقا باپ كېلىدۇ.

باستۇق: ئۆيىدە ئۇلتۇ-
رۇپ قالغان، ئەلچى كەلمە-
گەن، توي يېشىدىن ئۆتۈپ
كەتكەن قىز. ئېيتىلىشىچە،
گۆدەك چېغىدا كىمكى نىكاھ
ئوقۇلۇۋاتقان نەق مەيداندا تۇ-
رۇپ قالغان بولسا، ئۇنىڭ نى-
كاھى بەتلىنىپ قېلىپ،
«باستۇق» بولۇپ قالارمىش.
بۇ نىكاھىي بەتنى يېشىشنىڭ
ئۇسۇلى — مېيت كۆتۈرۈپ
ماڭغان جىنازىنىڭ ئاستىدىن
ئۈچ - يەتتە مەرتەم ئۆتمەك
لازىم ئىمىش.

باراق: قەبىلە - نەسەب-
نىڭ نامى. كېرىيە دەرياسىنىڭ
ئەڭ ئايىغىدىكى يۇرت ——
«دەريا بويى كەنتى» دىكى چار-
ۋىچىلار «باراق» ۋە «تەك» لە-
قەملىك ئىككى قەبىلىدىن تەر-
كىب تاپقان. بۇ يەردە تېرىقچى-
لىق ۋە باغۋەنچىلىك قىلىنمى-
غاچقا، مېۋە - چېۋە، سەي -
كۆكتات يېمەيدۇ. قوقاسقا
كۆمگەن كۆمەچ ۋە گۆش بىلەن
ئوزۇقلىنىدۇ.

بۇ ئىككى قەبىلە بىر - بى-
رىنى «باراقلا» ، «تەكلە» دەپ
پەرقلەندۈرۈش ئارقىلىق، نە-
سەب - ئەجدادىنى سۈرۈشتە قى-
لىدۇ. ئوغۇل ئۆيلەش، قىز
چىقىرىشتىمۇ ئۆزگىچە خاس
ئۆرپ - ئادىتى بار. ھەر بىر
قەبىلە ئۆزگە نەسەبداش كەلمە-

گەن ئىككىنچى قەبىلىدىن قىز
ئالمايدۇ ھەم قىز بەرمەيدۇ. ئا-
ھالىسى دېگىدەك ئورۇق، قول-
لىرى ئەتسىز، كۆزى دەرھال
قاراشقا ئالغاي كۆرۈنىدۇ. ۋار-
قىراپ سۆزلەشكە ئادەتلەنگەن.
ئۇلار ناھايىتى شالاڭ ئولتۇراق-
لاشقان. ئەڭ يېقىن ئۆيلەرنىڭ
ئارىلىقى 3 ~ 5 كىلومېتىر،
ئەڭ يىراق جايلاشقانلىرى 200
كىلومېتىر كېلىدۇ.

باداڭ: ئېغىز تەرىپى كەڭ-
چىك، قورسىقى چوڭ قىلىپ
توقۇلغان سېۋەت، ئۇ ناھايىتى
يوغان ۋە ئېگىز قىلىپ يۇلغۇن
ياكى تال چىۋىقلىرىدا توقۇلى-
دۇ. قۇرۇق يېمىشلەرنى، ئاش-
لىق، پاختا قاتارلىقلارنى ساق-
لاشقا ئىشلىتىلىدۇ. مەجازىي
مەنىدە: قورسىقى ئالدىغا توم-
پىيىپ چىققان، پور قورساق
ئادەم.

بالىخانا: ئۆگزىگە سې-
لىنغان قوشۇمچە ئۆي. ئۇ
ئوت - سامان قاتارلىقلارنى ساق-
لاش، پارچە - پۇرات نەرسىلەر-
نى قويۇپ قويۇش ئۈچۈن ئىش-
لىتىلىدۇ. ئەگەر بۇنداق ئۆي
كەپتەر بېقىش ئۈچۈن سېلىنسا
«كەپتەرخانا» دېيىلىدۇ.

باجىڭگىر: ئۆزۈن سا-
قىلىق، بوغقۇچلۇق بېتىنكە،
ئاياغ.

باغلانچى: مال - چارۋى-
لارنى باغلاشقا يارىغۇدەك كەڭ-
چىك ئارغامچا، تانا.

باغجال: (بۇ خوتۇن -
قىزلار ئىشلىتىدىغان سۆز)،
سەزگۈر، قۇۋ، يامان، قىلنى
قىرىققا يارىدىغان ... دېگەن مە-
نىدە كېلىدۇ. م:

ئەجەب باغجال خوتۇنكىنا، بىز
گەپنى باشلاپ - باشلىماي كۆڭلى-
مىزدىكىنى بىلىۋالدىيا؟

بەدەرەپ: نجاسەت، چوڭ
تاھارەت (پوق)، تاھارەتخانىنى
بەزىدە «بەدەرەپخانا» دەپمۇ ئا-
تايدۇ.

بەستە: ۋاقىتنىڭ ئۆتۈ-
شى بىلەن يېغىلىپ، قاتمۇ قات
بولۇپ كەتكەن چىرىندا، ئەخ-
لەت - چاۋار، مەينەتچىلىك،
قاسماق. م:

بۇ يەرنىڭ تازىلىقىغا قايسى
ئورۇن مەسئۇل؟ قارىغۇسىز بەستە
بولۇپ كېتىپتىغۇ؟

ئۇستۇبىشىڭىزغا قاراپ بېقىڭ،
نېمانچە بەستە بېسىپ كەتتىڭىز؟

بەيىنى: قوش قاناتلىق
ئىشىكنىڭ يان ياغىچى. م:

www.uyghurkitap.com

بىچارە بالا بويىنىنى قىسقان هالدا بەيىنگە يۆلىنىپ، ئىشكتە تۇراتتى.

بەڭ: نەشە، كەندىر ئۆسۈملۈكىدىن پايدىلىنىپ ياسىلىدىغان چېكىملىك، «بەڭ» چېكىشنى ئادەتكە ئايلاندۇردۇۋالغانلارنى «بەڭگى» دەيدۇ. م:

«بەڭگى - قەلەندەر، ئوغرى - قىمارۋاز».

«بەڭگىنى بالام دېمەڭ، توپاقنى كالام».

«بەڭنى چېكىپ خوي بولۇپسىز، خويى ئەسكى ئوي بولۇپسىز».

بەتتە: پولو (قويغاش) نىڭ بىر تۈرى، «بەتتە پولۇ» دەپ قوشۇپ ئېيتىلىدۇ. بەتتە پولۇ ئۈستىگە قورۇما سېلىپ يېيىلىدۇ. م:

باشقىلارنىڭ ئىلتىپاتىغا تەلمۈرۈپ بەتتە پولۇ يېگەندىن، ئۆز ئۆيۈڭدىكى زاغرا - ئوماچ ياخشى.

بەتنەش: ئېهتىياتسىزلىقتىن قول - پۇتى قايرىلىپ كېتىش. «بەتنىش» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

پۇتۇم بەتنەپ كېتىپتىكەن، ماڭالماي قالدىم.

يۈگرەپ كېتىۋېتىپ، بەتنەپ بەردىم.

بەندەر: يول ئېغىزى، دوقمۇش. م:

...بەندەر - بەندەرگە ئۈنىڭ سۈرىتىنى چاپلاپ، ئۇچراتقانلار دەرهال پادىشاھقا مەلۇم قىلسۇن، دەپ پەرمان جاكارلاپتۇ.

بىر كاتتا ساراي سالدىم،
كوچا ئاغزى — بەندەرگە.
ئىشقىڭدا راۋاب چالسام،
ئوخشاتتىڭ قەلەندەرگە.

بەرەھنە: قىپيالىڭاچ، كىيىم - كېچەكنى پۈتۈنلەي سېلىۋەتكەن، تۇغۇلما. م:

تۇۋا، چۈش دېگەننى! شۇنچە نۇرغۇن كىشىلەر ئارىسىدا، ئاندىن بەرەھنە يۈرگىدەكمىشمەن ...

بەقەسەم: كەڭ يوللۇق، رەڭدار قىلىپ توقۇلغان بىر خىل يىپەك رەخت. ئارىلاشما يىپ ئارقىلىقمۇ توقۇلىدۇ. قەدىمدە كىشىلەر بەقەسەمدە ئۆزۈن تون — چاپان كىيەتتى، كۆرپە - يېكەنداز تەييارلايتتى. توقۇمىچىلىق سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بەقەسەم ئىشلەپچىقىرىلمايدىغان بولدى.

م:

بەقەسەم تونى كىيىپ،

سەيلە - تاماشاغا باراي.
ۋاقتىڭىز يەتسە كېلەرسىز،
كەچلىككە قاڭشاغا باراي.

بەقەم: يۇلغۇن ئوتۇنى، يۇلغۇن غولى (تۇتۇق قىزىل رەڭدە بولىدۇ)، يۇلغۇننىڭ قۇم ئاستىدىكى غول يىلتىزى.
م:

يۇلغۇن دېگەن بەقەمكەن،
ئۇرۇق - تۇغقان ھەمقەمكەن.
چىن كۆڭلىدە بولمىسا،
ئاشنا دېگەن لەقەمكەن.

بەدرەك: ۋىجدانسىز، پەسكەش، زاتى پەس، رەزىل، ئىپلاس. م:

«ئابدۇراخمانخان پاشا» داستانىدا مۇنداق كەلگەن:

ئىسمايىل دېگەن بەدرەك،
پىيالىنىڭ چۆلىدە،
غوجام پاشاغا قەست قىلدى.
شۇم كۆز تەگدى پاشاغا،
شۇنداققىنا دېگەندە،
خوتەنلىكنىڭ بۇرىكى،
شەبنەم چۈشكەن قوغۇندەك،
بىرىلىپقىنا «تارس» قىلدى.

بەز: مەجازىي مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. چىڭدىلىپ ياكى چىم - قىياق بېسىپ، كەتمەن ئۆتمەيدىغان بولۇپ قالغان يەرنى «بەز يەر» دەيدۇ. تىغ كەسمەيدىغان بەزى نەرسىلەرنىمۇ «بەز» سۆزى بىلەن سۈپەتلەيدۇ. گەپ ئاڭلىمىغاننى «بەز قۇلاق»، تەپسە تەۋرىمەس ئىغىر مىجەز كىشىلەرنى «بەزدەك»، «بەز ئادەم» دەيدۇ.

بەشلەم: ناۋاينىڭ قۇمارغان ناننى بەشتىن - بەشتىن قىلىپ دەستىلەپ تىزىشى. م:

قومۇرغان نانلارنى بەشلىۋەتتىڭىزمۇ؟ قېنى، قانچە بەشلەم بولغانلىقىنى ساناپ بېقىڭ؟

بەشلەڭ: بۇرۇندا قەغەز (قارتا) ئارقىلىق ئوينىلىدىغان بىر خىل قىمار. قىمارۋازلار ئۇنى «بەشلەڭ ئويناش» دەيتتى، ھازىر مەنئىي قىلىنغان.

بەلكەتمەن (بەل): گۈرجەك (كىچىك، ھەم كۆل ئېلىش، ھەم ئوتاق ئوتاش قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدىغانلىرى «بەل»، «بەلچە» دەپ ئاتىلىدۇ). م:

بۇ ئېرىقنى بەلكەتمەن بىلەن چېپىپ بولغىلى بولمايدۇ، ياخشىسى كەتمەن بىلەن چاپايلى.

بۇ بەلچە تاپ ئارىلىقىغا چۈشمەيدىكەن، قوناق مايسىلىرىنى كېسىۋەتتى.

تۇغرىماق، ياغاچ، ئوتۇن -

شاخلارنى توغرىسىغا كەسلىمەك. م:
بۇ ياغاچلارنى ئالدى بىلەن تەكشى بەلدىۋېلىپ، ئاندىن بىرتەرەپتىن يىرىپ چىقسىڭىز ياخشى ئوتۇن بولىدۇ.

بەلدەم (مىقدار سۆز): كەسلەم، توغرالغان ئوتۇن-ياغاچ، ئېگىز-پەس بولۇپ قالغان يول. م:
بۇ ياغاچلارنى بەلدەم-بەلدەم قىلىپ كېسىپ، تۇزرەكلىرىدىن بىر قانچە بەلدەمنى ئايرىپ قويدۇم.
بۇ يول بەلدەم-بەلدەم بولۇپ كېتىپتۇ، هارۋىنى جالاقشىتىپ ئۈستىخانلىرىمنى ئاجرىتىۋەتكىدەك قىلدى.

بەگەك (بەرگەك): ئالدقىنى ئۇچۇق، كىشىلەرگە ئۇنى-بۇنى بېرىدىغان، سېخىي. مەجازىي مەنىدە: مىجەزى سۆيۈق ئايال. م:
بەكمۇ بەگەك بولۇپ كەتمەسىلە، خەير-ساخاۋەتنىمۇ ئۆز يولىدا قىلغىنىمىز ياخشى.

بەگنەي: ئىنچىكە ھەم ئۇزۇنىسىغا يوغىنايدىغان قوغۇن.

بىزەرى: بىرئاز، ئانچە-مۇنچە، بىر مەزگىل. م:
بالىلىرىم، بىزنىڭ ياخشى پەسلى ئەمدى باشلىنىۋاتىدۇ، تەندلىڭلار توشقىچە بىزەرى تۇرۇپ، ئانددىن كېتىڭلار.

بىۋاراقى: بىر باشتىن، بىر تەرەپتىن، تەرتىپلىك، رەتلىك. م:
ئىش دېگەننى بىۋاراقى قىلىپ تۈگىتىمىز.
ساۋىقىڭنى بىۋاراقى ئۆگىنىپ، پىششىقلا بالام!

بىمەسەل: ئەدەپسىز، هاياسىز، تايىنى يوق («مە» نوغۇمى سوزۇپ، ئۇرغۇلۇق ئېيەتىلىدۇ). م:
ئادەم بار يەردە بىمەسەل گەپ قىلمىغۇلۇق ئوغلۇم.

بىبەك (بىر بەك): تاقارىشماق، ناهايىتى چىڭ تۇرماق، بىرەر ئىشقا دۈچ كەلگەندە بوش كەلمەسلىك. م:
گەپ قىلمىسام، بىبەك چىڭ تۇرۇپ، تاكاللىشىپ كەتتىڭىز يا؟

بىزمان: كۈن قىيىلغان پەيت، كەچقۇرۇن (بەزى جايلاردا «بازمان» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىدۇ). م:
بىزمانلىقتا ۋاقتىڭىز يەتسە، بىزنىڭ ئۆيگە كېلىپ كېتىڭ.
تام كەينىدە ئىزىم بار،
ياغلىقىمدا ئۈزۈم بار.

بىزمانلىققا كەل يارىم،
ساڭا دەيتقان سۆزۈم بار.

يارىم نە كەتتى،
قەشقاغا كەتتى.
ئەتە كېلەمتۇ، بىزمانمۇ؟
يۇرەككە ئوت كەتتى.

بىچاغ: چاغلىغۇسىز، ھەددىدىن زىيادە، قىياس - مۆلچەردىن چوڭ. م:

ئۇ بىزگە بىچاغ زۇلۇم سالغان،
مانا ئەمدى خەقنىڭ ئاھى ئۇرۇپ،
شۇمشىيىپ قاپتۇ.

بىيدىنىبكا: ھېچنېمىدىن ھېچنېمە يوق، سەۋەبسىز، بىكاردىن بىكارغا. م:

بىيدىنىبكا گېپىڭىزگە كىرىپ زىيان تارتتىم.

قىلىدىغان ئىش بولمىسا بىيدىنىبكاغا ساقلاپ تۇرمايلى، قايتىپ كېتەيلى.

چىرىدىن مېڭىپ،
چىقتىم چاقاغا،
يول مېڭىپتىمەن،
بىيدىنىبكاغا.
ئالدىڭغا كەلسەم،
قاچىنىڭ تالاغا،
ئىبىست كۆيگەنلىرىم،
مۇزلۇغ ياكاغا.

بىقۇز: ئازغىنا، كىچىككىنە، ئىغىز (قوۋۇز) غا بىر كەلگۈدەك. م:

بىقۇز چىغىڭىزدىن تارتىپ بېقىپ چوڭ قىلدىم، ئەمدى يوغىناپ قالدىڭىزمۇ بالام ...

ئالا قوينىڭ تېرىسىنى،
ياز كەلمەستە ئاشلامسىز،
بىبقۇزچاغدا دوس ئىدۇق،
يوغىناپلا تاشلامسىز؟

بېشئوچۇق: نىكاھلانمىغان، نىكاھتىن ئاجرىشىپ كەتكەن، ھازىرچە بىر كىم بىلەن پۈتۈشمىگەن قىز، ئايال، «بېشى باشتاق» دەيمۇ ئاتىلىدۇ.

بېشى باغلاغلىغ: توي قىلىدىغان كىشىسى بار، باشقىلار بىلەن نىكاھلىنىشقا چاي ئىچكۈزۈپ قويۇلغان قىز. م:

بالىنىڭ بېشىنى باشقىلارغا باغلاپ قويۇپتىكەنمىز، بېشى باغلاغلىغ بولمىغاندا قىزىمىزنى ئۆزلىرىدىن ئايارمىدۇك؟ ...

بېسىغ: ئالدىراش، باس - باس، چاپ - چاپ، ئىغىر - بېسىق، تەمكىن، مىجەزى چۇس ئەمەس («تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «باسىغ» دەپ ئېلىنغان). م:

ھازىر قولۇم ناھايىتى بېسىغ،

كىيىنچە كۆرۈشسەكمىكىن؟
«ئۆزى بېسىغ، گېپى سىبسىغ».

بىزەپ: ئىسراپ، بۇزۇپ - چاچماق؛ كىسر - پاسكىنا. م:

كىيىم - كېچەكلىرىنى نىماند-
چىرا بىزەپ قىلىۋەتكەنسىز؟

بىرەندى: مۇزدۇزنىڭ كۆن - تېرىلەرنى كىيىشكە ئىشلىتىدىغان ئەسۋابى. ئۇنىڭ تىغى ياي شەكىللىك، دەستە-لەنگەن بولىدۇ. بۇ سۆزنى بەزى جايلاردا «بوراندا» دەيمۇ ئاتايدۇ. م:

بىرەندىڭىز كەسمىسە،
چاقلامچىغا چاقلىتىڭ.
تاقەتىڭىزمۇ چىكى بار،
بىزنى بوشراق ساقلىتىڭ.

بىرە: «بىر» نىڭ مۆلچەر شەكلى، مىقدار سۆزلەر ۋە سانلار بىلەن بىرىكىپ مۆلچەرنى بىلدۈرىدۇ. ئالماشلار بىلەن بىرىكىپ نامەلۇملۇقنى بىلدۈرىدۇ. «بىرە - بىرە» بولۇپ كەلسە، «ناگان - ناگاندا»، «بەزى - بەزىدە» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. «بەر، بىرئۆەت» دې-گەن مەنىدە «بىرە!» بولۇپمۇ كېلىدۇ. م:

بىرە ئاي، بىرە بىرىم تال،
بىرە - ئىككى قېتىم، بىرە نىمە بول-دىمۇ؟ بىرە قانداق ئىش يۈز بەردى-مۇ؟

قارا كۆز ھەر جايدا بار،
پىروزا كۆز بىرە - بىرە.
پىروزا كۆزنىڭ ئالدىدا،
قارا كۆز تېزەك تېرە.

«بىرىپ قىلىشى مۇمكىن» دېگەن مەنىدە «بىرە» بولۇپمۇ كېلىدۇ. م:

بايرامغىچە ئىش ھەققىنى بىرە،
ئۈنىڭغىچە سەۋر قىلايلى.

بىقۇۋۇل: قۇربى ھېچنېمىگە يەتمەيدىغان، ئىلاجسىز، ئامالسىز، بىچارە. م:

بى قۇۋۇل چاغلامدۇ يار،
بوينۇمنى ئەگمەيمەن ئاگا.
مەن دېگەنگە بەرمىسە،
ھەرگىزمۇ تەگمەيمەن ئاگا.

بىجىدان: ئاياللارنىڭ بالىياتقۇسى، چارۋا ماللارنىڭ ماتكىسىنىمۇ «بىجىدان» دەيدۇ.

بىلەك: باشقا، ئۆزگە («تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ «بىلەك» دەپ ئېلىنغان). م:

ئۈرۈق سالدىم چۆنەككە،
سۇيىما چۈشتى بىلەككە.
خاتىرىڭىز جەم بولسۇن،
قارىمايمەن بىلەككە.

بىيدۇ - بىيدا: بىزاۋنىتا،

هەددىدىن زىيادە دەردلەنمەك،
يىغلاپ بىئارام بولماق، ئۆزىنى
ئالدۇرۇپ قويماق. م:
*قويىسلا، يىغلىمىسلا، هەر
قانچە بىيدۇ - بىيدا بولغانلىرى بىد-
لەن ئۆلگەننى تىرىلدۇرگىلى بولمايـ
دۇ.*
*ئۆزەمنى بىيدۇ - بىيدا قىلىپ
يۇرگىنىمگە ئىستا! ...*
*مېنى تاشلاپ
كەتكىنىڭگە يىغلىدىم،
كۆزنى ياشلاپ
كەتكىنىڭگە يىغلىدىم،
بىۋاپا يار، دەردى-
هىجرانىڭ بىلەن،
بىيدۇ - بىيدا
ئەتكىنىڭگە يىغلىدىم.*

بىجىق: ئەمچەك، تۇ-
گۇنچەك. م:
*«چۇجىنىڭ شۇملۇقىدىن تو-
خۇنىڭ بىجىقى يوق».*
*ئانا، ماڭا بىجىق چىقىرىپ نان
يىقىپ بەرگىنە!*
*تاۋار كۆڭلەك ئىچىدە،
لىغىلدايدۇ بىجىقىڭ.
تىكە - تەگمەي باتنايسەن،
يامانمىدى قىچىقىڭ.*

بىرەمە: نەرسە - كېرەك،
كىيىم - كېچەك ۋە باشقا ئىس-
مى نامەلۇم بولغان نەرسىلەر. م:
*بالام، ساڭا بازاردىن جىق بىـ
رەمە ئېپكەلدىم.*
*تويغا كىيىپ بارغۇدەك بىرەمەم
يوق، تويغا بارمايمەن.*
*يانجۇقۇمدا بىرەمە،
يارىم ساڭا بىرەمە.
ماڭا قىلدىڭ يەتكىچە،
ئۆلمەي قالساق كۆرەمە.*

*كىيىم - كېچەك — بىرەمەم،
بوغجۇمغا چىگىلىك.
قارايدىغان كۆزۈم يوق،
يار كۆڭلۈمنى ئېگىلىك.*

بىرەتكە: ئاندا - ساندا،
بەزى - بەزى، بىرەر - بىرەر.
م:
دوختۇر، بىقىنىم بىرەتكە ئاغرىيدۇ؟
*يار جامالىڭ ئوخشايدۇ،
نۇقسانى يوق سۇرەتكە.
سەندىن كۆڭلۈم ئاغرىيدۇ.
يوقلىمىساڭ بىرەتكە.*

بىخىل: هە دېسە، هەمىـ
شە، دائىم، ئىزچىل. م:
*گەپ ياندۇرماي تۇرسام، بىـ
خىل تىللاۋەرسىڭىز قانداق بولىدۇ.
مېنى قورقتى دەپ قالدىڭىزمۇ؟*
*نېمانداق بىخىل كۆزۈمنىڭ
تېگىگە قاراۋېرىلا، گەپ-سۆزلىرى
بارمىدى - يا؟*

بۆگەمەك: سۈنى (بۆگەچ

uyghurkitap.com

بىلەن بۆگەپ) توسماق، توختاتماق، يىغماق («تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ مۇشۇنداق ئىزاھلانغان). ئىچىقبىشى ۋە ئازمىنىڭ سۈيىنى توختىتىش، شال قويۇپ توسۇشنىمۇ «بۆگدۈق»، «بۆگىۋالدۇق» دەيدۇ.

بۇگەچ (بۆگەچ): نونىڭ ئاغزىنى توسىدىغان شاخ - شۇمبا، ئېچىقتا باسىدىغان نەرسە. م:

نوغا بۇگەچ كەپلىشىپ قالغان چىغىۋا، سۇ بەكمۇ قىيىپ قالدى. ئاغزىڭىزغا بۇگەچ كەپلەپ قويىمغاندىكىن، گەپ قىلىپ تۇرماسىز؟

بۇۋەك: تۈغۈلۈپ يېشىغا توشمىغان بالا. م:

بىگى تۇغۇلغان بۇۋەكتە نىمە گۇناھ، مۇشۇ چاقچە ئىمتىمىسلە ئۈۋالغا قالاملا؟

باشتا مىنى گوللايسىز،
يالاپ بۇۋەك بالىدەك.
ئەمدىلىكتە نىمشقا،
پۇشۇلدايسىز كالىدەك.

بۇلە: مومۇن (مومايغاچ) ئەتراپىغا دۆۋىلەنگەن سامانلىق دان، مال ئايىغىدا يۇمشىتىلىپ، سورۇپ دانلىرىنى ئايرىش ئۈچۈن تەقلەپ قويۇلغان دۆۋە. م:

كۈنجۈت سەپتىم دامانغا،
بۇلە يايدىم خامانغا.
قاچانلىققا يېتەرمىز،
يارىم بىلەن ئارمانغا.

بۇك: بۇكلۇك، قويۇق ئىپتىدائىي ئورمان، چاتقاللىق، ئۆتكىلى بولمايدىغان دەرەخلىكلەر. بۇك - باراقسانلىق. خوتەننىڭ شىمالىدىكى «ئىسلامئاۋات» يېزىسىغا بارىدىغان يول ئۈستىدە «يامازبۇك» دىگەن كەنت بار. ئۇنىڭغا يېقىن توقايلىقلار «يامازبۇكنىڭ جاڭگىلى» دەپ ئاتىلىدۇ. كىشىلەر ئادەتتە بۇ نامىنى «يامانبۆك» دەپ خاتا تەلەپپۇز قىلىدۇ.

بۇكەرەش: چارۋا - ماللارنىڭ ھەزىم ئىقتىدارىدىن ئارتۇق ئوزۇقلىنىپ، يېگەن نەرسىنى سىڭدۈرەلمەسلىكى، بۇ خىل ئەھۋالدىكى مال «بۇكەرەپ قالدى» دېيىلىدۇ.

بازارلىق: شۇ بازار كۈنى ئۈچۈن تەييارلىق؛ بازاردا خەجلەيدىغان پۇل، بازاردا كىيىدىغان كىيىم؛ بازىرى ئىتتىك مال، بازىرى ئىتتىك كىتاب؛

شەھەر ئىچىلىك، ئۆيى شەھەر-
دە ياكى بازاردا تۇرىدىغان ئادەم.
م:
بۇگۈن چىبەرقۇتنىڭ بازىرى
بەك ئىتتىك بوپتۇ.
— ئۇ كىمكەن؟
— كىم بولاتتى، بازارلىق
دەگچى.
مەجازدا: بېكىنىپ ئولتۇ-
رىدىغان ئادەمنى، ئېتىبارى
يوق ئادەم، نەرسىلەرنىمۇ «با-
زارلىقى يوق» دەپ ئىپادىلەي-
دۇ.
بېخى سالماق: موزدۇز-
نىڭ چەم بىلەن رەختنى بىرىك-
تۈرۈپ تىكىش مەشغۇلاتى بو-
لۇپ، كۆچمە مەنىدە ئىشنى
ئەستايىدىل، پۇختا، چىرايلىق
قىلماقنى ئىپادىلەيدۇ.
بۇكلەك: باراقسانلىق،
كۆن نۇرى چۈشمىگۈدەك دە-
رەخزارلىق، ئۆسۈملۈكلەر زىچ
ئۆسكەن جاي. م:
مۇشۇ يەر بەك بۇكلەككەن،
مۇشۇ يەرگە يوشۇرۇنايلى.
بەۋا (باۋا): مۇۋاپىق،
لايىق.

پ

پاۋان (پالۋان): ئوۋ-
چى، مەخسۇس ئوۋچىلىقنى
كەسىپ قىلغان ئادەم. م:
تاغقا چىقتىم كىيىك ئاتاي دەپ،
رۇزىۋاي پاۋان بىلەن.
زەيمۇ قىينالدى بۇ جان،
ئەقلى يوق نادان بىلەن.
پاراق: قالايمىقان؛ دۆ-
لەتكە تاپشۇرىدىغان غەللە-ئاش-
لىق؛ كۆلكە (ئاۋاز ئىملى-
قى). قالايمىقانچىلىق مەن-
سىدە ئىشلىتىلگەندە بۇ سۆز-
نىڭ ئالدىغا «پات» قوشۇپ
ئېيتىلىدۇ. م:
نېمانچە پاتپاراق بۇ.
ئۇ خۇشلۇقىدىن «پاراق» قى-
لىپ كۈلۈپ كەتتى.
خامانى ئېلىپلا غەللە-پاراق-
نى تاپشۇرۇۋېتەيلى.
پاسماق: پاسكىنا، كىر،

www.uyghurkitap.com

مەينەت («قاسماق» نىڭ باش-
قىچە ئاتىلىشى). مەجازىي مە-
نىدە: جىنسىي ئالاقىدىن كې-
يىن يۇيۇنمىغان جۇنۇپ. م:

يۈز - كۆزىڭىز بەك پاسماق
بوپ كېتىپتۇ.
يـۇيۇنئۇيتىڭ! ھوۋ، پاسماق!
يۇيۇنمىغىنىڭى! كاساپىتىڭدىن بەرد-
كەت قالمىدى.

پـايكىا (پايكىچى) : بۇ-
رۇنقى چاغلاردا يېنىغا تاماكا
خالتىسى ۋە قاپاق چىلىمنى ئې-
سىپ، بازار - رەستىلەرنى ئارد-
لاپ يۈرۈپ خۇمارى تۇتقانلارغا
چىلىم - تاماكا چەكتۈرۈش ھې-
سابىغا تاپقان پۇلى بىلەن تى-
رىكچىلىك قىلىدىغان ئادەم.
پايكىچىلىقمۇ مەخسۇس كەسىپ
ئىدى. پاپىروس، يۆگەپ چې-
كىدىغان موخۇركىلىشلەپچىقد-
رىشنىڭ تەرەققىياتى پايكىچى-
لىق كەسپىنى ئىستېمالدىن
قالدۇردى.

پاتاڭ: بويۇن ئومۇرتقد-
سى، گەجگە بىلەن بويۇن ئارد-
لىقىدىكى پەي. مەجازىي مەند-
دە: زەكەر، ئەرلىك جىنسىي
ئەزا. م:

«ئاتاڭ ياخشىمۇ، پاتاڭ ياخ-
شىمۇ؟»

مايماق بېتىپ قالغان چېغىم،
پاتىڭىم ئاغرىپ قوپۇپتىمەن.

پـەگـا: پەس، ئۆينىڭ
سۇپىسى ئالدىدىكى تار جاي.
م:

ئۆيىمىز كىچىك، مېھمانلار پە-
گادا قالدۇق دەپ رەنجىمەس؟
مېنى قويۇپ پەگادا،
تۆرگە ئۆتكەن ئۆزىڭىز.
يالغان گەپنى جىق قىلىپ،
قىزارمىدى يۈزىڭىز.

پەشتاق: تەكشىلىكتىن
كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان دۆمبەل،
پەلەمپەي قىلىپ ئېگىزلىتىلد-
گەن تاختاي سۇپا. مەجازىي مە-
نىدە: بېشى ئالتاغىل، تارتۇق
باش ئادەم. م:

مەن بۈگۈن پەشتاققا چىقىپ
سۆزلىمەكچى.
ئۇنىڭ بېشى پەشتاقكەن، چې-
چىنى بەكمۇ تەستە چۈشۈردۈم.
يارىم كەتتى مال ھەيدەپ،
يايلاتقىلى قوشتاغقا.
دادام مېنى بەرمەكچى،
دوقا ماڭلاي پەشتاققا.

پەرسۇدە: بۇزۇپ - چاچ-
ماق، ئىسراپ قىلىپ تۈگەت-
مەك. م:

نۇرغۇن ئىبسل قولبازما كىتاب-
لار «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا

پەرسۇدە بولۇپ كەتتى.

پەررەك: ياغاچتىن تىلىپ چىقىرىۋېتىلگەن كېرەكسىز شال. بۇرۇن تۆشۈكچىلىرىنى ئايرىپ تۇرىدىغان نېپىز كۆمۈرچەك. نېپىز تۆمۈر. مەجازىي مەنىدە: بەرداشلىق بېرەلمەسلىك، چىدامسىز نەرسە. م:

پەررەك شال بىلەن كۆمگەن ئۆگزىكەن ئۇ، ئېغىر نەرسە ئارتمايلى، بولمىسا كۆتۈرەلمەي ئۆرۈلۈپ چۈشىدۇ.

ھارامزادىلىكنى بوش قىل، بۇرنۇڭنىڭ پەررىكىنى ئېزىۋەتمەي يەنە!

بىز ئالدىراپ قول سالىدىغان ئىشنى قىلمايلى، ئەگەر ئۇ بىزگە چىقىلسا ۋاكپەررىكىنى چىقىرىۋېتىمىز!

پەررەك تۆمۈر-بوش تۆمۈر،
كەتمەن بولۇرمۇ؟
يارىدىن ئازار يېمىگەن،
دەردمەن بولۇرمۇ؟

پەجىم: ئېلاستىكلىق، مەھكەملىك. م:

ئېغىزىڭىزنىڭ پەجىمنى چىڭ قىلىڭ دېسەم ئۇنىمايسىز، مانا ئەمدى بالاغا قالدىڭىز!

ئازنىلىققا بارغاندا،
بېرەلمەسىز خەجمنى،
دۈشمەن چۈشەر ئارىغا،
بوشاتسىڭىز پەجمنى.

پاتاڭگۇچماق: پۇتى يەرگە تەگمەي، ئېگىزدە ساڭگىلاپ قالماق. ئىككى قولى بىلەن بىرەر نەرسىگە ئېسىلىۋېلىپ پۇتىنى لەپەڭلىتىپ ئوينىماق. م:

ھېلىمۇ ياخشى، خۇدايىم ساقلاپ بىر توم پۇتاقنى چىڭ تۇتۇۋاپتۇ. مەن بارسام پاتاڭگۇچلىغىلى تۇرۇپتىكەن. بىر نېمىلەرنى قىلىپ يەرگە چۈشۈرۈۋالدىم.

پاتاڭگۇ ئۇچۇپ ئوينىماڭلار، شاخ ئېرىلىپ كەتسە پۇت - قولۇڭلارنى زەخىملەندۈرۈۋالىسىلەر.

پاگى (پاگىر): خېمىر تۇرۇچ. ئىشلىتىشكە كۆزى قىيماي تەۋەررۈك ئورنىدا ساقلىغان ۋەج-مۈلۈكنىمۇ «پاگى» دەيدۇ. م:

ئۆلەگ مانتا ئەتمەكچىدىم، ئۆيدىكى پاگى كونىراپ كېتىپتۇ، شۇڭا سىزنى پاگى بېرىپ تۇرامدىكىن دەپ كىردىم.

يانچۇقتىكى پاگىينى تۇگۇۋەتسەك، بېشىمىزغا يامان كۈن چۈشكەندە قانداق قىلىمىز؟

پاي: سۇ مېيى ياندۇرىدىغان چىراغنىڭ تەگلىكى،

پۇتقا كىيىدىغان ئاياغنىڭ پا-
يى؛ پەشتاق — پاي؛ خامانغا،
مال ئايىغىغا دەسسىتىپ يۇمە-
شىتىش ئۇچۇن تاشلاپ بېرىلىدى-
غان ئەنجى — پاي؛ پۇل مۇئا-
مىلە سودىسىغا قاتناشتۇرۇلغان
بىر ئۈلۈش دەسمايە — پاي ...
م:

چىراغپايىنى مەزمۇت ئورناشتۇ-
رۇڭ، چىراغ يىقىلىپ كېتىدۇ.
بىر پاي ئايىغىمنى ئىزدەپ
ھېچيەردىن تاپالمىدىم.
تەختىپايغا ئاۋايلاپ دەسسەڭ،
يۇتىڭىز تىيىلىپ كەتمىسۇن.
مالنىڭ ئايىغىغا پات - پات
پاي تاشلاپ تۇرۇڭلار - ھە.
بۇ يىل پاي چېكى ساتسا،
جىقراق ئېلىۋالايلى.

پايپاس: سۆرەلمە، قىد-
مىر - قىمىر. م:

ئەجەپمۇ پايپاس ئادەمكەنغۇ
بۇ، ئىچىمنى پۇشۇرۇۋەتتى.

پايپاسلىماق: سۆرۈلۈپلا
يۈرمەك، كەينىگە كىرىۋالماق.
م:

كۈن بويى پايپاسلاپ يۈرۈپ،
قانداقمۇ جان باقارسىز؟

پاساڭ (پاساڭداش):
«ۋاشاڭ ئېتىش» — كۆز كۆز-
لىرى يېمىشلەر يىغىلىپ، قو-
غونلار ئۈزۈلۈپ بولغاندىن كې-
يىن چالا قالغانلىرىنى ئىزدەپ
تېپىشنى «پاساڭ ئېتىش»،
«پاساڭداش»، «پىساڭداش»
دەيدۇ. م:

بۈگۈن بىر كۈندە مىڭچە پا-
ڭاق پاساڭداپتىمەن. قوغۇن پاساڭ
ئەتكىلى بارسام بىرەر سويىمىمۇ تاپال-
مىدىم.

پاتاس (ئاۋاز ئىملىقى):
بىرەر نەرسىنى چىشلەپ ئۈزگەن-
دە چىققان ئاۋاز. م:

چىشلەپ تۇرۇپ تازا كۆچەپ
بىر تارتىۋىدىم، «پاتاس» قىلىپ ئۈ-
زۈلدى.

پاتاسكا: يەرلىك ئۇسۇل
بىلەن ياسىلىدىغان بىر خىل يۇمشاق
كەمپۇت، ئۇ ناۋات ياساشتىن ئې-
شىپ قالغان ئايرىلما قىيامدا ئىش-
لىنىدۇ. يېپىشلىك ۋە تەملىك،
يۇمشاق بولۇپ، ئېغىزغا سېلىپ
بولغۇچە ئېرىپ كېتىدۇ. م:

چوكا ناۋات يېمەيمەن،
پاتاسكىدىن ئەپ بەرگىن.
ئۆزگە يارنى سۆيمەيمەن،
ئۆز يارىمنى تەپ بەرگىن.

پالچۇق: پاتقاق لاي؛ سۇ
ئۆرلەپ قالغان، يامغۇر سۈيى
يىغىلىپ قالغان يەر. م:

ئۆيگە كەلگىچە بەتىنكەمنى

كاردىن چىقاردىم. نېمىشقا دەمسىز، يوللار ئەجەپمۇ پالچۇق بوپ كېتىپتۇ ئەمەسمۇ؟

سۇنى بەك جىق سەپمەڭ، پالچۇق قىلىۋېتىسىز!

دەسسەتمىگىن پالچۇققا،
ئايىغىمنى لاي قىلىپ.
مەيلىڭ بولسا كەلمەمسەن،
ئەلچى باشلاپ چاي قىلىپ؟

پارت (ھەرىكەت ئىملىقى) : بىرەر نەرسىنىڭ قولدىن سىيرىلىپ چىقىپ كېتىشى. ئادەملەرنىڭ تېزلىك بىلەن قېچىشى. م:

مەن ئۇنى تۇتا - تۇتماي «پارت» قىلىپ قولۇمدىن چىقىپ كەتتى.

پارتاق (ھەرىكەت ئىملىقى) : بىرەر ئادەم ياكى بالىنىڭ ناھايىتى تېز ھالەتتە يۈگۈرۈشى، بەزى ھايۋانلارنىڭ قېچىشىنىمۇ شۇنداق ئاتايدۇ. م:

مەن ئۇنى چاقىرىپ تۇرسام، پارتاقشىغىنىچە ئۆيدىن چىقىپ كەتتى.

پاقا بېلىق: بېلىقنىڭ بىر تۈرى، ئۇ پوستى ئالچىپار، پولتاي كۆز، ئېغىزى يوغان، ئۇزۇن بۇرۇتلۇق كېلىدۇ، بۇنداق بېلىقنى يەرلىك كىشىلەر يېمەيدۇ.

پاخما: ياۋا چىگە، باشقا رايونلاردا ئۇنى «لوپنۇر كەندىرى» دەيدۇ. خوتەننىڭ جاڭگاللىرىدا پاخما كۆپ ئۆسىدۇ. ئۇنى يانجىپ، قوۋزىقىدا چىگە ئارغامچا ياسايدۇ.

پاتىكوشاڭ: قالايمىقانچىلىق، پاتىپاراقچىلىق، ئۆز بېشىمچىلىق. م:

بىرنەچچە مەس كىرىۋاپتىكەن، تانسخانىنى پاتىكوشاڭ قىلىۋەتتى.

پاتىكوشاڭ ئادەملەر بىلەن بىر سورۇنغا كىرىپ قالسا، ئولتۇرۇشنىڭ ھەرگىز مەززىسى بولمايدىكەن.

پايتىما: قىش كۈنلىرى پۇتنى سوغۇقتىن ساقلاش ئۈچۈن تاپانغا يۆگەيدىغان كىگىز پارچىسى ياكى خام؛ تاغدا ياكى جاڭگال ياقىسىدا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەرنىڭ يۇڭ يىپ بىلەن گۈل چىقىرىپ توقۇپ پاقالچىقىغا ئورىۋالىدىغان تۇرمۇش بۇيۇمى، ئۇنى ئورىۋالسا يول ماڭغاندا پۇتى تالمايدۇ، سوغۇقتىن ساقلايدۇ ھەم چىرايلىق تۇرىدۇ. گۇما تەرەپتە ئۇنى «جاۋا» دەيدۇ. م:

ئۇنىڭ گۈللۈك پايتىمىسى شۇنداق چىرايلىق يارىشىپتۇ.

www.uyghurkitap.com

ئــۇ خىيالىدا مىنى ياچىقىغا
يايتىما قىلىپ يۆگمەكچى تىخى.
پۇتۇگدىكى پايتىماڭنى،
يارىڭ توقۇپ بەرگەنمۇ؟
ئۆي كەينىگە ئىز سايسەن،
ئاخشام كەچتە كەلگەنمۇ؟

پەرەس: لىپمۇلىپ، قاچىنىڭ سۇيى بىلەن تەڭ. سۆز ئــاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدىغان يۈكلىمە پېئىل. م:

تاغارغا پەرەس بۇغداي ئۇسۇپ قويۇپتىمىز، قانداق يۆتكەرمىز ئەمەدى؟

ئــۇ ھەم خوتۇنپەرەس، ھەم پۇلپەرەس بىر نىمكەن.

تەخسەمدە پەرەس لەغمەن.
ئاشقاننى قاچان يەمەن.
يارىڭ كۆڭلى بەك نازۇك،
گەپىڭ جايىنى دە (ر) مەن.

پەلەمما: ھىيلە - مەكىر، ئالداش. م:

ھۇنەرۋەن دېگەن راست ئىش قىلغۇلۇق. پەلەمما ئىشلەتسىڭىز، خىرىدارلىرىڭىز تىزىپ كېتىدۇ.

پەلەممىسى جىق بىر ئادەمكەنسىز!

يارىڭ پەلەمماسى تولا،
نازى، مۇئەمماسى تولا،
دامۇ ئارقان ئەتكىلى ئۇ،
زۇلفىدىن ئەشتى كۆلا.

پــەلىڭ: مەھكەم، پىشھان، چىڭ يوشۇرۇلغان، پۇختا جايلاشتۇرۇلغان. ئادەمگە نىسبەتەن: پەملىك، نەرسە - كېرەكنى چىڭ تۇتىدىغان. م:

ئۇزاق سەپەرگە كېتىۋاتىسىز، نەرسىلىرىڭىزنى پەلىڭ ساقلاڭ!

پەلىڭ ئادەم دېگەن مىلىنى ئوغرىغا ئالدۇرمايدۇ.

يارىمنى دېسەم پەلىڭ،
ئالداپتۇ ئۇنى شەلىڭ،
پەمى بارنى تاپقاندا،
بىزمۇ بولىمىز ئەلىڭ.

پەسكارى: بىرەر ئىشنىڭ جىددىي باسقۇچتىن ئۆتۈپ كېتىشى. ئاچچىقلانغۇچىنىڭ ھورىدىن چۈشۈشى. م:

ئــەنسىرىمەڭلار، مەن بارسام ئىش پەسكارىغا چۈشىدۇ.

ئاچچىقلىرى خىلى پەسكارىغا چۈشكەندۇ ئەمدى؟

پەرمال: ئۆي ئۆگزىسىنى ياپقان بالا ياغاچنىڭ ئىككى بېشىنى تۇتاشتۇرغۇچى چىتىق تاختاي. م:

تاختا بىشى پەرمالغا،
ئورۇس مىقنى قاقتىڭمۇ؟
ئوتىمىزغا چىدىماي،
نەمگە مەيدە ياقتىڭمۇ؟

پەللەمچى: ئالدامچى، ئاز-

دۇرغۇچى، يالغان ئېيتقۇچى. م:

هەي پەللەمچى،كەچتەكىنو-خانىدا كۆرۈشەيلى دەيسىز، شۇنچە ساقلىسام بارمىدىڭىز - يا؟

گېپىم - گەپ! هەرگىز پەللە-مەيمەن، پەللىسەم قارا يۈز بولۇپ كېتەي!

كېلىمەن دەپ كەلمىدى،
يارىم مېنى پەللىدى.
باراي دېسەم ئانىسى،
قىزدىن يامان دەللىدى.

پەللە: نىشان - مەنزىل؛ بىر خىل باللار ئويۇنى؛ ئال-داشقا دالالەت قىلماق (بۇي-رۇق). م:

ئاداشلار ئەمىسە ئويۇن باش-لاندى، پەللىگە كىم بالدۇر بارالىسا شۇ ئۇتقان بولىدۇ!

راست گەپ ئاقمىسا پەللە، پەللىسەڭ ئاقىدۇ.

... ئەللەجانىم ئەللە،
ئالدىمىزدا پەللە.
يارنى بوشراق پەللە،
ئاق بوز ئاتنى چاپتۇرۇپ،
جىگدىلىك ئاراسىدا،
ئالتە خۇپتەن بولغاندا كەللە.

پەدىشەپ: (ئەدەبىي تىلدا: پەردىشەپ) ئىككى كۆ-ڭۈل ئارىسىدا ساقلىنىدىغان هايا، هېيىقىش. م:

ئېغىزىم بار دەپ گەپنى قىلدۇ-ۋەرمىگۈلۈك، ئارىدىن پەدىشەپ كۆتۈرۈلۈپ كېتىدۇ.

پەدىشەپ بىلەنراق ئىش قى-لايلى، بەك ئوچۇق - ئاشكارا بو-لۇپ كەتسە، جامائەتنىڭ ئالدىدا سەت بولار؟

سىز هايالىغ، مەن هايالىغ،
پەدىشەپ بىلەن.
باغ كەينىدە ئۇچرىشايلى،
روزى - شەپ بىلەن.
روزى - شەپتە باغقا كىرسەم،
شۇنچە ئەپ بىلەن.
يولغا سالدى گوللامچى يار،
قۇرۇق گەپ بىلەن.

پەش: لەمپە؛ ئۆينىڭ ئالدىغا ياسالغان پەس ئايۋان؛ سۆڭەكسىز گۆش؛ پەش (مۇ-شۇكنى هەيدەش)؛ كۆز - كۆز قىلماق. م:

ئايلاندۇردى كۆڭلۈمنى،
ناشتىدا بيگەن پەش گۆش.
نەۋاقىچە يۇرەمەن،
ئالدىڭدا قىلىپ خوش - خوش.

مەلىڭىزدە بەش ئايۋان،
بەشىلىسى پەش ئايۋان.
ياخشى ياردىن ئايرىلىپ،
ئاخىرغىچە پۇشايمان.

www.uyghurkitap.com

ئۇيان - بۇيان ئۆتسەن،
ئايخاڭزاڭنى پەش قىلىپ،
قارىمىغىن كۆزۈمگە،
يۈرەك-باغرىمنى
غەش قىلىپ.

پەۋادى: سىرىق رەڭلىك بىر خىل ناۋات، ئۇنى ناۋات قىيامىدىن ئايرىۋېلىنغان «لاي» دا تەييارلايدۇ. مەستخۇش قىلىدىغان بىر خىل دورىنىڭ ئىسمىمۇ «پەۋادى» دېيىلىدۇ. ئۇنى ئىزچىل ئىستېمال قىلسا خۇمارغا ئايلىنىدۇ. بۇرۇنقى چاغلاردا يېشىغا توشمىغان كىچىك قىزلار بىلەن نىكاھلانغان بەزى ئادەملەر، قىزنىڭ ئىچىدىغان چېيىغا پەۋادى سېلىپ قويۇش ئۇسۇلى بىلەن ئۇنى مەست قىلىدىغان ئىشلار بار ئىدى. م:

باغلىقىمدا پەۋادى،
شۇمۇپ يېسىلە.
سېۋتىمدە تۇخۇم بار،
كۆمۈپ يېسىلە.
دوست - دۈشمەننىڭ ئالدىدا،
كۈلۈپ يۈرسىلە.

پەكا: تەكشىلىك، تۈزلۈك. ئادەتتە دېھقانلار ئاغدۇرۇلغان تېرىلغۇ ئېتىزلىرىنى تۈزلىگەندە، ئېتىزنىڭ يۈزى تەكشىلەنمىگەن بولسا «پەكاغا كەلمەپتۇ» دەيدۇ. يەنە بىرتەرەپتىن، سۇ باشلاپ قويۇپ سۇنىڭ تەكشىلىكى بويىچە ئېتىز يۈزىنى تۈزلىسە «سۇ پەكرى قىلدۇق» دەيدۇ.

بۇرۇنقى زاماندىكى سۇ تۈگمەنلىرىنى چوقۇپ ياساش ئۇسۇللىرىمۇ يۇقىرىقىلارغا ئوخشاش بولۇپ، تۈپە تاشنى ئايلاندۇرىدىغان ئوقنىڭ ئۈستىگە قىلىنچ شەكىلدە ياغاچ ياساپ ئاستى تاش ئۈستىگە سۇ قۇيۇپ تەكشىلىكىنى بىلگەندىن كېيىن ئۈستى تاشنى ئورۇنلاشتۇراتتى.

پەن: ھىيلە - مىكىر، تەدبىر؛ ئىلىم - پەن بولۇپمۇ كېلىدۇ. م:

ئەگەر پەن ئىشلەتمىگەن بولسا، ئۇ مېنى ھەرگىزمۇ بىقتالمايتتى. ماڭا پەن قىلمەن دەپ ئويلىماڭ، پەننى بىلگىدەك پەمىم بار.

پەغپۇرچىن (جاي ئىسمى): تارىختىي مەنبەلەردە يېزىلىشىچە، خوتەن چىنماچىن، پەغپۇرچىن قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتالغان.

پەم: پاراسەت، ھوشيارلىق. قىياس - مۆلچەر؛ ئەقىل. م:

مەن ئۈنىڭ مۇشۇنداق قىلىـ
دىغانلىقىنى باشتىلا پەملىگەن.

ئۈنىڭ سودا ئىشلىرىغا خېلى
پەمى بار.

پەم بىلەن ماڭمىسىڭىز تېيىـ
لىپ كېتىسىز، يول بەك پاتقاقكەن.

يارنى سۆيسەم پەم بىلەن،
لېۋىم تولدى تەم بىلەن.
لېۋى تاتلىق يارنى دەپ،
يۈرەرمەنمۇ غەم بىلەن.

پەرغەپ: تۇتۇق بەرمەسـ
لىك، قانات - قۇيرۇقىنى تۇتـ
قۇزماسلىق. م:

مېنىڭ بۇ يۇرتتا تۇرۇشقا پەـ
قەت رايىم قالمىغانىدى. شۇڭا چاپىـ
نىمنى دولامغا سېلىپ بىر كېچىدىلا
پەرغەپ دېگەنچە خەقنىڭ كۆزىدىن
يۈتتۈم.

پەرغەپ دەپ كېتەي ئەمدى،
تەقدىرگە يۈتەي ئەمدى.
يارىم مېنى خار كۆردى،
كۆزىدىن يۈتەي ئەمدى.

پەندۈرماق: ئازدۇرماق،
ئالدىماق. م:

خېلى دىققەت قىلغانىدىم، يەـ
نە پەندۈرۈپ كەم تارتىپ بەرگەن
ئوخشايدۇ، ئۇرۇق ئاز كۆرۈنىدۇ.

چوڭ چىراغنى ياندۇرۇپ،
كىچىك چىراغنى چاندۇرۇپ،
بىز يارغا نېمە قىلغان،
ھەر دوقمۇشتا پەندۈرۈپ.

پوكان: قوشلارنىڭ دان
خالتىسى؛ ئادەمنىڭ ئىشتىهاـ
سى؛ يېرىم - يارتا پىشقان (خام
قالغان) تاماق؛ دۆت، تولا يەيـ
دىغان كىشىنى «پوكانباي»
دەيدۇ. م:

«قوشقا پوكان خاپىلىقى، يېـ
گىتكە خوتۇن خاپىلىقى».

... خالتىدا ئۇن بولسا،
پوكانغا نان بولسا،
خەجگە پۇل بولسا،
كۆتىگە تەپسەڭمۇ،
كەتمەيدۇ خوتۇن.
تاغاردا ئاش بولماي،
ئاسقۇدا گۆش بولماي،
پوكانغا نان بولماي،
ھەر قانچە قىلساڭمۇ،
تۇرمايدۇ خوتۇن ...

پوكانچى: قاسساپقا يالـ
لىنىپ مال بوغۇزلىشىپ بېـ
رىش ھېسابىغا جان باقىدىغان
كىشى، يەنە بوغۇزلانغان مالـ
لارنىڭ ئۈچەي - قېرىنلىرىنى
تازىلاپ تۆكىدىغان ئادەم. م:

قاسساپچىلىق قىلاي دېسەم
دەسمايىغا پۇل يوق، پوكانچىلىق
قىلىشقا مەجبۇر بولدۇم.

پوتلا: باش باھاردا دەل -
دەرەخلەردىن چىقىدىغان توز-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

غاق. مەجازىي مەنىدە: بۇرنىد-
ىدىن چىقىدىغان ماڭقا —
سۇيۇقلۇق. م:

پوتلا - ماڭقىڭىزنى ئېقىتىپ
بىغلاۋەرمەي، گەپنى ئوچۇق قىلىڭە!
بۇ يىل تېرەكلەر يىللاردىكى-
دىن بالدۇر پوتلا چىقاردى.
قەنچاي تۇتتۇم لېۋىمدە،
قورقماي قانغىدەك ئوتلا،
پاسارلىقتا ئۇخلايدۇ،
ئېرىك دېگەن كۆك پوتلا.

پوتەي: بۇرۇنقى ۋاقىتى-
لاردا ئىشلىتىلگەن يول مۇسا-
پىسىنى ھېسابلايدىغان ئۇزۇن-
لۇق ئۆلچىمى؛ ھەربىي ئېھتى-
ياج تۈپەيلىدىن يول بويىغا سې-
لىنغان (تۇرا). ھەر بىر پو-
تەينىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن
73 .2 چاقىرىم (تۆت كىلومې-
تىرغا تەڭ). ياشانغان كىشى-
لەر ھېلىھەم «پالانى يەر بىلەن
پوكۇنى يەرنىڭ ئارىلىقى مانچە
پوتەي»، «بۈگۈن مەن مانچە
پوتەي يول ماڭدىم» دەيدۇ.
كېلەڭسىز، سېمىز ئادەملەرگە-
مۇ بۇ سۆزنى سۈپەت ئورنىدا
ئىشلىتىدۇ. م:

پوتەيدەك سەمرىگەن بىر ئا-
دەمكەنغۇ بۇ؟
ئىشتىھايىڭىزنى يىغمىسىڭىز،
پوتەيلىشىپ كېتىشۋېرىسىز!

پوقلاقخانە: چوڭ تەرەتخا-
نى «پوق»، «ئىدىرا»، «بە-
دەرەپ»، «گەندە»، «پىشاپ»
دەيدۇ. بۇلارنىڭ ئاخىرىغا «خا-
نە» (ئۆي) سۆزى قوشۇلۇپ
كەلگەندە تەرەت سۇندۇرىدىغان
جاي ئۇقۇمىنى بېرىدۇ.

پوستەك: باش قوناقنىڭ
سىرتىدىن ئاقلانغان پاخال؛
تۈگمەندە تارتىلغان ئۇننى سۇ-
پۇرۇپ يىغىدىغان تېرە. م:

قوناق ئاقلىسام كەچتە،
چىقتى بىر تاغار پوستەك.
بېشىمغا بالا تاپتىم،
دۈشمەننى كۆرۈپ دوستەك.

قانداق سۇپۇرەي ئۇننى،
پوستەك بولمىسا قولدا.
مەيلىڭ بولسا چىق يارىم،
ساقلاپ تۇرىمەن يولدا.

پوستەكچى: تۈگمەندە
باشقىلارنىڭ ئۇننى تارتىپ،
ئۇن سۇپۇرۇپ بېرىپ جان باقى-
دىغان ئادەم. سەلبىي مەنىدە:
باشقىلارنىڭ ئازغىنە نەرسىسىنى
ئېلىپ، شۇ كىشىنىڭ نامى بى-
لەن ھەيۋىسىنى كۆرسىتىدىغان
ئادەمنىمۇ «پوستەكچى» دەي-
دۇ.

پا (پاھ): قىزىق، ھارا-
رەت (باللارنى قورقۇتۇش سۆ-
زى). «پاھ - پاھ» بولۇپ
كەلگەندە قىزىقىپ قالماق، ھە-
ۋەسلەنمەك مەنىسىدە كېلىدۇ.
م:

پا، چۆگۈنىڭ بىغى قىزىق-
كەن، قولۇم كۆيۈپ قالدى.
«ئالدانىسىز پا - پاغا، تەس-
تەك يەيسىز ھامپاغا».

پــــېيىزى گىچ - گىچ:
قىيمىلىق تاماقلارغا سېلىنىغان
پــــيازنىڭ پىشمىغانلىقىنى،
چاينىغاندا «گىچ - گىچ» قىل-
غاندەك سېزىلگەنلىكىنى بىلدۈ-
رىدۇ. كۆچمە مەنىدە: مەسلى-
ھەت قىلىنغان ياكى ۋۇجۇدقا
چىقىۋاتقان بىرەر ئىشنىڭ تېخى
تازا ئىشەنچلىك ئەمەسلىكىنى
ئىپادىلەش ئۈچۈن «پېيىزى تې-
خى خام»، «پېيىزى گىچ -
گىچ» دەيدۇ.

پوپاڭ: ۋەزنى يوق، يەڭ-
گىل، ئىچى بوش. مەجازىي
مەنىسىدە: يوقىلاڭ ئىشلارنى
كۆپتۈرمەك، يوغىنىتىپ كۆر-
سەتمەك. م:

جىقلا كۆرۈنگەندەك قىلىۋى-
دى، كۆتۈرۈپ باقسام ناھايىتى
يەڭگىل، پوپاڭ بىر نەرسىكەن.
ئۆز ئىچىمىزدە يۇغۇشتۇرىدى-
غان كىچىككىنە ئىشنى پوپاڭ سې-
لىپ، يوغىناتقانىڭ نېمە پايدىسى؟

پــوررەك: جىسمانىيىتى-
دىن گېپى چوڭ، ھالىغا باق-
ماي پو ئاتىدىغان ئادەم. م:

يار تۇتۇپسىز ئاكىلىسام،
گېپى يوغان پوررەكنى.
قاچامدىكەن ئۇيقۇڭىز،
تارتىۋەرسە خورەكنى.

پوخۇن: خېمىرنىڭ تاخ-
تىغا چاپلىشىپ قالماسلىقى
ئۈچۈن سېپىلىدىغان ئۇن،
سۇپىرىدىكى ئۇننى «پوخۇن»
دەيدۇ. بەزى جايلاردا «فۇغۇن»
دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ. م:

ئۇننى پوخۇن قىلىپ تۈگەت-
سەڭ، خېمىرنى نېمىدە يۇغۇرىمىز؟
يوغىلاتتىم نوغۇچنى،
پوخۇن سېپىپ تاختىغا.
يار كەلمىسە مەن باراي،
دېگەن قارار — ۋاقتىغا.

پــۇدەگ: دەي - دەيگە
سالماق، ئىچىنى ئېچىتماق،
قۇتراتماق. «پۇيدەكچى» بو-
لۇپ كەلگەندە قۇتراتقۇچى، ئا-
رىنى بۇزغۇچى مەنىسىنى بېرى-
دۇ. م:

سىزمۇ پۇيدەككە ماڭىدىغان-

نىڭ بىرىسكەنسىزغۇ؟

تازا پۇدەگچى ئادەمكەنسىز،
خەقنى پۇدەپ جىدەلگە سالسىڭىز
سىزگە نىمە پايدىسى؟
شامال چىقىپ قىلۋىدىن،
گۈل شىخىنى قايرىدى.
پۇدەكچىنىڭ پۇيدىگى،
بىزنى ياردىن ئايرىدى.

پۇتۇك: يېزىپ قالدۇرۇلغان خەت، نامە. دىمىغى خىڭىلدايدىغان، ئۇنى پۇتۇك كىشى. بىر ئۇچى پۇتەي نەرسە، ئاخىرى ئېچىلمىغان كامار. م:

نىبە قەدىمكى شەھىرىدىن قېزىۋېلىنغان تارشا پۇتۇكلەرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، بۇ شەھەرنىڭ دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك ئىشلىرى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان.

ئۇ ھەمىشە دىمىغىدا خىڭىلداپ سۆزلىگەچكە، «پۇتۇك» لەقەمى سىڭىپ قالغان.

«سەھۋالىم» دىكى لەخمىنىڭ ئايىغى پۇتۇككەن. بىز ئۇنىڭ ئىچىدىگە كىرىپ بىرنەچچە ئارغامچا بويى ماڭا ـ ماڭمايلا لەخمە تۇگەپ قالدى.

تومۇزدا خەت پۇتۇپ،
كۆيدى پېشانەم.
مەن ئۆلسەم يارانلار،
قالۇر نىشانەم.

پۇتۇكچى: باشقىلارنىڭ خېتىنى يېزىپ بېرىدىغان ئادەم. بۇرۇنقى مەھكىمە ئورۇنلىرىدا مىرزىلىق، كاتىپلىق قىلغان ئادەم. م:

نامە سالدىم چىپەردىن،
پۇتۇكچىگە پۇتكۈزۈپ.
يار كۆڭلۈمنى غەش قىلدى،
جاۋابىنى كۈتكۈزۈپ.

پۇتمەك: ئىشەنمەك، قايىل بولماق؛ خەت يازماق؛ كېمى توشماق (جاراھەت ئېغىزىنىڭ)؛ ئاخىرلاشتۇرماق. م:

ئاز ۋاقىتقا ئايرىلدۇق،
كەلگۈچە كۈتۈك ئەمدى.
ئۆلمىسەك كۆرۈشكەيمىز،
تەقدىرگە پۇتۇك ئەمدى.

پىچاقنىڭ ئىزى پۇتتى،
جاراھەت كۆزى پۇتتى.
كۆيۈكنىڭ پىراقىدا،
تەقدىرنىڭ ئۆزى پۇتتى.

پۇسات: سەل ئىلگىرى، بىردەم بۇرۇن ... دېگەندەك ۋاقىت ئۇقۇمىنى بېرىدىغان سۆز (ئالماش). م:

ئەتىگەننىڭ ياقى سىزگە ساقلاپ ئولتۇرۇپ، پۇسات بولدى، تالاغا چىقىپ كېتىۋىدى، ئەمدى سىز

كەلدىڭىز مانا ...

*هازىرلا قىشىمدا بار بالا، پۇ-
ساتىنىڭ ئىچىدە يوقاپ كەتتى.*

*پۇسات بولدى كەلگىلى،
يارىم قىشىمغا.
بەخت قۇشى قونغاندەك،
يالغۇز بېشىمغا.*

پۇشۇقانماق: پۇشايمان قىلىپ ئىچىگە تىنماق، ئاچچىقىنى ئىچىگە يۇتماق. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇ سۆز «پۇشۇرقانماق» بولۇپ كەلگەن.
م:

*قاراقاشتا بار ماڭلاي،
يارىمنى ئۆزۈم داملاي.
پۇشۇقانماڭ قارا كۆز،
دەردىڭىزنى مەن ئاڭلاي.*

پۇخ: دەردىنى بىرەر كىمگە دېيەلمەي ئىچىگە يۇتماق. دەرد - پۇخ بولماق، ئىچىدە كۆلمەكنى «پۇخۇلداش» دەيدۇ. م:

*ئۇنداق پۇخ بولۇپ يۈرمەي،
دەردىڭىز بولسا تەشكىلگە دەڭ بالام.*

*ئاخشام بىرىپ تۈگمەنگە،
چاپىنىڭنى ئۇن قىلدىڭ.
دەردى، پۇخسۇڭ تۈگمەي،
يۈرىكىمنى خۇن قىلدىڭ.*

پۇخۇسلىماق: قېيىدىماق، غۇدۇرىماق، رەنجىپ يۈرمەك. م:

*بولغۇلۇق بوپتۇ، هەر قانچە
پۇخۇسلىغان بىلەن ئورنىغا كەلمەيدۇ.*

*لاچىن سوقسۇن غازىڭنى،
قۇرغۇي سوقسۇن غازىڭنى.
پۇخۇسلىساڭ پۇخۇسلا،
كۆتۈرمەيمەن نازىڭنى.*

پۇشقاق: چەت - ياقا (بۇلۇڭ - پۇچقاق)؛ ئىشتاننىڭ پاچىقى. كىرىيە تەرەپلەردە چورۇق كىيگەندە پاقالچاق ئۈستىگە يۆگەيدىغان گۇللۇك پايتىمىنىمۇ «پۇشقاق» دەيدۇ.
م:

باياتتىن قايسى بۇلۇڭ - پۇشقاقتا يوشۇرۇنۇۋالغانتىڭىز؟

پۇشقىقىڭىزنى ئېگىزرەك تۈرۈۋېتىڭ، لاي چاچراپ كەتمىسۇن.

*پۇشقاق يۆگەپ پاچاققا،
جابدۇنۇپسىز ياياقا.
كۆڭۈل بەرمىسەم بۇتكەن،
سىزدەك دىلى مايماققا.*

پۇسكەك: يەل توشۇپ سىرتىغا كۆتۈرۈلۈپ قالغان جاي، تومپايغان ئورۇن. م:

*بولدى، پۇۋلىمە! يەل توشۇپ
پۇسكەك بوپقالغان شارنى پۇۋلەۋەرسەڭ ئېتىلىپ كېتىدۇ.*

قورسىقى شۇنداقمۇ پۇسكەك

www.uyghurkitap.com

ئادەمكىنا بۇ، خۇددى سامان تىققان
تاغاردەك.

پــۇتلاش: كۇتۇلمىگەن، تۇسالغۇ، چاتاق. م:

يولغا چىقاي دەپ تۇرسام بۇ ئىش پۇتلاشتى، ئەمدى ... نەدىكى پۇتلاش ئىشقا ئارىلىشىپ قالدىما؟

ياز بولغانىنى كۆرەرمىز،
قىش بولغانىنى كۆرەرمىز.
پۇتىڭىزغا پۇتلىشىپ،
قاچانغىچە يۈرەرمىز؟

پۇزا: پاختا چىقىرىدىغان يەرلىك چىغرىقنىڭ ئوقى؛ خېمىرنى جىلىت قىلىپ ياپىدىغان ياغاچ ئەسۋاب. چىغرىق پۇزىسى سىلىندىر شەكىللىك بىر جۈپ ياغاچنى ئۆز ئارا قارىمۇقارشى يۆنىلىشتە ئايلاندۇرىدىغان قىلىپ، چىغرىق دەستىسىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ ياسىلىدۇ. پۇزا ئايلاندۇرۇلغاندا (قول بىلەن چۆرۈپ)، چىگىتلىك پاختا ئۇنىڭ ئارىسىدىن ئۆتىدۇ ۋە چىگىتى ئايرىۋېلىنىدۇ. م:

چىغرىقنىڭ پۇزىسى،
چىگىت چايناپدۇ.
يارىم يات - يات كەلمىگەچ،
ئىچىم قايناپدۇ.

مانتۇغا خېمىر قىلدىم،
پۇزىدا ئىچىلىك يارىم.
كۆڭلۈم تارتىدۇ سىزنى،
مەندىن بوش قىچىلىك يارىم.

پۇتاغ: ئۈزۈم تەكلىرىنى كۈزدە كۆمۈشتىن بۇرۇن ۋە ئەتىيازدا توپا ئاستىدىن چىقىرىۋالدىن كېيىن، مېۋىلىمەيدىغان، قاتمىغان نوتىلىرىنى كېسىپ چىقىدۇ. مانا شۇ كېسىۋېتىلگەن هارام شاخلارنى «تال پۇتىغى» ؛ بۇ جەرياندىكى تېخنىكىلىق «مەشغۇلات» ، «پۇتاغ» ياكى «پۇتاغ ئېتىش» بولىدۇ. خوتەندە دەل-دەرەختىن ئۆسۈپ چىققان شاخ — «پۇتاق» بىلەن «پۇتاغ» نى ئايرىم مەنىدە ئىشلىتىدۇ. م:

تال پۇتىغى ئەتكەندە،
بىللە كەستىڭ ئۈزۈمنى.
بىر قاراپمۇ قويمايسەن،
ساڭا تىكسەم كۆزۈمنى.

پــوتــا: بەلۋاغ؛ ئىككى غولاچ ئۇزۇنلۇقتىكى مەخسۇس توقۇپ تەييارلانغان توقۇلما بولۇپ، ئۇنى سەپەرگە چىققاندا داستىخان قىلغىلى، يېمەكلىكلەرنى تۈگۈپ ساقلىغىلى، خەنجەر - پىچاقلارنى ئاسقىلى، چېلىشقا چۈشكەندە بەل تۇتۇشقىلى

ئىشلىتىلىدۇ. پوتا ئەرلىك، مەردلىكنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە قەدىرلىنىدۇ. پوتىنىڭ يىپەك، يۇڭ ۋە بۆزدە توقۇلغان خىللىرى بار. م:

ئاسماندا ئايىم كېلىدۇ،
ھەر كەچتە دايىم كېلىدۇ.
پوتىسىغا ئالما تۈگۈپ،
يالغانچى يارىم كېلىدۇ.

پۇلۇق: مەخسۇس يەل - يېمىش قاچىلاش ئۈچۈن يۇلغۇن ۋە سۆگەت، توغراق تاللىرىدىن ئۆرۈپ توقۇلغان باغلىق قاچا، ئۇ ياپقۇچلۇق ۋە ياپقۇچسىز قىلىپ ئىككى خىل توقۇلىدۇ. قولدا كۆتۈرۈۋېلىشقا ئەپلىك.

مەجازىي مەنىدە: كوچىغا چىقىپ قالغان، نامى يامان ئايال. م:

قولۇڭدىكى پۇلۇقتا،
ئالما بارمۇ، ئانارمۇ؟
يارنى تاشلاپ كەتكىلى،
مېنىڭ كۆڭلۈم ئۇنارمۇ؟

تاۋۇزلىرىڭ چۇلۇقمۇ،
شاپتۇللىرىڭ سۇلۇقمۇ؟
ئارىمىزنى بۇزغىنى،
نامى چىققان پۇلۇقمۇ؟

پىسسىپوق (پۇسبوق): بىر ئىشقا ئالدىرىمايدىغان، قىلغان ئىشى ئاۋۇمايدىغان، سۆرەم پايتىما كىشى. م:

شۇنداقمۇ پىسسىپوق ئادەمكەنسىز، ئەتىدىن كەچكىچە قىلغان ئىشىڭىز مۇشۇمۇ؟

پىلىك: سۇ يېغى قۇيۇپ ياندۇرىدىغان چىراغنىڭ پىلىكى، ئۇ پاختا ياكى كونا مازدا ئېشىپ تەييارلىنىدۇ. پىلىك چىراغدىكى سۇ يېغى ئىچىگە مىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇچىغا ئوت يېقىلغان پىلىك چىراغدىكى ياغنى ئۆزىگە سۈمۈرۈپ يېنىش ئارقىلىق يورۇقلۇق چىقىرىدۇ. م:

پىلىك ئەشتىم پاختىدا،
قىشتا ياتتىم تاختىدا.
مەن يارىمنى كۈيلەيمەن،
سەھەر ئېيتقان ناخشىدا.

پىتكە: ئازراق، كىچىككىنە. م:

بالامنىڭ قورسىقى بەك ئېچىپ كەتتى. نان بولسا پىتكە بەرسىلە!

خېلى ياخشى كۆمۈركەن، ھەممىسىنى بىز قالاپ بولالمىغاندىكىن، قولۇم - قوشنىلارغا پىتكىدىن ئۈلەشتۈرۈپ بەرسەك بولار.

پىشىنماق: پۇيۇنماق،

سۇغا چۆمۈلمەك. م:
— بەك تەرلەپ كەتتىم، سۇغا
پىشنىپ كېلەيمىكىن؟
— قۇلقىڭ ئاغرىپ قېلىپ
مەن داۋالىتمەن دەپ ئاۋارە، سەن
بولساڭ ئۆدەكتەك سۇغا پىشنىپ
ياتامسەن؟

پىشخىش: خۇمداندا پىش-
شۇرۇلغان خىش. م:
ئۆيىنى سالدىم پىشخىشتا،
ئۈستى كەمپە، تېگى شال.
سەن سۆيمىسەڭ، مەن كۆيمە-
سەم،
قايسىمىزدا بۇ كاشال؟!

پاقا: ئاياللارنىڭ ماتكە-
سى؛ خوتەندىن باشقا رايونلاردا
قومچاقنى «پاقا» دەيدۇ. خو-
تەن رايونىدا پاقىنى «قوم-
چاق» ، ئۇنىڭ لىچىنكىسىنى
«قارا قومچاق» دەيدۇ. م:
ھېلىقى ئەپەندىمنى نىماناداق
سەت گەپ قىلىدىكىن دەپتىمەن،
ئۇنىڭ يۇرتىدا قومچاقنى «پاقا»
دەيدىكەن قارىسىلا.

پىرىق: سۇ يەپ قالغان
مېۋە، ئۈزۈم. كېرىيە تەرەپلەر-
دە پايدا-مەنپەئەتسىز كىشىنى
«پىرىق ئادەم» دەيدۇ. ئۈزۈم
تاللىرىنى ئادەتتە ئوتتۇرا يازدىن
كېيىن سۇغارمايدۇ. چۈنكى
ئۈزۈم شىرنە باغلاش مەزگىلىدە
سۇغىرىلسا شېكەر ماددىسى يو-
قايدۇ. شېكىرى يوق ئۈزۈم
«پىرىق» دېيىلىدۇ. م:
ئېتىزىم تېرىق،
ئۈزۈمىم پىرىق،
يۇرىكىم زىدە،
چىرايىم سېرىق.
كۆزۈمنىڭ بېشى،
مەگزىمدە ئېرىق.

پىتىنگان: چەيزە، تۇر-
پان رايونىدا «پىدىگەن» دەيدۇ.
م:
پىتىنگان سوغۇق نەرسە،
ئۈرۈقى جىق ئېتىدىن.
يارىم مىنى سۆيمەيدۇ،
يۇرىكىنىڭ قېتىدىن.

پىتىنگاندا سەي قىلسام،
يار يېمەيدۇ ئەزتىپ.
نەۋاقچە يۇرەمەن،
يۇرىكىمنى دەز ئېتىپ.

پىسە: بەرەس (ئاق
كېسەل). م:
ئىچىنىڭ قوتۇرلىقىدىن، ئەس-
كىلىكى تېشىغا چىقىپ پىسە بېسىپ-
تۇ.

پىسەندە (پىسەبەندە):
تىل-ھاقارەت مەنىسىدىكى ئىبا-
رە. م:

ماڭغان يولۇڭ ئاق بولسۇن،
سورىساڭ «ئامان ـ ئېسەن» دە.
كىم ئۇنۇتسا ۋەدىنى،
ئاشۇ بولغاي پىسەندە.

پىيمىدىماق: پەيت كۆتـ
ـمەك، ئىزىغا چۈشمەك. م:
خىلى بولغان بۇ ئىشنى پىيـ
ـمدىغىلى، ئاخىرى ئۇقتاسىغا كەلـ
ـدى مانا! قولۇمغا بىر چۈشسە دەپ
پىيمداپ يۈرەتتىم، نەق ئۇستىدىن
چۈشۈپ تۇتتۇم.

پىسەپ (پەسەپ) : شىرـ
نە قاينىتىش ياكى مەيزاپ سىبـ
ـلىش ئۈچۈن، سۈيى سىقىۋېـ
ـلىنغاندىن كېيىن قېپقالغان
كېرەكسىز نەرسىلەر. م:
چارەك ـ ئىششەك ئۈزۈمدىن،
بىر سېۋەت پىسەپ سىقتىم.
يارىم كەلسە ئىچسۇن دەپ،
مەي ـ مەيزاپ ياساپ چىقتىم.
مەيزاپ ئىچىلى بىللە،
بىكار كەتمىسۇن كۆڭلە.

پىششىغ: پىشقان نەرـ
سە، پىمەكلىك. مەجازىي مەنىـ
ـدە: ئۆز كەسپىگە ماھىر، تەجـ
ـرىبىلىك ئادەم؛ چىمپوق،
چىڭگىز (بېخىل) كىشى.
«پىششىغ» نىڭ ئالدىغا
«چىن» قوشۇلسا جەزمەن،
چوقۇم، كەم ـ كۈتىسىز دېگەن
مەنىلەرنى بېرىدۇ. «تۈركىي
تىللار دىۋانى» دىمۇ «پىششىغ»
دەپ ئېلىنغان. م:
بالىمىزنى ھۈنەرگە پىششىغ ئاـ
دەمگە شاگىرتلىققا بېرەيلى.
بىر پۇلنىڭ ئۈستىدە تىك تۇـ
رىدىغان پىششىغ ئادەمكەنسىز.

پارسۇق: تاسادىپىي،
ئۇشتۇمتۇت، كۈتمىگەن، ئويـ
ـلىمىغاندا. م:
دېمەيدىغان گەپ ئىدى، ئېـ
غىزىمدىن پارسۇق چىقىپ كەتتى.

پولوس: ئۇششۇك تەگـ
ـكەن، توڭلاپ ئېرىگەن قوـ
غۇن، كاۋا. م:
ئۇششۇك تەگكەن پولوس قوـ
غۇننىڭ تەمى قالمايدىكەن.

پاتمىچۇق: سۇسىز قۇرـ
غاق يەرلەردە ياشايدىغان كەسـ
ـلەنچۈك. بەزىدە شاگىرتنىڭ
ئۇستىغا يەتكۈچە بولغان ۋاقتىـ
ـنىمۇ «پاتمىچۇقنىڭ كېلە بوـ
لۇشىغا مىڭ يىل بار» دەيدۇ.

پەرەڭ ياغلىق: ئاياللارـ
نىڭ باش ياغلىقى (ئىنگلىز
مېلى) . م:
چىتتا كۆينەك كىيىپلا،
پەرەڭ ياغلىق چىگىپلا.
يۈز ئۆرىگەن نەدە بار،
بىرنى سۆيمەي كېتىپلا.

پەرەڭگى: پەرەڭ مىلتىد-
قى. پەرلىك ئاچا مىلتىق بى-
لەن قونداقلىق مىلتىقنى پەرق-
لەندۈرگەندە بۇ سۆزنى ئىشلى-
تىدۇ.

پۇشا: يۇرت نامى، خو-
تەن ناھىيىسىنىڭ مۇز تاغقا ياند-
اش بىر كەنتى. بۇ كەنتتىكى-
لەر چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇل-
لىنىدۇ، ئۆمرىدە شەھەر كۆ-
رۈپ باقمىغانلار خېلى سانىنى
ئىگىلىگەچكە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ
قەدىمكى شەكلى بىر قەدەر ساپ
پېتى ساقلىنىپ قالغان.

پىننەش: ھالدارلىق،
كىبىر - تەكەببۇرلۇق. م:
ئېرى ئەمەل تۇتۇپ بولغىچە،
خوتۇنى پىننەش پەيدا قىلىپ قاپتۇ.

پەتەك: بويى ئۆسمى-
گەن، پاكار بويلۇق كىشى. ئە-
گەر بۇ سۆزنىڭ ھەر ئىككى بو-
غۇمى ئۈزۈك ھەم تېز تەلەپپۇز
قىلىنسا، مەنىسى ئۆزگىرىپ،
ئاياغنىڭ ئىچىگە سېلىنىدىغان
تەرلىك، تاپانلىق، پايتىما ئو-
قۇمىنى بېرىدۇ. م:
ئاۋازىنى ئاڭلاپ خېلى چوڭ
ئادەم ئوخشايدۇ دەپ ئويلىغانىدىم،
قارىسام بىر پەتەك نىمكەن.

پۇل: نەرسە-كېرەك سې-
تىۋېلىشقا ئىشلىتىدىغان ئاق-
چا، ئەمما كونا زاماندا بىر يۇ-
مىلاق (يۇمىلاق تەڭگە، تى-
يىن، داچەن قاتارلىق مىتال
ئاقچا) بىر پۇل ھېسابلىناتتى.
م:
— ماۋۇ بىر پۇلنى بېرەي، ئو-
نىڭغا غازغا دان، ئېشەككە بېدە، ماڭا
يېيىملىك ئەكىلىپ بېرىڭ! — دەپتۇ
شاھ مەشرەپ قاراقاش بازىرىدا بىرەي-
لەنگە.

پايى: پاكار، پەتەك كى-
شى؛ تەبىئىتى ناھايىتى ئىس-
سىق دورا ئۆسۈملۈكى. م:
«ئادەمنىڭ پايىسى بولغىچە،
ئېشەكنىڭ تاپىسى بولغان ياخشى.»

پالتۇك: سۆكە (سۆپا)
نىڭ ئالدىدىكى ئويۇق يەر (پە-
گا). «ئۇنىڭ جايى پالتۇكتا»
دەپ ھۆكۈمەتسىز كىشىنى تەنە
قىلىدۇ. م:

يارنىڭ ئۆيى قولتۇقتا،
كۆڭلى ھاشىم تاتۇقتا.
بىزنى شۇنداق ياراتماي،
قالغۇدەكسەن پالتۇكتا.

پاتناق: لاي - لاتقا ئارد-
لاش كەلگەن سۇ، پاتقاق ئاق-
قان سۇ. م:
ئۆستەڭنىڭ سۈيى ئەجەب
پاتناق كەپتۇ، ئېتىزلىقنى لاي بې-

www.uyghurkitap.com

سىپ كەتكۈدەك ئەمدى.

ئۆستەڭنىڭ سۈيى پاتناق،
ئىچكىلى بولمايدۇ،
يارىم تېخى بىسناق،
سۆيگىلى بولمايدۇ.

پىگتاس: ھېچقانداق شە-
پىسىز چاغ، جىمجىت ۋاقىت.
م:

خەلق ئېغىزىدا مۇنداق بىر
ھېكايە تارقالغان: كۈنلەرنىڭ بىرىدە
قوقاندىن تالىپلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ
قەشقەرگە دىن، ئىمتىياز تەمەسىدە
چىققان بىرى «خانلىق مەدرىسە»دە
ئۆلىمالار بىلەن ئېلىپ بارغان
بەس - مۇنازىرىدە يېڭىلىپ قېلىپ
«خوتەنلىك ياۋاش ئىمىش، شۇ
يەرگە باراي» دەپ سەپەرگە ئاتلىنى-
پتۇ. ئۇ قاراقاشنىڭ زاۋا دېگەن يېزى-
دىكى ئۆتەڭدە قونغاندا سارايۋەندىن
ئەھۋال قانداقراق دەپ سورىغاند-
كەن: «ئالەم پىگتاس» دەپلا جاۋاب
بېرىپتۇ. بۇ گەپتىن ھەيران قالغان
ھېلىقى كىشى «بىرەر شەپە
يوقمۇ؟» دەپ سوراپتۇ. سارايۋەن
«جىملام - جىت تۇرىدۇ» دەپ گې-
پىنى توختىتىپتۇ. «ئەگەر، — دەپ
ئويلاپتۇ ھېلىقى كىشى، —
ئادەتتىكى بىر سارايۋەننىڭ گېپى مۇ-
شۇنداق سىرلىق بولسا، خوتەنلىك-
نىڭ تىلىنىڭ ئاستىدا تىلى بار، دې-
گىنى راست ئوخشايدۇ. ئۇلارنىڭ
يۇرتىغا بارساق قەشقەردىكىدىنمۇ
بەك شەرمەندە بولغىدەكمىز، بۇ يەر-
دىن دەرھال كېتىپ قالايلى». شۇن-
داق قىلىپ «پىگتاس» بىلەن
«جىملام - جىت» نىڭ مەنىسىنى
بىلمىگەن قوقانلىق زاۋىدىن قايتىپ
كېتىپتۇ.

پۇرپا (پىرپا): تاراپ
كەتمەك، كۆز يۇمۇپ ئاچقىچە
يوقالماق. م:

«پاك» قىلىپ بىر پاي ئوق
ئېتىلغانتى، يىغىلغان ئادەملەر بىر-
دەمنىڭ ئىچىدە پۇرپا قىلىپ تارقى-
لىپ كەتتى.

پىشەنداز: ئۇشتۇمتۇت،
قاراپ تۇرۇپلا، يۈزدىن - يۈز-
گە. م:

مەن ئۇنى بۇنداق ئېغىزى يا-
مان چاغلىماپتىكەنمەن، تۇۋا، يۈزۈم-
دىن يۈزۈمگە پىشەنداز تىل سالدى.

پال - پال: بىر خىل تاغ
جىنسى. ئۇ قارا رەڭلىك،
قات - قات ئاجرالمىسى بار،
كۈن نۇرىنى ئۆتكۈزمەيدۇ. كى-
چىك باللار كۆزەينەك ياساپ
ئوينايدۇ. پەن - تېخنىكىنىڭ
تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۇنىڭ
ئىقتىسادىي قىممىتى ئېشىپ

www.uyghurkitap.com

بارماقتا. پال - پالنى توك دەز-
مال قاتارلىقلارغا ئىشلىتىشكە
بولىدۇ. ئۇ خوتەننىڭ تاغلىرى-
دىن كۆپ چىقىدۇ. بەزى شې-
ۋىلەردە «يۇنجەمە» دەپ تەلەپ-
پۇز قىلىدۇ. پەن ئاتالغۇسىدا
«چىرىمتال» دەيدۇ.

پالۋاش: بېشى پارقىراق،
پاينەكۋاش. م:

مەن بۇزاڭدىن قارىسام،
سايباغ دېگەن تۈز كۆرۈنتۇ.
ئاق خەسىدە كۆينەك كىيىپ،
پالۋاش قىرى قىز كۆرۈنتۇ.

پالۋاش ئۆدەك: ياۋا ئۆر-
دەكنىڭ بىر خىلى، بەدىنىنىڭ
تۈك-پەيلىرى سېرىققا مايىل،
باش قىسمىنىڭ تۈكى يېشىل
رەڭدە پارقىراق كېلىدۇ. م:

ئايدىڭكۆلنىڭ سۈيىدىن،
پالۋاش ئۆردەك ئۈتتىلا،
قاشنى ئېتىپ، كۆز قىسىپ،
كۆڭلىمىزنى ئۈتتىلا.

پەرقۇ: ئىچىگە ئۆردەك،
توخۇ پەيلىرى تىقىلغان تەكى-
يە. م:

ئەتلەس كۆرپە ئۈستىگە،
پەرقۇ قويۇپ بەرسىلە،
ھەر كۆنلىكى مەن بارماي،
ئۆزلىرىمۇ كەلسىلە.

پەتتە: بىرەر كىمنىڭ ۋە-
كىلىلىك سالاھىيىتىنى بىلدۈ-
رۈش ئۈچۈن مەيدىسىگە تاقايدى-
غان قارلىغاچ قۇيرۇق لاتا، نى-
شانە.

پەتلە: سەللىنىڭ يەلكە
تەرەپكە (ئارقىغا) ساڭگىلىتىپ
قويۇلغان ئۇچى.

پىستە: ئىتنىڭ بىر خى-
لى، ئىنتايىن پاكار ئىت؛ مې-
غىزى تاتلىق بىر خىل مېۋە -
دەرەخ. م:

دەرۋازاڭنىڭ ئالدىنى،
ساقلايدۇ سېرىق پىستە.
يارغا ھاجىتىڭ بولسا،
مەللىسىگە بېرىپ ئىستە.

بادام بەرسەم يېمەيسىز،
پىستە بەرسەم يېمەيسىز،
ئاغزىڭىزغا قارايمەن،
ئۈچۈق گەپنى دېمەيسىز.

پەۋاز: كىيىم - كېچەك-
نىڭ يەڭ، ئېتەكلىرىنىڭ ئى-
چى تەرەپكە قاتلاپ تىكىلگەن
قىسمى. م:

كەمزۇل ياقا چاپاننىڭ،
پەۋازلىدىم يېڭىنى.
نەۋاقچە ئاڭلايمەن،
سەن خېنىمنىڭ دېگىنى.

پاراموش: خاموش، ئى-
چى پۇشۇق كۆرۈنىدىغان ئا-

دەم. خامۇش (پارسچە) —
تىنچ، جىم. م:
بەك پارامۇش كۆرۈنىسىز،
سىزگە نېمە بولدى؟
پۈرۈچ: قىيىندا، كېـ
سىپ چىقىرىۋېتىلگەن لاتا؛ بىـ
رەر كەسىپ-ھۈنەر بىلەن شۇ-
غۇللانغۇچىنىڭ ئىش تۈرىگە ئې-
نىقلىما بولۇپ كېلىدىغان
«چى، جى» مەنىسىدىكى قو-
شۇمچە. م:
خىلى جىق رەخ ئەكىرىپ بەر-
سەم، «كارت - كۇرت» قىلىپ كې-
سىپ ھەممىسىنى پۈرۈچقا چىقىرى-
ۋەتتىلىيا ئۇستام؟
دورىپۈرۈچلۇقمۇ بولىدىغان
ئىش ئىكەن، سەكسەن خالتىنى يې-
يىۋېلىپ جانىنى جان ئەتكىلى بولى-
دىكەن.
پالكۇچ (پەلكۇچ): كو-
نا مەكتەپلەردە كىتابىتىكى خەت-
نى تۇتۇپ ئوقۇش ئۈچۈن مەخ-
سۇس ياسالغان خەت كۆرسەت-
كۈچ؛ قىز - چوكانلار قېشىغا
ئۇسما سۈرۈيدىغان پاختا يۆگەل-
گەن تەمەچ. م:
ئۇسمىڭىز ئىچمەيتۇ يار،
پالكۇچقا چەككەن مازمىدى؟
سۇرسىڭىز قاش - كۆزىڭىزنى،
باشتا قىلغان نازمىدى؟

پاسۇڭ: چىنە لېگەن،
چوڭ گۈللۈك ياپىياڭ تەخسە.
م:
پاسۇڭ تەخسىدە ئالما،
ئالمىنى سويالامىلا.
ئاخشاملىققا ئۈچراشساق،
بىر سۆيۈپ قويالامىلا.
پەشخۇن: ناۋايلارنىڭ
خېمىر دەستىلەيدىغان چوڭ
تاختىسى، ئۇنى تونۇردىن قو-
مارغان نانلارنى قويۇشقىمۇ
ئىشلىتىدۇ. م:
تونۇر بېشىدا پەشخۇن،
تىزغان نېنىڭىز بەشخۇن.
بىزنىڭ كۆڭلىمىز سىزدە،
سىزنىڭ كۆڭلىڭىز چاچقۇن.
پاقلان: سۈتكە تويۇنغان
قوزا؛ سېمىز — پاقلان بالا؛
ياخشى ئۆسۈۋاتقان زىرائەت ماي-
سىسى. م:
يارىمغا كاۋاپ سالدىم،
ئەمما پاقلان گۆشىدا.
ئۆيىنىۋالدۇق ئارمانسىز،
كۆڭلىمىزنىڭ خوشىدا.

پاقلان بولۇپ ئۆسۈپتۇ،
ئاچما يەرنىڭ قونىقى.
«ھە!» دېمەيدۇ قىچقارسام،
پاكىمىكىنە قۇلىقى.
پات: تېز، چاپسان؛

پەرداز — رەختكە بېرىلگەن سۇ-
پەت. م:

بالام، تولا ئەنسىرەتمەي پات
كېلەرسىز - ھە!

بۇ ئەتلەسنى تېخى ھازىر تو-
قۇپ بولدۇم، ئەمما پاتلىمىدىم. پات-
-لىغاندىن كېيىن ئاندىن گۇللىرى
ئېچىلىپ باشقىچە ھۆسن كىرىدۇ.

پاتلىماق: خام، ئەتلەس
قاتارلىقلارنى پەردازلىماق. م:

شايىڭىزنى پاتلامسىز،
پاتلاپ بولۇپ قاتلامسىز.
قىلغۇلۇقنى قىپ بولۇپ،
ئۇچرىغانغا داتلامسىز.

پوسوكلىماق: پالاقشىپ
قالماق، بىراۋنىڭ ئارقىسىدىن
سوكۇلدىماق. م:

ئارقىڭىزدىن پوسوكلاپ ماڭ-
غىلى خېلى ئۇزاق بولدى، قاراپ
قويايمۇ دېمىدىڭىز؟

پىيالما: جاي نامى، گۇ-
ما ناھىيىسىگە قاراشلىق، قارا-
قاشنىڭ زاۋا دېگەن يېرى بىلەن
چېگرىداش، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى
كەڭ كەتكەن چۆل ئاشۇ يېزى-
نىڭ نامى بىلەن «پىيالمىنىڭ
چۆلى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يەر
ئۆز بېشىدىن تالاي يېغىلىقلارنى
ئۆتكۈزگەنلىكى بىلەن تارىختا
مەشھۇر. ياقۇپ بەگ (بەدۆ-
لەت) پىيالما يېزىسىدا 1865-
يىلى خوتەن ھۆكۈمرانى ھەبىبۇ-
-ۇللاخان پادىشاھنى ئالداپ
ئۆلتۈرۈۋەتكەن. ئابدۇراخمان
خان پادىشاھمۇ ئۆز غۇلامى
ئىسمائىلنىڭ قولىدا مۇشۇ يەر-
دە سۇيىقەستكە ئۇچرىغان.

پوم: كاللەك نەرسە؛ تۆ-
گىگە خېمىر قىلىپ بېرىلىدى-
غان يەم. مەجازىي مەنىدە: پو-
مېشچىكنىڭ قىسقارتىپ ئېيتى-
لىشى. م:

پولۇ يېمىگىلى بىر يىل بولغان-
دەك، لىگەننىڭ ئېشىنى ئىككى -
ئۈچ پوملاپلا تۈگەتتىڭىز.

تۆگە دېگەن ئۇسسۇزلۇقىمۇ،
ئاچلىققىمۇ چىدايدىكەن، پومدىن
بىرنى يەۋالسا نەچچە كۈنگىچە بىر
نەرسە بەرمىسىمۇ بولىدىكەن.

ھەي ئەكسىيەتچى پوم! ئۆت-
مۈشتە بىزگە نېمە زۇلۇملارنى سال-
-مىغان سەن.

پۇلدان: پۇل قېپى، تى-
زىدان، ھەميان. م:

پۇتىڭىزغا ئېسىپسىز،
كۆندە تىككەن پۇلدانىنى.
بىزنى بەك يامان دەپسىز،
تېپىۋېلىڭ ئوبدانىنى.

پاخشە: ئېزىلىپ كەت-
كەن، مىجىلغان، ئىسكەتىدىن

چۈشكەن. م:

ئۇ ئۆزىنى ناھايىتى قالتىس ھېسابلىغان بىلەن، بەل تۇتۇشۇپ قالساق پاخشە قىلىۋېتىمىز دەڭلا!

ساق تۇخۇمنىڭ ئۈچى بىر كوي، مەن بۇ پاخشە تۇخۇمنى بىر كويغا بەشتىن ئالدىم.

مېنىڭ يارىم ئوقۇيدۇ،
ئەڭ چىرايلىق ناخشىنى.
تاڭارمىدىم بېشىمغا،
ئىسكەتى يوق پاخشىنى.

پاخشەك: بېشى تاز (يارا) كىشى، ھاقارەت مەنىسىدە «تاز». م:

ئۆتۈپ بېرىڭە پاخشەك! سىزگە گەپ قىلىدىغان ئېغىزىم يوق.

كەپتىرىڭىنىڭ پاچكۇسى،
ئوخشاپ قاپتۇ پاختەككە.
بىزنى يامان دەپ بىرىپ،
تېگىۋاپسىز پاخشەككە.

پىنەك (پەنەك): يۆگىمە قىلىپ ئوراپ چېكىدىغان (تاماكا سالىدىغان تەرەپنى كانايچە قىلىپ) تاماكا قەغىزى.

پىلە: يىپەك (مەشۇت) چىقىرىدىغان غوزەك. خوتەندە پىلە بېقىش، يىپەك چىقىرىش ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. نىيە قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن چىققان پىلە غوزىسى تېخنىكىلىق باھالاش ئارقىلىق 2500 يىللىق تارىخقا ئىگە ئەكەنلىكى ئىسپاتلانغان. قەدىمكىلەر خوتەننى «سېرىس» — يىپەك ئېلى دېگەن نام بىلەن يازما تارىخلارغا خاتىرىلىگەن.

پۇۋلەش: نان، ئاش - تاماقنىڭ كۆكىرىپ، پاختىلىشىپ قېلىشى. م:

زاغرا نانمۇ پۇۋلەشتى،
دامان نانمۇ پۇۋلەشتى.
يارنىڭ كۆڭلى پەس ئىكەن،
غەيرى بىلەن كۆرەشتى.

پۇشتەك: گادازا، قورساقتا تۇرۇپ قالغان يەل؛ ئىسقىرتما - سىۋىستىك. م:

ئۇنىڭغا زۇكام تېگىپتىكەن، بۇرنىدا پۇشتەك چېلىپ تۇزۇك ئۇخلىيالمىدى، بىزگىمۇ ئۇيقۇ بەرمەدى.

سىنىپقا كىرىشكە پۇشتەك چېلىنغىلى نەۋاق!

يار ئويناپتۇ بوزاقتا،
كۆرۈشمىز ئۇزاقتا.
بىزگە قىلغان - ئەتكىنى،
پۇشتەك بولدى قوساقتا.

يارىم كىچىك — مۇشتەك بار،
قوللىرىدا پۇشتەك بار.
ئازارىدىن كۆڭلۈمدە،

www.uyghurkitap.com

بىر نوغۇلەك ـ مۇشتەك بار.

پىش ـ پىش (ئاۋاز ئىمــلىقى) : هۆل ئوتۇننى كۆيــدۇرگـەندە چىقىدىغان ئاۋاز؛ مۇشۇكنى چاقىرىشقىمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. م:

پىش ـ پىش؟!... ئۆلگۈرنىڭ
مۇشۇكى نەگىمۇ كەتكەندۇ؟
پىشلدايدۇ ـ كۆيمەيدۇ،
هۆل سۆگەتنىڭ ئوتۇنى.
ئۆز ياردەك سۆيمەيدۇ،
خەق دىگەننىڭ خوتۇنى.

تاۋا مۇشۇكۇم پىش-پىش،
تاغىل مۇشۇكۇم پىش-پىش.
قايسى بىر گۇناهىمغا،
باشقا ئاتىسەن پىشىغىش.

پىشىت: مۇشۇكنى قوغـلاشتا ئىشلىتىدىغان سۆز (بۇيــرۇق پېئىل) ؛ بەزى جايلاردا پىـت (كـىـيـمـدىكى) نى «پىشت» دەپ تەلەپپۇز قىلىــدۇ. م:

ئـەجەپ قاشاڭ مۇشۇككەن،
«پىشت» دىسەممۇ كەتمەي مىياڭــلاپ يېتىۋالدى.

بالىنىڭ ئىچ كىيىمنى ئالماشــتۇرۇپ قويايلى، بەك پىتلاپ كېتىپــتۇ.

پىـژگان: قوغۇننىڭ بىر تۇرى، چۇرۇك، تاتلىق كېلىــدۇ. م:

پىژگان دىگەن ئەجەپ تاتلىق قـوغۇن ئىدى. خىمىيۇى ئوغۇت دىگەن نەرسە پەيدا بولۇپ، قوغۇنــلارنىڭ تەمنى قويمىدى.

پىقىرما: توختىماي چۆرـگـىلـەپ، شـوخ ئوينايدىغان ئۇسسۇل. م:

«پىقىرما» غا چالايلى، راسا بىـر ئوينىۋەتسۇن ئۇسسۇلنى. ئۇ ئۇسسۇل ئويناپ پىقىرسا، پۇتىنىڭ قانداق مىدىرلىغىنىنى بىلگىلى بولــمايدۇ.

ت

تاغچىلىق قىلماق: تاغــلىقلارغا چەرچىن مال سېتىپ، تېرە ـ يۇڭ يۆتكەيدىغان كەسىپ بىلەن شۇغۇللانماق.

تاكتاكچى: بۇرۇنقى زا-
ماندىكى كېچىلىك جېسەكچى.
مەجازدا: پايلاقچى، مارىلاپ
يۈرگۈچى، چېقىمچىنى سۈپەت-
لەيدۇ.

تاڭلا: ئەتە، تاڭدىن كې-
يىن. م:

تاڭلا بەش كۈندىن كېيىن،
تاڭلا ئاخشامدا كېلىڭ.
غەيرىلەر گەپ ئەتمىسۇن،
كەچ نامازشامدا كېلىڭ.

تاناي: يۇرتما، ئىككى
تەرىپى ئېگىز، ئوتتۇرىسى پەس
جايلارغا سۇ ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن
ئورۇنلاشتۇرۇلغان ياغاچ نو.

تەپمە هالال: جان تالى-
شىپ قالغان مالنى تېپىپ مى-
دىرلىتىپ، ئاندىن بوغۇزلاش
هالىتىنى «تەپمە هالال» دەي-
دۇ.

مەجازدا: ۋاقتىدا بىر تە-
رەپ قىلىنماي، سۈلهى-سالاغا
قالغان سۆرەلمە ئىشلارنى سۈ-
پەتلەيدۇ.

تەسلىك تارتماق: تەڭ-
لىكتە قالماق، ئىش بېجىرىشتە
قىينالماق. م:

ئـۇ ياندا مىخ، بۇياندا زىغ،
بەك تەسلىك تارتىپ قالدىم.

تەكە: بالدۇر پىشىدىغان
شاپتۇل سورتى، ئۇنىڭ ئاق،
قىزىل رەڭلىكلىرى، تۈكلۈك
تىپتىكىلىرى بار. م:

تەكە - شاپتۇل پىشىپتۇ،
سويۇپ بەرسەم يەلمۇ.
ئاخشامدا سۆيۈپ قويسام،
دوست - دۈشمەنگە دەلمۇ؟

تەلپەكساز: تەلپەك تى-
كىش هۈنىرى بىلەن شۇغۇللان-
غۇچى.

تەمتۈم ماڭماق: «تەم-
تۈپ ماڭماق» دەيمۇ تەلەپپۇز
قىلىنىدۇ. ئەسلىدە «تەمتى-
رەپ» سۆزىدىن بۇزۇلغان. بو-
ۋاق باللارنىڭ يېڭىدىن مې-
ڭىشنى ئۆگىنىۋاتقان هالىتىگە
قارىتىلىدۇ.

تەيلىك (تەيلىگ):
«چىڭ، مەزمۇت، چوڭ» مە-
نىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەسلىدە
ئۈچارلىقلارنى تۇتىدىغان باسماق
(قىسماق) لارنى كۈچەيتىدىغان
زەيلەرنىڭ كۈچىنى كۆرسىتىدى-
غان سۆز ئىدى. زەينىڭ كۈچى
چىڭ بولسا تەيلىگ، ئاجىز بول-
سا تەيسىز دېيىلەتتى. ئادەتتە
ئىشتىهاسى كۈچلۈك ئادەملەر-
نى «ئىشتەيلىگ» دەپ؛ تۈزى
ئۆتۈپ كەتكەن تاماقنى «تۈزى
تەيلىگ» بولۇپ قاپتۇ، تۈزى

ئاجىز بولغان تاماقنى «تۆزى تەيسىز» بولۇپ قاپتۇ، دەپ ئىپادىلەيدۇ.

تـوپا ـ تەرەت: چىرايىنى چالۇ ـ توزان باسقان ھالەتنى كۆرسىتىدۇ. ئەسلىدە «توپاتەلەت» دېيىلەتتى.

تو: «كۆچ، بىسىم» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. م: «تولاغ ياغاچ، ئارقا تورى يامان (ئارقا تىرىكى كۆچلۈك)» دېگەنگە ئوخشاش ئىبارەتلەر بار. يەنە بىر مەنىدە: يوتقان ـ كۆرپىلەرنىڭ پاختا تورىنى «تو» دەپ ئاتايدۇ.

توسانجا: توساق، شاخ ـ شۇمبا بىلەن ياسالغان چىتلاق.

تومنان: يۈزنى چوك ئاچماي ياقىدىغان ئاق نانىنىڭ بىر خىلى. م:

يارىم بەرگەن تومناننى،
قىتىپ بېدىم ئۇزۇمگە.
يارنى كۆندە كۆرمىسەم،
ئۇيقۇ كەلمەس كۆزۈمگە.

تومۇغ *(تامۇغ)*: *دوزاخ، جەھەننەم. تومۇ ۋاقتى — كەلكۈن مەزگىلىدىن بورۇنقى سۇ قىس پەيت.*

تومۇچى: بىراۋنىڭ ئەلچىسازىغا قاراپ ئىش تۇتىدىغان ھىيلىگەر كىشى. م:

كىچىك بالا دېگەن تومۇچى كېلىدۇ. ئۇنىڭ رايىغا بارسا ئادەمنى ئاۋارە قىلىدۇ.

تومۇداش: زۇكام بولۇپ قالماق، ھاۋلاپ قالماقنى ئىپادىلەيدۇ. بەزىلەر «تومۇقاش» دەيمۇ تەلەپپۇز قىلىدۇ.

تـومۇلاش: يەرلەرنى چاناش، تۇپراقنى يۇمشىتىش. م:

باغ بىرىگنى تومۇلاپ،
ئاپئاپىقا سالدىڭ.
ئالما بىرىپ، گۈل بىرىپ،
كۆڭلۇمنى ئالدىڭ.

تۇرۇم: ياغاچ جاھازلارنى بىر ـ بىرىگە چېتىش ئۈچۈن كېسىپ چىقىرىلغان گىرە. م:

ياغاچنى مخلىماي، تۇرۇم باغلاپ چاتسا مەزمۇت بولىدۇ.

تـۇرگـۈن: جـۈرئەتلىك، دادىل. م:

ئۇنىڭ دادىسى بەك تۇرگۈن ئادەم ئىدى. ھېچ نەرسىدىن قورقمايتتى.

تـېگەن: ئېتىزنىڭ قىر ياكى قاشلىرى، قىلىنىراق سېلىنغان توساق.

تېۋەزۈن: كىچىك پالتا، قاسساپلار گۆش پارچىلاشقىمۇ

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

ئىشلىتىدۇ. م:

تېۋەزنىم چاقلاغلىق،
يۈلغۈن دەستە ساپلاغلىق.
قارا كۆزنىڭ دەردىدە،
كۆڭلۈم ئارام تاپماغلىق.

تىلىپ: تۇرۇپ، چامغۇر، سەۋزە قاتارلىق كۆكتاتلارنىڭ سويۇۋېتىلگەن تاشقى پوستى. قاينىتىپ سىقىپ چىقىرىلغان مېۋە شۆپۈكلىرى.

تىنىپ كەتمەك: بايلىقى چېكىدىن ئاشماق، مول مال ـ دۇنياغا كۆمۈلمەك. م:

ئۇنىڭ دادىسى تىنىپ كەتكەن باي ئادەم.

تېگىنلا: خوتەن ناھىيىسىنىڭ بىر كەنتى، قەدىمكى مەنسەپ نامى «تېگىن» دىن كەلگەن.

تىۋەت: قاراقاش ناھىيىسىگە قاراشلىق بىر يېزا.

تەن ئالماق: ئىقرار قىلماق، قوبۇل قىلماق، لەۋزىگە ئالماق. م:

ئۆزۈم قىلغان ئىشنى، ئۆزۈم تەن ئالمەن.

تەخپىتى: سەۋەبى، تۇپەيلى. م:

سىزنىڭ تەخپىتىڭىزدىن مۇشۇ كۈنگە قالدىم.

تارانچى (تاغ شېۋىسى): ئەركەك موزاينىڭ بۇقا بولۇشتىن ئاۋۋالقى ھالىتى (توپىچاق، توپاق، توپاقچاق).

تۇتا ـ قاپا (تۇتاقوپا): ئائىلىنىڭ دەرھال قولغا چىققۇدەك مۈلكى.

تەۋى (تاۋى): مىجەزى، كەيپىياتى، دىتى، روھىي ھالىتى. م:

بۈگۈن شۈنچىزا تەۋىم يوق قويۇپتىمەن.

تامچى: تام قوپارغۇچى ھۈنەرۋەن. م:

ئۇستا تامچىدىن بىرنى تاپساق بولاتتى.

تانكا: مىس ياكى تۇچ بىلەن ياسالغان سەرەمجانلارنىڭ تېشىلگەن، ئاجراپ كەتكەن يېرىنى تۇتاشتۇرىدىغان كەپشەرلەش يېلىمى. م:

يەملەي دېسەم چۆگۈننى،
تۆگەپ قالدى تانكا.
مەيلىم يوقتا تەگمەيمەن.
زورلىمىغىن ئانكا.

تاموتو: شوخلا، پەمىدۇر، كېرىيىلىكلەر «تاموتو» دەيدۇ. ياپون تىلىدىمۇ «تاموتا» دېيىلىدۇ. م:

www.uyghurkitap.com

قورسقىمنى ئاغرتتى،
ئۇششۇپ كەتكەن تامۇتۇ.
بىزنىڭ ياردەك چىرايلىق.
بۇ ئالەمدە بامۇتۇ.

تاۋىكا: ئادەملەر دائىرە ياسىغان مەيدان، قىمار ئوينايدىغان جايمۇ «تاۋىكا» دېيىلىدۇ.

تەچى: تېرىككەك، ئاچچىقى يامان، ئاسان چېچىلىدىغان كىشى. م:

«تەچىگە دوست بولماڭ، ناتەيىنغا قەرزدار».

تە: ئاچچىقلىنىش، غودۇراش. م:

ئايۋان - ساراي سالدۇردۇم،
ئوتتۇرىغا خە قىلىپ.
نىمە قەستىڭىز بىيدى،
بىزنى مۇنچە تە قىلىپ.

بامدات ۋاقتى سە بولدى،
يارىم ماڭا تە بولدى.
ئارىدىكى گەپلەرنى،
ئانىسىغا دە بولدى.

تەدان: قۇۋ، ئۆز ئىشىغا پۇختا كىشى. م:

«تەدان تۇلكە تومشۇقىدىن ئىلىنار».

تەمبەل: ئۇستىخانلىق، بوي - بەستى چوڭ ئادەم. م:

شۇنچە تەمبەل ئادەمكەن، لىبكىن ئىشقا سوكەن.

تەمەت (تەمبەت): «زادىلا، ھەرگىز، مۇتلەق» دېگەن مەنىلەرگە ئىگە. م:

بۇ ئادەمگە تەمبەت خوشۇم قالمىدى.

بۇ ئىشتىن تەمبەت خەۋىرىم يوق.

تەللە: پوپكا، يانغا ئېسىۋالىدىغان بوغچا. م:

ئېسىۋېلىپ تەللىنى،
ئايلىنىسىز مەللىنى.
خۇدايىمغا قالدۇردۇم،
ئىشنى بۇزغان دەللىنى.

تەسپىيايى: كۆپ ھاللاردا ئىسىم بولۇپ كېلىدۇ. سۆرەلمە، چاپلاشقاق ئادەمنى تەسپاي دەپ ئاتايدۇ. خوتەن كلاسسىكلىرى ئىچىدە «تەسپايى» لەقەملىك شائىر ئۆتكەن.

تەلە: قۇدۇق سۈيىنى پۇتىنىڭ كۈچى بىلەن تارتىپ چىقىرىشقا ئىشلىتىدىغان چاقپەلەك.

تەڭلىمات: كىگىزنىڭ بىر خىل تۈرى. قوي يۇڭىغا گۈل نۇسخىلىرى كىرىشتۈرۈلۈپ ئاندىن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن كىگىز.

تەپكۈ: خام، شايى توـ
قۇيدىغان دۈكاننىڭ تەپكۈسى.
ئۇ شوينا ئارقىلىق دەپتۈنگە
(ئارقاغ ۋە ئۆرۈشلىرى ئۆتكۈـ
زۈلگەن تاراق) ئۇلانغان بولىدۇ
ۋە پۈتنى قويىدىغان يەرگە بېـ
كىتىلىدۇ. تەپكۈنى رېتىملىق
دەسسەش ئارقىلىق دەپتۈن ھەـ
رىكەتكە كېلىپ رەختلەر توقۇـ
لىدۇ. سۇغا چۆمۈلگەندە سۇدا
تىك تۇرۇپ پۈتىنىڭ ياردىمى
بىلەن لەيلەش ھالىتىمۇ «تەپكۈ
بېسىش» بولىدۇ.

تەپ: بىر خىل كېسەلـ
ـنىڭ نامى، بۇ خىل كېسەل
ئادەمنىڭ پۇت ـ قولىنى ماغـ
ـدۇرسىزلاندۇرۇپ، ئىشتىھاـ
سىنى بوغۇپ، ئالىقان ۋە تاپاڭـ
نى قىزىتىپ بىئارام قىلىدۇ.

تىررىق: ئىشتىن قۇسۇر
چىقىرىش، گەپتىن چاتاق ئىزـ
دەش، يوق يەردىن پۇتاق چىقىـ
ـرىش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ.
مەجازدا: مۇشۇنداق مىجەزلىك
كىشىلەرنى «تىررىقچى» دەپ
سۈپەتلەيدۇ. م:

سىز ھەمىشە مېنىڭ ئىشىمدىن
تىررىق چىقىرىپ يۈرىسىز.

توپىلاڭ: توپىلىق يول
ياكى توپىسى بوشاپ كەتكەن
جاي. يەنە بىر مەنىدە: ئىسـ
يان، غەلۋە ـ غوۋغا، غەلياڭـ
لارنى بىلدۈرىدۇ. م:

دەرۋازا ئالدى بەك توپىلاڭ
بولۇپ كەتتى.
توپىلاڭچىلار ئاخىر بېسىقتۇـ
رۇلدى.

تولاغ: ۋەزنىلىك، ئېـ
غىر، سالمىقى كۈچلۈك؛ قوـ
غۇن ـ قاپاقلارنىڭ سىرتقى يۈـ
زىدىكى سىزىق، يېرىق. م:

ئۇنىڭ گېپى بەك تولاغكەن.
ئاۋۇ قوغۇن بەك تولاغكەن.
ئاشۇنى ئالايلى.

قوغۇنلىرى تولاغكەن،
پىچىپ يەپ باقاي،
يارىم كەچتە كېلەمدۇ،
ئۆزىگە دەپ باقاي.

توغرىغا: توغراق يېلىـ
ـمى، قېرى توغراقلارنىڭ تۈپىـ
ـدىن ئاجرىتىپ ئېلىنىدۇ. ئۇيـ
غۇر تېبابىتىدە ھەزىم يوللىرى
كېسەللىكلىرى ئۈچۈن دورا قىـ
ـلىنىدۇ. تۇرپاندىن تېپىلغان
ۋەسىقىلەردە «توغراغۇ» دەپ
خاتىرىلەنگەن. م:

چوكان خېنىمنىڭ ئىشىنى،
ئوخشاتقىنى توغرىغا.
كۆڭلۈم بولدى بىر قىسمى،
ئوتى يامان ئوغرىغا.

www.uyghurtep.com

تـوغـرانـجـى: بىر توغرام
گۆش ياكى بىر توغرام نەرسە. م:

تۇتقان يارىڭ يوغانچى،
بەرگەن گۆشى توغرانجى.
ئاشۇنچىلىك ھالغا،
چوڭ سۆزلەيدۇ نىمانچى؟!

تـوختام سۇ: ئاقمىغان، توختاپ قالغان سۇ؛ يۇرۇشمىگەن ئىش، ئېقىش تاپالمىغان سودىغا «توختام سۇدەك» دېگەن سۆز تەمسىل قىلىنىدۇ.

توپۇر: رەت، قاتار، تىزىلىپ تۇرماق، ئىستروي بولماق. م:

قىنى باللار توپۇرغا كېلىڭلار،
مېڭىشنى باشلايمىز.

تـوشـاش (تـوشىماق): ھەممە ئىشقا ئۇلگۇرمەك، بەرداشلىق بەرمەك، ئۆزى يېتىشمەك. م:

بىرسىنىڭ كەيندىن بىرسى كېلىشۇەردى. ئۆزۈم يالغۇز توشاپ بولالمىدىم.

«يېتىپ يېسە، تاغمۇ توشمايدۇ»

تـوقا: كەمەر (بەلۋاغ) نىڭ ھالقىسى، ئېگەر-توقۇملارنىڭ، باشقا تاسما ئەسۋابلارنىڭ ئۇچىغىمۇ بېكىتىلىدۇ.
م:

چاي خالتىنى ئاسماڭلار،
ئىشتان باغنىڭ توقسىغا.
مىنشۇالماڭلار قىزچاقلار،
ئوغاللىنىڭ چوقسىغا.

توقاچ: (مىقدار سۆز) م: «بىر توقاچ نان، بىر توقاچ سوپۇن» دېگەندەك نەرسىلەرنىڭ يۇمىلاق، يەككە ھالىتىنى بىلدۈرىدۇ. «قىيما توقاچ، ياغلىق توقاچ (نان نۇسخىلىرى)، توقاچ يىلان (يىلاننىڭ تۈگۈلۈپ يېتىشلىشى)» دېگەندەك شەكىللەر «توقاچ» سۆزى بىلەن سۈپەتلىنىدۇ.

تـوز: تۈگمەندىكى چاڭغا ئايلىنىپ كەتكەن ئۇن، توزۇندا؛ شۇ نامدا ئاتىلىدىغان قۇش. م:

«توزغا كۆنگەن ئىت قوپارغونىڭ ئاستىدا ئۆلۈر».

تـوۋرا: ئات-ئۇلاغلارغا بوغۇز بېرىشتە (سەپەرئۇستىدە) ئىشلىتىدىغان خالتا. ئۇ يوڭ رەختتە توقۇلىدۇ. م:

ئېتىم بوغۇز چاينايدۇ،
يوڭ توۋرىسى بېشىدا.
بىللە بولسام قانمايمەن،
مەن يارىمنىڭ قېشىدا.

«قالماق ئېتى بوغاز يېمەس،
بوغاز يېسە توۋرا تېشەر».

توسان: بىباش، ئۇركو-
گەك، كۆندۈرۈلمىگەن. خوتەن
ناھىيىسىدىكى بىر يېزىنىڭ نا-
مى «توسانلا» دەپ ئاتىلىدۇ.
م:

توسانلىلىغ توسانلا،
مجەزىڭنى رۇساللا.
نوختىلىسام بېشىڭنى،
ياۋاشلايسەن ئاسانلا.

تۆپىلىك: تەلپەكنىڭ
قاسقىنى (كۆرپىسى) ئۇلىنى-
دىغان بۆك قىسمى (تېرە بىلەن
تىكىلىدۇ). تەلپەكلەر: قاس-
قان (كۆرپىسى)، تۆپىلىك،
تاشلىقى ۋە كىرپىكلىكى قاتار-
لىق تەركىبلەردىن تۈزۈلىدۇ.
ئۇيغۇرلار قىشنىڭ كېچىلىرى
مەخسۇس «تۆپىلىك» تىكىپ
بېشىغا كىيىپ ياتىدۇ. تۈزلەڭ-
لىكتىن پەرقلىنىپ چوقچىيىپ
تۇرىدىغان ئېگىزلىكمۇ تۆپىلىك
دېيىلىدۇ. م:

تەلپىكمنىڭ تۆپىلىكىنى،
چىبەرقۇتتا تاشلايمەن.
كېلەر ئازنا كەل يارىم،
ئارقا باغدا ساقلايمەن.

تۆشتاتقۇ: ئات-ئۇلاغنىڭ
ئۇستىدىكى توقامنى چىگىتىش
ئۈچۈن قورسىقىدىن ئۆتكۈزۈپ
باغلىنىدىغان ئارغامچا.

تۆشلىمەك: ئىت ۋە باش-
قا ھايۋانلارنى كۆكەس بىلەن
قېتىپ باغلىماق. م:
*يامان ئىتنى تۆشلەپ باغلىغۇ-
لۇق.*

تۇڭگانى (تۇڭگان):
مىللەت نامى، خۇيزۇلارنى
شۇنداق ئاتايدۇ.

تورۇن: (كېرىيىچە ئاتى-
لىشى) تونۇر. م:

نان پىشارمۇ پىشماسمۇ،
كاۋا كۆمگەن تورۇندا.
بىتىلەككە ماڭمايمەن،
چۇلۇكۇم يوق بۇرۇندا.

تولۇمچە: شادلىق كارد-
ۋاتىنىڭ ئاستىغا تولۇم (يەل
تۇشقۇزۇلغان قوي تېرىسى)
باغلاپ ياسالغان قولۋاق. م:

تولۇمچىغا ئولتۇرۇپ،
ئۇقاتقا باراي.
ئېگىز يەردە ئولتۇرۇپ،
يارىمغا قاراي.

تومتاق: باش - ئايىغى
يوق ئىش ۋە ھەرىكەتكە قارىتى-
لغان سۆز. م:
*نىمە دېمەكچى ئىكەنلىكى-
گىزنى بىلگىلى بولمايدىكەن. ئە-
لەدداۋام مۇشۇنداق تومتاق گەپ قى-
لىسىز.*

تۈتى: ئاتنىڭ بىر خىل

تۈرى، خوتەننىڭ تاغ رايونلىرى-
دا بويى پاكار ئەمما مەزمۇت
كەلگەن دىقماق ئاتلار بار. تاغ-
لىقلار بۇنى «تۈتى ئات» دەي-
دۇ.

تۇغ - شەددە: مازارلار-
دىكى قەبرە، گۈمبەزلەرگە تىك-
لىنىدىغان بايراقچە، لاتا - پۇ-
رۇچ. بىر قىسىم كىشىلەر ما-
زار-ماشايىخلارنى سىغىنىپ ئا-
شۇنداق تۇغ-شەددىلەرنى ياساپ
قەبرىگە قويىدۇ.

تۇغ: ئەلەم، جەڭ بايرى-
قى. كېرىيە خەلقى توغاننى
«تۇغ» دەيدۇ. توغان ياسىدۇق
دېگەننى «تۇغ سالدۇق» دەي-
دۇ.

تۇغ باغلاش: پېرىخون،
باخشىلار «جىن چاپلىشىۋالغان
ئادەم» لەرنى داۋالاش ئۈچۈن،
ئايۋاننىڭ ئوتتۇرىسىغا گۈلخان
يېقىپ، ئوتنىڭ ئۇدۇلىدىكى
تۈڭلۈككە ئارغامچا ئېسىپ باغ-
لايدۇ. كېسەل كىشىنى ئار-
غامچىغا ئېسىلدۇرۇپ ئايلاندۇ-
رىدۇ. مانا بۇ ھەرىكەت «پېرە
ئويىنىتىش»؛ باغلانغان ئار-
غامچا «تۇغ باغلاش» دەپ ئاتى-
لىدۇ. بۇ شامان ئېتىقادىدىن
قالغان ئۇدۇم.

تۇلۇم: قوي، ئۆچكە تې-
رىسىنى پىششىقلاپ ئىشلەش
ئارقىلىق ياسالغان تېرە خالتا.
ئۇ مالنىڭ تېرىسىنى پۈتۈن پې-
تى (قارنىنى يارماي) سويۇپ
ئالغاندىن كېيىن، يۇڭلىرىنى
ئاشلاپ، تېرىلىرىنى ئەيلەپ
(يۇمشاق ھالەتكە كەلتۈرۈپ)
خالتا ھالىتىگە كەلتۈرۈپ يا-
سىلىدۇ. ئۇنىڭدىن سۇ قاچى-
سى ئورنىدا، كېمىچىلەر كې-
مىنى لەيلىتىدىغان لەيلەتمە
ئورنىدا پايدىلىنىدۇ. مەجازدا:
سېمىز ئادەم ۋە نەرسىلەرنى سۈ-
پەتلەيدۇ. م:
*تۇلۇم چاشقاندەك سەمرىپ
كېتىپتۇ.*

ئارپىنى ئالدىم تۇلۇمغا،
چۆرۈپ سالدىم دۇلۇمغا.
سىزگە كۆيگەن گۇناغا،
قالدىم مۇنچە زۇلۇمغا.
«تېرىق تۇلۇمدا، بېتىم بۇلۇڭدا.»

تۇزلۇق: تۇز قاچىلايدى-
غان قاپاق ياكى ئۇلاغ؛ تۇزى
ئۆتۈپ كەتكەن تائامنى تۇزلۇق
دەيدۇ. مەجازدا: گېپى قاتتىق
(ئاچچىق) تەنلەر بىلەن تول-
غان ھالدا سۆزلەيدىغان ئادەمنى
ۋە ئۇنىڭ سۆزىنى «گېپى تۇز-
لۇق» دەپ تەرىپلەيدۇ، تۇز چې-

قىدىغان كۆل ياكى جايلارنىمۇ
«تۈزلۈق» دەپ ئاتايدۇ. م:

ئەتكەن ئىشىگىز تۈزلۈق،
سالغان چامغۇرى مۈزلۈق.
قانداق قىلىمىز يارىم،
جانغا تەگدى يالغۇزلۇق.

تۈتقامىش: ئارام بەر-
مەي، دەرھال. م:
ھەي ئىست، بىكار قاچۇرۇپ
قويدۇق، كەينىدىن تۈتقامىش قوغ-
لىغان بولساق بولاتتى.

تۈكۈچ: نان خېمىرىنىڭ
يۈزىگە چېكىپ باسىدىغان گۈل-
لۈك «تامغا». ئۇ توخۇ پېيى-
دىن ياسىلىدۇ؛ ھازىرقى كۈندە
يېڭى نۇسخىلىرى ياسالدى. تۈ-
كۈچ نان خېمىرى ئىچىدىكى
ھاۋا پۇۋۇكچىلىرىنى تېشىپ
چىقىرىۋېتىش ھەمدە ناننىڭ نە-
قىشلىك، ئۈنۈملۈك پىشىشى
ئۈچۈن رول ئوينايدۇ.

تۈگەللىگىن: «ھەممى-
سىنى، تامامىسىنى» دېگەن
مەنىنى بىلدۈرىدۇ. م:
ئىبىلگە، سىزگە تۈگەللىگىن
بىرىۋەتتىم.
بەزى تەلەپپۇزدا «تۈللى-
گىن» دەپمۇ قوللىنىلىدۇ. يە-
نە بەزىلەر «تۈگەل» دەپ تەلەپ-
پۇز قىلىدۇ. م:

مېنىڭ قىلغان ئىشلىرىم سىزگە
تۈگەل ياقمايدۇ ـ ھە!
سەمەن تۇرۇغ، بوز ئايغىر،
كۈمۈش جوجەي، يۈگەنلىك،
يار ئۆزىنى چوڭ تۇتسا،
ئايرىلارمىز تۈگەللىك.

تۈنەگ: ھىجرىيە كا-
لېندارىدا رامىزاننىڭ 17 سى ۋە
27 سى، باراۋەت كېچىلىرى
مۇسۇلمانلار ئۇخلىماي تىلاۋەت
قىلىدۇ. مانا مۇشۇ كېچە «تۈ-
نەگ» بولىدۇ. بىر كېچە قو-
نۇپ قالغان قېتىقنىمۇ «تۈنەگ
قېتىق» دەپ ئاتايدۇ. م:
تۈنەگ قېتىقتەك چۈچۈمەل خې-
نىم.

بۈگۈن ئاخشام بارائەت،
تاڭ ئاتقۇچە تۈنەمسىز،
يولغا چىقىپ ئىسقىرتاي،
باغ كەينىگە ئۆتەمسىز.

تۈپۈك: تۈكۈرۈك. م:
تۈكۈرگەن تۈپۈكنى ئىغىزغا
ئالغىلى بولمايدۇ. تۈپۈكىڭىزنى
بوشراق چېچىڭ.

تۈپەك: بۆشۈككە ئورۇن-
لاشتۇرۇلغان تەرەت قاچىسى.

تۈرگە: يىپ يۆگەيدىغان
بىر خىل ئۈسكۈنە. ئۇ چاقتا
ئېگىرىپ يىككە يۆگەلگەن يىپ-
لارنى قومۇشقا جەملەش ئۈچۈن

ئىشلىتىلىدۇ. كېرىيە تەرەپ-
لەردە «تۇرۇمە» دەپ تەلەپپۇز
قىلىنىدۇ. م:

قومۇشقا يېپ تۇرگەندەك ئىش قىلماق.

توپۇق ئويۇنى: قوي - ئۆچكىنىڭ ئارقا پارچىقى بىلەن سان گۆشىنىڭ تۇتاشقان ئارى-لىقىدىن چىقىدىغان سىڭىر سۆڭەكنى (توپۇقنى) ئاساس قىلىپ «توپۇق ئويۇنى» دەيدى-غان بىر خىل قىزىقارلىق ئو-يۇن شەكىللەنگەن. بۇ ئويۇن شەكلى مۇنداق: بۇرادەرلەر ئۆز ئارا غىزا ئۈستىدە بولۇپ قال-غاندا، ساھىبخان كۆڭلى تارت-قان بىرسىگە توپۇق بار گۆشنى چاندۇرماي بېرىدۇ. گۆشنى يەپ بولغاندا توپۇق سۆڭەك قا-چىسىغا چىققان مېھمان بارىكال-لا ئېيتىپ، توپۇقنىڭ شەرتلى-رىنى قوبۇل قىلىدۇ ۋە توپۇق-نى چىقىرىپ بېرىش ۋاقتىنى كېڭىشىدۇ. ئەگەر ئۇ كىشى توپۇقنى كېڭەشكەن مۇددەتكىچە ساقلىيالمىسا، ياكى تەلەپ قىلغان نەق مەيداندا چىقىرىپ بېرەلمىسە، يېڭىلگەن ھېساب-لىنىپ توپۇق ئىگىسىنىڭ كۆڭلى قانائەتلەنگۈدەك دەرىجى-دە داستىخان تەييارلاپ زىياپەت بېرىدۇ. ناۋادا شەرتلەر تەلەپ بويىچە ئورۇندىلىپ، توپۇق ئى-گىسىگە قايتۇرۇلسا، دەسلەپكى ساھىبخان قايتا مەشرەپ تەييار-لاپ يېڭىلگەنلىكىنى تەن ئالى-دۇ. بۇ خىل ئويۇن ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان.

تونۇك: تۈڭلۈك. كې-رىيە تەرەپلەردە «تونوك» دەپ ئومۇملاشقان. دېھقانلار ئۆيلە-رىنىڭ ئۆگزىسىدىن ئۆي ئىچى-گە يورۇق چۈشۈرۈش ئۈچۈن ئاچقان يورۇقلۇق تۆشۈكىدۇر.
م:

تونۇك بېشىغا ئاي كەلدى،
دادىڭىز گاداي ساي كەلدى.

تورۇز: «تارازا» دىن كەل-گەن. خوتەننىڭ ھەممە يەرلىرى-دە «تاروز»، «توروز» دەپ تە-لەپپۇز قىلىنىدۇ. نەرسە - كېرەك تارتىدىغان خاپانلىق گىر. بىر خاپىنى بىر چارەك. يېرىم خا-پىنى يېرىم چارەك بولىدۇ. قالغان ئۇششاق بىرلىكلىرى: ئىششەك، ئۈچ ئىششەك، چاك-سا نىمشەك دەپ ئاتىلىدۇ.

تىرەڭ (تىرەن) : «جان-لىق، تېتىك» مەنىسىنى بىل-دۈرىدۇ. بەزىدە «تىرىڭ» دەپ-

مۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.
تونۇق: نەرسىنىڭ رەڭ-
گىنىڭ سۇسلىشىپ كېتىشىنى
ئىپادىلەيدۇ. بەزىلەر «تۇتۇق»
دەپمۇ ئىپادىلەيدۇ. يەنە بەزىلەر
«خۇنۇك» دەپمۇ ئىپادىلەيدۇ.
بۇ ئۈچ سۆزنىڭ مەنە ئىپادىسى
ئاساسەن ئوخشاش.
تاشالىغ: باشقا يەرلىك؛
كەلگىندى. مۇساپىر. م:
*«تاشالىقنى ئىشىگىغا تارت، ئىـ
شىگىغا تارتما».*
تۇمتەل: قاپقاراڭغۇ،
ھېچ نەرسىنى كۆرگىلى بول-
ماسلىق.
تىمتەس: تىپتىنچ. ئا-
ۋازسىز ۋاقىت.
توقۇچاق: تۈمۈرتۇمە-
شۈق، بەزىلەر «سوقۇچاق»
دەپ ئاتايدۇ. كېرىيىدە «توقىد-
چاقلىق» دەپ ئاتىلىدىغان
جاڭگاللىق بىر جاي بار.
توخۇناق: «د» ھەرپى
شەكلىدە ئۆسكەن ياغاچلاردىن
ياسالغان ئىلمەك. ئارغامچىد-
نىڭ ئۈچىغا باغلىنىپ يۈكلەر-
نى چىگىشتىشقا، نەرسىلەرنى تار-
تىپ چىقىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.
مەجازدا: كۆڭلى ئەگرى، قەل-
بىنى بىلىپ بولمايدىغان ئادەم
ۋە ھەرىكەتلەرگە كىنايە قىلىنىد-
دۇ.
تومتۇۋاق: ئاساسەن چوڭ-
چوڭ ھايۋانلارنى كۆزدە تۇتۇپ
دېيىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە، غەرەز
ئۇقمايدىغان ساۋاتسىز ئادەملەر-
گە «توم تۇۋاق» دەپ كىنايە
قىلىنىدۇ.
تەڭگە: كۈمۈشتىن يا-
سالغان پۇل، شەكلى يۇملاق،
ئوتتۇرىسىدا تۆشۈكچىسى يوق.
تەڭگىنىڭ بىر سەر، يېرىم
سەر، مىسقاللىق شەكىللىرى
بار ئىدى.
تىيىن: مىستىن ياسال-
غان تۆشۈكى يوق پۇل. ئۇنىڭ
بىر دانىسى بىر تىيىن دېيىلى-
دۇ. مەجازدا: ئىنتايىن ئەرزى-
مەس نەرسە ھېسابىدا تۆۋەنلى-
تىشكە ئىشلىتىلىدۇ. م:
*ئۇنىڭ دەۋاسى بىر تىيىنگىمۇ
ئەرزىمەيدۇ.*
تاقاغ: ئىشىك تاقايدى-
غان دەم ياغاچ. كېرىيىلىكلەر
ئادەتتە «دەم» دەپ ئاتايدۇ. تا-
قاغنى بولسا، كىيىم-كېچەك-
لەرنى ئېسىپ قويىدىغان، ئىك-
كى تۇۋرۇككە بېكىتىلگەن ئۇ-
زۇنراق ياغاچنى شۇنداق ئاتاي-
دۇ. ئۇنىڭغا قۇش-قارچىغى-

www.uyghurkitap.com

لارنىمۇ قوندۇرىدۇ. م:

باغدا تاغاچىڭ بولاي،
تاقاغدا قالغاچىڭ بولاي.
سەن مىنى يارىم دىسەڭ،
باشتىكى تاجىڭ بولاي.

توڭكاي: پاقالچاق سۆڭەك، ئۇشۇق، گۆشسىز ئۇستىخان. م:

ئاچىلغان بىكا،
ساچىلغان بىكا،
كىشىنىڭ يارىغا،
گەپ قىلماڭ ئاكا.
خەقنىڭ يارىغا،
گەپ قىلساڭ ئاكا،
چاچراپ قويىقانچە،
توڭكايىنى چاقا.

توشنا (توشنى) : تولۇق، كېمى يوق، لىق. م:

بۇگۈن تەرگەن كالا تېزەكلىرىمىز تۆت تاغارغا توشنا كەلدى.

تۇرۇقى (تۇرقى) : نەرسىلەرنىڭ نەق ھالىتى، كۆرۈنۈشى. م:

بۇ ئادەمنىڭ تۇرغان تۇرقىدىنمۇ بىچارىلىقى چىقىپ تۇرىدۇ.

تىيىتاڭ تومۇرى: گۆرەن تومۇرى، جان يىپى، ئەجەللىك جايى. بۇ سۆز كۆپىنچە مەجازىي مەنىدە قوللىنىلىدۇ. م:

سىزنىڭ مەجلىستە قىلغان سۆزىڭىز، ئۇنىڭ تىيىتاڭ تومۇرىغا تەگدى.

تىيزا: پۇلنىڭ ئاتىلىشى، ئىلگىرى پۇل ئاتالغۇسى «تىيزا» دەپ ئاتىلاتتى. تاتازا — باغلام - باغلام پۇل.

تىزىدان: ھەميان، پۇل قاپچۇقى.

تېتىغ: تەم، ئېغىزدىكى سەزگۇ.

تاختاپەرە: شال - تاختاي بىلەن ياسالغان ئېگىز جاي. م:

ئۇنى ئەتىۋارلاپ تاختا پەرگە چىقىرىپ قويدىڭىز.

تاماق چىش: مايماق، قوپال ئۆسكەن چىش، ئارىسى شالاڭ چىش. بەزىلەر «ھىڭگاي چىش» دەپمۇ قوللىنىدۇ. م:

ئۇ پۇلتايكۆز، ھىڭگاي چىش ئادەمكەن.

تاي: باغلام، تېڭىق؛ ئاتنىڭ بالىسى. م:

ياختا، رەختلەرنى تايلاپ بىرسىۋەتتۇق.

كېرىيىلىكەر ئات بالىسىنى تاي دەيدۇ. م:

بارات قارانىڭ بايتىلى كېچەدىن تايلايتو.

تاسما: كۆن - خۇرۇملار-

دىن ياسالغان بەلۋاغ. ئۆششاق
تىلىنغان تېرە، كۆن - خۇرۇم
يىپلىرى. خوتەنلىكلەر پىچاق
ئاسىدىغان غىلاپلىرىنى چىراي-
لىق بويتاسمىلار بىلەن بېزەپ
ئاسىدۇ.

تا: «تار» سۆزىدىكى
«ر» نى چۈشۈرۈپ «تا» دەپ
تەلەپپۇز قىلىدۇ. «كەڭ - تار»
نى بىلدۈرىدىغان «تار» سۆزد-
دۇر. دېھقانلار ئىككى سۆكىد-
نىڭ ئارىلىقىنى، ئۆي كارىدو-
رىنى «تا» دەپ ئاتايدۇ. م:

بۇ ئىشتان بەك تا كەپ قال-
دى.

ھارۋىنىڭ جابدۇقلىرىنى تاغا
جايلاشتۇرۇپ قوي.

تاق: تېز، چاپسان، ئىل-
دام (ھىلدام)؛ يالغۇز، جۈپتى
يوق. م:

تاق بولگە خېنىم،
ساقلاتماي بىزنى.
ساق بولگە خېنىم،
قوقاتماي بىزنى.

كېلىنڭ دەپقاپ ئۆزى يوق،
«جۈپمۇ-تاق» ئوينامدۇ-يا.
ئۈچراشقاندا گېپى يوق،
باشقا ئوي ئويلامدۇ - يا.

تات: ئېغىز سەزگۈسى-
نىڭ بۇزۇلۇشىنى «ئېغىزىم
تات بولۇپ كەتتى» دەيدۇ.
ئېھتىمال «داد» سۆزىنىڭ ئۆز-
گىرىشى بولسا كېرەك. «تۇر-
كىي تىللار دىۋانى» دىمۇ «تات»
دەپ ئېلىنغان. م:

ئالما سويسام ئۆتمىدى،
پىچاقلىرى تاتمىدى.
دېمەي دېسەم بولمىدى،
دەت ئىچىمگە پاتمىدى.

تاس: ئىستېمالدا «تاس
قالدى»، «تاستىن» دەپ ئىش-
لىتىلىدۇ. بىرەر ئىشنىڭ
خەۋپلىك ھالىتىنى ئىپادىلەي-
دۇ. م:

ئۇ ئۆگزىدىن دوم چۈشكىلى
تاس قالدى.

ئانىكام كۆڭلى بۇزۇلۇپ، تاس-
تىن يىغلاپ سالاتتى.

تاقا: «تا» بىلەن «قا»
تاۋۇشى ئايرىم - ئايرىم سوزۇپ
ئېيتىلغاندا، مەسچىت - ئۆي-
لەرنىڭ دەرۋازا قۇرۇلۇشلىرد-
نىڭ ئۈستۈنكى قىسىملىرىنى
كۆرسىتىدۇ. ئۇزۇك تاۋۇش
ھالىتىدە ئېيتىلغاندا، يىپەك -
شايىلارنىڭ ئۆلچەم بىرلىكىنى
كۆرسىتىدۇ (بىر كىيىملىك
ئەتلەس تۆت تاقا بولىدۇ)؛
ئات - قېچىرلارنىڭ تۇۋۇقىغا

مـــەخلىنىدىغان يېرىم چەمبەر
شەكىللىك تۆمۈرنى كۆرسىتىد-
ىدۇ؛ بەزىدە بۇيرۇق پېئىل
ئورنىدا كېلىدۇ (ئىشىكنى
مەھكەم تاقا). م:

ئالا ئاتنىڭ تاقىلىقى يوق،
تال - باراڭنىڭ ياقىلىقى يوق.
دەرد - ئەلەمنى بىز تاتتۇق،
سىز خېنىمنىڭ خاپىلىقى يوق.

تاجاۋۇل: ئامال، ئىلا-
ج، ئىمكانىيەت، چارە. م:

قولۇم قىسقا، چوڭ ئىشلارغا
تاجاۋۇلۇم يوق.

تاكان: ئۈچى (بىسى)
ئۆپراپ كەتكەن تۆمۈر سايمان.
مەجازدا: ئىشنى ئاقسىتىدى-
غان، سۆرەلمە ئادەملەرنى، ئا-
سانلا جېدەل تېرىيدىغان ئادەم-
لەرنى سۈپەتلەيدۇ. م:

تاكانلاشما مەن بىلەن،
ئۆي تۇتمايمەن سەن بىلەن.

تامبال: ئىشتان، شىم.
تامبالنى يېزا - سەھرالاردا ئىچكى
كەڭ، پۇشقىقى ئازادە تىكىپ
باغلاق ئۆتكۈزۈلىدۇ. م:

«ئامبال يارلىقى يامانمۇ؟ تام-
بال يارلىقمۇ»؟
تاجىخانغا كۆيمىگەن،
خوتەندە ئامبال قالمىدى.
تاجىخان دەپ يۈرگەننىڭ،
قوڭىدا تامبال قالمىدى.

تالجىقماق: ھاردۇق يەت-
مەك، ماغدۇرىدىن كەتمەك،
ھېرىپ كەتمەك. م:

نەچچە كۈننىڭياقى دەم ئال-
ماي، بەك تالجىقىپ كەتتىم.

تاۋان تاشلاش: قېي- يېد-
داش، قىلماقچى بولغان ئىشنى
تاشلاپ قويۇش. مەسئۇلىيەتنى
ئادا قىلماسلىق. م:

ئۇ ئىشنىڭ ھەممىسىنى ماڭا
تاۋان تاشلاپ قويۇپ كەتتى.

تاناۋىل: ئاش - تاماق
يېمەك، غىزاغا تۇتۇنماق. م:

ئولتۇرغانلار بىر - بىرلەپ تا-
ماققا تاناۋىل قىلىشتى.

تانا: «ئەنە» دېگەن ئال-
ماشنى ئىپادىلەيدۇ، «غۇ»،
«قۇ» قوشۇمچىسىنىڭ ئورنىنى
باسىدۇ. يىپ ئېگىرىدىغان
چاقنىڭ ئايلاندۇرۇشقا ئىشلى-
تىلىدىغان كىچىك شوينىسىنى
كۆرسىتىدۇ. م:

بىزمانلىقتا كەل دېدىڭىز كەل-
دىم تانا. لېكىن سىز يوق.

«چاقتا گۇناھ يوق، تانىسى
بۇزۇق. قىزىدا گۇناھ يوق ئانىسى
بۇزۇق».

تاچۇق: ئىككى تەرىپى
ئېگىز جاينىڭ ئارىسىدىكى بوش-

لۇق، يېرىق جاي. كىرىيە تە-
لەپپۇزىدا «تا» دەپ قوللىنى-
لىدۇ. م:

ياۋا كەپتەرلەرنىڭ ھەممىسى
ئاشۇ تاچۇقتا تۈنەيدۇ.
«قارىغۇنى تادا قىستىماڭ».

تايىنلىغىن: بىر يولى،
بىراقلا، ھامىنى. م:

ئاھ خۇدا، بىزنى بۇ كۈنگە
قويغىچە، تايىنلىغىن ئالدىغان ئاما-
نىتىڭنى ئالساڭچۇ!

تالاق: ئىسلام شەرىئىتى-
دە نىكاھنى تەرك ئېتىشنى بىل-
دۈرىدۇ. مەجازدا: ئالاقە ئۈ-
زۈلگەن مەنىلەرنى ئىپادىلەشكى-
مۇ ئىشلىتىدۇ.

تاۋىدان: ئولتۇراق ئۆي-
لەرنىڭ تېمىغا چىقىرىلىدىغان
پەشتاقتا. تاۋىدان ئۆي تېمى-
نىڭ ھەممە يېرىگە بويلاپ چى-
قىرىلىدۇ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن
لازىمەتلىكلەر قويۇلىدۇ. ئۆي
تېمىغا كىچىكرەك قىلىپ ئو-
يۇپ چىقىرىلغانلىرى «تەكچە»
دەپ ئاتىلىدۇ (ئادەتتە ئويۇق-
چىدۇر). م:

ئاتا ـ ئانامدىن قالغان ئىككى
ئېغىز تاۋىدانلىق ئۆي بار ئىدى.
دادىڭىزنىڭ كىتاب-دۇۋەتلى-
رى ئىچكىرىدىكى ئۆيىنىڭ تەكچىسى-
دە، ئاچقىپ بېرىڭ.

قىزىل ئالما، تاش ئالما،
تاۋىدانغا تىزىقلىق.
سىز يارىمنىڭ گەپلىرى،
يۈرىكىمگە يېزىقلىق.

تارشا: يېرىندى ئوتۇن،
ئۇششاقلانغان تەمەچ. ئەجدادلار
ئوت تۇتاشتۇرۇشنى ئاسان قى-
لىش ئۈچۈن تارشىلارغا گۈڭ-
گۈرت سۈيى يالىتىپ ئىشلەت-
كەن. بۇنى «تارشا گۈگۈت»
دەپ ئاتايدۇ. م:

ئوتۇننى چوڭراق قىلىپ بې-
رىڭ، تارشا قىلىۋەتمەڭ.

كۆلۈك قىشتا يارىشا،
ئوچاق بېشتا تارشا،
گېپىڭىزنى ئويلاپ دەڭ،
ھالىڭىزغا يارىشا.

تالما: خام (بۆز) نىڭ
بىر تۈرى. تالمىنىڭ يىپى ئا-
لاھىدە تالىنىپ (پىششىق،
سىپتا) ئېگىرىپ تەييارلىنى-
دۇ. چىرايلىق، نەپىس توقۇ-
لىدۇ، داكىدەك نېپىز، ئەمما
چىداملىق بولۇپ، ئېسىل كى-
يىملەرگە ئىشلىتىلىدۇ. ئىس-
تېمالدا، تېزرەك توقۇلىدىغىنى
(سۈپەتسىزرەكى) خام؛ نەپىس
توقۇلغىنى تالما (يازلىق كى-
يىم ئۈچۈن)؛ ئالاھىدە مەز-

مۇت قىلىپ (توم يىپ قىلىپ) توقۇلغىنى «چەكمەن» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنى قىشلىق كىيىملەرگە ئىشلىتىدۇ.

مەجازدا: خام — تېز، سۈپەتسىز توقۇلمىلارغا، پىشمىغان تاماقلارغا، يېتىلمىگەن بالىلارغا، پەختابولمىغان ئىشلارغا قارىتا «خام» دەپ تۈۋەنلەشتۈرۈلىدۇ. نازۇك قىزلارنى «تالمىدەك خېنىمكەن» دەپ سۈپەتلەشتۈرىدۇ. م:

كۆڭلىكىم بار تالما،
كىيىپ بارسام قالما.
مەكتىلىك خېنىملارنىڭ،
تايىنلىقكەن ھالما.

تاۋىماق: تەڭ كەلمەك، تېتىماق، بوش كەلمەسلىك.
م:

ئـۇنىڭغا تاۋىمسام، ئۆزۈمنى
ئەر دىمەسمەن.
ھەر بىرىمىز ئۇنىغا تاۋىغدەك
يىگىتلەرمىز.

تارام: دەريا - ئېقىنلارنىڭ بۆلۈمچىلىرى. م:

بۇ دەريا توققۇز تارام،
ھەممىسى بايغا قارام.

مەجازدا: كۆز يېشىنىڭ ھالىتىنى «تارام - تارام» دەپ سۈپەتلەيدۇ. م:

قازناق ئۆيگە - باداگغا،
پەرەس قىلىپ ئاش تۆكتۇم.
يار يادىمغا كەلگەندە،
تارام - تارام ياش تۆكتۇم.

تاقىلدىغۇچ: تۈگمەننىڭ ئۈسكەنىسىدىن تاش تۆشۈكىگە داننى چۈشۈرۈپ بېرىدىغان ياغاچ.

تاقىلدىغۇچ — «7» رەقەمى شەكلىدىكى ياغاچ بولۇپ، ئۈزۈن ئۇچى چاناقنا (ئۈسكەندىن چۈشكەن داننى تۇتۇپ تۇرىدىغان قاچىغا)، قىسقا ئۇچى تۈگمەن تېشىغا قويۇلىدۇ. تاشنىڭ ئايلىنىشى بىلەن تاقىلدىغۇچ تىترەپ چاناقتىكى داننى بىر - بىرلەپ چۈشۈرىدۇ. تاقىلدىغۇچ بولمىسا ئۇن تارتىش مۇمكىن ئەمەس. م:

بۇ ھەقتە مۇنداق رىۋايەت تارقالغان:

كىشلەر تۇنجى تۈگمەننى ياساپ چىققاندا، داننى تاشنىڭ تۆشۈكىگە قانداق چۈشۈرۈشنىڭ ئامالىنى تاپالماي بېشى قېتىپتۇ. مۇشۇ چاغدا بۇ يەردىن شەيتان ئۆتۈپ قاپتۇ ۋە ئادەملەردىن: «نىمە ئىش قىلىۋاتىسىلەر؟» دەپ سوراپتۇ.

— تۈگمەن ياساپ ئۇن تار-

تىۋاتىمىز، ــــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ
ئادەملەر.

ــــ ياخشى بوپتۇ، تاقىلدى-
غۇچىمۇ ياسىغانسىلەر، ــــ دەپتۇ
شەيتان. ئادەملەر بۇ گەپتىن ئەقىل
تېپىپتۇ ـ دە، تاقىلدىغۇچ بىكىتىپتۇ،
ئاندىن دان راۋان چۇشۇشكە باشـ-
لاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن تۈگمەن تىـ-
خىمۇ مۇكەممەللىشىپتۇ.

تــــايلاق: تۆگىنىڭ بالـ-
ـسى، بوتا (بوتىلاق) نىڭ يەنە
بىر خىل ئاتىلىشى. م:

تاغنىڭ باغرىدا يايلاق،
يايلاقتا تۆگە ـ تايلاق.
يار ماڭا ئىشەنمەپتۇ،
ئارقامدا قويۇپ پايلاق.

تــــاڭ: هــەيران بولماق،
بىلمەس بولۇۋالماق، «بىلمەيـ-
ــمەن» ، «ئۇقمايمەن» دېگەن
مەنىدە كېلىدۇ. بۇ سۆزنى يەنە
«هاتاڭ» ، «هاتاڭەي» دەپ تەـ-
لەپپۇز قىلىدۇ. م:

تاڭ دېمەڭ، سىز هەر قانچە
بىلمەس بولۇۋالسىڭىزمۇ بىز بىلىمىز.

تــــامــــاق: گـــال، بوغۇز
(تــامــغاقنىڭ بۇزۇپ تەلەپپۇز
قىلىنىشىدىن كەلگەن) غىزاـ-
دىكى «تاماق» تىېز تەلەپپۇز قىـ-
لىنىدۇ. تاتىلايدىغان «تاماق»
بىلەن «تامغاق» تىن بۇزۇلغان
«تــامــــاق» سوزۇپراق تەلەپپۇز
قىلىنىدۇ. م:

تامىقىم قۇرۇپ كەتتى،
سۇ ئەكەلگىن ئالدىمغا.
كۆرسەتمەيسەن قاراڭنى،
كەلمەمدىمەن يادىڭغا.

تاشلىق يەرنى تاتىلاپ،
تاماقنىڭ چىشى سىندى.
ئەتىۋارلىغان يارلار،
بوينۇمغا ئەجەپ مىندى.

تــالالــــغ: تــۇرمۇشلۇق
بولغان، ئاتا ـ ئانىسىدىن مۇسـ-
ـتەقىل ياشاشقا ئۇزىتىلغان ئاـ-
يال، ئەرلىك قىز. م:

ئۈچ قىزىمىزنىڭ هەممىسى تاـ-
لالىغ بولۇپ بولدى.

تالا: («تا» بىلەن «لا»
ســــوزۇپ ئېيتىلىدۇ) : يول،
سىزىق، پارچە ـ پارچە؛ ئۆينىڭ
سىرتى، هويلا ـ ئارامنىڭ سىرـ-
تى. م:

تەلپىكىم سەككىز تالا،
تۆتى ئالا، تۆتى قارا.
نەچچە يىل ئوتىدا كۆيسەم،
بىلمىگەن نادان بالا.

تالاغا چىقار بولساڭ،
قولغا پەنەر ئېلىۋال.
سېغىنغاندا قارارسەن،

www.uyghurkitap.com

سۈرىتىمنى سىزىۋال.

تــاشاق: تاشلىق (ئادەم ۋە ھايۋانىنىڭ تاشقى). م:

ئۇ ئاتقان چالما، ئۇنىڭ تاشقىغا تېگىپ كېتىپتۇ.

تــاشــاقــمــاق: يولنىڭ سىرتى بىلەن ماڭماق. تاپ - سىزىقتىن چىقماق. م:

ئــالا كــالىنى يېتىلىۋالايلى، بولمىسا يول تاشاقاپ ئاۋارە قىلىدىكەن.

تاپاۋەت: ۋەج، مۆلۈك، كىرىم، ئىش ھەققى. پۇل تېپىشقا ئېپى بار ئادەمنى «تاپاۋەتلىك» ئادەم دەپ ئاتايدۇ.

م:

بىر نەچچە ئاي بولدى، سىرتتا تاپاۋەت قىلدىم.

تاتىغ: ئات - ئۇلاغقا ئارتىلغان يۈكنى «ئاتىغ»، يۈكنى باغلاپ مەھكەملەيدىغان ئارغامچىنى «تاتىغ» دەيدۇ.

تــاراغ: ئۈزۈم تاللىرىنى تاراش. تال شۆكلىرىنى باراڭغا بىر - بىرلەپ ئارتىپ چىقىش.

م:

قولۇم بوشماي، تاللىرىم تاراغسىز قالدى.

ئۈزۈم تالنى يۆتايمەن،
شۆكلىرىنى تارايمەن.

يارىم ئۆتسە ئالدىمدىن،
ماڭغىنىغا قارايمەن.

تاتقۇ: ئۇرۇق كۆمۈلگەن تۇپراقنى تەكشىلەيدىغان دەستىلىك ئەسۋاب. م:

پاختا ئاتتىم ئاتقۇدا،
يەر تۈزلىدىم تاتقۇدا.
چىقالامسىز ئالدىمغا،
بارسام ئېغىر ياتقۇدا.

بەل تاتقۇ: يەرلىك ئوچاقلاردا چوغ ۋە كۈللەرنى تارتىپ يۆتكەيدىغان تۆمۈر ئەسۋاب، ئادەتتە «تارتقۇ» سى تاشلىنىپ «بەل» دەپ ئاتىلىدۇ. كىچىك باللارنى بۆلەيدىغان بۆشۈكلەردە باللارنى تېڭىپ چىگىشتىدىغان رەخت پوتىنى «بەل تاتقۇ» دەپ ئاتايدۇ.

تــاپانچالماق: ئاچچىقىنى باسالماي پۇتىنى يەرگە ئۇرماق.

م:

ئۇنىڭ ئەلىيازى بوش ئەمەس،
تاپانچىلىپ چالۋاقاپ كەتتى.
ئۆستەڭ بويىدا كاتتۇ،
رابىخان دۇتا چاتتۇ.
رابىخانغا گەپ قىلسام،
سىڭلىسى تاپانچاتتۇ.

تاراڭگۇ: كالتەك، بادرا ياغاچ، مېۋە قاقىدىغان خادا.

م:

ئۈزمىلەر پىشىپ قاپتۇ،
تاراڭگۇدا قاقساقچۇ.
قىز باللار چوڭۇپ قاپتۇ.
ۋاسالغۇدا باقساقچۇ.

تاماشا ئىش: ھەيران قالغۇدەك، ئاجايىپ مەنىلەردىكى ھېسسىياتنى ئىپادىلەيدىغان تەئەججۈپ سۆزى. م:

تاماشا ئىش، كىچىكلەر چوڭلارنى باشلاۋاتقان، ئىشەكلەر تۆگىنىڭ بۇرنىنى يېتىلەۋاتقان-ھە؟

تاقاراشماق: جاھىللىق، كاجلىق قىلماق، گەپكە كىرمەي مۇنازىرىلەشمەك. م:

خەق بىلەن تاقارىشىپ يۈرگىچە، ماقۇل دېسەڭ بولمامدۇ؟

تاكانلاشماق: بىسى كەسمەس بولۇپ، ئۇپراپ كەتمەك. مەجازدا: ئىناۋىتى، رولى قالماسلىق، گېپى ھېسابقا ئۆتمەسلىك، ھۆرمىتى بولماسلىقنى كىنايە قىلىندۇ.

تاكاللاشماق: گەپ قويۇپ بەرمەي، جېدەل قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. م:

مەن توغرا گەپ قىلدىم، سىزگە تەربىيەت قىلدىم. مەن بىلەن تاكاللىشۇەرمەي، بولدى قىلىڭ.

تەرراكى: كۆز بويامچى، ئالىغىلاپ، شىتىلە ئادەم. م:

ناھايىتى يامان تەرراكىكەن، كانىدەك چاپلىشىپ ئالمەن دېگىنىنى ئاپتۇ.

تەلەڭگە: لېگەن، لېگەن شەكىللىك ياپپاق قاچا. م:

تەلەڭگەيۇ تەلەڭگە،
ئۆزەم تىزغان تەلەڭگە.
ۋەدىڭىز يالغان چىقتى،
بارماسمەنۇ مەلەڭگە.

تەگ: ئۇلى، كىيىمنىڭ تېگىنى بىلدۈرىدۇ. گاھىدا «تەكتى» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. تەگنىڭ يەنە باشقا مەنىلىرى بار. ئۇ بۇيرۇق رايى بولغاندا بىر نەرسىگە تېگىش قىلىشنى، ئايااللارنى ئەرگە تېگىشنى ئىپادىلەپ، «تەگ» دەپ بۇيرۇق قىلىنىدۇ. م:

تېمىڭىزنىڭ تېگى بوش،
زەي تارتسا يىقىلماسمۇ؟
«كۆڭلۈمدە پەقەت سىز بار»،
دېگەن گېپىڭىز راستمۇ؟

ئەرگە تەگسەڭ ماڭا تەگ،
دۆلەت كۆرەرسەن.
ماڭا تەگمەي ئاڭا تەگسەڭ،
تېزەك تېرەرسەن.

تەگۋاز: كۆك تاماكا ياكى تاماكىنىڭ قۇرۇتۇلغان يوپۇر-

www.uyghurkitap.com

مىقى. مەجازدا: ئاچچىقى يامان ئادەمنى «تەگۋاز» دەپ سۆپەتلەيدۇ. م:

تەگۋازنىڭ كۆكى ئاچچىق،
چەكسەم قورىدى گالنى.
بۇ ئالەم ئۆزۈن ئالەم،
بوشراق تاتلى ھالنى.

يارىم تەگۋاز تەگەيدۇ،
مەندىن يۈزنى يۆگەيدۇ.
ئاردا بىلىشمەسلىك،
قانداق قىلساق تۈگەيدۇ.

تەلىك: ئېگەر، توقۇمنىڭ ئاستىغا سالىدىغان كىگىز. ئەمەلىيەتتە ئاتتىن چىققان تەرنى سۈمۈرۈپ تۇرىدۇ.

تەڭلە: ياغاچ داس. بۇرۇنلاردا كىرىيۇيۇش ئۈچۈن موۋاپىق ياغاچلاردا تەڭلە چېپىپ ياسىلاتتى. بۇيرۇق رايىدا: قولۇڭدىكى قورالنى ئۈنىڭغا تەڭلە، دەپ ئېيتىلىدۇ.

تەڭلە — «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «تەڭنە» دەپ ئېلىنغان.

تەلپەك: باش كىيىمى. ئەر - ئاياللار، يازلىق، كۈزلۈك ۋە قىشلىق نۇسخىسى بويىچە تىكىلىدۇ. ئىشلەتكەن ماتېرىيالى ۋە نۇسخىسى بويىچە ئالاھەممە نامالار بىلەن ئاتىلىدۇ. م:

كۆرپە تەلپەك بېشىمدا،
خۇمار كۆزلۈك قېشىمدا.
يارنىڭ ئۆتى كۆيەدۇر،
ئىچىم بىلەن تېشىمدا.

تەرەببا (تەرەببال): ئۈشتۈمتۈت، تاسادىپىي، كۈتۈلمىگەندە. م:

ئۇ تەرەببالىقتا كىلىپ مۇش ئېتىپ كەتتى.

تەرى: يۈزى، چىرايى، تەلەتى. دېھقانلار تولا ھاللاردا بۇ سۆزنى ئىشلىتىدۇ. م:

تەرى قىلىن مايمۇن، تەرىڭىزنى تونۇغىلى بولمايدۇ، يۇمغىلى بىر-رەر ئاي بولغاندەك قىلىدۇ.

تېۋەك (تەۋەك): نان، چاي تىزىدىغان، گىرۋەك چىقىرىپ ياسالغان ياغاچ تەخسە. ھازىر تەۋەكنىڭ ياسالغان ماتېرىيالى بويىچە: «تۆمۈر تەۋەك، مىس تەۋەك، ياغاچ تەۋەك» دەپ ئاتايدۇ.

تىتلاق: تۈتقىلى بولمايدىغان بولۇپ كەتكەن، چىرىگەن رەخت ياكى قەغەزنى «تىتلاق» دەپ سۆپەتلەيدۇ.

تىۋىل چۇشمەك: بىر ئەشىنىڭ گەدەنگە كەپ قېلىشى يا-

كى تەۋە بولۇپ قىلىشى. ئەس-لىدە «تېگىل كەلمەك» ، «تې-گىل بولماق» تىن كەلگەن بو-لۇشى مۇمكىن. م:
بۇ ئىش ئاخىرى بېرىپ بىزگە تۈۋل چۈشتى.

تــيــمــىلاش: تاتىلاش، تىرناق زىيدىسى قىلىش. م:
يــۈزۈمنى تىيمىلاپ گۆشىنى تىلىۋەتتى.

تــوقــلا: تېخى قوچقارغا كىرمىگەن قوي پاقلىنى توقلا دەپ ئاتىلىدۇ. م:
— بۇئىبغىلدىكىلەرنىڭ هەممىسى توقلا ماللار. تېخى تۇنۇگۈن ئىبغىل ئايرىپ قويدۇق. بۈگۈن -ئەتە قوچقارغا (هەيدەككە) كىرىدۇ.

تىۆيت چەگمەك: كۆچمە مەنىدىكى سۆز. ئادەمنى روهىي جــەهەتتىن چارچىتىۋېتىدىغان ئــىــشلار بىلەن شۇغۇللانماق. تەس ئىشنى قىلماق.

ج

جوتتىكام جوت (جوتتام جوت) : كىچىك باللارنىڭ قە-سەم مەنىسىدىكى سۆزلىرى بو-لۇپ، قىزىقچىلىقتا ئېيتىشى-دۇ. م:
ئەگەر مەن بۇ ئىشنى بۈگۈن قىلمايدىغان بولسام، ئىگەكىم جوت-تىكام جوت (جۆتىكەمنى كېسىپ بېرەي دېمەكچى) .
ئوبدان ئاكا، يىتىپ كەتكەن نەرسىڭىزنى مەندىن گۇمانلاندىڭىز، مەن ئالمىدىم. ئالغان بولسام جوتتى-كام جوت بولسۇن.

جىمىماق: جىم بولماق، شۈك ئولتۇرۇشماق. م:
هــەي خالايىق، ئەمدى جىم بولۇڭلار، چوڭلار كەلدى.

جــۆ كېسىلى: بىر خىل يــامــان كــېسەلدۇر. تېبابەتتە «ئىسسىتقا» دېيىلىدۇ. بۇكې-سەل بىلەن ئاغرىغان كىشىلەر شۇنچە ئورۇق بولىدۇ، لېكىن يەپ تويغاننى بىلمەيدۇ.

جۆندەك: كىيىم - كېچەكنى كونا، يىرتىق كىيىملىك كىشى. كېرىيىدە «جۇنداق» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىپ، ئىگە - چاقىسىز، نەزەرسىز كىشىلەرنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلىدۇ. م:

تاش ئاتمىغىن خوندەككە،
يۇتلاشمىغىن موندەككە.
قارايدىغان كۆزۈم يوق،
ساڭا ئوخشاش جۆندەككە.

قارچۇغۇينى قوندۇردۇم،
سارايدىكى قونداقتا.
بىكار كەتتى ياشلىقىم،
تەتۈر پايتىما جونداقتا.

جور (ئاۋاز ئىملىقى): سۇنىڭ جورقىرىغان ئاۋازى. م:

بالىڭىز ھېلى يەڭگۈشلىگەن ئىگىنىمگە «جور» قىلىپ سىيىۋەتتى.

تۆشۈك قاپاقتا ياغ ئېلىپتىكەنمىز، «جور» قىلىپ ئېقىپ كەتتى.

جو - جو: بالىلارغا ئىشلىتىدىغان تىل، كىچىك تاھارەت قىلىش ئۈچۈن بالىلارمۇ ئىشلىتىدۇ. م:

بالام جو - جو ئېتەمسىز، جو-جو ئەتسىڭىز تالاغا چىقىڭ ماقما؟ ئانا! ئانا، جو - جو ئېتەتتىم، ئىشتىنىمنى سالالمىدىم.

جۆللە: ناھەق تارتقان زىيان، زىيان تارتىۋاتقانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپمۇ ئامالسىز قالماق. ئۇرۇنسىز تۆلەنگەن بەدەل. م:

شۇنچە قىلغىنىم نەلىگە كەتتى،
دىلىمنىڭ ئارامى جۆللىگە كەتتى.
جۆللىگە بەرسەكمۇ
بىرەرمىز خېنىم.
تاپقان پايداڭنى،
كۆرەرمىز خېنىم.

جىق: كۆپ، نۇرغۇن، ھېسابسىز، ئارتۇق. م:

بۇگۈنكى تويغا بەك جىق مېھمان كەپتىكەن، ئۇزىتىپ بولالماي ھېرىپ جۇللۇقۇم چىقتى.

«سىزنىڭ ماڭغان يولىڭىزدىن، مېنىڭ ئۆتكەن كۆۋرۈكۈم جىق».

ئۆيىڭىزدە ئىش جىقمۇ،
قىلىشىپ بېرەي يارىم.
يالغۇزلۇق ئەسىر قىلدى،
كەلگەننى كۆرەي يارىم.

جىرىت (ئاۋاز ئىملىقى): رەختنى يىرتقاندا ئاڭلىنىدىغان ئاۋاز. م:

جىگدە شېخىڭىز ئىلدى،
تامبىلىمنى «جىرىت» قىلىپ.
دەيدىغان گېپىم باتتى،

www.uyghurkitap.com

كېلەلەمسىز «شىرىت» قىلىپ.

جىلە: دام-قىلتاق، ئۇ-
چار قاناتلارنى تۇتۇش ئۇچۇن
ئات قۇيرۇقى ياكى يىششىق
يىپتىن ئىنچىكە توقۇپ ياسال-
غان تور. مەجازىي مەنىدە: كى-
شىلەرگە تۇيدۇرماي كولىغان
مەنىۋى ئورا، قۇرۇلغان قىل-
تاق - دام؛ تېرىكتۇرمەك، ئاچ-
چىقلاتماق... م:

بۇگۇن جىلىگە ھېچنېمە
چۈشمەپتۇ، ئەجرىمىز بىكار كەتتى.

يوق گەپنى قىلىپ، ئادەمنى
جىلە قىلمىسىڭىزچۇ؟

ئادەمگە جىلە قۇرۇپلا يۈرىدى-
غان، ئىچى يامان نېمىكەنسىز.

قومۇشلۇقتا قۇرغان جىلە،
ئۆردەك تۇتارمۇ؟
يارنىڭ نازى جاننى قىيناپ،
دىلنى ئۇتارمۇ؟

دەسسمەيمەن جىلەڭگە،
ئالدانمايمەن ھىيلەڭگە.
جىلە قىلساڭ قىلىۋەر،
چوڭ سۆزلەيسەن نېمەڭگە؟

جىملام - جىت: جىم-
جىت، شەپىسىز، تىپتىنچ. م:

ئالەم جىملام - جىت بوپ
كەتتى. بىرەر شەپىمۇ يوق...
ۋاراقشىپ تۇرغان قازانغا سو-
غۇق سۇ قۇيغاندەك جىملام - جىت
ئولتۇرۇپ كەتتۇكيا، گەپلەشكەچ
ئولتۇرايلى.

جىم: تىنچ، شۈك، ھە-
رىكەتسىز. م:

— جىم بولۇڭلار! ۋارقىراش-
ماڭلار!

— بىر ۋارقىراپلا ھەممەيلەننى
جىم قىلىۋەتتىڭيا؟

خېلى يامان بالىدۇك،
ياۋاشلىدۇق — نىم بولدۇق.
قارا كۆزنىڭ دەردىدە،
بويۇن قىسىپ جىم بولدۇق.

جىيىغ (جىجىغ) : سى-
زىق، ئىزنا، تاپ، يول. مە-
جازىي مەنىدە: بىراۋ تەرىپىدىن
بەلگىلەپ بېرىلگەن نىشان،
يول. م:

بۇ شىرەنى بېگىلا سىرلاتقان
ئىدۇق، بىرسى جىيىپ بەشيۇچۇق
قىلىۋېتىپتۇ.

جىجىپ بەرگەن جىجىقىڭىز-
دىن بىر قەدەم ئۇيان - بۇيان چى-
قىپ كەتمىدىم، دېگىنىڭىزنى قىل-
دىم، يەنە مەن يامانما؟

مەن جىجىغان جىجىقتا،
يارىم قوناق تىككىدەك.
ۋاقتى يەتسە كەچلىككە،
كېلىپ كەتسۇن دىككىدەك.

جىمى: ھەممە، بارچە،

بارلىق، جەمئىي. م:

ئېگىز ئاسماندا تۇۋرۇك يوق،
ئاقار دەريادا كۆۋرۈك يوق.
جىمى ئالەم گۇۋاھ بولسۇن،
سىبنىڭدىن باشقا يارىم يوق.

جـۇغ: يىغىندى، جەمـ ئىي. بەستى ـ سىياق. يۇرىكى «جۇغ» قىلماق (ئاۋاز ئىملىـ ـقـى). بۇ سۆزنىڭ ئاخىرىغا «جەمئىي» نى قوشۇپ ئىشلىـ تىپ بىرەر نەرسىنىڭ مىقدارىـ نى ئىپادە قىلىدۇ. م:

ساندۇقتىكى بۇغدايىنىڭ جۇغى
جەمئىي، بەش ـ ئالتە تاغار كەلگـ ـدەك.

ئۇنىڭ جۇغى كىچىك كۆرۈنـ ـگىنى بىلەن، غەيرىتى چوڭ.
بـۇ گـەپنى ئاڭلاپ يۈرىكىم «جۇغ» قىلىپ كەتتى.

جـۇۋالـدۇرۇز: بـىـگىز. مەخسۇس تاغار ـ قاپلارنى تىـ ـكىش، ياماش ئۈچۈن ئىشلىتىـ ـلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئات ـ ئۇلاغلارنىڭ ئۇچىسىغا ئارتىدىـ ـغان مۆلە ـ ئۇچلىقلىرىنىمۇ جـۇۋالـدۇرۇز بىلەن تىكىدۇ. م:

«يـاخـشىغا ئىشارەت، يامانغا جۇۋالدۇرۇز».

جـۇۋا: يـىـرىك ئاشلىق سودىسى قىلىنىدىغان مەخسۇس ئاشلىق بازىرى. 20 ـ ئەسىر ـ نىڭ 50 ـ يىللىرىدىن كېيىن مـۇنـداق بـازارلار تـاقالغاچقا، «جـۇۋا» سـۆزى ئىستېمالدىن قالدى؛ قوي تېرىسىدىن تىكىلـ ـگەن قىشلىق ئۇزۇن كىيىمنىمۇ «جۇۋا» دېيىلىدۇ (بەزى رايونـ ـلاردا «جۇگا» دەيدۇ). م:

بۈگۈن جۇۋىغا بۇغداي ئاز،
قوناق جىق كىرىپتۇ. شۇڭا قوناقنىڭ
ھەر چارەك باھا بىشىدا بىر نەچچە
موچەن چۈشۈپ كەتتى.

«جـۇۋلىقنى ئۇرسا، جۇۋىـ سىزغا تو كېتىپتۇ».

جۇمباق: ئاياللارنى ماخـ ـتاشقا ئىشلىتىلىدىغان ئەركىـ ـلەتمە سۆز؛ يىغلىپ ـ كالـ ـلەكلىشىپ قالغان ئادەملەرتوـ پى. م:

ھەممىڭلار بىر يەرگە جۇمباقـ ـلىشىپ يىغلىپ قاپسىلەر، نىمە بولـ ـدى؟

خەنجەر پىچاقنى،
ئاستىم يىنىمغا.
كۆزۈمنى قىستىم،
جۇمباق خىنىمغا.
جۇمباق خىنىمنىڭ،
ھالى بەك يوغان.
ھالى يوغاننى،

خۇدايىم ئۇرغان.

جـــۇگۇ: «خۇش بولاي، ســـىزدىن خۇش بوپ كېتەي» مـــەنىسىدىكى ئىلتىجا، يالۋۇ-رۇش سۆزى. ئۇ «جۇگۇ - جۇ-گۇ»، «جۇگۇ بولاي» شەكلىدە كــېلىدۇ. بۇ سۆزنى قىلغاندا گالنى (بوغدىيەك تېرىسىنى) قول بىلەن سوزۇپ تۇرۇپ ئېي-تىدۇ. م:

جۇگۇ - جۇگۇ، مۇشۇ قېتىم هاجىتىمنى بىر راۋا قىلغا، كېيىن ئىككىنچىلەپ تەگلىككە سالماي؟!

ئۇ «جۇگۇ - جۇگۇ» دەپ گېلىنى سوزۇپ يالۋۇرمىغان بولسا، ئـــۇنىڭ تەرىگە قارايدىغان يەردىن يوقتى.

جۇگۇلىماق: يالۋۇرماق، يېلىنىپ تۇرۇۋالماق. م:

خېنىمنىڭ ئالدىغا باردىم،
جۇگۇلاپ ياش تۆكۈپ چەندان.
يېتىپ قويمايدۇ هالىمغا،
تىلى شەربەت، لېۋى قەندان.

جــۇۋپـــىزى: شورۇك - شورۇك، ئېغىز غېرىچلاپلا تۇ-رىـــدىغان، بىر ئېغىز سۆزلەپ قويسا ئون ئېغىز جاۋاب ياندۇ-رىدىغان كىشى. م:

جۇۋپيزلىق قىلىپ تولا ئېغى-زىمنى غېرىچلىماي تۇرسىڭىزچۇ؟ ۋاي جــۇۋپــىزى، شورۇكلاپ كەتكىنىڭنى قارا سېنىڭ؟

جۇدۇن: بۇ ئەسلىي هاۋا-نىڭ چاپقۇن هالىتىنى كۆرسى-تىدىغان سۆز بولۇپ، مەجازىي مەنىدە: مىجەزى قوداڭ، ئاچ-چىقى يامان ئادەم، جېدەلخور، تولا قەغىشلىك قىلىدىغان كى-چىك بالا. م:

ئاسمان تۇتۇلۇپ ياغدى،
هېلى يامغۇر، هېلى قار.
قاپاق ئېچىپ كۈلمەيدۇ،
قوداڭ مىجەز - جۇدۇن يار.

جۇنۇپ: جىنسىي مۇنا-ســىۋەتتىن كېيىن يۇيۇنمىغان پاسىق كىشى. م:

ئەتىگەندە بىرەر جۇنۇپ ئا-دەمگە ئۇچراپ قالغان ئوخشايمىز. شۇڭا كۈن بويى سودىمىز يۈرۈشمە-دى...

جــۆن: ئــارقــا تــەرەپ؛ سۆڭگىچىنى سۆرەپ ماڭىدىغان ئات - ئۇلاغقا قارىتىلغان. مە-جــازىي مەنىدە: تولا ئىشلەپ هېرىپ هالىدىن كەتمەك، ماغ-ـــدۇرى كېتىپ ئۇستىخانلىرى ئاغرىپ كەتمەك. م:

يـــۈكنى جىق ئارتىپ، جۆن قىلىۋەتكەن ئېشەككەن بۇ.

ئـــەگەر ئىنامىڭدا بولمساڭ،

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

جۈنەكنى ئاجرىتىشۋېتىمەن.
ئادەمنى تولا ئىشلىتىپ، جۈن
قىلىۋېتەي دېدىڭىز.

جۇمبۇر - جاۋەن: هارۋا ئېتىنىڭ بويىنىغا سېلىنىدىغان ئەسۋاب بولۇپ، جۇمبۇر ئىچىدە- -گە يۇمشاق نەرسىلەر سېلىپ تىكىلىپ، ئاتنىڭ بويىنىنى زىيدە قىلماسلىق ئۈچۈن جاۋەننىڭ ئاستىغا قويىدۇ.

جاۋەن: ياغاچتا ياسى- لىپ، زەنجىر ياكى باشقا مەز- مۇت ئارغامچىلار بىلەن هارۋى- نىڭ شوتىسىغا چېتىلىدۇ. م:

پەيلى شاش ئات جۇمبۇر -
جاۋەننى ئۈزۈپ، هارۋىنى ئۆرۈپ قې-
چىپ كەتتى.

جىكەش (ئوقتاش): ئۈسمۈر قىزلار ئوينايدىغان بىر خىل ئويۇن بولۇپ، ئۇنى بەزى جايلاردا «ئوقتاش»، «بەش تاش» دەپمۇ ئاتايدۇ.

ئويناش ئۇسۇلى: بىر توپ قىزلار دائىرە تۈزۈپ ئولتۇ- رۇپ، يۇمىلاق شېغىل تاشتىن ئالتىنى (بىرسى ئوق، قالغاد- لىرى قوشۇمچە، ئوقتاشنىڭ رەڭگى باشقا تاشلاردىن پەرق- لىق) ئالىقىنىدىن سىيرىلدۇ- رۇپ چېچىپ، ئەپچىللىك بىد- لەن بىر - بىردىن تېرىۋېلىپ، ئوق تاشنى يۇقىرىغا ئېتىپ قولغا چۈشۈپ بولغىچە ئويناي- دۇ. هەر بىر تاشنى تېرىۋالغاند- دا، شۇنىڭغا مۇناسىپ قوشاق ئېيتىدۇ.

جام: ياغاچتا ئويۇپ يا- سالغان لېۋى نېپىز، كۈرمەك (چوڭقۇر) قاچا. ئۇنىڭدا تاماق يېيىشكە بولىدۇ. بۇرۇنقىلار شاراب قاچىسىنىمۇ «جام» دەپ ئاتاشقان. م:

«جام مەي گەر بويلەدۇر،
ئول جام ئۈچۈن قىلماق بولۇر.
يۈز جاھان هەردەم نىسار،
ئول مەي ئۈچۈن مىڭ جان
فىدا.» *(ناۋائى)*

ئاش ئىچمەيمەن چىنىدە،
جام ئاياقتا ئۇسۇپ بەر.
سۈيىۋالاي لېۋىڭنى،
چۇمبىلىڭدە توسۇپ بەر.

جىڭگىلماچ: چاچنىڭ چۇۋۇلۇپ قالايمىقان بولغان هالىتى، بۇدۇر هالەتتىكى چاچ؛ مەجازىي مەنىدە: چىد- گىشلىشىپ كەتكەن مۇرەككەپ ئىش. م:

چىچىڭىزنى يۇل خەجلەپ بو-
دىرە قىلدۇرۇش كەتمىگىدەك، توغما
جىڭگىلماچ چىچىڭىز بار ئىكەن

سىزنىڭ.
نەدىكى جىگگىلىماچ ئىشىنىڭ
ھەممىسى سىزگە بولىقىدىكەن.

جارتاق: قوزا - ئوغلاق-
لارنىڭ قالايمىقان سەكرەشكەن
ھالىتى. مەجازىي مەنىدە: با-
لىلارنىڭ چوڭلار ئالدىدىن قىد-
چىشى. م:
بۇ بالىزە بىردەم ئارامخۇدا قىل-
مايدۇ كىشىنى، چاقىرىپ تۇرسام قۇ-
لاق سالماي جارتاقلاپ كېتىپ قال-
دى.

جۇل: كونىرىغان، يىر-
تىلىپ كاردىن چىققان، تىتما
بولۇپ كەتكەن كىيىم -كې-
چەك، رەختتىن تەييارلانغان
نەرسىلەر. كونا كىيىملىك ئا-
دەمنى «جۇل ئادەم» دەيدۇ.
م:
ھېسابىدىراق باھا قويىامسىز؟
جۇل ئىگىنى مۇنداق قىممەت باھا-
دا ساتمەن دېسىڭىز، كىم ئالىدۇ
ئۇنى؟
جۇل ئادەمنى ھەر قانچە قىل-
غان بىلەن يۈگەپ بولغىلى بولماي-
دىكەن. ئۇچىسىنى يۆگىسە پۇتى،
پۇتىنى يۆگىسە بېشى...

جۇلغۇماق: قۇشلارنىڭ
تۈك - پەر تاشلىشى. مەجازىي
مەنىدە: كونا كىيىملەرنى تاش-
لاپ يېڭىدىن كىيىم كىيمەك.
م:
قۇش قاناتى جۇلغۇدى،
تۈكىنى تاشلاپ.
بىز ئويناپىمىز قاراكۆز،
قاچاندىن باشلاپ؟

جەزخو: جازانىخور، يۇ-
قىرى ئۆسۈم بىلەن قىمارخانىدا
پۇل تارقىتىدىغان ئادەم. م:
ئۇ جەزگە پۇل تارقىتىپ،
جەزخورلۇق بىلەن بېيىپ كەتتى.
«دوستۇم مەمەت يا بويىغا
چىقىپ ساپتىمەن،
تۆت ئوشۇقنى دەتتىكام ئېتىپ
ساپتىمەن.
بىرسى چۆككى، ئۇچى ئالچۇ
سەكرەپما چۇشتى،
جەزىخورغا ئۆتەكنى بىرىپ ئا-
ران قۇتۇلدۇم.»

جىيى: تىلخەت، جاما-
ئەت گۇۋاھلىقىدىن ئۆتكەن
توختام، ھازىر بۇ سۆز ئىستې-
مالدىن قالدى. م:
— ئوبدان بىگىم، قولۇمنى
زور بىلەن باستۇرۇپ، تىلىمدىن جى-
يى ئالسلا لىلالىق بولارمۇ؟ ئۇنى
ياراتقان ئىگەم راۋا كۆرەرمۇ؟

جۇغداي: سىرغىپ
چۈشكەن سۇنىڭ توڭلاپ چوكا
مۇز ھالىتىگە كېلىشى؛ بۇرۇ-

تىغا قىراۋ باغلاپ كەتكەن ھا-
لەتنىمۇ «جۇغداي باغلاپتۇ»
دەيدۇ.

جىگدە، ئۈجمە، ئۆرۈك
قاتارلىق مېۋىلەرنىڭ قويۇق
(زىچ) بولۇپ يەرگە ئېگىلىپ
قالغان پۇتاقلىرىنىمۇ «جۇغ-
داي» دەيدۇ. م:

بۇرۇتىڭىز جۇغداي باغلاپ
كېتىپتۇ. بەك توڭغان ئوخشىما-
سىز؟

بالام جۇغداي بىمەك، زۇكام-
داپ قالىسىز ماقىما!

ئۆرۈكتىن بىر جۇغداي ئۈز-
گەن ئىدىم، بىر بولۇق چىقتى.

جۇدا: خوراپىي ئادەت بويى-
چە ئايەت ئوقۇپ «ئۆچ - ئام-
راق» قىلماق. مۇھەببەت، نى-
كاھ ئەركىنلىكى يوق زامانلاردا
كىشىلەر موللىغا پۇل خەج-
لەپ، كۆڭلى چۈشۈپ قالغان
ياكى ئۆچ بولۇپ قالغان ئادەم-
نىڭ قورچىقىنى (شەكلى -
ھەيكىلىنى) ياساپ، ئۇنىڭغا
ئايەت ئوقۇش ئۇسۇلى بىلەن
تەھدىت سېلىش ئارقىلىق مەق-
سىتىنى ئىشقا ئاشۇرماقچى بول-
غاندا، «جۇدا» قىلىش ئۇسۇ-
لىنى قوللىناتتى. جۇدا قىلىن-
غان ئادەم بارغانسېرى ئورۇقلاپ
گۆشلىرى سىزىپ كېسەل بىل-
لەن ئۆلەرمىش. م:

— بالىمىز كۈندىن-كۈنگە
سارغىيىپ سىزىپ كېتىۋاتىدۇ. بىر
كىم جۇدا قىلغان ئوخشايدۇ دەپ
قالدىم. كامىل موللامدىن بىرنى تې-
پىپ، جۇدىنى ياندۇرساق بولاتتى...

قىلغان جۇداڭ ماڭمايدۇ،
بويىنۇمدا تۇمار بولغاچ.
باشقىسىغا مەيلىم يوق،
ئۆز يارغا خۇمار بولغاچ.

جودا: جېدەل - ماجىرا؛
ئىزا - سوقۇش. چاتاقچى ئادەم-
نى «جوداكەش»، «جوداچى»
دەپ سۆپەتلەيدۇ. م:

كۈندە قىلىسىز جودا،
بىزنى قورقىتىپ ئۇدا.
ئىسپات قىلغىلى بولماس،
كۆيگەننى قۇرۇق ھودا.

جوز: سۆرۈپ ئۆۋۈلىنى-
دىغان تۆگۈنچەك دورا ئۆسۈم-
لۈكى. تەبىئىتى ئىسسىق،
سوغۇقى ئېشىپ كەتكەنگە مەن-
پەئەت قىلىدۇ. م:

جوز سۆرۈپ بېرەي يارىم،
كاتەك تېشىگىز نەدە؟
يالغانى تولا ئېيتماڭ،
ھەممىدىن ھالال، ۋەدە.

جوزان: بىر خىل كې-
سەل. «ماخاۋ» دەپمۇ ئاتايدۇ.

www.uyghurkitap.com

بۇ خىل كېسەلگە گىرىپتار بول-
ىغۇچىلارنىڭ بەدەن ئەزالىرى
چىرىپ تەدرىجىي ھالدا تۆكۈ-
لۈپ كېتىدۇ. داۋالاش تەرەققى-
ياتى ئىلگىرى سۈرۈلگەن بۇ-
گۈنكى كۈندە جوزان كېسىلىنى
داۋالىغىلى بولىدۇ. خوتەننىڭ
لوپ ناھىيىسى دول يېزىسىنىڭ
شەرقىي شىمال تەرىپىدە، ئاپ-
تونوم رايون بويىچە مۇشۇ خىل
كېسەلگە گىرىپتار بولغانلارنى
يىغىپ داۋالايدىغان دوختۇرخانا
بار.

جىيغۇ (جىيغۇچ) :
دېھقانلار ئېتىزغا تاپ ئاچىدىغان
ئۇزۇن ساپلىق ئەگمە تىغى بار
ئەسۋاب. ئاختامىلىقتىن ئا-
رەك، تاپ ئېچىپ ئۇرۇق سې-
لىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

جاڭگال توخۇسى: قىر-
غاۋۇل.

جەگرەن: جەرەن، ئاھۇ،
كېيىك . م:

بىرنى بىرگە قاتۇرمىز،
چۆلدە جەگرەن ئاتۇرمىز.
قارا كۆزنىڭ دەردىنى،
قاچانغىچە تاتۇرمىز.

جاندار (جاندارات) : ئۇش-
شاق جان ئىگىلىرى، كىيىم-
كېچەكتە پەيدا بولىدىغان سىر-
كە، پىت، بۇرگە قاتارلىقلاردىن
باشقا، ئورمانلىقلاردىمۇ بار بول-
غان ئۇششاق جانۋارلار. م:

*ئىچ كىيىمنى يەيەڭگۈشلى-
مىسەم بولماپتۇ، جاندارات بوپ قال-
غان ئوخشايدۇ، قىچىشتۇرۇپ ئارام
بەرمىدى.*

جاۋا: پالاس، گۈل-نە-
قىش چىقارماي توقۇلغان يۇڭ
ھەم بۆز گىلەم.

جاۋا — ئىپتىدائىي گىلەم
بولۇپ، يۇڭدا قول بىلەن تو-
قۇيدۇ. جاۋا تۈز يەرگە قېقىل-
غان قوزۇققا يۇڭ يىپلارنى تار-
تىپ، ئۇنىڭ ئارىلىقىدىن ئار-
قاق يىپ ئۆتكۈزۈپ چىڭداش
ئۇسۇلى بىلەن، تار ئەمما ئۇ-
زۇن قىلىپ توقۇپ پۈتكۈزگەن-
دىن كېيىن، بىر-بىرىگە چې-
تىپ تىكىپ بىر پۈتۈن جاۋا
ھالىتىگە كەلتۈرۈلىدۇ. ئۇنى
سۇكە، كارىۋات ياكى ئاق يەرگە
سېلىپ ئىشلەتسە، ئۇزاق يىل-
لارغىچە چىدايدۇ. يەرلىكلەر
ئۇنى «جاۋا گىلەم» دەپ ئا-
تاپ، باشقا گىلەمدىن پەرقلەن-
دۈرىدۇ. تاغلىقلارنىڭ پاچاققا
يۆگەيدىغان توقۇلمىسىنىمۇ
«جاۋا» دەيدۇ. م:

جاۋا گىلەم سۇكىدە،

زىلچە گىلەم تۆپىدە.
كۆكۈل تاپساق تاپارمىز،
ئورنۇۋاتماڭ كۆكىدە.

جاراستان (جەرستان): ئادەم كۆپ يىغىلغان مەيدان، سورۇن، ھازىر بولسا بىرەر ئۆيدىكى توي ياكى باشقا ئادەمگەرچىلىكلەرنى شۇ نام بىلەن ئاتايدۇ. م:

ئۇ مۇشۇكنىڭ قۇيرۇقنى راسا چىمداپ تۇرۇپ، «مەن سىزگە جاراستاندا پىچاق چىقارماڭ، دېمەمىدىم مۇشۇكۇم» دەپ تەنە قىلغان ئىكەن، مۇشۇك مىرقىراپتۇ.

يارىم مىنى يەندۈردى،
بىرىم يولدىن ياندۇردى.
جاراستانلىقى يوقكەن،
ئەل ئالدىدا چاندۇردى.

جانپى (جانبى): تۆپەيلى، سەۋەبكارلىقى. م:

بىر شائىرنىڭ غەزىلى مۇنداق يېزىلغان:

جانپىڭدىن كۈندە كۆزگە
ئۇيقۇ كىرمەيدۇ غۇلى،
جانپىڭدىن بولدۇم ئاخىر، ئاھ
مۇھەببەتنىڭ قۇلى.

جاغال: سىرىقتا مايىل رەڭ؛ يېرىمى پىشقان (پىشالماي خام قالغان) قوناق. مەجازىي مەنىدە: ھەددىدىن زىيادە ئۇنلۇك، يىقىمسىز، ۋارقىراپ سۆزلىگۈچى؛ ئالىجوقا، بىلەرمەنلىكتە ئامراق كىشى. م:

بۇ يىل قوناقتا بالدۇر ئۇششۇك
تېگىپ جاغال بوپ قالدى.
جاغال ئۆچكىدەك ۋارقىرىماي،
پەسراق گەپ قىلىڭلا!
خېلى ئۇخلۇق چاغلىسام، جاغال بىيتىمكىنا بۇ!

جاغالۋاي: قارچۇغا تىپىدىكى گۆشخور قۇش. ئۇ كىچىك چۇجىلەرنى، كەپتەرلەرنى ئۇۋلاپ قاچىدۇ. جۇغى كىچىك، تۈكى بوز قارا كېلىدۇ. م:

ئۇۋا ساپتۇ جاغالۋاي،
ھويلىدىكى تىرەككە.
ئوت ياقتىڭىز تۆپىلەپ،
لاخشى بولغان يۈرەككە.

جۇۋان: ئەر، يىگىت. ھازىر بۇ سۆزنىڭ ئىستېمال مەنىسى تەتۈر ئىشلىتىلىپ، توختالغان، ئۆي - ئوچاقلىق بولغان ئايالالارنى «جوۋان» دەيدىغان بولدى. م:

شۇ قېتىمقى يىغىلىقتا نى - نى نەۋجۇۋانلار جىنىدىن جۇدا بولۇپ، كۆزى ئوچۇق ئالەمدىن كەتكەنىدى.

ئاشنا تۇتساڭ جۇۋان تۇت،
بىلمىگەننى بىلدۇرەر.
ئۇۋاق ئۇزۇمدە سوقماق ئېتىپ،
«ئالسلا غوجام» دەپ بيدۇرەر.

بايتال ئېتى جەدىكەن،
قۇيرۇقلىرى يەردىكەن.
قىز باللىغا ئەر چىقمسا،
جۇۋانلىغا نەدىكەن؟

چ

چىيمان: دۆڭدە ئۆسكەن يۇلغۇننىڭ غازىڭىدىن هاسىل بولغان ئوغۇت، يۇلغۇن تۇۋىگە يىغىلىپ قالغان چىرىندى، دېهقانلار چىيمان بىلەن يەر ئو-غۇتلايدۇ، كۇزگە توپىلايدۇ.

چاغىلىق: تايىنلىق، چەكلىك. م:

بۇغداي باغلىغان باغلىق،
رەڭدە بويىغان ياغلىق.
مەن كۆيسەم تازا كۆيدۇم،
سىنىڭ كۆيگەنلىرىڭ چاغلىق.

چەتىنىش (چەتىنمەك): كۆز تەگمەك. م:

بۇ خىنىم ئازراق چەتىنىپتۇ،
تۇمار ئېسىپ قويايلى.

چۆمەش: (كېرىيە شې-ۋىسى، ئادەتتە «يۆمە» مۇ دې-يىلىدۇ) يىپ بىلەن يۆگەش ياكى قاماللاپ چىگىش.

چۆچەك: كوزىنىڭ كى-چىك شەكلىدە ياسالغىنى، ئا-دەتتە پىيالىغا تەڭ كېلىدۇ.

چاكەش: چاھە — لەخمە قازغۇچى. خوتەندە «چاكەش» نامى بىلەن ئاتىلىدىغان مەهەللە بار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ مەهەللىگە ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ ئەجدادلىرى ئىلگىرىكى چاغلاردا لەشكىري قىسىمدا مەخسۇس يەر ئاستىدىن لەخمە قازىدىغان تەشمە تەشكۈچىلەر ئىكەن.

چۇشمە تام: هەر تەرەپ، هەممە يەر. م:

چۇشمى تامدا لاغايلاپ يۇرمەك.

چاچ: گۆشنىڭ ئىچىدىن چىقىدىغان پاتاڭ، ئاق، سېرىق رەڭلىك سىڭىر. «چاچنى يې-

ـــسە، چېچى ئۇزۇن بولىدۇ»
دەيدىغان گەپ بار.

چەچ (چاچ): كۆك رەڭلىك بىر خىل ئەتىۋار تاش، ئاياللار بارمىقىغا سالىدىغان ئۈزۈككە كۆز ياسايدۇ.

چوق قىلماق: بىراۋنىڭ ئىشىدىن قۇسۇر چىقىرىپ ھەمىشە چوققىسىدىن باسماق، روھىي جەھەتتىن ئەزمەك، ئۇنىمۇ، بۇنىمۇ بولمايدىغانغا چىقىرىپ تەمتىرەتمەك. م:

ناھايىتى گىجىك ئادەمكەن بۇ، بېشىمدا قاراپ تۇرۇۋېلىپ چوق قىلىۋەتتى.

چىك - چىك: ئۆچكىنىڭ چاقىرىلىشى.

چۈھە: ئات - كالىنى ھەيدەش.

چۈك: باللار ئوينايدىغان «گاگاچۈك» ئويۇنى. ئۈچ غېرىچ كېلىدىغان ياغاچ كالتەك (گاگا ياكى گاڭگا) ۋە بىر غېرىچ ئۇزۇنلۇقتىكى كېسەك ياغاچ — «چۈك» تىن تەشكىل تاپقان. گاگا بىلەن چۈكنى ئۇرىدۇ. چۈك يېتىپ بارغان ئارىلىقنى قەدەملەپ ھېسابلايدۇ. كىم يىراققا ئۇرغان بولسا شۇ ئۇتقان ھېسابلىنىدۇ.

چۈشۈك: ئاياللارنىڭ ئاي-كۈنى توشماي تۇرۇپ، قورسىقىدىن چۈشۈپ كەتكەن بالا.

چۈك: تونۇرغا يېقىش جەريانىدا ساقىپ كەتكەن، پۇچۇلغان نان.

چىلىش: قىڭغىر، ئەگرى، قىيىپ كەتكەن ياغاچ ماتېرىيالى. ياغاچچىلىق، بىناكارلىقتا ئىشلىتىدىغان سۆز. م:

«يىتتىڭ ماڭسام پىلىش، ئاستا ماڭسام چىلىش».

چىپىغ: قوناق، كېۋەز، كۆكتات مايسىلىرىنىڭ تۈۋىنى چاناپ يۇمشىتىش. م:

چىپىغ ئېتىش، چىپىغ مەزگىلى.

چىتە (چىدە): بۇرۇنقى ۋاقىتتا مەھبۇسنىڭ پۇتىغا سېلىپ قويۇلغان چىتىغ-ئىشكال.

چۇچۇلا: چالا كۆيگەن ئوتۇن. م:

يارنىڭ ئوتىدا كۆيۈپ،
بولدى باغرىم چۇچۇلا.
بىزمۇ ئادەم بالىسى،
دەردكە بوشراق يۇچۇلا.

چۇرۇك: ئاسان سۇنىدىغان، كوس - كوس ئاجرايدى-

غان (يېقىملىق تەلەپپۇز) چۇ-
رۇك ياغاچ، چۇرۇك قوغۇن،
دېگەندەك. م:
بۇ قىزنىڭ گەپ - سۆزى شۇنداقمۇ چۇرۇك ھەم ئوماقلىغ ئىكەن.

چاچراتقۇ: يۇز - كۆزگە
چىقىدىغان بىر خىل تارقاق سۇ-
لۇق يارا؛ كومىلەك قىلىنغان
خېمىرنى قىزىتىلغان ياغقا تاش-
لاپ قازاننى دۇملەپ قويۇپ پى-
شۇرۇلىدىغان بىر خىل يېمەك-
لىك. چاچراتقۇ قازان ئىچىدە
«پاڭ - پۇڭ» ئاۋاز چىقىرىپ
چاچرايدۇ. بۇنداق ئادەتنى
«چاچراتقۇ سېلىش» دەيدۇ.
بەزى جايلاردا قىسماقنىمۇ
«چاچراتقۇ» دەيدۇ.

چۇلاڭ: سېغىز لايدا يا-
سىلىپ ئىچىگە سۇ قويۇپ،
پۇۋلەپ چالىدىغان بىر خىل
ئىپتىدائىي چالغۇ. ئۇنى پۇۋ-
لىسە قۇشنەك چۇرۇقلىغان ئا-
ۋاز چىقىرىدۇ.

چوم: تۆگىنىڭ ئۇستىگە
توقۇلىدىغان توقۇم.

چۇشەگ: مالنىڭ ئايى-
غىنى قۇرۇتۇش ئۇچۇن ئېغىلغا
تاشلىنىدىغان كېرەكسىز ئوت -
چۆپ، توپا؛ ئوتلاقتا قويۇپ بې-
رىلگەن ئات - ئۇلاغلارنىڭ يە-
راقتا كەتمەسلىكى ئۈچۈن، پۇ-
تىنى چېتىپ قويۇشنىمۇ «چۇ-
شەگ» دەيدۇ.

چالاش: بەدەنگە ئوزۇق
يېتىشمەسلىك، ياغسىراش سە-
ۋەبىدىن ماغدۇرسىزلىنىش.
تېرىگە، بەدەننىڭ تۆش قىسمى-
غا داغ پەيدا بولۇش بىلەن ئالا-
مەتلىنىدىغان كېسەل. تۆشتى-
كى ۋە قول دۇمبىسىدىكى تېرە
ئوتتا كۆيۈپ چالىشىپ كەتكەن-
دەك كۆرۈنىدۇ. م:
«ئادەمنىڭ ئەسكىسى سالاش، كېسەلنىڭ يامنى چالاش».

چاغلاش: بىرەر ئىشنى
پايدا - زىيان تەرىپىدىن سېلىش-
تۇرماق، دەڭسىمەك، مۆلچەر
قىلماق، قىياس قىلماق. م:
«ئۆزۈمنى چاغلىماي شىلتىڭ ئېتىپتىمەن، پالاسقا يۆگىنىپ ئۈچ كۈن يېتىپتىمەن».

بىرەر نەرسىنىڭ ئاز -
كۆپلىكى ۋە باشقا جەھەتتىكى
مىقدارىنى بىر قۇر قاراپ، با-
ھالاشنى كۆرسىتىدۇ.

چاپقۇ: گۆش، پىياز
توغراشقا، چاناشقا باب، ئۈچ
تەرىپى كېسىك، تىغى ئېغىر
بىر خىل قىغراق. بەزى جايلاردا

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

بۇ ئەسۋابنى «جادۇ» دەيدۇ.

چاپىي: ئەتراپىدا شادىسى يوق ئاددىي كارىۋات.

چاپان ـ چارا: لاقا ـ لۇقا، تۇگۇنچەكلەنگەن كىيىم ـ كېچەك. م: *ئۇ چاپان ـ چارىسنى يۇدۇپ كېتىپ قالدى.*

چاپۇتلىماق: پۇتلاپ يىقىتماق، دۈم يىقىتماق.

چاتاق: دەرەخنىڭ ئاچىماق شېخى، يولنىڭ ئىككى تەرەپكە ئايرىلغان جايى، خوتەن ناھىيىسىدە «چاتاق» دەپ ئاتالدىغان بىر كەنت بار.

چاتماق: دەل ـ دەرەخنىڭ چاتىقىنى (هارام شاخلىرىنى) كەسمەك. كېسىپ ئېلىۋەتمەك، چاتاق، ئەتمەك.

چاتراق (چات): ئىككى پۇتنىڭ ئارىسى، ئىككى پاچاق ئارىسىدىكى بوشلۇق. «چاتايلاق» (چات ـ ئارىلىق) دېمۇ ئاتىلىدۇ.

چاتاغ: دەل ـ دەرەخنىڭ هارام شېخى، چاتىۋېتىشكە تېگىشلىك نوتىسى.

چاچۇق (چاكو): يۈزىدە چېچەك ئىزلىرى بار ئادەم، چېچەك ئىزناسى بار يۈز، چو-
قۇر.

چاچاق (چايچاق): كىچىك ئاياق (چوڭ ئاياقتىن ئاش بۆلۈپ ئىچىشكە، بالىلارغا تاماق ئۇسۇپ بېرىشكە ئەپلىك).

چاچاپ: تاختاي تەگلىك ئارىسىدىن بوشلۇق قالدۇرۇپ، شادا ياغاچ ئورنىتىپ، تۆت تۇتقۇچ چىقىرىپ ياسىلىدۇ. تۇتقۇچلىرى زەمبىلگە، پاچاقلىرى كارىۋاتقا ئوخشايدۇ. ئۈستىگە نەرسە ـ كېرەك قويۇپ قويۇلىدۇ. جەسەتنىمۇ چاچاپ ئۈستىدە قويۇپ يۇيىدۇ.

چاقوڭدا قويماق: ئوڭدىسىغا يىقىتماق، ئىقتىسادىي جەھەتتىن ۋەيران قىلىۋېتىش، روھىي جەھەتتىن تۇگەشتۈرۈش، ئالداپ زىيانغا ئۇچرىتىشنى «ئوڭدا قويماق»، «چاقوڭدا قويماق» دەپ ئىپادىلەيدۇ.

چاۋاش (چالۋاش): چېچىغا ئاق ئارىلىغان، چېچىنىڭ يېرىمىغا ئاق چۈشكەن ئادەم.

چوقا: قاتتىق سىغىز تۇپا، بۇ خىل چوقا بىلەن تۆمۈرچىلەر ئوچاق ياسايدۇ.

چوقلاق: ئېگىز دۆڭ،

ئەڭ ئۈستى، دەرەخنىڭ ئۇچى، چوققا، كۆز يەتكۈدەك ئاسمان ... «چوقىنەك» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

ئاسماننىڭ چوقىلىقىدا كۆرۈنمەك، دەرەخنىڭ چوققىسىغا چىقماق.

چىگىت چاقماق: ئىشەنچلىك ئىشتىن چىققان چاتاق، ئازراق يارامسىز تەرىپى بار ئىش-ھۈنەر. م:

— ئابدۇرەشىتنىڭ ئىشلىرى قانداق بولدى؟

— ئازراق چىگىت چاقىدىغان ئىشلىرى بارىكەن، تۈرغاچ تۈردى.

چۆپگەز: تامچى، سۇۋاقچىنىڭ گەز ياغىچى، ئۇنىڭ بىلەن تام خىشلىرىنىڭ تۈزلىكىنى، سۇۋاقنىڭ تەكشىلىكىنى تەكشۈرىدۇ. ناۋا-شاۋكىلارنى سۇۋىغاندا ئىشلىتىلىدۇ.

چوقات: دەرەخ غولىدىن كېسىۋېتىلگەن شاخ-پۇتاقلارنىڭ ئىزىدىن چىقىپ تۇرغان «كۆز». «چوقاتماق» مۇ دېيىلىدۇ. م:

چوقاتقا دەسسەپ چىقماق، چوقاتماق يېرتىۋەتمەك.

چوقال: تونۇردىكى كۆيۈپ بولغان ئوتنى چۇخچىلاش، يىغىش، تۈزەشتۈرۈشكە مەخسۇس ئىشلىتىلىدىغان ياغاچ دەستىلىك تۆمۈر سايمان. قىشنىڭ كۈنى ئۆستەڭلەردىكى مۇزنى چوقىلايدىغان مەخسۇس سايماننىمۇ «چوقال» دەيدۇ. ئۇنىڭ تۆمۈر بېشى ئۈچ تىغلىق بولۇپ، ئىككى ياقىسىدىكى قارماق، ئوتتۇردىكىسى نەيزە شەكلىدە بولىدۇ. ھارۋا شوتىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىككى ياقتىن كۆتۈرۈلۈپ قايچىلىشىپ كېسىشكەن ياغاچنىمۇ «چوقال» دەيدۇ.

چوتا: قىمار سورۇنلىرىدا ئوتتۇۋالغۇچىلار باشقىلارغا ئايرىپ بېرىدىغان پۇل. قىمارۋازلارغا ئۆي - سورۇن ھازىرلاپ بېرىش ھېسابىغا ئوتتۇۋالغانلاردىن ھەق يىغىدىغان كىشىنى «چوتاچى» دەيدۇ.

چوپسا: خارەتنىڭ ياغاچ جاھازلارنى ئېكەكلەپ سىلىقلاشقا ئىشلىتىدىغان سايمىنى.

چوراڭ: چىۋىق بىلەن توقۇلغان، ئېگىز ھەم يوغان قورساقلىق سېۋەت، ئادەتتە «چوراڭ سېۋەت» دېيىلىدۇ. ئۇنىڭدا ئاش - ئوزۇق، پاختا، قۇرۇق مېۋە - چىۋە قاتارلىقلار

ساقلىنىدۇ.

چورۇق: ئاياغ كىيىمنىڭ بىر تۈرى. ئۇنىڭ شىرە چورۇق، كالتە ساخ، ئۇزۇن ساخ ... دېگەن خىللىرى بار. شىرە چورۇق — تاغلىقلارنىڭ قوي، ئۆچكە، كېيىك تېرىلىرىدىن تىكىپ كىيىدىغان ئىپتىدائىي ئاياغ كىيىمى. ئۇ پەقەت تاپاننىلا يۆگەپ تۇرىدۇ، تۆت تەرىپىدىن زەي ياكى شوينا بىلەن تارتىپ باغلاپ (بوغۇچلاپ) قويىدۇ. كالتە ساخنىڭ سېخى (قونچى) ئوشۇقنى ياپقىچىلىك ئۇزۇنلۇقتا بولىدۇ، چەمى (تاپانلىقى) كالا تېرىسىدىن، باشلىقى، سېخى ئەيلەنگەن قوي، ئۆچكە تېرىسىدىن تىكىلىدۇ. ئۇزۇن ساخ بولسا ئۆتۈككە ئوخشاپراق كېتىدۇ.

م:

«كۆرگەن كۈنۈڭنى ئۇنۇتما،
شىرە چورۇقۇڭنى قۇرۇتما».

چونتەكچى: يانچۇقچى، يانچۇق ئوغرىسى.

چونتەك: يانچۇق. كۆچمە مەنىدە: ئالدام خالتا. م:

هوشيار بولۇڭ، ئۇنىڭ چۆنتىكىگە چۈشۈپ قالماڭ!

چۈپۈل قويماق: تالان - تاراج قىلماق، نەرسە - كېرەكلىرىنى بۇلاپ كەتمەك، يەپ - ئىچىپ تۈگەتمەك. م:

بىچارىنىڭ ئۆيىگە بىر توپ ئادەم بېسىپ كىرىپ، ھەممە نېمىسىگە چۈپۈل قويغاننى ئاز دەپ، بىر هازا ئۇرۇۋېتو.

چۇمۇراش: مىلەش، تۇگۈرۈش، پاتۇرۇش، چۆكۈرۈش. بۇ سۇ، چاي ياكى قېتىقتا ئوخشاش نەرسىلەرگە ناذنى تەگكۈزۈپ يۇمشىتىپ يېيىشنى كۆرسىتىدۇ. پۇت - قول ۋە نەرسىلەرنى سۇغا پاتۇرۇشنىمۇ «سۇغا چۇمۇراش» دەيدۇ. م:

ياغلىقنى سۇغا چۇمۇراپ، هۆل قىلدىم.

چۇققۇ (چۇقۇ): چوڭقۇر، تېرەن، ئوي. ئورنى چۇققۇ كولىماق. يەر تۈزۈلۈشى ئېگىز-پەس جاينى «ئويدالڭ-چۇققۇ» دەيدۇ. خوتەن شەھىرىنىڭ يەر ئورنى پەس بولغان چوڭ سودا بازىرى «چۇققۇ بازار» دەپ ئاتالغان.

چۇلۇق تاۋۇز: بەك پىشىپ ياكى ئۇزۇن ساقلانغانلىقتىن ئىچى سۇيۇپ (چۇلۇقلاپ) قالغان تاۋۇز، قىش كۇ-

نى بەزى كېسەللەرگە شىپا بولىدۇ.

چۇۋۇق (چۇۋۇلۇق): چۇۋۇلغان، رىتى بۇزۇلغان، پاخپاق، گادىرماچ، چۇۋۇپ - قۇراشتۇرۇلمىغان. م:
چۇۋۇلۇق سىۋەت، چۇۋۇق يىپ.

چۇلۇك: ئۈي (ئۆكۈز) كۆندۈرگەندە، بۇرنىغا ئۆتكۈزىدىغان ھالقا شەكىللىك ياغاچ.

چۇكە: تۇگمەننىڭ ئېھتىياجىدىن ئارتۇق سۇيىنى ئاققۇزۇۋېتىدىغان يان ئېرىقى؛ تەڭشەك، ئېچىغ؛ «چۇشۇرگە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كېرىيىدە «چۇگە، چۇگ» دەيدۇ. قازانغا قوناق ئۇنى چالىدىغان چالغۇ (ئۇچى ئاچا ياغاچ) نىمۇ «چۇكە» دەيدۇ. چۇكە بىلەن قازاندىكى ئۇماچنى قوچۇشنى «چۇكىدەش» دەيدۇ.

چۇگۇمەچ: ئىنچىكە، ئۇششاق شاخ. م:
ئۇ شۇنداق بىر بالىنى ئۇچرىتىپتۇ — ئۆزى تەمەچتەك، پۇتى چۇگۇمەچتەك ...

چۆچكىن: شاش، ئەقلى يېتىلمىگەن ئۆسمۈر بالا.

چۇلغاش: جۇغلاش، يىغىش، جەملەش، بىر جايغا دۆۋىلەش.

چىم - چىم ئۇينىماق: «چىم - چىم ئويناش» بىر خىل بالىلار ئويۇنى، كۆپىنچە قىزلار ئوينايدۇ.
بىر بالا يەنە بىرىنىڭ قولىنىڭ دۈمبىسىنى «چىم - چىم ... چىم» دېگەچ يەڭگىل-يەڭگىل چىمدايدۇ ۋە ئۇشتۇمتۇت «گالا - گالا - گالا ...» دەپ ۋارقىراپ چاققان كەلگىنى يەنە بىرىنىڭ گېلىنى قىچىقلايدۇ.

چىيماق: چېلىشقاندا پۇتى بىلەن قارشى تەرەپنىڭ پۇتىنى ئالماپ (چىرماپ) تۇرۇشنى «چىيماق سېلىش» دەيدۇ. چىيماق سېلىشنى شەكلىگە قاراپ: «ئىچ چىيماق»، «تاش چىيماق»، «يان چىيماق» دەيدۇ.
كۆچمە مەنىدە: قۇسۇرچى، بىرەر ئىشتىن باھانە ئىزدەپ باشقىلارغا كاشىلا سالغۇچىنى «چىيماقچى» دەيدۇ.

چىۋىغ: كۆڭلەكنىڭ يەڭ - پەشلىرىنى زىننەتلەش ئۈچۈن كۆپتۈرمە قىلىپ بۇكىكەن سىزىقچە، مېھمانغا ئىشلىتىدىغان كۆرپىنىڭ ئەتراپىغا

قوندۇرۇلغان مېغىزلىق —
زىغزىغ.
چىلگە: قوغۇننىڭ بىر
خىلى، ئۇ باشقا قوغۇنلاردىن
بۇرۇن پىشىدۇ. شەكلى يۇمى-
لاق، كىچىك بولىدۇ. «چىلگە
قوناق»، «چىلگە شال» ...
قاتارلىقلارمۇ بالدۇر پىشىدۇ.
دانىسى يۇمىلاقراق، ئۇششاق
بولىدۇ.
ساقال ـ بۇرۇتلىرىنى كال-
تە ئالدۇرۇپ، بەدىنىگە چىپ
كەلتۈرۈپ، چاققانغىنا كىيى-
نىپ يۈرىدىغان يىگىتلەرنىمۇ
«چىلگە نوچام» دەپ ھەزىل
قىلىدۇ. م:
ۋاي چىلگە نوچىلىرىم، سو-
غاقتا، پوخاقتا ئاۋۇي يوق، قىلىنراق
كىيىنىۋېلىڭلار.
چىگ ـ چىگ: ئۆچكى-
نىڭ ئوغلىقىنى چاقىرىش ئىم-
لىقى.
ئۆچكىنى ھەيدەش، كەت-
كۈزۈۋېتىش ئۈچۈن «چەگ،
چەگە!» دېيىلىدۇ.
چىگە: جاڭگالدا ئۆسى-
دىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك،
باشقا رايونلاردا «پاخما» دەيدۇ.
ئۈنىڭ قوۋزىقىنى پىششىقلاپ
ئىشلەش ئارقىلىق ئارغامچا تار-
لىغىلى، توقۇمىچىلىق خام
ئەشياسى قىلغىلى بولىدۇ.
چىگىدە ئېتىلگەن ئارغامچا ۋە
شوينىلارنىمۇ «چىگە» دەيدۇ.
چىم بولماق: بەلنىڭ
قايىرلىپ كېتىشىنى «بېلىم
چىم بولۇپ كەتتى» دەيدۇ. پا-
شا ـ چىۋىن چاققان چاغدىكى
سېزىمنى «چىم» قىلىپ چاقتى
دەيدۇ. ئايرىم ئەزالاردىكى بىر
خىل سانجىپ ئاغرىيدىغان
قىسقا، ئۆتكۈنچى ئاغرىقنى
«چىمىدە قىلدى»، «چىم
قىلىپ ئاغرىدى» دەيدۇ.
چىم ـ چىم قىلماق: چى-
مىلدىماق، كۆز قاماشقانلىقتىن
چىمىلداتماق، يۇمچۇقلىماق.
م:
ئالىيبشىل چىراغلار كۆزلىرىمنى
چىم ـ چىم قىلىۋەتتى.
چىرتىڭ: مىجەزى چۇس،
چېچىلغاق، ئاسان ئاچچىقلى-
نىدىغان كىشى. كىرىيىدە «
چىتتىن» دەپ تەلەپپۇز قىلى-
دۇ. م:
چىرتىڭ ئادەم، چىرتىڭ-
لىق قىلماق.
چىت: چىتەن، شاخ-
شۇمبا بىلەن ھويلا ـ ئارام، باغ
ئەتراپىغا ياسالغان ئىھاتە تو-

ساق. گۈللۈك پاختا رەختلەر-
نىمۇ «چىت» دەيدۇ. م:
*«تولا ئەرگە تەگكەننىڭ ياقى-
سى چىت، تولا خوتۇن ئالغاننىڭ
ياقىسى يىت».*

چىتلىماق: چىت باغلى-
ماق، چىتەن قىلماق، شاخ -
شۇمبا بىلەن توسماق. م:
*قوغۇنلۇقنىڭ يول تەرىپىنى
جىگدە شىخىدا چىتلاپ قويدۇم.*

چىگىدەك: مال يېغىنى
قازاندا ئېرىتكەندىن كېيىن،
ئېرىمەي قالغان قالدۇق —
قىيتمىشما.

چىيلامچى: جارچى، كو-
چىلاردا «ئەيىۋھانناس» قىچ-
قىرغۇچى، بۇرۇن كىشىلەر
ئات-ئۇلىغى ۋە بالىسى يوقى-
لىپ كەتسە، چىيلامچى ئارقى-
لىق كوچا-رەستىلەردە چىللى-
تاتتى.

چىچماق (ۋولگار سۆز):
ئارقا تەرەت قىلماق، پوق ئەت-
مەك. ئارقا تەرىتى «پوق» دەپ
ئاتىلىدىغان ئادەم ۋە هايۋانلارغا
قارىتىپ ئىشلىتىلىدۇ. «تۈر-
كىي تىللار دىۋانى» دا بۇ سۆز
«سىچماق» دەپ ئېلىنغان. م:
*بالا چىچىپ قويدى، ئىت
چىچتى، توخۇ چىچتى
قورقۇپ كېتىش ياكى
جىسمانىي جازاغا بولالماي ئىرا-
دىسىدىن يېنىش — ئىشنى بۇ-
زۇپ قويۇش «ئىشتانغا چىچ-
ماق»، «ئىشتانغا چىقىرىۋەت-
مەك» دەپ مەجازىي مەنىدە
ئىشلىتىلىدۇ.
باللار ئارىسىدا سۆزىدىن،
پۈتۈشكەن ئىشتىن يېنىۋېلىش-
نى «چىچماق»، «چىچىۋال-
ماق» دەيدۇ.*

چىمپۇتمەك: قاتتىق ئى-
شەنمەك، قايىل بولماق. م:
بۇ پاكىتلىرىڭىزغا چىمپۇتتۇم.

چىن پىششىغ: راست،
چىن، پىشقان، ھەقىقىي،
راستى بىلەن. م:
*چىن پىششىغ گەپ، چىن
پىششىغ شۇنداق*

چىلپاق: پارچە قىلىن-
غان، چىپىن قىلىنغان، يې-
رىمدالغان، بىر پۈتۈنلۈكى بۇ-
زۇلغان. ھەجىمى كەمتۈك.
«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇ
سۆز «چالپاق» دەپ ئېلىنغان.
م:
*چىلپاق رەخت، چىلپاق قىلىن-
غان ئوما.*

چىمچۇق: چىدىماس،
بىچىقىم، زىيادە پىششىق ئا-

www.uyghurkitap.com

دەملەرنى كەمسىندۈرىدىغان سۆز.

چىكارىگەر: مۇناسىۋەت-سىز، بىتەرەپ، ئالاقىسى يوق. م:

مەن سىز بىلەن چىكارىگەر، نىمە قىلغۇڭىز كەلسە ئۆزىڭىز بىلىپ قىلىۋېرىڭ!

چىڭگىز: پىخسىق، ئال-غۇ-بەرگۈسى قاتتىق ئادەم. م:

خوجايىن تولىمۇ چىڭگىز، سىزگە نەپ بەرمەيدۇ.

چىپ: لىق، تولۇق، ئارتۇق - كېمى يوق. بەزىدە «چىپچاڭ»، «چىمپۇچىپ» بولۇپ كېلىدۇ. م:

چىمپۇچىپ بىر كەمچە باغ. بۇ ئاياغ پۈتۈمغا چىپچاڭ كەلدى.

چىپىلجۇق: بىر خىل روھىي كېسەل ۋە شۇ خىل كې-سەلنىڭ سەۋەبچىسى دەپ قارى-لىدىغان ئامىل. بۇ خىل كې-سەلگە گىرىپتار بولغان ئادەمنى «چىپىلجۇق چاپلىشىپتۇ» دەي-دۇ. بۇنداق ئادەمنىڭ روھىي ھالىتى بىنورمال بولۇپ، مىس-كىن، مەجنۇندەك بولۇپ قال-دۇ.

چىپىلغاق: ئۆزىگە مۇنا-سىۋەتسىز ئىشلارغا قول تىقى-دىغان، كۆرگەنلا ئىشقا ئارىلى-شىدىغان ئادەم. باشقىلار قىلى-ۋاتقان ئىشلارغا چىپىلىدىغان كىشى.

چىپىن: پۈتۈن نەرسى-نىڭ بىر تەرىپىنى پارچىلاش. م:

داستىخاندىكى مەزىنى چىپىن قىلماڭلار باللىرىم، بۈگۈن ئۆيگە ئۇياتلىق مىھمان كېلىدۇ.

شاپتۇلنى ئالسىڭىز سىۋەتنى بىلەن ئېلىڭ، چىپىن قىلمايمەن!

چىپىندا: خارەت (يا-غاچچى) كەكە ۋە چوت بىلەن چىپىپ، يونۇپ چىقىرىۋەتكەن تارشا. م:

ياغاچنى بەك چىپىندا قىلى-ۋەتمەي ئىشلىتەيلا!

چىلەك: كرېست شەكىل-لىك ئىز-نىشانە؛ تاغلىقلارنىڭ يۇڭ يىپ تارلايدىغان (ئىشىدى-غان) «+» شەكىللىك سايمى-نى. مەلۇم مەقسەتلەر بىلەن قوغۇن-تاۋۇزلارغا، دەرەخ-يا-غاچلارغا چىلەك سىلىپ، بەلگە قىلىپ قويىدىغان ئىشلار بولى-دۇ.

چىغرىق: يەرلىك ئۇسۇل-دا پاختا چىقىرىدىغان (چىگىت ئايرىيدىغان) ئاددىي ئۈسكۈنە،

قول بىلەن ئايلاندۇرۇپ ئىشلىتىلىدۇ. ھازىرقى زامانىۋى چىغىرىقلارمۇ ئاشۇ ئاددىي چىغىرىقنى ئەندىزە قىلىپ ياسالغان.

چىپاچى: ئالا-بۇلىماچ، ئىرماش-چىرماش بوياپ، سىزىپ بېزەپ قىلىۋېتىلگەن نەرسە. م:

قەغەزنىڭ يۈزىنى بوياپ چىپاچى قىلىۋېتىپتۇ، ھېچ ئوقۇغىلى ۋە پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ.

چىينىمەك: تەڭلىمەك، ئۈزاتماق، سۇناماق، قارىغا ئالماق. قولنى چىينىمەك (كۆرسەتكۈچ بارماقنى ئۈزىتىپ كۆرسەتمەك)؛ مۇشت چىينىمەك (ئۇرماقچى بولۇپ مۇشتنى چىقارماق)؛ نان چىينىمەك (نان سۇناماق)؛ مىلتىق چىينىمەك (بىراۋنى نىشان قىلىپ مىلتىقنى تەڭلىمەك، ئېتىش ئۈچۈن قارىغا ئالماق). م:

«چىينىگەن يامانمۇ، سالغانمۇ؟»

چىغناق: قولاققا سالىدىغان زىرىنىڭ بىر خىلى. ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ پەسكە ساڭگىلاپ تۇرىدىغان زەنجىرلىرى بولىدۇ.

چىچاق: باش كىيىمى. كىگىز ئۈستىدىن رەختتە قاپلاپ، سىيرىپ تىكىدۇ. باشنى ئىسسىق ئۆتۈپ كېتىشتىن ساقلاش رولى بار. تەكلىماكان قۇملۇقىغا يېقىن ئولتۇراقلاشقان كىشىلەر ۋە تاغ ئاھالىلىرى ھېلىھەم چىچاق كىيىشنى داۋاملاشتۇرماقتا.

چەپچەك: چۆگۈنىنىڭ يەرگە تېگىپ تۇرىدىغان يۇملاق تەگلىكى، پۇت ئورنىدا چۆگۈننى پۇختا ئورناشتۇرۇپ تۇرۇش رولىنى ئۆتەيدۇ. م:

«چۆگۈن ئالساڭ چەپچەكلىكنى ئال، خوتۇن ئالساڭ ئەمچەكلىكنى».

چەن: قىياس، مۆلچەر، بەلگە. بىرەر نەرسىنىڭ ئازكۆپلۈكى ۋە باشقا جەھەتتىكى مىقدارىنى بىر قۇر قاراپ چىقىپ ئايرىشنى «كۆز چەندە ئايرىش» دەيدۇ. بىرەر نەرسىگە بىرەر نىشان ـ بەلگە قىلىپ قويۇشنى «چەن سېلىپ قويۇش» دەيدۇ. ۋەكىللىك سالاھىيىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن مەيدىسىگە تاقىۋالىدىغان پەتتە (بەلگە) نىمۇ «چەن» دەيدۇ.

چەنلىمەك: قارىغا ئال-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ماق، نىشانلىماق. م:

بـۇ بىر پاي ئوقنى ئوبدان چەنلەپ ئات!

چەندەك: بىرەر نەرسىنى تەڭ بۆلەكلەرگە ئايرىش ئۈچۈن ياغاچتىن ياسالغان ئۆلچەملىك گەز. ئۇنىڭغا قىناق (بەلگە) سېلىنغان بولىدۇ.

چەلكەش: نۆۋەت، ئىلـگىرى ـ كېيىن، ئالدى ـ ئارـقىسى، نۆۋەت ئورنى ۋە تەرتىـپىنى يەڭگۈشلەش، ئالماشتۇـرۇش. م:

ئۆتكەن قېتىم سىزنىڭ بىردـگىزنى بالدۇر سوغاردۇق، ئەمدى باشقىلارنىڭ بىردىن باشلايمىز. چەلكەش قىلمىساق خەقنىڭ پىكرى چىقىدۇ.

هېلى ئالدىغا، هېلى كەينىگە گەپ قىلىدىغان، گېپى چەلكەش ئاـدەمكەن بۇ!

چەمەك: تۇرگىسىنى ئىـلىپ قويىدىغانغا ئىشلىتىدىغان ئاچا. بەزى جايلاردا «چۆمەك» ياكى «چۆگىمەك» دەپ تەلەپـپۇز قىلىدۇ. قول-پۇتنىڭ چىـمچىلىقىنىمۇ «چەمەك قول»، «چەمەك پۇت»، «قولۇمنىڭ چەمىكى» ... دەيدۇ.

چەللە: ئاپتاپتىن، قار ـ يامغۇردىن دالدىلىنىش ئۈچۈن ئۆيـنىڭ ئالدىغا ياسىلىدىغان سايىلىق، لاپاس. قوغۇنلۇق ۋە باشقا زىرائەتلەرنى بېقىشقا ياـسالغان كەپىنىمۇ «چەللە ـ باـراڭ» دەيدۇ.

قوروق داۋراڭ سېلىش، قوروق پو ئېتىشنى «چەللىدە ئات چاپتۇرۇش» دەپ مەسخىرە قىلىدۇ.

چەلەنگۈش: گادىرماچ، باش ـ ئايىغىنى ئايرىماق تەس. م:

ناھايىتى چەلەنگۈش بىر ئىشقا ئارىلىشىپ قالدىم.

چا: («چاھ» تىن كەلـگەن — ئورەك، زىندان، چوڭقۇر) قوقىنىدىن ئايرىلمىـغان بۇغداي، پاكىز ئادالانمىـغان ئارپا ـ بۇغداي دانلىرى، بۇغداي ـ ئارپا قوقىنى. «بۇغـداينى چادىن ئايرىۋالدۇق» دېـيىلىدۇ. ئۆي قۇشلىرىغا بېـرىش ئۈچۈن ئايرىپ قويۇلغانـلىرىنى «چا ـ چاقماق» دەيدۇ.

چام: مەلۇم ئۆلچەم بوـيىچە ئايرىلغان ئىش ئورنى. ۋەـزىپە قىلىپ بۆلۈپ بېرىلگەن ئەمگەك، ئېرىق ـ ئۆستەڭ چېـپىش، يول ـ توغان ياساش،

تام - سېپىل سوقۇش، تاش
يىغىش قاتارلىقلاردا ئىشلەمچى
(ھاشار) لەرگە بۆلۈپ بېرىلگەن
ۋەزىپە، مەلۇم دائىرىدىكى ئو-
رۇن. «چامىغا ئىشلىمەك»،
«چامنى تۈگەتمەك» دېيىلىدۇ.

چارا: ياغاچ قاچىنىڭ بىر
خىلى، ئوتتۇرا ھەجىملىك ئا-
ياق. چاچاقتىن چوڭراق بولى-
دۇ. م:

*ئۇ بازاردا ئاياق، چارا - چا-
چاقلىرىنى دەستىلەپ تىزىپ قويغانى-
دى.*

چاسۇ (چاسا): يولىنىڭ
كېسىشكەن ئېغىزى، تۆت بەن-
دەر، بازار - رەستە. م:

*«ئىبغىلدا ھاگىرغان ئېشەك،
چاسۇدا ھاگىرسا ھېساب».*

چاسا: تۆت بۇرجەك،
تۆت چاسا، كۋادرات. ياغاچنى
يونۇپ، قىر چىقىرىپ تۆت
تەرەپلىك قىلىشنى «چاسى-
لاش»، «چاسا قىلىپ تەييار-
لاش» دەيدۇ. بەزى كىشىلەر-
نىڭ يۈز شەكلىگە قاراپ «چاسا
يۈز» دەپ تەسۋىرلەيدۇ.

چايلىق: يەرلىك دورا -
دەرمەكلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ،
تەڭشەپ تەييارلانغان دورا چاي.
ئۇ ئىستېمال قىلغۇچىلارنىڭ
تەبىئىتى ۋە ئېھتىياجىغا ئاسا-
سەن ھەر خىل تەڭشىلىدۇ.
ھەر خىل تەركىبلەر بويىچە
ئىش قوشۇپ تەييارلىنىدۇ.

چاگان سالماق (تاغ شې-
ۋىسى): ۋاراڭ-چۇرۇڭ قىلى-
ماق، ۋارقىراپ-جارقىراپ
سۆزلىمەك مەنىسىدە. «ۋارقى-
رىماڭ»، «چۇقان سالماڭ»
دېگەننى «چاگان سايلاپ كەت-
مەڭ» دەيدۇ.

چاقما: مەخسۇس تەييار-
لاپ پىشۇرۇلغان كالا ۋە قوتازلا-
رنىڭ كاللا-پاچىقى، ئۇنى
«كاللا-پاچاق» مۇ دەيدۇ. ئۇنى
كاللىنىڭ چىش ۋە سۆڭەكلى-
رىنى چېقىپ چىقىرىپ تەييار-
لىغاچقا، «چاقما» دەپ ئاتى-
غان. م:

*«كاللىنىمۇ يېمە، چىشىنىمۇ
چاقما».*

سۇ دولقۇنى ئۇرۇپ (چې-
قىپ) گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەن
جايىنىمۇ ۋە شۇنداق جاينىڭ
ئالدىغا ياسالغان تاش، ياغاچ
توسمىنىمۇ «چاقما» دەيدۇ.

چالامچى: جېسەكچى،
بۇرۇنقى چاغلاردا كېچىسى مە-
ھەللە - يۇرتنى ئوغرى - يالغا-
دىن ساقلاش ئۈچۈن ئەتراپنى

ئارىلايدىغان (چارلايدىغان) ئا-
دەم.

چالۇ (چالا): لەڭمەن

ئاش سۇزىدىغان ساپلىق ئەس-
ۋاب، سۆگەت-تال چىۋىقلىرىدا
توقۇلىدۇ. هازىر سىمدا توقۇ-
لۇپ ئىشلىتىلىۋاتىدۇ. خوتەن-
دىن باشقا جايلاردا «چويلا»
دەيدۇ، ئەهمىيەتسىز گەپ-
سۆزلەرنى «چالۇدا توختىماس
گەپ» دەپ مەسخىرە قىلىدۇ.

خ

خا (خە): ئۆينىڭ ئۆگ-
زىسىنى ياپىدىغان بالا ياغاچىنىڭ
ئۇچى قويۇلىدىغان لىم. ئۇ
ئۆي ئۆگزىسىنىڭ مەركىزىگە
قويۇلىدۇ. م:

ئۆينى سەل - پەل چوڭراق
سالغانكەنمىز، بالا تامغا ئىلمەي ئوت-
تۇرىغا خا تارتىشقا توغرا كەلدى.

سارايلىرى بەك كاتتا،
ئوتتۇرىدىن خەلەملا.
يۇمشاق باش كۆرۈپ بىزنى،
بوزەك ئېتىپ سەلەملا؟

خاي (خاهى): خالاش،
خاهىش، مايىل. م:

ئېگىز - ئېگىز تاغ باشىدىن،
سىرلىدىم تۇزگە.
قىزىل گۈلنىڭ كامالچىسىدەك،
ئېگىلدىم سىزگە.

خاهى بىلىڭ، خاهى بىلمەڭ،
مەن كۆيدۇم سىزگە.
ئوتىڭىزدا ئۆلۈپ كەتسەم،
ئۇۋالىم سىزگە.

خايناخەي: توساتتىن، هېچ
سەۋەبسىزلا، قاراپ تۇرۇپلا.
م:

شۇنچە ئادەمنىڭ ئارىسىدا
خەيناخەي تىل سالغىنىڭىز نېمىسى؟
خەقنىڭ قىزىنى خەيناخەي
تىللاپ، ئۇرۇپ خارلىسىڭىز ئۆزىڭىزگە
ياخشى ئەمەس.

خارەت: ياغاچچى، ياغاچ-
تىن هەر خىل جابدۇق ياساش
كەسپى بىلەن شۇغۇللانغۇچى،
هۇنەر ئىگىسى. م:

«خارەت، قىلغان ئىشى هايەت»

خان: گۈما، قاغىلىق

قاتارلىق ناھىيىلەردە ئەر كىشى-
لەر ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇپ
چاقىرىدىغان ھۆرمەت سۆ- زى.
«خان» يۇقىرى مەرتىۋىلىك،
ئىمتىيازلىق تەبىقىدىكىلەرنىڭ
نەسەب ئەمەل ئاتالغۇسى بو-
لۇپ، ھازىر ئاياللارنىڭ ئىسمى-
نىڭ ئاخىرىغا ئۇلاپ ئىيتىلىش
ئارقىلىق جىنسىنى ئىپادىلەي-
دۇ. ئەمما گۇما، قاغىلىق تە-
ۋەلىرىدە بارلىق ئەرلەرنىڭ
ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «خان» نى
قوشۇپ چاقىرىدۇ. م:
سۇلتان ئابدۇرېشىتخان، ئاب-
دۇراخمانخان، مجىتخان، ئابدۇللا-
خان، بەختىخان، تاجىخان...
دېگەندەك.

خامتاراج: ئاجىز- كۈچ-
سىز كىشىلەرگە سەدىقە ئورنىدا
پارچىلاپ ئۈلەشتۈرۈپ بېرىلى-
دىغان گۆش. م:
ناھايىتىمۇ سىمىز قوي ئىدى،
يۈت ئىتىپ قايتىكەن، ئۆلتۈرۈپ مە-
ھەللىدىكىلەرگە خامتاراج قىلىپ بې-
رىۋەتتىم.

خامپا: تۆگمەن تېشىدا
يومشاپ چۈشكەن ئۇننى جۇغ-
لايدىغان ساندۇق. مەجازىي مە-
نىلەردە: ئۆزىنى چاغلىماي تە-
ۋەككۇل قىلىشقا ئامراق كىشى-
لەرنى «خامپىغا سەكرەپتۇ»
دەپ تەنە قىلىدۇ. م:
ئالدىراپ خامپىغا سەكرىمەڭ،
بىر ئىشنى قىلغاندا ئاقىۋىتىنى ئوي-
لاپراق قىلغۇلۇق.

سەكرەپ چۈشتۈم خامپىغا،
ئۇننى ئۈستۈم خالتىغا.
باشتا بىلسەم كۆيمەستىم،
سەندەك ئەقلى كالتىغا.

خام: بۆز، ماتا؛ پىشمى-
غان تائام، پىشمىغان يەل - يې-
مىش. م:
ھەي باراتۋاي - باراتۋاي،
خام چاپانى ياراتماي،
چەكمەن چاپان تاپالماي،
توڭلاپ قالغان باراتۋاي.

يەل تۇرۇپ ئۆلسۇن دېگەندەك،
خام كۆمەچ بەرگەن سەتەڭ.
ئانىسى سەكراتتا ياتسا،
قېشىنى تەرگەن سەتەڭ.

ئۆستەڭ بويىدا ياتىپ،
خام تاماكۇنى تاتىپ.
مەن بۇ يەردە ماي تاتىپ،
سەن يۇرەمسەن ھال تاتىپ؟

خامخاتىلا: چالا پىشقان،
پىشار - پىشماس... م:
ئوت ئۆچۈپ قالاي دېگەندە
ناننى كۆمگەن ئىكەنمىز، ئالدىراش-

www.uyghurkitap.com

چىلنقتا پىشار ـ پىشماس بەپلام ئېر-
تىزلىققا ماگدۇۋق.

ئەتكەنمىدىك ئاتلا،
پىشمىغان ـــ خام خاتىلا،
باشتا كەتكەن ئۆزەڭدىن،
مەيدەڭنى بوش تاتلا.

خام خەسە: زاۋۇتتا توقۇلغان بوياقسىز قوپال رەخت (خەسە). ئاۋاملار خەسە رەختىنى «ئاق خەسە»، «سۈت خەسە»، «خام خەسە» دەپ ئۈچ تۈرگە ئايرىپ پەرقلەندۈرۈش ئارقىلىق، ئۇنىڭ سۈپىتىنى باھالايدۇ. خام خەسە ئۈچىنچى دەرىجىدە تۇرىدۇ. م:

خام خەسنى كېيگۈم يوق،
سۈت خەسىدىن ئەپ بېرىڭ.
غەيرى بىلەن مەيلىم يوق.
ئۆز يارىمنى تەپ بېرىڭ.

خام قەغەز: «خوتەن قەغەزى» نامى بىلەن شۆھرەتلىنىۋاتقان قەغەزنى يەرلىكلەر «خام قەغەز» دەپ، ئىلمىي يازمىلاردا «ئەۋرىشىم قەغەز» دەپ ئاتايدۇ. بۇ قەغەزنىڭ «خام قەغەز» دەپ ئاتىلىشى ئۇنىڭ «خام»لىقىدىن ئەمەس بەلكى، قەغەز بوتقىسى قېلىپقا تارتىلغان ئەستەرلىك خام ئۈستىگە تەكشى يېيىدتىلىپ تەييارلىنىدىغانلىقىدىن كېلىپ چىققان. تەۋەررۇك مەدەنىيەت مىراسلىرىمىز ـــ كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى مۇشۇ قەغەزگە يېزىلىپ، بىزگىچە يېتىپ كېلەلىگەن. خام قەغەز ھازىرمۇ ياسىلىپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىنى زاۋۇت قەغەزى ئىگىلىدى. خام قەغەزنى دوپپىغا پىلتە قىلىش، دورا ـ دەرمەك تۈگۈشكە ئىشلىتىدىغان بولدى. كىشىلەر زاۋۇت قەغىزى بىلەن خام قەغەزنى پەرقلەندۈرۈش يۈزىسىدىن باشقا قەغەزلەرنى «سۈت قەغىزى» دەپ ئاتىشىدۇ.

خالىزىن: ئۇنتۇپ قېلىش (زېھنىدىن خالىي قىلىش)، ئەستىن كۆتۈرۈلۈپ قالماق، بىخۇد بولماق. م:

ئاپلا، خالىزىن بويتىمەن،
كەچتە كىنوغا كىرمەكچى بولۇپ
كېلىشكەنتۇق، بارمايتىمەن.

خالىزىن بولدۇڭمۇ يارىم،
كەلمەدىڭ كەلمەك بولۇپ.
سەن بولۇپ قالدىڭ قاچاندىن،
ۋەدىسى ئىلمەك بولۇپ؟

خاۋالەت: خىرە ـ شىرە، ئۇيقۇ، غەپلەت. م:

خاۋالەت باسقاندەك ئىش بولدى، ئەتكەننىڭياقى قىشىدىن قوپماي ئولتۇرغانتىم، تالاغا چىقىپ كىرگۈچە نەپەستىن قاپتۇ ئەمەسمۇ؟

خاۋالەت ئۇيقۇدا ياتسام،
ئېتىڭنى قامچىلاپ ئۆتتۈڭ.
گېپىڭمۇ يوق، سۆزۈڭمۇ يوق،
يۈرەككە دەرد سېلىپ ئۆتتۈڭ.

خامۇت: هارۋا جابدۇقى، ئۇ ئاتنىڭ بويىنغا سېلىنىدۇ. م:

ئاتنىڭ بويىنى يامان چاغدا خامۇت يالاپ زىدە قىلىۋېتىپتۇ. ئەمدى قانداق قىلارمىز؟

ئاتنىڭ بويىندا خامۇت،
ئالاي دېسەم كىشنەيدۇ.
ئاران كەلگەن بۇ يارىم،
سۆيەي دېسەم چىشلەيدۇ.

خەتى: ئېسى، كۆڭۈل خاتىرىسى، يادى. م:

شۇ چاغدىكى ئىشلار ھېلىقەدەك خەتىمدىن چىقمايدۇ.

بىگىئىرىققا — تەتىگە،
بېرىپ كەلدىم پەيتىگە.
بىز نېمىشقا كەلمەيمىز،
قارا كۆزنىڭ خەتىگە؟

خەتلىمەك: يازماق، تىزىملىماق، خاتىرىلىمەك. م:

مېنىڭ ئېتىمنىمۇ خەتلەپ قويارسىز، تىزىملىكتىن ئېتىم چۈشۈپ قالسا بولماس.

يارنىڭ ئېتى خەتلەگلىگ،
چوڭ دەپتەرگە — تىزىمغا.
تاپالمايسىز سەۋەنلىك،
چۈشىسگىزمۇ ئىزىمغا.

خەتچى: باشقىلارنىڭ خەت - چەكلىرىنى يېزىپ بېرىشنى مۇقىم كەسىپ قىلغان كىشى. بۇرۇنقى چاغلاردا ساۋاتلىق كىشىلەر بەكمۇ ئاز بولغاچقا، خەت - ئالاقە، دۇئايى-سالام يازدۇرىدىغان ھاجەتمەنلەر خەت يازالايدىغان كىشىلەرنى ئىزدەپ نە - نەلەرگە باراتتى. خەتچىلىك كەسپىنىڭ بازىرى ئىتتىك ئىدى. مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئېشىپ بېرىشى بەلەن ساۋاتسىزلار ئازايدى، بۇ خىل كەسىپ ئىستېمالدىن قالدى... م:

بىر «سالامنامە» دە مۇنداق يېزىلغان:

خەتچى موللام يېزىپ بەرسە،
سالام خېتىمنى.
ئاشۇ خەتتە بايان قىلسا،
مۇھەببىتىمنى.
مەيلى بولسا يوقلاپ كەلسە،
مەندەك يېتىمنى.
يارغا بېرىپ كۆرستەردىم،
يۈرەك قېتىمنى.

خەشەك: ئالتۇن كانلىرىدىن قېزىپ چىقىرىلغان شېغىل، ئۇششاق تاش؛ ئۇۋاق ھەم بەتتەم ئۆرۈكنىمۇ «خە-

www.uyghurkitap.com

شەك ئۆرۈك» دەيدۇ. م:

ئارقا سايدىن كان ئېچىپ،
خەشەك تاسقاپ قول تالدى.
ئالتۇندەك تۇماق يارنىڭ،
ئېرى ئۆلەپ، تۇل قالدى.

خەشەك ئۆرۈك بېمىسلە،
قاماپ قالار چىشلىرى.
يۈرىكىمنى خۇن قىلدى،
ئاخشام قىلغان ئىشلىرى.

خىرىت: رەخت؛ ئىشلىتىشكە تەقلەپ قويغان ئەشيا.

م:

خىرىتنى ياخشى تالليالماي-
سىز، بولمىسا تىكىلىشى بوپتىكەن.
خىرىتنى كېسىپ بۇزدى،
ناسالقى ھۇنەرۋەنلەر.
يارنى كۆڭلىدى مەندىن،
بىپتايىن ئۆلەرمەنلەر.

خىپچا: مېۋىلىك دەلدەرەخلەرنى ئۆلاغ قىلىشتىكى بىر خىل تېخنىكىلىق ئاتالما (بەزى رايونلاردا «غىپچا» دەيدۇ). مېۋىلىك دەرەخلەرگە ئەلا سورتلارنى ئۆلاشنىڭ بىر نەچچە خىل ئۇلاش ئۇسۇلى بولۇپ، «خىپچا ئۆلاغ» دا ئالدى بىلەن مېۋىگە كىرگەن دەرەختىن ئۆلاغ قىلىشقا باب كېلىدىغان پىشقان شۇڭ (نوتا) تەييارلىنىدۇ. ئاندىن كېيىن ئۆلاناماقچى بولغان دەرەخ غولدىنى مۇۋاپىق جايدىن كېسىپ تاشلاپ، كېسىلگەن يۈزلۈكتىن يېرىق چىقىرىپ، يېرىققا تەييارلانغان نوتىنى كىرگۈزۈپ (نوتىنى قەلەمچە قىلىپ)، ئۇستىدىن مەھكەملەپ تېڭىپ قويىدۇ. مانا بۇ نوتا «خىپچا» دېيىلىپ، ئۆلاش ئۇسۇلى بولسا «خىپچا ئۆلاغ» ئاتىلىدۇ.

م:

سىزنىڭ ھىلىقى ياغلىق ئۆرۈ-
كىڭىزدىن خىپچا كېسىۋالسام بولار-
مۇ؟

كۆز ئۆلىغى قىلغاندىن، خىپچا
ئۆلاغ قىلسا ياخشىكەن.

بۇلتۇر سالغان كۆچەتنى،
خىپچىلىماي، كۆز قويىدۇك.
سەندە نۇقسان يوقمىدى،
ماڭغىلا سۆز قويىدۇك.

خىپچاق: ئىخچام، چاققان، يىغىنچاق: م:

بۇ ناھايىتى خىپچاق سىلىنغان
ئۆيكەن، مەن ئۆي سالغاندا مۇشۇن-
داق خىپچاق ئۆيدىن بىرنى سالسام
بولغۇدەك.

مىنىڭ لابدۇلقىم باشقا،
سىنىڭ خىپچاقلىقىڭ باشقا.
كۆڭلىڭنىڭ رايى دەپ يارىم،

گۆھەرنى ئۈرمىغىن تاشقا.

خىپچىنماق: يۆگەنمەك، كىيىمگە چىڭ ئورىلىپ ئۆزىنى شامالدىن دالدا قىلماق. م:

خىپچىنىپراق ئولتۇرۇۋېلىڭ، بولمىسا، ئۇزاق يولدا شامال تېگىپ زۇكامداپ قالىسىز.

يوتقىنىڭنى خىپچىپ يات،
ئىشىك تەرەپكە قىچىپ يات.
ئەلياتقۇدا مەن باراي،
كۆزنى يوغان ئېچىپ يات.

خوتەك: ئېشەكنىڭ بالىسى — تەخەي. خوتەكنى چاقىرغاندا «خوت... خوت» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ. م:

پۇتنى ئېلىپ كۆتەككە،
مىنىۋالدىم خوتەككە.
ئىشىنىپ زىيان تارتتىم،
سەندەك گېپى مۇتەككە.

خولۇپ: ئازادە، قىياستىن يوغان (ئابيۇمى)؛ تاماق ئىچكەندىكى ئاۋاز. م:

بۇ ئۆتۈك پۇتۇمغا خولۇپ كېلىپ قالدى.

خولۇپلاتماي ئىچكىلى بولمامدۇ ئاش دېگەننى؟

پۇتۇم كىچىك، مەسەم يوغان،
خولۇپ كېلەرمۇ؟
مەسە كىيىپ تويغا بارسام،
ئەللە كۈلەرمۇ؟

خىللاندۇ: باشقىلاردىن ئېشىپ قالغان، ياراتمىغان، شاللىنىپ قالغان نەرسە. مەجازىي مەنىدە: ھېچكىم ياراتمىغان، ئەر ياكى خوتۇن چىقمىغان، بىشى تاق ئادەم. م:

ئەتىگەنراق ئۆيدىن چىقماي؟ بالدۇر كەلگەنلەر ياخشىسىنى ئىلغاپ ئەكېتىپتۇ. بىزگە ياپا خىللاندۇسى قاپتۇ، مانا!

ئىبغىزلىرىنى چاپقاپراق گەپ قىلىسلا، نەدىكى بىر خىللاندۇنى سايە قىلمىسلىمۇ ئەر تېپىلىپ قالار؟

خۇن: قان؛ جىنسىي ئەزادىن چىققان مەنىي، ئاياللارنىڭ ھەيزدار مەزگىلىدىكى بۇزۇق قانىمۇ «قىزىل خۇن كەلدى»، «ئاق خۇن تەگدى» دەيدۇ. م:

ئادەمنىڭ خۇنىغا كەلسىمۇ، ياخشى ئاتتىن بىرنى ئالامىنا؟!

بىچارە ياخشى مەزلۇمتى، خۇن كېسىلى بىلەن ئۆلۈپ كەتتى.

تېۋىپ ئاخۇنۇم، خۇن تۇتالمايدىغان خاپىلىققا قالدىم، ئۇنىڭ بىر داۋاسى تېپىلارمىكىن دەپ قاشلىرىڭغا كەلدىم.

خۇناۋېتىش: سەۋر قىلىش، بىر مەزگىل تاقەت قى-

لىپ ساقلاش، نەپسى شەھۋىتى-
نى بېسىۋېلىش. م:
*بالا تېخى كىچىك، ھەرقايسى-
لىرىنىڭ تەڭلىكىگە چىدىماي بال-
دۇرراق توينى قىلىپ بېرىۋەتتۇق.
بىر مەزگىل خۇناۋىيىتىشىپ بىرەلا.*

خون: دەستە، بىر دەستە
نان، مەزە. ئادەتتە بىر دەستە
(داستىخان قىلىپ يۆگەلگەن)
بىر خون دېيىلىدۇ. بىر خون
نان ئۈچتىن ئون بىرگىچە بول-
غان تاق سانلار بويىچە تەييارلى-
نىدۇ. م:
*بۇ يىل بارائەتتە ئون خون
داستىخان تەييارلىغانتىم، چاي ئىچ-
كۈزىدىغانلار جىق بولغاچقا يەتكۈ-
زەلمىدىم.*

خونچا (خونچاياق): يا-
غاچتىن قىرىپ ياسالغان تەخ-
سە. ھازىرمۇ بەزى ئۆيلەردە ئە-
تىۋارلىنىپ ساقلانماقتا. م:
*خونچاياققا ئالما تىزدىم،
چىن ئاياققا ساڭزىنى.
ھېيتلىقىمغا ئەپ بىرىڭ يار،
قوش قەۋەت ئايخاگزىنى.*

خوندەك: باشقا ئۆرۈك-
لەردىن بالدۇر پىشىدىغان ئۆ-
رۈك. ئۇنىڭ «توكلۇك خون-
دەك»، «ياغلىق خوندەك» دې-
گەن تۈرلىرى بار. م:
*ياغلىقىمنىڭ ئۇچىغا،
توگۇۋالاي خوندەكنى.
ئون سەككىز مىڭ ئالەمدىن،
تاپالمايسىز مەندەكنى.*

خۇسۇمەت: گىنە ـ ئادا-
ۋەت، قورساقتىكى مۇرام ـ
غۇم. م:
*ئۆتكەندە سەل ـ پەل قىزىرى-
شىپ قالغانىنىڭ خۇسۇمىتىنى ھېلى-
غىچە قىلىپ يۈرەمسىز؟
بۇ ئادەمنىڭ ئاداۋىتى ئەجەپ
قاتتىق دەڭلا؟
قولۇڭدىكى ئۈزۈكىنىڭ،
كۆزىدىكى ئالماسمۇ؟
ماڭا قىلغان خۇسۇمەت،
كىيىن ئۆزەڭگە يانماسمۇ؟*

خۇق: تەھدىت، باشقىلار
تەرىپىدىن سېلىنغان قورقاق.
م:
*سىزنىڭ خۇق تەڭلىگىنى-
گىزدىن قورقىلى كىچىك بالىمدىم،
بوشراق خۇق تەڭلەڭ!*

خام قىش: كېسەك، پى-
شۇرۇلمىغان خىش. م:
*ئىلگىرى خام قىش بىلەن
سالغان ئۆيگىمۇ، ھۆكۈمەت تەكشۈ-
رۈشكە ئادەم قويغان ئىدى. ھازىر
بولسا پىششىق قىش بىلەن سېلىشقا
گەپ قىلمىدى.*

خام قش ئۆينىڭ تېمىنى،
گەنجى بىلەن ئاقلايمەن.
يارنىڭ قىلغان گېپىنى،
يادىمدا چىڭ ساقلايمەن.

خال (خالىجاي): تەرەتخانا، بەزى شېۋىلەردە «ئىستراخانە»، «پوقلاقخانا»، «بەدەرەپخانا» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

ئاغزىغا ئىككى تاختاي قويسا،
خالا بولىدىغان نېمكەن ئۇ.

خىپايماق: ھۆرپەيمەك، جۇۋىسىنى تەتۈر كىيىپ كاجلىق قىلماق. مىجەزى جۇدۇن، ھەدېسىلا مۇشت كۆتۈرگىلى تەييار تۇرماق. م:

خەق بىر ئېغىز سۆزلەپ بولغىچە خىپايساڭ ئەشۇنداق جېدەل چىقمامدۇ؟ ئىشتا سالماق بول، خەقنىڭ سۆزىنى ئاڭلىماي جېدەل قىلغىنىڭنىڭ نېمە پايدىسى؟

خاپا بولماق: ئىزا تارتماق، بىراۋدىن خىجىل بولماق. خوتەندىن باشقا رايونلاردا بۇ سۆز «رەنجىپ قالماق»، «كۆڭلى ئاغرىماق» مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ. م:

— قېشىڭىزغا كەلگىلى خېلى بولدى. خاپا بولۇپ گېپىمنى دېيەلمەي قالدىم...

— يا بىز يات ئادەم بولمىساق، نېمىشقا خاپا بولاتتىڭىز؟ قورۇنماڭ، ئازادە ئولتۇرۇڭ.

خوخا: ئېتىز - ئېرىق بويلىرىدا، ئۇنۇمسىز يەرلەردە ئۆسىدىغان ئېگىز بويلۇق ئوت. خوخىنىڭ ياپرىقى كەڭ، تىكەنلىك كېلىدۇ. سۆسۈن رەڭ گۈللەيدۇ. بۇ ئوتنى ئېشەكتىن باشقا ھايۋان يېمەيدۇ. م:

ئورماڭنى ئوراي دېسەم،
خوخا كىردى قولۇمغا.
سەندىن باشقىسى يوق دەپ،
چاقىرىپسەن تويۇڭغا.

خۇۋالاشماق: پىكىردە بىرلىككە كەلمەك، پۇتۇشمەك. بۇ سۆز قىز - يىگىتلەرنىڭ ئۆزئارا بىر - بىرىنى خالاپ مۇھەببەتلىشىشىگە نىسبەتەن ئىشلىتىلىدۇ. م:

مەن قاسىمكامنىڭ قىزى بىلەن خۇۋالاشتىم، تويىنى خامان تېپىندىن كېيىن قىلىدىغان بولدۇق.

يولنى ماڭدىم تۇز بىلەن،
خۇۋالاشتىم سىز بىلەن.
مېنىڭ كۆڭلۈم سىز بىلەن،
سىز يۈرۈپسىز كىم بىلەن.

خولا: قوپال، غودۇر - بۇدۇر، يونۇلمىغان ياغاچ. مەجازىي مەنىدە: قوپال، بەستى

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

قاملاشمىغان ئادەم. م:

*نەدىكى خولا ئوتۇنى ئىلىپ-
سىز، قانداق يارىمىز بۇنى؟
ۋاي خۇدايىمەي، جەيىنەكچە-
لىك قىز بالىنى بىر خولا ئادەمگە
بېرەمدىكەن؟*

ئۆرۈك قىقى گۈلاكەن،
مىنى دەيسىز بالىكەن.
مەندىن ئايرىلىپ بېرىپ،
تاپقىنىڭىز خولاكەن.

خېنىي: ئۇزاق مەزگىل تېرىلماي تاشلىنىپ قالغان، تاشتەك قېتىپ قالغان يەر. خوتەن ناھىيىسىدە «دامتۇ خېنىي» نامى بىلەن ئاتىلىدىغان يۇرت نامىرى بار. بۇ ئەسلىي «خانلىق يەر، خان يېرى» دىن ئۆزگەرگەن. م:

ئۆرۈق سالغان يەرلىرى،
كەتمەن ئۆتمەس خېنىمۇ؟
ئايدا، يىلدا بىر كەلسەڭ،
مېنىڭ كۆڭلۈم قېنىمۇ؟

خېخىيدەك: بۇغدىيەك، بوغۇز (گالدىكى تۇگۈن جاي). م:

قولى ناھايىتى كۈچلۈك نىمەكەن، خېخىيدىكىمنى بىر سىقىۋاپتى، تىنالماي قالدىم.

خوۋانى: ئۆرۈكنىڭ بىر خىلى. خوۋانى ئۆرۈكنىڭ قورۇتۇلغىنى «خوۋانى گۈلا» دېيىلىدۇ. م:

«بۇلتۇر يېدى خوۋانى، ئەمەدى چىقتى زوۋانى».

بەكمۇ ئوبدان قورۇپتۇ،
خوۋانىنىڭ گۈلىسى.
چوكانلىنى ئويناتقان،
ئوغاللىنىڭ پولىسى.

خىلك: بىلىپ تۇرۇپ بىلمەس، ئوقماس بولىۋالىدىغان ئادەم. ئۆزىنى ئوپراتمايدىغان ئادەمنىمۇ «مىجەزى خىلك ئادەم» دەيدۇ. م:

ئالەمنى سۇ بېسىپ كەتسىمۇ، ئوشۇقىغا چىقمايدىغان تازا بىر خىلك ئادەمكەن ئۇ. بېشىدا خەقلەر ئۇرۇشۇپ قولى سۇنۇپ، قاپاقلىرى يېرىلسىمۇ سورىساق، ئوقماس بولىۋالدى.

ئاياغ ئالسام بازاردىن،
خەقلەر ئۇنى «جىلك» دەيدۇ.
بىر چىرايلىق يار تۇتسام،
ئۇنى بەكمۇ «خىلك» دەيدۇ.

خىراجە: تېۋىپلارنىڭ ئىچ سۈرۈش ئۈچۈن بېرىدىغان بىر خىل دورىسى. ئۇيغۇر مىللىي تېبابىتىدە يىلدا بىرەر قېتىم ئۈچەي، ئاشقازاننى خىراج قىلىش سالامەتلىككە پايدىلىق

دەپ قارايدۇ. م:

ئەتىگەندە ئازراق خىراج دورى-سى ئىچكەن ئىدىم. مانا ئەمدى خا-لا ئىزدەپ كۆزۈم تېشىلەي دېدى.

خالاڭ-خۇتۇك: قۇۋۋەت-سىز، ناچار يېمەكلىك. م:

يېڭى تۇغۇتتىن قوپقان ئادەم-گە خالاڭ-خۇتۇك تاماق بېرىۋەرمە-گۈلۈك، بولمىسا يات ماغدۇرىغا كې-لەلمەيدۇ.

خامان تېپىن: خامان ئې-لىش مەزگىلى. م:

ئۆتكەن يىلى خامان تېپىندە
ئون چارەك بۇغداي قەرز بەرسەم،
هازىرغىچە قايتۇرۇپ بېرەي دېمىدى.
شۇڭا ئۆزەم تۇتۇپ كېلىشىم.

خىيالى: بىپەرۋا، چاتىقى يوق، پەرۋاسىز. م:

ئــاغزىمنىڭ بىر قات تېرىسى چۇشكىدەك بولۇپ سۆزلىسەم، خى-يالى ئولتۇرغىنىڭىز نېمىسى، مەن ئەتىدىن تامغا سۆزلىدىممۇ؟

خىت: ئېشەكنى مېڭىشقا ئۈندەيدىغان بۇيرۇق. م:

نــاهايىتمۇ كاج ئېشەككەن. «خــىت» دەپلا تۇرمىسا ماڭمايدى-كەن.

خوجۇن: يېزىقتا «خۇر-جۇن». ئىككى پايلىق، نەر-سە-كېرەك قاچىلايدىغان سەپەر خالتىسى. ئۇنى ئات - ئۇلاغقا ئــارتــقىلىمۇ، يەلكىگە تاشلاپ مــاڭــغــىلىمۇ بولىدۇ. ئۇنىڭ يــۇڭ يــىــپــتا توقۇلغانلىرىنى «قىل خوجۇن»، گىلەم نۇس-خىدا توقۇلغانلىرىنى «زىلچى خوجۇن»، پاختا يىپتا توقۇل-غانلىرىنى «بۆز خوجۇن» دەي-دۇ. م:

موللايى كاتىپ،
خوجۇننى ئارتىپ.
يامانلىغاق بويقاپلا،
قاچاندىن تارتىپ؟

خــۇي: تــونۇرنىڭ هاۋا-سى، تونۇردىكى ئوتنىڭ تەپتى-نى مۇۋاپىقلاشتۇرماق، مىجەز. م:

شاگىرتلىرىم، تونۇرغا قاراڭلار، ناننىڭ خۇيى ئۆتۈپ كەتمىسۇن.

نېمانچە خۇيىڭىز ئەسكى بوپ-قالدى؟ خۇيلىنىپلا يۈرۈيدىغان بو-لىۋالدىڭىز؟

تونۇرنىڭ خۇيى كەتسە،
ياققان نانلار تۇرمايدۇ.
يارىمنىڭ خۇيى ئەسكى،
ۋەدىسىگە تۇرمايدۇ.

خــېمىغا يانماق: ئاللى-قاچان پۈتۈشكەن ئىشنىڭ بۇ-زۇلۇشى، يېنىشىپ كەتمەك، يېنىۋالماق. م:

شۇنچە تەسلىكتە قۇراشتۇرغان
ئىش، بىر ئېغىز گەپ بىلەن خىمىغا
بىنىپ كەتتى، مانا!

خــودا: خــۇمار، ئادەتكە ئايلانغان مىجەز، «خوردا» دەپــمۇ تــەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئالدىنقى بوغۇمى تۆۋەنــدىــن يۇقىرىغا جاراڭلىق، كــېيىنكى بوغۇمى تۈز ۋە قىسقا (ئۇزۇك) ئېيتىلىدۇ. م:

نەشىنى تولا چېكىپ، خودا
بوپكەتكەن بەڭگىگە كەيىپ تەسىر
قىلالمايدۇ.
تازا ئەر خودىسى خوتۇنىمىكىنا
ئۇ، بىر ئايدا نەچچەيلەندىن ئاجرىـ
شىپ، نەچچەيلەنگە تېگىدىغان؟

خــاپــان: تۇرۇز (تارازا) نىڭ نەرسە سالىدىغان ساندۇقــچىسى. م:

بۇگۇن بازاردا تۇرۇزنىڭ خاپىـ
نى ھارۋىنىڭ ئالدىغا چۇشۇپ كېـ
تىپ سۇنۇپ كەتتى. شۇڭا ھېچقانـ
چە پۇل تاپالمىدىم.

چوڭ خاپانلىق تۇرۇزنىڭ،
قاسقىنى سىنىپ كەتتى.
ۋايا قىلمىغان ياردىن،
مەرىم بەك بىنىپ كەتتىم

خــاپــان كاللا: كاللىسى چوڭ. م:

ئۆزى بىر خاپان كاللا بولغان
بىلەن، ئەقلى چاغلىق ئادەمكەن.

سورۇندا دۇتار چالدى،
ماڭا دارىتىپ باللا.
مىنىڭكى خىلىممىتتى،
پۇلتاي كۆز، خاپان كاللا.

خــاشقاپاق (ھاشقاپاق): قاپاق پارچىسىغا كۆز ـ قاش، بۇرۇن، ئېغىز سىزىپ يۈزىگە تارتىدىغان نىقاب. مەجازىي مەنىدە: ياپما قاپاق ئادەم. م:

يۈزىمىزگە خاش قاپاق تارتىپ
بېرىپ، قىز باللىنى راسا بىر قورقۇتـ
مايلىما؟
ئەجەپمۇ سەت، ھاشقاپاق بىر
ئادەمكىنا بۇ!

خالۋاپ: گىلەم توقۇيدىغان ھۈنەرۋەن. م:

خــالــۋاپ دېگەن مۇكچىيىپ
ئولتۇرۇپ گىلەم توقۇيمىزكەن. ئەمـ
ما، شۇ گىلەمنى ئېپ ساتقانلار باي
بولىدىكەن دېسلە؟ ئۆيدە تۇزۇكرەك
بىرەر پارچە گىلەممۇ يوق.

گىلەم توقۇپ خالۋاپلار،
ئۆيىدە بىر گىلەم يوق.
يارىم كېلىمەن دەيدۇ،
باشلاي دېسەم ئۆيەم يوق.

خام تاسما: ئۆكۈز تېرىــسىدىن (ئەيلەنمىگەن تېرىــدىن) تىلىۋېلىنغان تىلماق. ئــۇنــىڭدىن كەمەر (بەلۋاغ)،

يۇگەنباغ ۋە ئېگەر-توقۇم جابـ
ـدۇقلىرىغا باغلانچى ياسايدۇ.
مەجازىي مەنىدە: بېلى بوش،
روھى چۈشكۈن، ئېزىلەڭگۈ.
بەزى شېۋىلەردە «لىڭتاسما»
دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

خام تاسمىدا تۆشتارتقۇ قىلـ
سام، پەقەت چىدىمىدى.

كەيمە چاچىنىڭ ئۇچىغا،
گويەك چەگكىنىڭ راسما؟
ئوچتۇرۇم بىگىت تۇرساق،
چاغلىدىڭمۇ خام تاسما.

خام تاما: ئەمەلگە ئاشـ
ـمايدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ
تەمە قىلىنغان ئىش. ئۇنىڭ
توققۇزى بىكار كېتىدىغان تەـ
ۋەككۇلچىلىك ئارزۇسى. م:

خام تاما بىلەن زەيكەش يەرنى
ئېلىپ، زىيانىنى يەتكۈچە تارتىپسىز.
ئەمدى بۇرنىڭىزغا سۇ كىيگەندۇ؟

كۆندۇرمىگەن تاي مىنىپ،
ئېگىز دۆڭگە چاپتىڭمۇ؟
خام تامانى جىق قىلىپ،
باشقا ئەلەم تاپتىڭمۇ؟

خەتنە: يەتتە ياشتىن
ئاشقان ئوغۇللارنىڭ زەكىرىنىڭ
ئۇچىدىكى تېرىنى كېسىپ ئېـ
ـلىۋېتىپ، سۈننەت قىلماقنى
خەتنە قىلىش دەيدۇ. بۇ كەـ
ـسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچىنى
«خەتنىكەش» دەپ ئاتايدۇ. باـ
ـلىلارنى خەتنە قىلىش باش باـ
ھاردا ۋە كەچ كۈزدە ئېلىپ بېـ
ـرىلىدۇ.

خاراۋان (خىراۋان):
ھەيۋەتلىك، ئېگىز، چوڭ. بۇ
كۆپىنچە دەل - دەرەخلەرنىڭ
قىياپىتىنى ئىپادىلەشتە قوللىـ
ـنىلىدۇ. م:

ئەجەپمۇ خاراۋان ئۆسكەن ياـ
ڭاقكىنا بۇ!

دەريانىڭ ئۇقاتىدا،
خىراۋان تېرەك بىزنىڭ.
سىزنىڭ كۆيمىگەن بىلەن،
كۆيىدۇ يۈرەك بىزنىڭ.

د

دورىمۇچۇق: دورامچى،
خەق نېمە قىلسا شۇنى قىلغۇـ
چى، مۇستەقىل ئىش قىلمايـ
ـدىغان تەقلىدچى. م:

سىز مايمۇن بولمىغاندىكىن،
دورىمۇچۇقلۇق قىلماي ئۇخچە بىر
ئىش قىلىپ باقامسىز؟

سودىگەرنىڭ ئالدىدىكى قە-
پەستە بىر شاتۇتى كۆردۈم، بەكمۇ
دورىمۇچۇقكەن. ئىگىسى نېمە دېسە
شۇنى دوراپ سايرايدىكەن.

ئەتىگەندە سايرايدۇ،
تال بوستاندا تومۇچۇق.
سەھرادىن بىر يار تۇتسام،
چىقىپ قالدى دورىمۇچۇق.

دوملىماق: زورمۇزور تە-
ڭىلمەك، ناپەسەنت نەرسىنى
خەققە تاڭماق، تەڭلەپ بولۇپ
بەرمىگەن نەرسە. م:

«ئۆتمەس ماتا، دوملاپ ساتا».
ئەتىۋارلىق ئۇ نەرسىڭىزنى
دوملاۋەرمىڭا ئادەمگە، تېپىلماسىنىڭ
خورمىسىدەك قىلىپ كەتتىڭىز.

قىرىم مەسە تىكتىڭمۇ،
بېيلىرىنى مومىلماي.
سىڭلىسىنى بەرسىكەن،
ئاچىسىنى دوملىماي.

دومبا: پاكار بوي، يو-
غان قورساقلىق مىس چۆگۈن.
چۆگۈننىڭ قاپاق چۆگۈن، چاي
چۆگۈن، چىلاپچا (مەخسۇس
مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىش-
كە ئىشلىتىدىغىنى) قاتارلىق
تۈرلىرى بولۇپ، شەكلى ۋە
ئىشلىتىلىش ئورنى بىر-بىرى-
گە ئوخشىمايدۇ. دومبا قول
يۇيۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. م:

سۇ تەڭشىدىم دومبىغا،
يۇيۇۋالغىن قولۇڭنى.
ئەمدى ساڭا مەيلىم يوق،
تېپىۋالغىن يولۇڭنى.

دۈت: تۇتۇن، تاماكا ئى-
سى. م:

بېنى بېتىپ، دۈت چىقىرىپ،
تەرىڭ ئىسلاشتى.
تالىپىڭنىڭ كاجلىقىدىن،
بەختىڭ قىسلاشتى.

دۈمبال: تاياق، مۇشت،
تېپىك. م:

ئۆز گەپ ئاڭلىمىسىڭىز دۈمبال
يەيسىز باكا؟

ئۆز گېپىڭ يوق قاچانغىچە،
ماڭا دەيدىغان.
باكار قالغان چولام بارمۇ،
دۈمبال يەيدىغان.

دۈمباللىماق: ئۇرماق،
كالتەكلىمەك، دۈمبىسىگە
مۇشتلىماق. م:

بۇ ئوغرىنى دۈمبالاۋېرىپ،
ئۆلتۈرۈپ قويماڭ يەنە.

خوتۇن بولغان گۇناھقا، كالا
دۈمباللىغاندەك دۈمبالاۋېرەملا.

دوغىلارنىڭ كەسپى شۇ،
بابىنى كۆرسە دوغىلىماق.

www.uyghurkitap.com

يۇقسۇللارغا ئاۋاڭ سېلىپ،
بىرەلمىسە دۇمباللىماق.

دومسايغاق: ھە دېسە خۈيلىنىپ چىرايىنى تۈرىۋالىدىغان كىشى. م:

قارچۇغام بار بەك ئالغۇر،
چۆلدە ئۆردەك قوشلايدۇ.
بىر يارىم بار دومسايغاق،
تۇمشۇقىنى ئۇچلايدۇ.

دومسايماق: چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ ئېسىلمەك، رەنجىمەك، نازلانغان قىياپەت، باتىنماق. م:

— قاپىقىڭىز چۈشۈپ دومسىيىپ قاپسىز، نېمە بولدى.
— دومسايسام دومسايدىم،
سىزنىڭ نېمە چاتىقىڭىز!

كېپىك ئاتقىلى تاغقا چىقىپ،
ئىچتىم نان بىلەن قايماق.
يار تۇتسام تاغ قىزىدىن،
خۈيى ئەجەپ دومسايماق.

دۈشە: ئوتياش-كۆكتات توغرايدىغان كىندىكى بار كاساڭ شەكىللىك ياغاچ قاچا، مەزمۇت ياغاچتىن ياسالغان يۇمىلاق توغراش تاختىسى. قاسساپلارنىڭ گۆش چاناپ، گۆش پارچىلايدىغان كۆتىكى. م:

پىياز چاناپ، گۆش توغراپ،
دۈشەم بىرىلىپ كەتتى.

يارنىڭ كۆڭلى نېمىشقا،
خەققە بىرىلىپ كەتتى.

دۆش: ئېتىزنىڭ سۇ چىقمايدىغان يېرى، لاي چۆشۈپ ئېگىزلەپ قالغان يەر. م:

ئېتىزنىڭ دۆشىنى ئېلىپ بولۇپ ئاندىن ئۇرۇق سالايلى.

ئاخشاملىقتا ئايدىڭدا،
ئېتىز قىرلاپ دۆش چاپتىم.
يارىم چىقماي ئۆيىدىن،
ئۆگزىسىگە تاش ئاتتىم.

دوغاپ: قېتىق بىلەن مۇز ئارىلاشتۇرۇپ ياسىلىدىغان سوغۇق ئىچىملىك؛ دەرياغا كەلكۈن كەلگەن مەزگىلدە لاي-لاتقا ئارىلاش كەلگەن سۇنىمۇ «دوغاپ سۇ» دەيدۇ. م:

يارىم ئىچىپ دوغاپنى،
يۈرىكىنى سەگىتسۇن.
كۆڭلى بولسا بىزلىگە،
گەپنى بوشراق ئەگىتسۇن.

كەلكۈن سۈيى دوغاپ سۇ،
ئېتىزغا لاي تاشلارمۇ؟
خالىدا سۆيەپ قويسام،
يارنىڭ كۆڭلى ياشنارمۇ؟

دۇناي: مايماق، ئەگرى-بۈگرى. م:

«دۇناي جىگدىدىن بادىرا چىقماس، دېھقان بالىسىدىن كادىر.»

ياغىچلىك ئەگرى - دۈناي،
دۈناي بولسا مەن يۈناي.
بىرەر بولساڭ كۆڭلۈڭنى،
ھەممە شەرتىڭگە ئۈناي.

دوگنا: سارالڭ قىتىش، دوق - دوق مىجەز ئادەم. م:
ئەجەپ دوگنا مىجەز ئادەمتى،
قانداقمۇ چىقىشىپ ئولتۇرغانسىز؟

دۈزا: تور. قارچۇغا، ئۆردەك قاتارلىق ئۇچار قاناتلار- نى ئوۋلاش (تۇتۇش) ئۈچۈن مەزمۇت يىپتا توقۇلىدۇ. م:
دۈزا قۇردۇم دۆڭ تۆپىسگە،
قارچۇغا تۇتماق ئۈچۈن.
غۇنچە قىستىم يار چېكىسگە،
كۆڭلىنى ئۇتماق ئۈچۈن.

دۈتنىما (دۈتنىماق): قېيىدىماق، خۇيلانماق. تولا قېيىدايدىغان ئادەمنى «دۈت- لۈغ» دەپ تەنە قىلىدۇ. بەزى شېۋىلەردە «باتناش»، «باتنى- ماق» بولۇپ كېلىدۇ. م:
دۈتناپ ھالىڭىز قالمىدى، ئەم- ما ئۈنىڭ پەرۋايى پەلەك ئەيىنا.
دۈتلۈغ ئادەم بىلەن چىقىشماق بىر تەسكەن، ئاسانلا دۈتنىۋېلىپ كۆڭۈلنى ئارامدا قويمايدىكەن.
ئاغچام شولۇق،
مىجەزى دۈتلۈغ.
نېمانچىرا قىينايدىكىن،
بىۋاپا قۇتلۇغ.

دو: دورى، ئىقبال، ئا- مەت؛ نۆۋەت. م:
نىياز ھېكىمبەگ دو سۈرگەن چاغدا، يۈقرانىڭ كۆڭلى پەقەت ئا- رامدا تۇرمىغانىكەن.
ھەممە دەسمايىڭىزنى دوغا تىككەن بىلەن بولمايدۇ.
ئەمەس سىزنىڭ ئۈنىڭىز،
مەن قىچقىرسام «ئو» دېگەن.
ئويلاپ بېقىپ ئىش قىلىڭ،
كۈندە كەلمەس دو دېگەن.

شە ئالدىڭىز پو بىلەن،
يۈرت سورىدىڭىز تو بىلەن.
ئاداش بولماڭ زوۋىلەن،
ۋاپا قىلماس دو بىلەن.

دىۋەڭ: دۆت، ئەقىل- سىز، ئەقلى ئاجىز ئادەم. م:
ئاھ يارىم، جېنىم يارىم،
ئۆزى ئۈز لىۋەن يارىم.
ئىززىتىنى بىلمىگەن،
ئەقلى يوق، دىۋەڭ يارىم ...

دىرۋاڭ: ئات ۋە باشقا كۆندۈرۈلگەن ھايۋانلارنىڭ جىم تۇرماي سەكرىشىدىكى ھالەت. بەزى شېۋىلەردە «دىرۋىلاڭ» دەپمۇ ئىشلىتىلىدۇ. مەجازىي مەنىدە: ئاچچىقىنى باسالماي چېچاڭشىماق، سەكرىمەك. م:

www.uyghurkitap.com

ئــەجەپ شاش ئات ئىكەن،
دىرۋاڭ سىلىپ مىڭىلى قويمىدى.
كۆندۈرمىگەن توپاقتەك دىرۋە-
لاڭلىماي تۇرىڭا.
دىرۋىلاڭشىپ چاپار ئات،
يولدا بولساڭ نىرى قاچ.
يار مېنى سىغىنغانسەن،
بارغىنىمدا قۇچاق ئاچ.

دىــڭگايماق: نەرسىلەرنىڭ تىك ھالىتى، بېشىنى كۆتۈرمەك. تاغ شىۋىسىدە: تاغ چوققىسىدا ئادەم قارىسىنىڭ كۆرۈنۈشى. مەجازىي مەنىدە: ھاكاۋۇرلۇق، بويۇن قوپارماق. م:

*ئاۋۇ دىڭگىيىپ تۇرغىنى نىمە-
كىنا ئۇ؟
چوققىدا بىر باش دىڭگايدى،
كىمكىنە ئۇ؟
ھۆرمىتىڭىزنى قىلساق بوشراق
دىڭگىيىۋىلىڭ، ماقما؟
ھەددىڭىزدىن ئاشتىڭىز،
سالاپ قويسا دىڭگىيىپ.
يولىڭىزغا ماڭارسىز،
ئەمدى بوشراق ھىڭگىيىپ.*

دىلكا: نەققاش، تام-تورۇسلارنى گەج ئويما قىلىپ زىننەتلىگۈچى ھۈنەرۋەن. م:

*دىلكا چاقىرىپ كەلدىم،
گۈل چەككىلى مۇرىغا.
دۈشمەن گۈيىنى سولايمىز،
ئۆزى قازغان ئورىغا.*

دىپــكــىلىك: بىرى كېلىلىك، مەيەرگە كېلىلىك. م:

*دىپكىلىڭا بالام، سىزگە دەيدى-
غان گىپىم بار.
دىپكىلىڭا يارىم دىپكىلىڭا،
لىۋىڭىزنى يىقىن ئەكىلىڭا.
مىھرىمىزدىن شەرۋەت تۆكىلىڭا
سىزگە يىقىن كۆڭلىمىز،
خۇشال ئۆتسۇن ئۆمرىمىز،
دىپكىلىڭا يارىم دىپكىلىڭا...*

دىــككاڭشماق: سەكرىمەك، ئۇيان - بۇيان ئۆتمەك. م:

*بەك دىككاڭشىپ كەتتىڭىزغۇ،
ئىچىمنى ئېلىشتۇرۇپ.
يىتىم بالا دىككاڭشىپ،
كىتىپ بارار قوي بىلەن.
پوتىسىغا نان تۆگۈپ،
قولدا تاياق، نەي بىلەن.*

دىككىدە: ۋاقىت ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان سۆز، بىر سەكرەپ، شاق قىلىپ. م:

*مىنى ئىشقابۇيىردى دەپ رەن-
جىمەي، دىككىدە بىرىپ كېلىڭا؟
تامغا چىقتىم دىككىدە،
يەرگە چۈشتۈم پوككىدە.
سۆيىۋالدىم يارىمنى،
ئىغىزىغا چوككىدە.*

دىك (ھەرىكەتنامە):

بىرەر نەرسىنىڭ تىكلەنگەن ھالىتى، ئىككى پۇتلۇق ھايۋانلارنىڭ «دىك - دىك» قىلىپ سەكرىشى. م:

ۋارقىرىغاننى ئاڭلىمىدىڭىزمۇ؟
ئورنىڭىزدىن دىك قىلىپ تۇرمامسىز؟
توشقاندەك دىكىلداپ ماڭغىلى
تۇردىڭىزغۇ ئەمدى؟

توشقان دىك-دىك سەكرەيدۇ،
بەسەي، تۇرۇپ جىق يەيدۇ.
بەسەي، تۇرۇپ بەرمىسە،
دادام مىنى چىق دەيدۇ.

دادىكام: دادا، ئاتا؛ كىچىلىنلەرنىڭ قېيناتىسىنى ھۆرمەتلەش سۆزى، «دادىكا» بولۇپمۇ كېلىدۇ. م:

دادىكام ھەجگە ماڭماق بولۇپ، يول مېڭىپ ئاران بالادا تەستىق ئايتۇ. شۇڭا بىزمۇ بىرەر - ئىككى مىڭ كوي تۇتمىساق بولماس دەپ، ئۆزلىرىدىكى پۇلنى بىرەرمىكىن دەپ كەلگەن ئىدىم.

چاقتا ئىگىرىك يىپىم بار،
شەۋانىخان ئىپتىم بار.
ئەرگە تەگسەم ھۇرۇنكەن،
دادىكامغا گىپىم بار.

دادىي: بالىلار تىلى، «دادا» مەنىسىدە. م:

دادىي، ۋېلىسىپىتىمنىڭ چاقىسى ئىپتىلىپ كەتتى، قاراپ بەرگىنە،

ئاكامغا دېسەم ئۇنىمىدى.

داپشۇنماق: باغلاقتىكى ئىتنىڭ قاۋاپ سىلكىنىش ھالىتى، خىرقىراپ ئادەم تالاشقا خىرىس قىلىشى. مەجازىي مەنىدە: ئايرىۋەتسىمۇ ئۇنىماي بىر-بىرىگە ئىېتىلىپ تۇرغان جېدەللەشكۈچىنى «داپشۇندى» دەيدۇ. م:

بۇ ئىت يامان، ئادەمنى كۆرسە
قاۋاپ داپشۇندۇ.

بولدى، ھەر ئىككىڭلار ئاچچىقىڭلارغا ھاي بېرىڭلار، نېمانچە داپشۇنۇۋېرىسلەر؟

قەنت تەمى ـــ ناۋات تەمى،
يارىم دەملىگەن چايدا.
بىر چوكاننى تالىشىپ،
داپشۇنماقتىن نىم پايدا.

داپشاق: يۇزى قېلىن، ئىزا تارتىشنى ئۇقمايدىغان ئادەم. م:

«گىپى تولا شاق - شاق،
يۇزى قېلىن ـــ داپشاق».
تېرىۋالدىم ئىگىزدىن،
بىر تاغاردا باشاقنى.
يار تۇتقانغا مىڭ پۇشمان،
يۇزى قېلىن ـــ داپشاقنى.

دۆلەت: راھەت - پاراغەت، باياشاتلىق؛ مەملىكەت - يۇرت؛ ئۇ يەنە ئادەم ئىسمىمۇ

بولۇپ كېلىدۇ. م:

— *هارمىغايلا، سەپەر ئوبدان ئۆتتىمۇ؟*

— *دۆلـەت زىيادە، ناھايىتى ياخشى سەپەر بولدى.*

ئەگە تەگسەڭ ماڭا تەگ،
دۆلەت كۆرەرسەن بەختىخان.
پەشلىرىڭنى قىستۇرۇپ،
تىزەك تېرەرسەن بەختىخان.

بۇ جاپانىڭ چېكى نەدە،
مۆھلىتىنى كۆرمىدىم.
ئۆي تۇتۇپ ساچىم ئاقاردى،
دۆلىتىنى كۆرمىدىم.

دۇتـخانە: تونۇرنىڭ شا-مال ئۇرىدىغان تۆشۈكى. بەزى شېۋىلەردە «داپخانا» دەپمۇ تە-لەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

دۇتخانىنى چىڭ كۆممەي،
نانىڭ ساقىقى كۆيدى.
ئۆز قاراسىدا كەلمەي،
يارىمدىن كۆڭۈل ئۆيدى.

داۋا: لـەت، ئـەدىـپىنى بەرمەك، بىسقا قېقىش. ئەگەر بۇ سۆز «داۋخور» بولۇپ كەل-سە، «لەتخور، ئاھانەتكە ئام-راق، ئىزا قېپى» ئۇقۇمىنى بېرىدۇ.

ئۇنىڭ ھەر ئىككى بوغۇمى تېز، ئۇزۇك ۋە جاراڭسىز تەلەپ-پۇز قىلىنىش ئارقىلىق، «مەل-ھەم، شىپا» مەنىسىدىكى «دا-ۋا» (بۇ سۆزنىڭ ئالدىنقى بو-غۇمى تېز ۋە ئۇزۇك، كېيىنكى بوغۇمى ئېغىزنى يوغان ئېچىپ جاراڭـلىق ئېيتىلىدۇ) دىن پەرقلەندۇرۇلىدۇ. م:

هاي دىسە ئۇنىماي داۋىڭىزنى يېگەنسىزا؟ خوپ بولدىما؟

بەك داۋخور بويقاپسىز، ئىزامۇ ئۆتمەيدىكەن سىزگە.

ئۇلۇشكۇنمۇ دېدىڭىز،
تۇنۇگۇنمۇ دېدىڭىز.
بى سىناقنى يار تۇتۇپ،
داۋىڭىزنى يېدىڭىز.

داۋىسىنى بەرمەك: ئەدەپ-لىمەك، ئەدەپلەپ قويماق. م:

مەن بىلەن تولا غىژىلدىشىۋې-رىدىغان بولسا، قاراپ تۇرسۇن داۋى-سىنى تازا بېرىپ قويىمەن!

باغلاپ قويدى ئېغىلغا،
ئالا ئىنەكنىڭ بالىسىنى.
چوڭ سۆزلىگەن نوچىنىڭ،
بېرىپ قويدى داۋىسىنى.

داۋىغان: تاغ، يايلاقلاردا بولىدىغان ئوتخور ھايۋان. ئۇ-نى بەزى رايونلاردا «بورسۇق»، «سۇغۇر» دەپمۇ ئاتايدۇ. تېبا-بەتچىلىكتە ئۇنىڭ يېغى ئىس-سىق دەپ قارىلىپ، پالەچ (پا-

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى www.uyghurkitap.com

رالىچ) بولۇپ قالغانلارنىڭ پۇ-
ت-قولىنى ياغلاشقا ئىشلىتىلى-
دۇ. م:

داۋىغاننىڭ يىغى ئىسسىق،
ياغلاپ بېرىڭ ئالقانىنى.
ناۋاقچە ئېيتىسىز،
مېنى ئالداپ، يالغانىنى.

داۋىغاز: مۇبالىغىچى، كۆپتۈرۈپ سۆزلىگۈچى. م:

ئۇ ناھايىتى داۋىغاز ئادەمكەن،
بارنىمۇ ـ يوقنىمۇ دەۋېرىدىكەن.
ئايدىڭكۆلدە ـــ سازلىقتا،
ئوتلايدىكەن ياۋا غاز.
تېپىلارمۇ ئالەمدىن،
ساڭا ئوخشاش داۋىغاز.

داۋزا: دەرۋازا، ئىككى قاناتلىق ئىشىك. قاناتلىرى ۋە ئەتراپىدىكى راملىرى ئالاھىدە گۈل ـ نەقىش بىلەن ياسىلىدۇ، بەزى جايلاردا تۆمۈر ياكى تۈچ بىلەن قاپلايدىغان ئەھۋال-لارمۇ بار. م:

كېچە مەسچىت ئالدىدىن ئۆ-
تۈپ كېتىۋاتسام مەسچىتنىڭ داۋزى-
سىنى ھاللاڭ تۇرۇپتۇ، ئۆزلىرىنى قە-
دەم باستىمىكىن دەپتىمەن.
قوش قاناتلىق داۋزاڭنى،
چېكىپ ئۆتسەم بىلمىدىڭ.
مەن سېنى ئىززەتلىسەم،
كۆزۈڭگە ھېچ ئىلمىدىڭ.

دانچۇق: چاشقان، قوش-قاناتلارنى تۇتىدىغان قىسماقنىڭ يەم-دان باغلاپ قويىدىغان جايى. بەزى شېۋىلەردە «دانچۈك» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

ئۇرۇق كولاپ يەپ كەتكەن
كېپىنى تۇتاي دەپ قوغۇنلۇقتا قىس-
ماق قۇرغان ئىدىم، دانچۇققا قولۇم
تېگىپ كېتىپ قولۇمنى تۇتۇۋالدى،
شۇڭا تاڭدۇرغىلى ماڭدىم.
قىسماق قۇرۇپ خامانغا،
يەم چەگدىڭمۇ دانچۇققا.
نادان چاغلىما بىزنى،
سالالمايسەن يانچۇققا.

دايمال: كونا پاسوندىكى شال-تاختاي ئىشىكلەرنىڭ ئىك-كى يېنىغا قوشۇپ ئورناشتۇ-رۇلغان ياپسا ياغاچ؛ مېۋىسىنى كۆتۈرەلمىگەن دەرەخ شاخلىرى-نى سۇنۇپ كەتمىسۇن ئۈچۈن تىرەپ قويغان ئاچا ياغاچنىمۇ «دايمال» دەيدۇ.

داقاغ: ياغاچ قۇرۇلمى-لىق ئۆيلەرنىڭ تۈۋرۈك ئارىلى-قىغا قېقىلىدىغان مۇھاپىزەت يا-غىچى. ئۇ تۈۋرۈكلەرنىڭ مەھ-كەملىنىشىنى تەمىن ئېتىدۇ ۋە ئۆينىڭ ئىرەر تەرەپكە قېيىپ كېتىشىدىن ساقلايدۇ. بەزى

جايلاردا «تاقاغ» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

ئەنجان ۋەدىك ئۆي سالدىم،
مەھكەملەپ داقاغ تارتىپ.
مەن بۇ يەردە ساقلاغلىق،
سەن ئويناسەن ھال تارتىپ؟

دالتەك: چىقىمچى، گەپ توشۇغۇچى، ئارىدا گەپ يۆرۈشتۈرۈپ نىزا تېرىيدىغان ئادەم. چاپانچى. م:

يېپ يۆگىسەم غالتەككە،
چۇشۇپ كەتتى كاتەككە.
ئىككى داچەن شاتى بارمۇ،
گەپ توشىغان دالتەككە.

«تائامنىڭ ئەسكىسى نانتەك،
ئادەمنىڭ ئەسكىسى دالتەك».

دالۋاي: كۆز - كۆز قىلىش، ئورۇنسىز داڭلاش، كېرىيە تەرەپتە «دالۋان» دەيدۇ. م:

تېپىلماسىنىڭ خورمىسىدەك
ئەجەپ دالۋاي چۆرۈپ كەتتىڭىزغۇ
ئۇ بىر نېمىگىزنى!

قولۇڭدىكى سىنچاينى،
داستىخانغا ئۆرمە.
تومۇچۇقتەك يارىم بار،
خەقنى دالۋاي چۆرمە.

دامبۇ: سۇ ئامبىرى ۋە ئۆستەڭنىڭ توسۇلۇپ تومىلىغان قىشى. م:

ئەتە ھەممىمىز سۇ ئامبىرىغا
دامبۇ سوققىلى بارىدىكەنمىز.

نەچچە ئاي ئىشلەپ سانجۇدا،
شىغىل توشۇپ دامبۇغا.
تاغقا چىقساق يار بىلەن،
ئەجەپ قالدۇق يامغۇردا.

دارا: ئۇدۇل، نەق، دەل. ئىككى چېقىل (داۋان) نىڭ ئارىسىدىكى ھاڭ، جىلغا. م:

مۇشۇ يولدىن چەتنمەي دارا ماڭسىڭىز، ئۇنىڭ ئۆيىگە بارىسىز.

«...پەھلىۋانى قاتىل ئىككى چېقىل ئارىسىدىكى دارىدىن شۇنداق ئۆتۈشىگە، ئالدىنى بىر توپ لەشكەرلەر توسىۋاپتۇ.»

تاغنى ئايلىنىپ،
ئۆتتۇم دارادىن.
يارىم كېچىكتى،
بەرگەن قارارىدىن.

يارىم مېنى قىچقىرامىش،
دارا كەلسۇن دەپ.
داكا ياغلىق ئالغاچ بارىدىم،
ھېيتتا چەگسۇن دەپ.

دامبۇلخور: پوچى، ئۆزدنى - ئۆزى ماختايدىغان، ئەمما قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان ئادەم. م:

قانداغا دامبۇلخور، ماڭا ھېچ-

ـكىمنىڭ كۈچى يەتمەيدۇ دەپ يوغان
چــىچاتتىڭىز، كىچىككىنە بالىنىڭ
ئاستىدا ياتىسىزغۇ؟
دامبۇلخور يوچى،
سۆزىڭىز نوچى،
تۇتقان ئاشنىڭىز،
جاڭگالدا قوچى

دامبۇل: لاپ، پو. م:
يامان دامبۇل قىلىپ كەتتىـ
ڭىز، كىلىڭگا قىنى، ئىككىمىز بىر بەل
تۇتۇشۇپ باقايلى!
هاڭگۇ تىرەك جام بولا،
ياختا بىيتا خام بولا.
كۆرۈپ قويدۇق سىزنىمۇ،
ئەمدى ئاتماڭ دامبۇلا.

داملــىماق: ماختاپ ئۇـ
چۇرماق، داڭ ـ تۆسىپىنى قىلىـ
ماق. م:
ئۇنىڭ كۈنى دائىم كىشىلەرنى
داملىماق بىلەن ئۆتىدۇ.
دەزمال سالدىم كۆينەككە،
چاي دەملىدىم چەينەككە.
يار ئۆزىنى داملايدۇ.
قاراپ باقسۇن ئەينەككە.

دام: قــىلتاق، هىيلە ـ
مىكىر. م:
بويتۇ، بۇ قىتىم خەقنىڭ داـ
مىغا چۈشۈپتىمەن ئەمدى...
قاراپ باققىن تاۋىڭغا،
ئىشەنمىگىن دامىڭغا.

ئەمدى هەرگىز چۈشمەيمەن،
سىنىڭ قىلتاق ـ دامىڭغا.

دەپمە: نــۆۋەت، قــېتىم (دايخور بىلەن ئوخشاش). م:
دادا، بۇ دەپە ئىشىنىڭ يولىنى
بىلمەي، سودىدا زىيان تارتتىم.
ئۆزۈن كۈن ئۆتۈپ كەتتى،
ئۇلتامىدۇق هە ـ پە دەپ.
قاچانغىچە گوللايسىز،
كېلىدىغان دەپە دەپ؟

دەپــسەن: پــىيما، دەپـ
تۈن. م:
پۇتۇڭغا كىيىپ دەپسەن،
پاتقاقنى كىچىپ كەپسەن.
بىزنى كىم يامان كۆرسە،
بولغاي يەر بىلەن يەكسەن.

دەگــلــىگ (دەگلىك):
ئــاللــىقاچان ئېيتىپ قويغان،
دەپ قويغان گەپ ـ سۆز. م:
ئۇ ئانىسىغا بۇ گەپنى ئاللىقاـ
چان دەگلىگ.
ئۇنى بەك ئاغزى چىڭ چاغلىـ
ماڭ، ئىشەنمىسىڭىز كۆرۈپ باقارمىز،
بــىزگە «دېمەيمەن» دەپ قويغىنى
بىلەن خەققە دەگلىگ.
كۆنچى ئۇستام تىرىنى،
غولتقىدا ئەيلەگلىگ.
يارغا قىلغان سۆزۈمنى،
يەڭگىسىگە كەچ دەگلىگ.

دەگىسىز: ئېيتىشقا ئولـ

-گۈرمىگەن، ئېيتىقسىز قال-
غان، چالا قالغان گەپ. م:
بىر گەپنى دەگسىز قاپتىمەن،
ئەتە غۇنچەمنىڭ تويى بولىدىكەن.
ئىككىمىزنىڭ يۈرۈۋاتقىنىمىزنى
تېخى ئانامغا دەگسىز. كېيىنچە دې-
سەممۇ بولار.
ئاسماندىكى يۇلتۇزلارنى،
سانىسام چەكسىز.
يارغا مېنىڭ ئېيتقان سۆزۈم،
ئانىسىغا دەگسىز.

دەپتۇن: يۆگنى پىش-
شىقلاش ئارقىلىق تەييارلىنى-
دىغان قىشلىق ئاياغ، بەزى
شېۋىلەردە «پىيما» دەپ تەلەپ-
پۇز قىلىنىدۇ. م:
دەپتۇن كىيىپ قار كېچىپ،
پاچاق تالدىمۇ يارىم؟
قارىغىدەك ھالىڭ يوق،
كۆڭلۈڭ قالدىمۇ يارىم؟

دەپتىن: ئەتلەس توقۇش
دۈكىنىغا تارتىلغان مەشۈت
يىپنى ئۈرۈپ چىگدايدىغان تو-
قۇش سايمىنى. م:
دەپتىننى ئۈرۈك چىگراق،
خان ئەتلەس توقار چاغدا.
يۈرەكنى قىلىڭ چوگراق،
ئويناپلى بىگى باغدا.

دەلتە: دەلدۈش، زېھنى-
دىن ئازغان، مەجنۇن قېتىش
ئادەم. م:
تازا بىر دەلتە ئادەممۇ نېمە -
بۇ، بىكارغا ھېجىيىپ يۈرىدىكەن.
كۆزلىرىڭگە كۆزنى تىكسەم،
دەلتە چاغلاپ قاچما يار.
ئۆتنە ئالەم بۇ، بىكارغا
ئوتقا ياغنى چاچما يار.

دەميان: دېھقان ئۆيلىرى-
نىڭ قاناتلىق ئىشىكلىرىنىڭ
ئىككى تەرىپىگە ئورناشتۇرۇل-
غان دەم (يان) ياغاچ. م:
ئىشىكنىڭ دەميان ياغىچى بو-
شاپ قاپتۇ. قۇرت يېگەن بولسا كې-
رەك، ئالماشتۇرۇۋېتەيلى.
ئىشىكىڭدىكى دەميانغا،
ئۈرۈس مىخى قاقىلى.
ئالتە كۇنلۇك ئالەمدە،
بىزمۇ ئويناپ باقىلى.

دايانماق: تايانماق، قو-
لىغا ھاسا ياكى ياغاچ ئېلىپ
شۇنىڭ ياردىمى بىلەن ماڭماق.
م:
قولۇمدا دايانماققا ئېلىۋالغان
ھاسا بولمىغان بولسا، ھاشىملارنىڭ
ئىتى مېنى تالاپ قوياتتى.
ئەگمەچ ھاسا - ھۆل ھاسا،
دايانسىڭىز سىندىمۇ؟
ئارىمىزغا جان يارىم،
خوخا - تىكەن ئۈندىمۇ؟

دەم: ئىشىك - دەرۋازى-

لارنى ئىچىدىن بېكىتىشكە تىد-
رەپ قويىدىغان ياغاچ؛ تىنىق.
هاردۇق؛ ۋاقىت ئۇقۇمىنى
بىلدۈرىدىغان رەۋىش. م:
ئىشكىنىڭ ئىلغۇچى سۇنۇپ
كېتىپتۇ، شۇڭا دەملەپ قويدۇم.
كەنت مۇدىرى ئايرىپ بەرگەن
يەرنى تۈزلەپ بولۇپ، بىردەم دەم
ئالغاندىن كېيىن، يەنە باشقا يەرنى
تۈزلىدۇق.
ئىشىك ئىچىدىن دەملەگىلىك،
يان ياغاچقا يەملەكىلىك.
لەۋزى يالغان شۇ يارىم،
مەن ساقلىسام كەلمەگىلىك.
«ساڭا بېقىپ مەن، ئىشىككە
بېقىپ دەم».

دەللەك: مەرد، گەپ-
سۆزى جايىدا، ئوچۇق-ئاشكا-
را. م:
ئۇنىڭ ماڭا ھەممىدىن بەك
ياقىدىغان يېرى گەپ-سۆزىنىڭ
دەللەڭلىكى.
سىزنى مەن چاغلاپتىمەن،
ئوبدان يىگىت، دەللەك يىگىت.
لەۋزى يالغانلىق ياراشماس،
بىزنى بوش پەللەك يىگىت.

دەمبەس: نىيەت، ئىرا-
دە، غەيرەتكە كېلىش. م:
ھەممىمىز بىرلىكتە دەمبەس
قىلساق، بۇ ئىشنى بىر دەمدە تۈگىد-
تىمىز.
تاش توشۇدۇق ئاچچىغىدىن،
ھە-ھۇ بىلەن دەمبەستە.
يارىم كەتتى يامانلاپ،
تارتىپ بىزنى سۆيمەستە.

دەڭگىرەك: ئۆزى كىد-
چىك، ئەمما گېپى چوڭ، پو-
چى، گەدەنكەش كىشى. م:
ئۆزىنىڭ بويىنىڭ كىچىكلىكىد-
گە باقماي، چوڭ گەپ قىلىدىغان
تازا بىر دەڭگىرەك نېمىكەن ئۇ.
ئىشىك ئالدى تال تېرەك،
تال تېرەككە سۇ كېرەك.
چاغلاپ يۈرگىن ئۆزۈڭنى،
ھالى يوغان دەڭگىرەك.

دەسمي: تىجارەتكە سېد-
لىنىغان مەبلەغ، ئانا پۇل-سې-
لىنما، دەسمايە. م:
نېمىدىن قورقمىز، چۆكۈپ
كېتىدىغان دەسمي يوق.
«دەسمايەڭ ئاز بولسا، تىجا-
رەتنى كىچىك ئىشتىن باشلا».
يازدا ئوينايلى جىنىم،
باغدا ئوينايلى خېنىم.
دەسمىيىمنى ئاز كۆرسەڭ،
كۈزدە ئوينايلى خېنىم.

دېۋەز: ئۈنى ئايرىۋېلىند-
غان بۇغداي كېپىكىدىن قايتا
تاسقاپ چىقىرىلغان قىزىل
ئۇن. ئىلگىرى ئاچارچىلىق زا-

مانلاردا ئۇنىڭدا يوقسۇللار نان يېقىپ يېگەن. م:

تىمىسنى دەيتلا، ئۇننى تاسقاپ ئىقىدا ئايدا بىر قىتىم ئاقلىق ئەتتۇق، دىۋىرىدە نان يىقىپ باللارنىڭ قورسىقىنى گوللاپ تۇردۇق. ئۆزلىرىنىڭ ئالدىغا نان دەپ ئاچىقىشقا يۈزۈم كۆيدى.

كەپتەر قوندى پەغەزگە،
پاختەك قوندى پەغەزگە.
قانداق قىلاي باللىرىم،
نان ياقمىسام دىۋەزدە.

دەرەپشە: موزدۇزلارنىڭ ئاياغ كېيىمىنى تىكىش ئۇچۇن ئىشلىتىدىغان ئەسۋابى. م:

شۇنچە يۇمشاق خۇرۇمغىمۇ دەرەپشە ئۆتمىدى دەپ، سۇ پۈركۈپ چۆپتەك ھۆل قىلىۋېتىپسىز، ئۇنىڭدىن قىلىن پاشنىلەرنى سۇغا چىلامسىز؟

دۆك: ئۇلگۇجە، ھەممىسى، بىراقلا. م:

بوپتۇ، بۇ مالنىڭ ھەممىسىنى مەن دۆك ئالاي.

دىرەۋىزۇن: گېئومېتىرىك شەكىلدە ياغاچتىن گۈل ياساپ چىقىرىلغان توسۇق تام. ئۇ دالانغا، ئۆينىڭ سىرتىغا قارىتىلغان تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. دىرەۋىزۇن ھەر خىل چاسا شەكىللىك گۈل نۇسخىلىرى بىلەن قۇراشتۇرۇلغان بولىغاچقا، ئادەمگە بىر خىل گۈزەللىك تۇيغۇسى بېغىشلايدۇ. ھازىرقى كۈندە دىرەۋىزۇن ياسايدىغانلار كۆپ قالمىدى. م:

دالانىڭدا دىرەۋىزۇن،
سارايىڭدا سىم كاتۇ.
مەندىن ئاجرىشىپ كەتسەڭ،
سەن جۇمباقنى كىم ئاتۇ.

دېينماق: بىر نەرسىگە يۆلەنمەك، تايانماق. م:

ئانام قىرىپ كۈچىدىن كەتتى.
ھاسىغا دېيىنمىسا ماڭالمايدۇ.

دىۋىنمەك: ئات - ئۇلاغلارنىڭ بىقىنىغا سۇنجاقلىماق. ئېگىز چېقىل - داۋانلارغا ياماشماق (بۇنى تاغلىقلار «تاغقا دىۋىندۇق، دىۋىپ ماڭدۇق» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ). م:

بىر قوتۇر ئىشەككە مىنىپتىكەنمەن، بىر قىتىم دىۋىپ قويسام تۆت قەدەم سوكۇلداپ يەنە توختايدۇ. بەك تالجىقتۇرۇۋەتتى.

ئۆرگە دىۋەپ ماڭدىم،
تۆۋەنگە ئىقىپ.
ئۇسساپ كەلدىم، چاي قىلغىن،
كالاڭنى سىغىپ.

داچەن: بۇرۇنقى پۇل،

مىس يارماق. ئاتالغۇ جەھەتتە «پۇل» نى «داچەن» دەپ ئو-مۇملاشتۇرۇپ ئاتايدۇ. بىر دا-چەننى «بىر پۇل» دەپ پەرقلەن-دۇرىدۇ. مەجازىي مەنىدە: پىخ-سىق ئادەمنى «داچەننىڭ تۆشۈ-كىدىن مىڭ قېتىم ئۆتىدىغى-نى» دەپ مەسخىرە قىلىدۇ.

م:

تەپكۈچ ئەتسەم داچەندە،
چۈشۈپ كەتتى ئۆگزەڭگە.
ئىمانچىزا قىبدايسەن،
ئاران بىرنى سۆيگەنگە.

دەكــــچە: كىچىك قازان (قورۇما-قورداق قورۇشقا ئىشـ-لىتىدىغان). م:

ئالما تىزدىم تەكچىگە،
قورىما ئالدىم دەكچىگە.
تەڭ كەلگىلى بولامتى،
ئوماق يارىم ـــ گەپچىگە.

دۇمبە: قوينىڭ قۇيرۇق مېيى؛ ئادەمنىڭ ئۇچىسى. م: «ئەتىكى دۇمبىدىن، بۇگۈنكى ئۆپكە ياخشى». «تاپىنى قىچىشسا، دۇمبىسىنى قاشلاپتۇ».

سۈيى تاغدىن گۆشگىردە،
پىيىزى باغدىن گۆشگىردە.
كەلسىلە ئالسىلا،
بىرنى يەپ باقسىلا،
دۇمبىدە ياققان گۆشگىردە.

دۇمبەمگە مىندۇرسەم سىبنى،
ھەر جايدا كۆلدۈرسەم سىبنى.
خالىغان چاغدا سۆيەردىم،
باغرىمغا ئۇندۇرسەم سىبنى.

دۇمــبــەلچەك: ئېگىزرەك جاي، ئېگىز - پەس دۆڭلۈك (دۈش بىلەن ئوخشاش). بەزى ئـادەمــلــەر دوڭغىيىپ تۇرۇپ دۇمبىسىگە باشقىلارنى چىقىرىپ قــولى يەتمەيدىغان نەرسىلەرنى ئېلىشقا ياردەم قىلىشىنىمۇ شۇن-داق ئاتايدۇ. م:

تاۋداندىكى كىتابنى ئالالماي،
ئـاخىرى ئاكام دۇمبەلچەك بولۇپ
بەرگەندە ئاندىن ئالدىم.
ئېگىز ئىكەن سەگۈنچەك،
بولۇپ بەردىم دۇمبەلچەك.
سەگۈنچەكنىڭ ئىچىدە،
سۆيۈۋالدى كۆلگۈنچەك.

داپــەندى: پېرە ئويۇنىدا قوشاق ئېيتىپ، داپ چالىدى-غان كىشى.

دامان: گىردە ناننىڭ بىر خىلى. گىردىگە قارىغاندا يۇزى كەڭرەك ئېچىپ يېقىلىدۇ. م:

دامان ياقتۇرۇپ كەلدىم،
قايماقتا ملەپ يەمسىز.
سىزنى دەپ ساراڭ بولدۇم،
ئويناپسىز كۈلۈپ غەمسىز.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

داق يەر: قاتتىق يەر، كىگىز - كېچەك سېلىنمايدىغان يەر. م:

داق يەردە ئولتۇرۇپ قالدىڭىز،
خاپا بولماسسىز.

خوتەن قىبىي قۇملۇق يول،
ئاتنى چاپتۇرۇپ ھەيدە.
نازىڭنى كۆتۈرمەيمەن،
كۆزۈمدىن يىت داق مەيدە.

داقىراتما: لەگلەكنىڭ بىر خىلى، ئۇچۇرغاندا داقىراپ ئاۋاز چىقىرىدۇ. م:

— دادا، ماڭىمۇ سەمەتنىڭ لەگلىكىدەك داقىراتما قىلىپ لەگلەك ياساپ بەرسەڭ.

داقىراتماق: قول-پۇتنى يەرگە تەگكۈزمەي سۆرەپ تارتىپ ماڭماق. م:

بىچارىگە ئەجەب ئىچىم ئاغرىدى. ئۇنى داقىرىتىپ سۆرەپ ئېلىپ كەتتى.

داڭگال: چالما، بۇغداي-قوناق يىغىۋېلىنغاندىن كېيىن ئېتىزدىكى توپا ئاستىدا قېپقالغان كۆتىچەك. م:

«توخو داڭگال چوشەيتۇ، ئۆچكە جاڭگال.»

داڭگال ئاتسام ئالماڭغا،
چۈشۈپ كەتتى كۆلچەككە.
سەن مېنى يامان دەيتىڭ،
تېگىشۋاپسەن لۈكچەككە.

دالان: كەڭرى قىلىپ سېلىنغان يازلىق تاشقىرىقى ئۆي. م:

ھۇجرىدىن چىقسام دالانغا،
قويتى يارىم جايىدىن.
باغلىۋاپتۇ بىلىگە ياغلىق،
چۇچلىق ئاق شايىدىن.

دەيىيارى (دەريايى): بەقەسەمنىڭ بىر خىلى، يوللۇق يىپەك رەخت. م:

مەخمەل چاپان، شايى تامبال،
دەيىيارى كۆينەك.
بىزگە قاچان نىسىپ بولار،
شۇ يارنى سۆيمەك.

دىڭگوس: ئاقساق، دىڭگوك. پۇتى زەخىم يېگەن ئادەمنىڭ ئاقساپ پۇت سۆرەپ ماڭغان ھالىتى. م:

دىڭگوسلايسىز، پۇتىڭىزغا
تىكەن كىردىمۇ؟
ئاخشام نەگە يوقالدىڭ دەپ،
قىستاپ ئۇردىمۇ؟

دىستىلىمەك: خېمىرنى ئەيلەپ پىشۇرماق. باشقىلارنى مىنىۋېلىپ تىزلىماق. م:

خېمىرنى دىستىلەپ تازا ئەيلەسە، نېنى يېيىشلىك بولىدۇ.
ئۇنىڭ مەيدىسىگە تىزىمنى قويۇپ راسا بىر دىستىلەپتىم، توڭ-

غۇزدەك چىرقىراپ كەتتى.

دۇگجەمەك: ئالدى - كەينىگە مۇدۇرمەك. م:

هاراق ئىچىپ مەست بولغاندەك ئالدى - كەينىڭىزگە دۇگجۇپ يۇرىسىزغۇ؟

هاراق ئىچىپ دۇگجۇپ يۇرۇپ،
يولدا قاپتىمەن.
مەستلىكىمدىن بوشىغاندا،
مۇزلاپ قاپتىمەن.

دۇكان ياغىچى: گىلەم، ئەتلەس دۇكانلىرىغا تەييارلانغان ياغاچ. م:

ئوتان قالمىدى دەپ، دۇكانلىق ياغاچنى يېرىپ قالايدىغان ئىشمىدى؟

دۇكان پاچىقى: گىلەم توقۇيدىغان دۇكان قۇرۇلمىسىنىڭ ئىككى ياندىكى تۈۋرۈك ياغىچى.

دۇكان گۇندىسى: گىلەم دۇكىنىنىڭ تەگلىكى.

دۇكان قىلىپى: گىلەم دۇكىنىنىڭ ئارقاق يىپى ئاراشلىرىنى ئايرىيدىغان ياپىلاق شال ياغاچ.

دۇكان: توقۇمىچىلىق (خام، شايى، ئەتلەس، تاغار، گىلەم...) دۇكىنى. م:

ئەتلەس تارتىم دۇكانغا،
گىلەم تارتىم دۇكانغا.
كۆڭلۈم باغلىنىپ قالدى،
نازى تولا چوكانغا.

دۇقال: دۇچ كېلىدىغان توسقۇنلۇق. پەسىل ئۆزگىرىش مەزگىلىدىكى بوران - چاپقۇن. م:

هارۇۋىڭىزدا چۇقال بار،
ئالدىڭىزدا دۇقال بار.
قىز بالىغا كۆز قىسماڭ،
پۇتلىشىدۇ - ساقال بار.

دوداي: كالپۇكى سېمىز، دورداي كالپۇك. م:

دوداي كالپۇك، هىڭگاڭ چىش،
داۋزا قۇلاق، ئورا كۆز،
مېنى ياردىن ئايرىغان،
رەھمىسى يوق قارا يۈز.

دۈر (دۈرى): ئەتلەس توقۇيدىغان بوياپ - رەڭلەپ تەييارلانغان مەشۇت يىپنى تۈردىغان مەخسۇس چاق.

دوكا: تىجارەت، سودا - سېتىقى ئىبقىش تاپقان، سودىدا سۇرۇپ ماڭغان كىشى (هەر ئىككى بوغۇم سوزۇپ ئېيتىلىدۇ).

داڭقان: قېلىن قىلىپ قۇيۇلغان كىچىك قازان، ئۇنىڭ قۇلاقلىق ۋە پاچاقلىقلىرى بار. ياشانغانلار داڭقاندا پىشۇ-

رۇلغان تائام مەززىلىك بولىدۇ
دەپ قارايدۇ. م:

گۆش پىشۇرغان داڭقانغا،
ئۇماچ چالمىغىن يارىم.
كىچىككىنە بۇ جانغا،
دەردنى سالمىغىن يارىم.

داڭقانپۇتى گەپ: بېشى
بىلەن ئاخىرى زىت گەپ، قو-
لاشمايدىغان سۆز. م:

ئاغزىم بار دەپ ئۇنداق داڭقان-
پۇتى گەپ قىلساڭلار، بىز كۆتۈرەل-
مەيمىز.

ئۇجمىنى بەك جىق يېمەڭ،
ياتقۇزىدۇ تەپ قىلىپ.
كۆڭلۈمنى زىدە قىلماڭ،
داڭقانپۇتى گەپ قىلىپ.

داش (داشقازان): چوڭ
تاۋابگاھلاردا شىلان قاينىتىشقا
ئىشلىتىدىغان مەخسۇس قازان.
چىرا ناھىيىسىدىكى «ئىمامى
غەززالىم مازىرى» دا 50 چارەك
(900 جىڭ) گۆرۈچنى دەم
ياتقۇزۇشقا بولىدىغان بىر داش
قازان بولۇپ، ئۇ 1870 - يىل-
لىرى قەشقەردە قۇيۇلۇپ مەز-
كۇر جايغا ۋەخپە قىلىنغان. بۇ
قازان ھازىر خوتەن ۋىلايەتلىك
مۇزېيدا ساقلانماقتا. م:

سۇمەگە ئېسىپ داشنى،
قايناتتۇق شىلان ئاشنى.
يارىم سىلىماس بولدى،
بۇ مىسكىن، غېرىپ باشنى.

داش (داشمان): جۇغرا-
پىيىلىك جايلىشىشى قازان شە-
كىللىك ئويمان يەر. كېرىيە نا-
ھىيىسىدە «تاغداشمان»،
«سۆكە داشمان» نامى بىلەن
ئاتىلىپ كېلىۋاتقان يەر نامل-
رى بار. م:

تاغداشماندىن ئاشقۇچە،
ئېشىكىم ھېرىپ قالدى.
يارىمنى سۆيەي دېسەم،
سىگلىسى كىرىپ قالدى.

داشقايناق: قالايمىقان،
تەركىبى مۇرەككەپ سۆز ۋە
ئىش؛ باش - ئاخىرىنى ئايرىغى-
لى بولمايدىغان ھادىسە. م:

ناھايىتى بىر داشقايناق ئىشنىڭ ئى-
چىگە كىرىپ قالدىغۇ كىشى؟

دىغراپ قالغان: ھايۋان-
لارنىڭ كۆيلەش - تۇتۇلۇش
مەزگىلىدىكى جىنسىي تەلپى
ئېشىپ قالغان ھالىتى. مەجا-
زىي مەنىدە: ئەرگە تەگكۈسى
كېلىپ قاپتۇ دېگەننى «دىغراپ
قالغان» دەپ ھەجۋىي قىلىدۇ.

دەگلىگ: «دەپ قوياغ-
لىق، ئېيتىپ قوياغلىق، دەپ
ئويلاغلىق، ئېيتىغلىق» دېگەن
مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. م:

www.uyghurkitap.com

— خەلپە جامايغا دېمگەنـ
ما؟
— ھەممىسگە دەگلىگ، ئاڭـ
لىغان.
— بىزنى بۇ يەرگە كەلمەيدۇ
دەگلىگ، شۇڭا ئۆزىمۇ كەلمگەن
گەپ.

دېۋىپ مېڭىش (دېۋىنىپ مېڭىش) : ئېگىزلىكلەرگە چىقىش
ئۈچۈن ماڭغاندا جان-جەھلى بىلەن
كۈچىنىپ (دېۋىنىپ) مېڭىش.
ئات ۋە ئېشەكلەرنى مىنگەندە، ئىكـ
كى پاچاق بىلەن ئۇلاغنىڭ ئىككى
بىقىنىغا نىقتاپ (دېۋىنىپ) مېـ
ڭىش. دېۋىش بىلەن تېز كەتكەن
ئۇلاغنى «دېۋىپ كەتتى» دەپ ئاتايـ
دۇ. م:
— تېز بول، ئاتنى دېۋىت،
سول تەرەپكە قاچايلى.

دومسىيىش: قېيداش، نارازى بولۇپ تۇرۇۋېلىش. م:
بۇ خىنىم ئەتىگەننىڭباقى دومـ
سىيىۋالدى، قاپقىنىمۇ ئاچمىدى.
قانداق، دومسىيىپ قاپسىزغۇ،
بىرسى بىلەن بىرنىمە دېيىشىپ قالـ
دىڭىزما؟
ئانا، ماڭا ئېلىپ بىرىدىغان
قىزىڭلار ئوچۇق چىراي، خۇش كۆـ
ڭۈلراق بولسۇن، دومسايغاق خوتۇن
بىلەن بىر ئۆيدە تۇرماق تەس.

ر

راخاپ: خوتەندە قىيتىق ئارىلاشتۇرۇلغان مۇز سۈيىنى
راخاپ دەيدۇ. م:
ئەتىگەندىن كەچكىچە،
ئىشكايلامنى ئەگىبسىز.
بىكار يولنى ئاز مېڭىپ،
راخاپ ئىچىڭ سەگىبسىز.

راخنا: ئەسلىي يالدـ
ڭاچ، ئۆياتلىق ھالەتنى ئىپادىـ
لەيدىغان رەھنە (بەرەھنە) سۆـ
زىدىن كەلگەن. ئەمما تۇرمۇش
ئىستېمالىدا بۇزۇلغان، كېـ
رەكسىز بولۇپ كەتكەن نەرسىـ
لەرنى سۈپەتلەشكە ئىشلىتىدۇ.
م:
ئەمدى بۇ نەرسىنى ئىشلەتكىـ
لى بولمىغدەك، بۇزۇلۇپ راخنا بوـ
لۇپ كېتىپتۇ.

رەڭگىۋا: گىلەم توقۇش ئۈچۈن تەييارلانغان رەڭلىك شوينا. م:

رەڭ بىلەن زەمچە سالدىم،
رەڭنى ئوبدان ئىچسە دەپ.
شۇنچە قىلسام كارىڭىز يوق،
كۆڭلى بىزگە چۈشسە دەپ.

رەۋەندە: ئىپشەك، قىرچىرلار بىلەن ئاشلىق يۆتكەپ ساتىدىغان كىشىلەرنى رەۋەندە دەپ ئاتايدۇ. ئۇلار مالنى ئۇلاغ بىلەن يۆتكەيدۇ. م:

رەۋەندىنىڭ ئىشىكىدەك قاشاڭ بولماڭلار.

رەۋەند: (رەۋەن) بىر خىل دورىلىق چۆپ.

رەندە: خارەتچىلىك ئەسۋابى. ئۇنىڭ داس رەندىسى، توقماق رەندە، رىزىگاھ رەندە، پەرداز رەندىسى دىگەن تۈرلىرى بار.

رەسىدە: قىزلارنىڭ بويىغا يەتكەن مەزگىلى. تالالىق قىلىشقا توشقان قىز.

خوتەن رايونىدا كىچىك بالىلارنىڭ ھەممىسىنى (قىز - ئوغۇل ئايرىماي) «نارەسىدە» دەپ ئاتايدۇ.

رەستە: كوچا، مەيدانلار، ئۈيغۇرلاردا بۇ سۆز ناھايىتى كەڭ مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

«ئىپغىلدا ھاڭرىغان ئىشەك رەستىدە ھاڭرىماپتۇ» دىگەن تەمسىلدىكىدەك.

رىزە: پارچە، ئۇششاق، ئۇۋاق. ئەگەر قوش ئىيتىلىپ «رىز-رىزە» دىيىلسە، پاچاق-پاچاق بولغان، ئۇۋىلىپ كەتكەن مەنىسىدە كىلىدۇ.

رىزىگا: نەپىس، نازۇك ھۈنەر تەلەپ قىلىدىغان ئىش.

مەجازدا: بۇ ئۇستامنىڭ رىزىگاھلىقى يوق (كۆيۈنۈپ، چىرايلىق ئىش قىلمايدىغانلارنى سۆرەتلەپ) دەپ كىنايە قىلىنىدۇ.

رۇۋۇدا: جۇل-جۇل بولۇپ كىتىش، ئىشلەتكىلى بولمايدىغان بولۇپ كىتىش. م:

قارىڭا ئۇنىڭ ئىسكەتكە،
شۇنچە رۇۋۇدىلىشىپ كەتكەن بارمۇ؟

رۇساللاش: توغرىلاش، تۈزلەش، رۇس قىلىش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

مەجازدا: ئەخلاقىي جەھەتتىكى يارىماسلىقنى تۈزىتىشنى «رۇساللاش» دەپ ئوبرازلاشتۇرىدۇ.

رەزگى: تاغلىقلارنىڭ پاچاقا يۆگەشكە ئىشلىتىلىدىغان

www.uyghurkitap.com

يۈك يۆگەنچىسى؛ كونىرىغان، چىرىگەن، كېرەكتىن چىققان نەرسە.

رەنە: گۆرۈ. موھتاجلىق تۈپەيلىدىن ئىلكىدە بار بولغان پۇللۇق نەرسىلىرىنى بىراۋغا ئامانەت قويۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا پۇل ئېلىپ ئىشلەتمەك «رەنىگە قويماق» دېيىلىدۇ.

رەم: بىر خىل خۇراپىي ھەرىكەت، كىشىلەرنىڭ تەقدىر ۋە قىسمىتىگە دائىر بېشارەتلەر كۆرسىتىلىدۇ. رەم ئېچىشنى كەسىپ قىلغان كىشىنى «رەممال» ياكى «رەمچى» دەپ ئاتايدۇ.

رەبىتى: خۇي - پەيلى، مىجەزى قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدۇ. م:

رەبتى كېلىشمىگەن ئادەم بىلەن ئۆي تۇتقىلى بولمايدۇ.

رەپتا: رايى، مايىللىقى. م:

جاھاننىڭ رەپتىگە بېقىپ ئىش قىلغان ئادەم زىيان تارتمايدۇ.

رەپ - رەپ: كونا، رەزگى نەرسە.

مەجازدا: گەپ - سۆزى ۋە ھەرىكىتىنىڭ تايىنى يوق ئادەملەرنى رەپ - رەپ دەپ سۆ-

پەتلەيدۇ.

رىڭ: ھوشيار، سەگەك تۇرۇشنى ئىپادىلەيدۇ. م:

تولا ئۇخلىماي رىڭ ئولتۇرۇڭ.

رۇكۇلداش: توخۇنىڭ كۇرۇك بولغان چاغدىكى ھالىتىگە ئېيتىلىدۇ.

مەجازدا: ئىشنىڭ ساپاسى يوق، تولا گەپ قىلىدىغان ئادەملەرنى سۆپەيلەيدۇ.

راھەندە: يۈز - ئابرۇيى تۆكۈلگەن، پالاندى بولغۇچىلارغا قارىتا كەمسىتىپ ئېيتىلىدۇ. م:

قارىڭ بۇ راھەندىنى، قايسى يۈزى بىلەن يەنە رەستىگە چىققاندۇ؟!

كېرىيىلىكلەر «راھىندى» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىدۇ.

رولاشتۇرماق: يۇزلەشتۇرمەك، ئۇدۇللاشتۇرماق. م:

بۇ ماتىرىياللارنى بىرمۇ بىر رولاشتۇرۇپ چىقايلى.

ئۇنىڭ قىشىغا بارسام بىلەك گەپ قىلىدۇ. ئاخىرى ئىككىسىنى رولاشتۇرماي بولمىدى.

رەسمانە: كونا يوسۇن، كونا پەددىكى، ئادەتتىكىچە نەرسىلەرنى ئىپادىلەشكە ئىشلىتىلىدۇ. م:

«رەسمانە ئۆتۈك، رەسمانە ئىشلار» دېگەندەك.

روياپ: روياپ بولماق، روياپقا چىقارماق دەپ كېلىدۇ. بىر باشقا ئېلىپ چىقماق، ۋۇجۇدقا كەلتۈرمەك دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

رويخەت: تىزىملانغان ئىسىملىك. ئىستېمالدا رويخەتكە كىرگۈزۈلدى، رويخەتتىن قالدۇرۇلدى (رويخەتتىن ئۆچۈرۈلدى) دەپ ئىشلىتىلىدۇ.

رەخ: ئۆي تېمىنىڭ ئىشىك، كېشەك ئورۇنلاشتۇرۇلغان كامارلىرىنىڭ يان تەردېپىنى كۆرسىتىدۇ. م:

دىرىزە رەخلىرى ئاھاك لاي بىلەن، ئىشىك رەخلىرى قۇم لاي بىلەن سۇۋالدى.

رۇبىرۇ: ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل، نەقمۇ نەق.

رەللە بولماق: جىلە بولماق، كۆڭلى پاراكەندە بولماق، ئىچى پۇشماق.

راۋات (رابات): ئۆتەڭ، قونالغۇ، كارۋان ساراي.

راۋىستە: مۇئامىلە، ئېلىش - بېرىش قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

رايىش: مىجەز جەھەتتىن ياۋاش، مۇلايىم تەبىئەتلىك روھىي ھالەتنى ئىپادىلەيدۇ. م:

ئۇنىڭ ئايالى بەكمۇ رايىش ئايال. ئەزەلدىن نامەھرەم ئىشلارنى قىلمايدۇ.

رام قىلماق: ئىختىيارىنى ئالماق، ئۆزىگە ئىجىل - ئامراق قىلماق.

روچىۋىن: چىۋىننىڭ بىر خىلى. رەڭگى يېشىل، جۈغى چوڭ كېلىدۇ. خۇراپىي چۈشەنچىلەر بويىچە بۇ خىل چىۋىن ئۆلگەنلەرنىڭ روھىنى كۆتۈرۈپ يۈرىدۇ دەپ قارىلىدۇ. مەجازدا: «روچىۋىندەك قاشاڭ نەرسىكەن بۇ» دېيىلىدۇ. بۇ ئارقىلىق روچىۋىننىڭ بىزەڭ، قاشاڭ تەبىئىتى سىپىلىشتۇرۇلىدۇ. م:

روچىۋىندەك ئايلىنىپ،
بارسام قېشىڭغا كۆرمىدىڭ.
تەلمۈرۈپ تۇرسام يېنىڭدا،
قايرىلىپ بىر سۆيمىدىڭ.

رۇچاق: باللار ئوينايدىغان كىچىك ئوقيا. ئۇنى بەزى شېۋىلەردە «لىچاق»، «نىچاق» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىدۇ.

رەڭلەش: بوياق بېرىش، بوياش. م:

تاملارنىڭ ھەممىسىنى ئالا قويماي بوياپ چىقتىم.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ز

زامات: دەرھال، شۇئان دېگەن مەنىدە «شۇ زامات» دەپ قوللىنىلىدۇ. «بارغان زاماتلا»، «كەلگەن زاماتلا» بولۇپ كېلىدۇ. م:

ئۇ ياستۇققا باش قويغان زاماتلا ئۇيقۇغا كەتتى.

زاڭ: قوناق ئۇننى يۇمشاق تاسقاپ، قويۇق ئۇماچ قىلىپ پىشۇرۇپ قاچىلارغا ئېلىپ، ئۈستىگە قورۇما ئېلىپ يېيىلىدىغان تاماق.

زاڭلىق: مەسخىرە، ھەزىل قىلماق، ئەيىبلىمەك. كېرىيىدە «زاغى تۇتۇش» دېيىلىدۇ. م:

خەقنى زاڭلىق قىلماڭ، بۇنداق ئىش سىز - بىزنىڭ بېشىمىزغىمۇ كېلىشى مۇمكىن.

زاھىت: كۆمەچ ناننىڭ بىر خىلى. خېمىرنىڭ ئىچىگە تاش تىقىپ، قوقاسقا كۆمۈپ پىشۇرۇلىدۇ. مۇنداقتا زاھىتنىڭ ئىچى خام قالماي تەكشى پىشىدۇ. سەپەر ئۈستىدە، جەزىرە ۋە جاڭگاللاردا قىلىپ يېيىلىدۇ.

زال: مىجەزى ئېغىر، ھېچ ئىش پىسەنتىگە كەلمەيدىغان، تەدبىرلىك، تادان. جۈملىدە «زال ئادەم»، «زاللىشىپ كەتكەن ئادەم» دېيىلىدۇ.

زاراخەتمە (ساراخەتمە): نورۇزنىڭ ئالدى - كەينىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان بىر خىل ئاممىۋى پائالىيەت. پۈتۈن مەھەللە بىر تۈزگە قازان ئېسىپ، ئۆزئارا بىر - بىرىنىڭ تامىقىنى يەيدۇ. دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ، شۇ يىلنىڭ مەمۇرچىلىقىنى، سۇنىڭ مول بولۇشىنى، ئاغرىق - سىلاق، ئۇپۇناتنىڭ كۆتۈرۈلۈپ كېتىشىنى تىلەيدۇ.

زاك: بىر خىل تاغ جىنىسى، بوياق تەييارلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. «زاك» قا مايىل رەڭلەرنى «زاك رەڭ»، زاك رەڭ ئېشەكنى «زاك ئې-

شەك» دەيدۇ. جاڭگالدىن چىـ
قىدىغان يەنە بىر خىل يېقىلغۇ.
نىمۇ «زاك» دەپ ئاتايدۇ.
زاكا: باللارنى يۆگەيدىـ
غان كىچىك كۆرپە، بوۋاقلارـ
نىڭ پۇت ـ قولىنى بىر يۆنىـ
لىشتە تۈز ياتقۇزۇپ زاكىغا ئوـ
راپ مەخسۇس شوينا (ئۆرۈمە)
بىلەن تېڭىپ قويۇشنى «زاكىـ
دىماق»، «زاكىداش» دەيدۇ.
ئۆز يېشىدىن ئەقلى چوڭ كەلـ
گەن باللارنى «زاكىسىدا پىـ
شىپ قالغان» دەپ مەستلىكى
كەلگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ.
زاغرا: قوناق ئۇنىدا توـ
نۇرغا يېقىپ پىشۇرۇلغان نان.
ئاددىي خەلقنىڭ جانلىق تىلىنى
«زاغرا تىلى» دەيدۇ.
زەپ (زاپ): تازا بىر،
ناھايىتى، بەك.
زەي: كىچىك ھايۋانلارـ
نىڭ ئۇچەيلىرىنى پىششىقلاپ،
ئېشىپ ياسايدىغان «يىپ».
يۇڭ، پاختا ئاتىدىغان ئاتقۇغا
تارتىشقا، خامان سورۇيدىغان
ئارا ـ كۈيگەكلەرنى چىگىش قاـ
تارلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ. قۇـ
رۇق پو ئېتىش، لاپ ـ قاپ
بىلەن سۆزلەشنى «پاختىنى
زەي سالماي ئېتىش» دەپ مەسـ
خىرە قىلىدۇ.
خارەت (ياغاچچى) لەرنىڭ
مەخسۇس سايمان بىلەن ياغاچ
يۈزىگە ئۇزۇنىسىغا سىزىق (نەـ
قىش) تارتىشنى «زەي تارـ
تىش» دەيدۇ. راملارغا، كۆزـ
نەكلەرگە قويۇلغان ئىنچىكە
تاسما ياغاچلارنى زەيلىك ياكى
«زەي قويۇش» دەيدۇ.
زەدىۋال: ئۆي تاملىرىغا
تۇتۇلغان مەخسۇس رەخت، زەـ
دىۋال ئۇچۈن تەييارلانغان ۋە
شۇنىڭغا لايىق رەختلەرنى «زەـ
دىۋاللىق» دەيدۇ. بۇنداق
رەختلەرنى بۇرۇن خام (ماتا)
ئۈستىگە گۈل بېسىش يولى بىـ
لەن تەييارلايتتى. قومۇش ئارـ
قىلىق ئىنى تار، بوياق بىلەن
گۈل چىقىرىلغان «زەدىۋاللىق»
بورا توقۇلاتتى. بۇنى «تام بوـ
رىسى» دەپ ئاتايتتى. م:
ۋاساجۇپ ئايۋان ـ سارايىنىڭ،
زەدىۋالى يوق ئىكەن.
ئالدىراپ بەرگەن كۆڭۈلنىڭ،
ئەتىۋارى يوق ئىكەن.
زەدەك: (سەۋزە). قۇيـ
غاش (پولۇ) نىڭ مۇھىم خۇـ
رۇچى. قوش جىنسلىق، ئەرـ
كەك تەبىئەتلىك ئايالنى «ئەرـ
كەك زەدەك» دەيدۇ. م:

www.uyghurkitap.com

«گۇرۇنجىسىدىن بۇرۇن زەدى-
كى دەم بەپتۇ».

زەگۇندە: ۋادەك ۋە قو-
شام قىلىپ سىلىنغان ئۆيلەر-
نىڭ ئۇلتىنىغا ياتقۇزۇلغان ئۇل
ياغاچ، ئۇ پۇتۇن قۇرۇلمىنى
كۆتۈرۈپ ۋە تۇتاشتۇرۇپ تۇرى-
دۇ.

زەللە: مېھماندارچىلىق،
توي - تۆكۈندىن قايتقاندا ئۆيى-
گە ئالغاچ كېتىشكە يۆگەپ بې-
رىلىدىغان ئاش - تاماق.

زەمبىل: ئوغۇت، توپا ۋە
باشقا نەرسىلەرنى توشۇيدىغان،
ئىككى ئادەم ئىككى بېشىدىن
كۆتۈرىدىغان دېھقانچىلىق ساي-
مىنى، ئۇنىڭ «تاختا زەم-
بىل»، «توقۇما زەمبىل»،
«غالتەك زەمبىل» قاتارلىق
تۈرلىرى بار.

زەدى (زەردە): ئازار،
ئەلەم، «زەدى قىلماق»، «زە-
دىسى قاينىماق»، «زەدە بول-
ماق».

زەن: زېھىن، ئەس،
ھوش، ئەقىل، خاتىرە («زە»
ئۇرغۇلۇق سوزۇپ ئېيتى-
لىدۇ). م:

بۇ ئىشقا زەنىم يەتمەيۋاتىدۇ. بۇنى
پەقەت زەنىمگە ئالالمايۋاتىمەن.

زەيپانە: زەئىپ، ئەرلى-
كى ئاجىز، مىجەزى پەس. م:

مەيلىڭ بولسا مەيخانە،
چىلىم بولسا سەيخانە.
مېنىڭ يارىم مەردانە،
ئۆتەپ بارسۇن زەيپانە.

زەپتىزىرائەت: دېھقانچىلىق
زىرائەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتى-
لىشى. م:

خۇدا خالىسا بۇ يىل زەپتىزىرا-
ئەتلىرىمىز ئوخشايدىغاندەك.

زىمات: مەلھەم، داۋا -
نەپ، پەرۋىش.

زىندىپاي: بوسۇغا، ئى-
شىك كېشەكنىڭ تۈپىغا تې-
گىپ تۇرغان قىسمى. م:

سېنىسى قايتۇ زىندىپاي،
تۈپىغا پېتىپ.
ئەگلىك ئەتكەن سارىۋاي،
ئۈپىغا قىتىپ.

زىغ - زىغ: يىكەنداز
كۆرپىنىڭ لەۋلىكى، كۆرپى-
نىڭ چۆرىسىگە بۆرتمە قىلىپ
قوندۇرۇلغان كىرپىك، جايلاردا
ئۇنى «زىق - زىق» دەپمۇ تەلەپ-
پۇز قىلىدۇ. «مېغىزلىق» مۇ
دەيدۇ.

بىرەر ئىشتا بەك ئەستايى-
دىللىق قىلىپ كېتىشنى «زىغ-
لاپ كېتىش» دەپ كىنايە قىلى-

ـنىدۇ.

زىرىپ: بىرەر ئىشنى تۈ-جۈپىلەپ ئىشلەيدىغان، كۆڭلى ئۆز ئادەم. ئادەم ئىسمى بولۇپ-مۇ كېلىدۇ. م:

ئۇ تولىمۇ زىرىپ ئايال، هوي-لا-ئارامىلىرىنى چىندەك پاكىز تۇتى-دۇ.

زىل: تاۋى نازۇك، كۆ-ڭلى ئىنچىكە، بىرەر ئىشنى ئۆزىگە ئېلىۋېلىشقا مايىل. م:

ئۇ بەكمۇ زىل ئادەم، كۆڭلىگە تېگىپ قويماڭلار.

ئۇكاموي مۇنداقمۇ زىللىشىپ كەتمەڭ.

مەكتەپلەردە دەرسكە كىرىش - چىقىشتا چېلىنىدىغان قوڭغۇراقنى «زىل» دەيدۇ.

زىلچى (زىلچا) : گىلەم-نىڭ يەنە بىر ئاتىلىشى. رەڭگى-ۋا چىگىپ توقۇلىدىغان گۈل-لۈك خوتەن گىلەملىرى ئەسلى-دە «زىلچا» ياكى «زىلچى گى-لەم» دۇر. بۆز يىپ بىلەن ئار-قاغ - ئۆرۈش قىلىپ توقۇلىدى-غانلىرى «بۆز گىلەم» ، مۇشۇ ئۇسۇلدا يۇڭ شوينا بىلەن تو-قۇلىدىغانلىرى «جاۋا گىلەم» ياكى «تاغ گىلىمى» دېيىلى-دۇ. زىلچىدىن تىكىلگەن «زىلچى خۇرجۇن» قاتارلىقلارمۇ بار. م:

خوتەن دەيدۇ ئىلچىنى،
گىلەم دەيدۇ زىلچىنى.

زىرە («رە» ئۇرغۇلۇق - سوزۇپ ئېيتىلىدۇ) : زىيان، پايدىسىز - نەپسىز، زەرەر. م:

هازىرچە باغ - يۇغىغا دارىسى-ڭىز زىرە قىلىدۇ، لېكىن توخۇ شور-پىسى ئىچسىڭىز زىرەسى يوق.

زىخ: بىر خىل چاتقال ئۆسۈملۈكنىڭ مېۋىسى. ئال-قات مېۋىسىگە ئوخشاپ كېتى-دۇ، رەڭگى قىزغۇچ، بۇغداي چوڭلۇقىدا بولىدۇ، ئالاھىدە دورىلىق قىممىتى بار. كاۋاپ سانجىش، قۇيماق پىشۇرۇش قاتارلىقلارغا تەييارلانغان يۇل-غۇن شېخىنىمۇ «زىخ» دەيدۇ.

زىققا: دەم سىقىلىش كې-سىلى، نەپەس يولىدىكى كې-سەل.

زىتى: ئەسلىي، تېگى - تەكتى، كېلىپ چىقىشى، زا-تى. «زىتى پەس» ، «زىتىغا تەگمەك» دېگەن ئىبارىلەر بار.

زىڭ (ئاۋاز ئىملىقى) : باشنىڭ ۋە بىرەر ئەزانىڭ سان-جىلىپ ئاغرىشى. م:

بېشىم «زىڭ» قىلىپ

www.uyghurkitap.com كىتاب تورى

ئاغرىدى. «زىڭگىدە» ئاغرىدى.

زۇۋۇك: لابا، رادىئو كانىيى. م:

كەپتەر باقساڭ دەمدە باق،
ئۇنلەپ بىرەر كۇۋۇكتا.
بېگىباچە يار تۇتتۇم،
سۆزلەپ بىرەر زۇۋۇكتا.

زوك (ئاۋاز ئىملىقى): ئېھتىياتسىزلىقتىن قاتتىق ئولتۇرۇپ قالغان چاغدىكى ھالەت. م:

زوككىدە ئولتۇرۇپ قالدىم.

زومچاق (زوخچاق): دۆۋە، تۇز يەردىن كۆتۈرۈلۈپ چىققان جاي. م:

زومچاق - زومچاق قەبرىلەر.

زۇغۇي: ئىچى يامان، چىدىماس، خەققە يامانلىق ئىستەپلا يۈرىدىغان ئىچى تار ئادەم. كېرىيە تەرەپتە «زۇغۇ» دەيدۇ. «زوغۇي ئادەم»، «زۇغۇيلۇق قىلماق».

زوۋلەن: قەستەن، زورىغا، زورمۇزور. جۈملىدە: «تاماقنى زوۋلەن يېمەك»، «زوۋلەن سوقۇشماق» دەپ كېلىدۇ.

زۇۋۇلا: نان يېقىش ئۈچۈن تەڭ مىقداردا ئۈزۈپ تەييارلانغان خېمىر، كېرىيە تەرەپلەردە «زۇۋۇل»، «زۇگۇلا» دەيدۇ.

رىزىق-ئامەت، بەخت-تەلەيىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىنى «زۇۋۇلىسى شۇنداق ئۈزۈلگەن»، «زۇۋۇلىسى چوڭ» دەپ تەرىپلەيدۇ.

س

ساۋاغ: دەرس. ئۇنى ئۆگەتكۈچى — ساۋاغ بەرگۈچى. ئۆگەنگۈچى — ساۋاغ ئالغۇچى.

كونىچە مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچى — مۇدەررىس، بىللە ئوقۇغانلار — ساۋاقداش، ئۆيلىرىگە بېرىلگەن تاپشۇرۇقنىمۇ «ساۋاغ» دەپ ئاتىغان. م:

— ساۋاغنى تەكرارلاپ بول-

دۇگمۇ؟
— بـۇگۈن ئاخۇنۇم ساۋاغ
بەرمىدى.

سـايپاق: پۇتىنى سۆرەپ
مـاڭغۇچى، سۆرەلمە، ئىشنى
ئاستا قىلىدىغان ئادەم. م:

گۈل قىستۇردۇم قالپاققا،
قۇ باغلىدىم پايپاققا.
نېمشقىمۇ كۆيدىمكى،
سۇپرا تاپان سايپاققا؟

كېرىيە تەرەپتە يۇمىلاق -
يېسى تاشنى «سايپاقتاش» دەپ
ئـاتايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ياڭاق
ئوينايدىغان ئويۇنى بار. بۇنىڭ-
دا، نۇرغۇن ياڭاقنى تىزىپ قو-
يۇپ تاش بىلەن بۇزۇپ ئويناي-
دۇ. بۇنى «سايپاق ئوينىدىم»
دەيدۇ.

سايلىغ-سايلىغىن: بىرەر
نەرسىنىڭ رېتى بىلەن، تەرتىپلىك
تىزىپ قويۇلۇشى. م:
بالام، ئوتۇنلارنى سايلىغ تىز-
ۋېتىڭ.
پاسارنى سايلاپ بوغشۇەتكىن.
بەك چېچىلىپ كېتىپتۇ.

تال پۇتاغنى — چاتاغنى،
توشۇۋەتەي، سايلىغىن.
چىدىمىدىم ئىشقىڭغا،
جېنىمنى ئال تايلىغىن.

سـايـغاق: بېلىقنى ساذ-
جىپ تۇتىدىغان ئارا، ئۇ ياغاچ
سـاپلىق ئىككى تىللىق تۆمۈر
سـانجىغۇچ. دەريا ياقىسىدىكى
ئاھالىلەر بۇ خىل ئەسۋاب بىـ-
لەن سۇدىكى بېلىقنى تۇتۇۋالىـ-
دۇ. م:
— بۇ بېلىقنى سايغاقتا ساذ-
جىپ تۇتتۇاپسىز - ھە؟

سـاللىخى: جېدەل ئىز-
دەپ يۈرىدىغان، ئاچچىقلىنىشىپ
قـالسا ئاجراتقىلى بولمايدىغان
جېدەلخور، چاپلاشقاق. م:
توۋا، بىلمەي يۈرۈپتىكەنمىز،
ئۇ دېگەن ئۇچىغا چىققان ساللىخى-
كەن ئەمەسمۇ؟

سالاكەش: ئارچى، كې-
لىشتۇرگۈچى، مۇرەسسە قىلـ-
غۇچى، ياكى سالاچى. م:
— «ئـارىچىغا ئالتە تاياق»
دەپ، سالاكەشلىك قىلغانىڭ زىيىنـ-
نىنى تارتتىم.
— كـىم سىزنى سالاچىلىق
قىلسۇن دەپتۇ، خوپ بولدى.

سـارىگەر: سېھىرگەرلىك
كۆرسىتىدىغان ئادەم. كىپنوز
قىلغۇچى، كۆزنى غەلەت قىلىـ-
دىغان ھۈنىرى بار ئادەم. م:
بۇرۇن توختى سارىگەر دەپ
بىر ئادەم ئۆتكەنتى، ئۇ قالتىس ھۈ-
نەرلەرنى كۆرستەتتى. پۇتنى كې-

ـسىپ ئۇلىيالايتتى. ساق ھالقا ـ چەمبەرنى كىرىشتۇرەلەيتتى.

ساڭايان (سىڭايان): مايماق، قىڭغىر نەرسە؛ يان تەرەپ؛ بىر نەرسىنىڭ يېرىمى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «ساڭار» سۆزى «يېرىم» دەپ ئىزاھلانغان. م:

قوينىڭ ساڭا پاچىقىنى يەپ بولدۇم.

ساڭقا: تېزەك، تېزەكلەش، شاتراق، ئىچ سۈرۈك، شاتىراقلاپ قىلىش، «پىرت-پىرت» پوق. م:

— بۇ بالا ساڭقاراپ قاپتۇ، خالىي جايدىن كېلەلمەي قالدى.

ئەھمەد شاھ قاراقاشىنىڭ «نەزەر مۇپتىغا خەت» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق مىسرالار بار:

بايان ئەيلەي بەنە بىر- بىر،
بۇ ئاتنىڭ ئەيىبىنى، ئاڭقا،
قىڭىر قۇيرۇق، سىڭا سۆڭگەچ،
پۇتى مايماق بويى لاڭقا،
بىرى تەپكەك، بىرى مۆڭگەك،
بۇ ئەيىبلەر ئۈستىگە ماڭقا،
ساماندىن بەش كۆشۈك يەپ،
ھەر قەدەمدە بىر تۈرۈپ ساڭقا،
تۇغۇلماس ھېچ ۋىلايەت
ئىچرە بىر ئات، بۇ قىيابەتتە.

سانسان: بىمەزگىل تۇغۇلغان، قىشتىن سالامەت چىدىقالىشى ناتايىن بولغان قوزا. ساندا بولغىنى بىلەن قاتارغا قوشۇلۇپ مال بولالمايدىغان مال.

ساۋىماق (ساۋىداش): يۇڭ ياكى پاختىنى چىۋىق بىلەن ئۇرۇپ يۇمشاتماق.

كۆچمە مەنىدە: ئۇچۇقلىماق، بالىلارنى كىچىك تاياق بىلەن ئۇرماق. م:

يۇڭنى مەن ساۋىداپ بەردىم،
ئاتقۇچى ئاتتى.
بالىنى ساۋىدىم دەپ، ئۇنچىد-
زامۇ ئۇرۇش بارمۇ؟

سەرگەز: خامىنىڭ بىر تۈرى. ئادەتتىكى خامىنىڭ ئۈستىگە نەقىش ئويۇلغان ياغاچ تامغا بىلەن گۈل بېسىپ تەييارلىنىدۇ.

سەچى: يېزا ئاھالىلىرى گۆش، نان قويۇپ ساقلايدىغان پەشتاختا. ئۇ بىر تال تاختىنىڭ ئىككى بېشىدىن تورۇسقا ئېسىپ قويۇلىدۇ. ئۈستىدە لازىمەتلىكلەر ساقلىنىدۇ. شادىلىق قىلىپ مەخسۇس ياسىلىدىغانلىرىمۇ بار. م:

سەچىدىكى گۆشنى كۆرسە،

مۇشۇكمۇ مياڭلايدۇ.

سايناخ: لاس، مەشۇت تارتقاندا غوزىكىدە قېپقالغان يېپەك. ئۇنىڭدىن پاختا ئورنىدا پايدىلىنىپ يوتقان - كۆرپە تورى ئەتكىلى، جىلتكە، چاپانغا ئىشلەتكىلى بولىدۇ. سەيناخ ئىشلىتىلگەن كىيىم - كېچەك، تورلار ھەم يەڭگىل، ھەم ئىسسىق ساقلاش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

سەكسەنپۇت: «سەكسەنئاياغ» مۇ دېيىلىدۇ. ئۇ كەلكۈن ئاپىتى يۈز بەرگەن ئېغىزلارنى توسىدىغان كۆپ پاچاقلىق ياغاچ. سەكسەنپۇت يار ئېغىزىغا تاشلانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئالدىغا شاخ - شۇمبا، تاش قاتارلىقلارنى بېسىپ سۇنىڭ ئېقىش يولىنى ئۆزگەرتكىلى بولىدۇ.

سەرخانە: چىلىمنىڭ بېشى. ئۇ سېغىزدا ياسىلىپ خۇمداندا پىشۇرۇپ تەييارلىنىدۇ. سەرخانە ئېچىشتانغا كەيگۈزۈلىدىغان قالپاق. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ئۇۋۇتۇپ تەييارلانغان تاماكىنى قاچىلاش ۋە ئوت يېقىلغاندىن كېيىن، تۈتۈننى ئېچىشتانغا يەتكۈزۈش ئارقىلىق قاپاق سۈيىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشتىن ئىبارەت.

سەل (قىيان): قاتتىق ياغقان يامغۇرنىڭ جىلغىلاردىن چۈشكەن سۈيى؛ سەل - پەل (ۋاقىت ئۇقۇمى). م:

تۈنۈگۈنكى يامغۇرنىڭ سىلى قوي - قوزىلارنى ئېقىتىپ كەتتى.

سەل ئېقىتىپ كەلگەن شىغىل زىرائەتلەرنى ياتقۇزۇۋەتتى.

سەل توختاپ تۇرۇڭ، باكا بولغاندا كۆرۈشەيلى.

سەڭگۇۋاراڭ: جوندەك، كىيىم - كېچەكلىرى يىرتىق، مازلىرى ئۈچۈپ تۇرىدىغان. م:

مەمتاخۇن قايتىپ كەپتۇ، كىيىملىرى سەڭگۇۋاراڭ، قارىغىلى بولمايدۇ.

سالاش: جېدەلدىن قورقمايدىغان، چاپلىشۋالىدىغان، چېقىلىپ قويسا قۇتۇلغىلى بولمايدىغان ئادەم. م:

— بالام، ئۇ بەكمۇ سالاش بىر نېمە، سەن - پەن دېيىشىپ قېلىشتىن ئېھتىيات قىلغىن - ھە؟

— خاتىرجەم بولۇڭ ئانا، ئۇنداق سالاشقاتتىن قورقاتتىممۇ؟

سالقىلىغ: ماھىر، ئۆز ئىشىغا پۇختا. م:

بۇ ئۇستام ھۈنەرگە ئەجەب

www.uyghurkitap.com

سالقىلىغكەن.
نــەدىكى ناسالقى ھۇنەرۋەنگە ئۇچراپتىكەنمىز. ئىشنى كۆكۈلدىكەدەك پۇتكۇزۇپ بەرمەدى.

سەپەسىلىش: ئىشنى بىر - بىرىگە ئىنتىرىپ تۇرۇۋېلىش، يان بېلىگە قاراپ ئىش قىلىش، ھۇرۇنلۇق. م:
بىر - بىرىمىزگە سەپە سىلىشىدۋەرسەك، بۇ ئىش ئون كۈندىمۇ تۇگىمەيدۇ.
سىز ياش، باشقىلارغا سەپە سالماي ئىشلەۋېرىڭ!

سەلكەش: ئالماش، ئىلەگىرى - كېيىن. م:
پۇتىڭىزغا ئاياغنى سەلكەش كىيىپسىز!
خېرىدار دېگەن سەلكەشراق كەلسە ياخشىكەن، بىر يولى كەلسە ئالدىرىتىپ قويىدىكەن.

سەرەمجان: نەرسە - كېرەك، ئۆي بىساتلىرى. م:
ئۆي سەرەمجانلىرىنى تەق قىلىپ بولدۇم. ئەمدى توپىمىزنى ئۆتكۈزىۋالساقلا بولدۇ.

سەرەمجانلاشتۇرماق: رەتلىمەك، يىغىشتۇرماق، ئىخچام قىلماق. م:
ئۆي ئىچىدىكى نەرسىلەرنى ئوبدان سەرەمجانلاشتۇرۇپ قويۇپ ماڭالىلى، قاچان كېلىشىمىز ناتايىن.

سەم (سەمى): ئەس، يادى. خىيال. م:
سەمىڭىزگە سالمىغان بولسام، شۇنچە چوڭ ئىشنى ئۇنتۇپ كېتىددىكەنسىز.

بۇگۈن كۈنگە پەيشەنبە،
سەمىڭىزدىن چىقتىمۇ؟
نامەرد بىلەن دوست بولۇپ،
بۇرنىڭىزدىن چىقتىمۇ؟

سەللىمازا: پۇتۇنلەي، پاك - پاكىز، ئۇزۇل - كېسىل. م:
دوختۇر ئۇنىڭ كېسىلىنى سەللىمازا ساقايتىۋەتتى.

سونجاق: پۇتىنىڭ ئارقىسى. م:
سونجاقتا دەسسەپ يۈرۈپ، ئايىغىڭىز مايماق كېتىپتۇ.
سونجىقىمغا دەسسىۋەتتىڭىز!

سوغا: ياغاچنىڭ ئىچىنى ئويۇپ ياسىغان سۇت ساغىدىغان ماتال. م:
بەك ئۇسساپ كەتكەن ئادەمگە چوڭ سوغىدا سۇ ئىلىپ بەرسەك، ھەممىنى دەم ئالماي ئىچسە چاتاق چىقىدۇ. بىر چاغدا بىرسىمۇ بىر سوغا سۇنى ئىچىپ، ئارقىسىغا يوقاپ چۈشكەن.

سۇكال: كالته، قىسقا.
م:
ئۇ، سۇكال قۇيرۇق بايتالنى
مىنىپتىكەن، ھالى بۇ يەردە يوق.
بۇ چاپان بەك سۇكال تىكىد-
لىپ قاپتۇ. شۇڭا پەقەت كىيگۈم
كەلمىدى.

سوقماق: ئۇزۇم، ياڭاق-
نى قوشۇپ ياسايدىغان يېمەك-
لىك. ئۇ قۇرۇق ئۇزۇم بىلەن
ياڭاقنى ياغاچ ئاياقتا سىلىپ
تاش بىلەن خېمىر بولغىچە ئې-
زىپ، ئاندىن كېيىن يۇمىلاق-
لاپ ياسايدىغان ئوزۇقلۇق بو-
لۇپ، تاتلىق ھەم قۇۋۋەتلىك.
قورساقنى ئاچۇرمايدۇ. سەپەر
قىلغاندا ئېلىپ مېڭىشقا ئەپ-
لىك. م:
ئاشنا تۇتساڭ جۇۋان تۇت،
بىلمىگەننى بىلدۇرەر.
ئۇۋاق ئۇزۇمدە سوقماق ئېتىپ،
«ئاسلا غوجام» دەپ يېدۇرەر.

سوقماق ئەتسەم مېغىزدا،
تەمى قالدى ئېغىزدا.
مېنىڭ سۆيگەن ئامرىقىم،
كۆتۈپ قالدى سىرغىزدا.
چىغىر يول، ئەگرى - توقاي
تاغ يولى. م:
تاغ يولىدا ــــ سوقماقتا،
شىرە چورۇق تېشىلدى.
يارنىڭ كۆڭلى مەندىكەن،
گۇمانلىرىم يېشىلدى.
سوقماق يول ئېگىز - پەس يول،
ماڭغان كىشى بىلىدۇ.
يارنىڭ ئالدىغا بارسام،
نازى بىلەن كۈلىدۇ.

سوقتا: ئەتلىك، چىك،
بولىدىغىنى رەڭگىدىن كۆرۈنۈپ
تۇرغان زىرائەت مايسىسى. م:
بۇ يىل مايسىلار ناھايىتى
سوقتا ئۆستى، مول ھوسۇلدىن ئۈ-
مىد بار.

سوقچى: يېتىم بوۋاق،
ئانىسىدىن كىچىك ئايرىلىپ
قالغان قوزا، ئوغلاق. م:
بۇ سوقچى بارغانسېرى يىغ-
لاڭغۇ بولۇپ كېتىۋاتىدۇ.
بۇ ئانىسىدىن كىچىك قالغان
سوقچى قوزا، نان بېرىپ قاتارغا قو-
شۇۋالدۇق.

سوزماق: رەگەتكە، كا-
مالەك. قەدىمكى مەنچاناق
(تاش ئاتىدىغان قورال) قا تەق-
لىد قىلىپ ياسالغان بالىلار ئو-
يۇنچۇقى. ئۇنىڭدا قۇشلارنى
ئوۋلايدۇ.

سوم: بىر خىل، ھەممى-
سى ئوخشاش، مېغىزلىق؛ پا
پىروسنىڭ پارقىراق قەغىزى. م:

بۇ ياڭاقنىڭ مېغىزى سوم چە-
قىدىكەن.

ئاخشام يېگەن تائام زىيان
قىلدى بولغاي، بۈگۈن ئەتىيىنىمغا
سوم سۇۋارە بىر نەرسە چىقىپ كەت-
تى.

سوقاش: جېدەل - ماجى-
را، ئۇرۇش، جەڭ. م:

بۈگۈن قۇلۇپتا سوقاش كىنو
قويىدىكەن، كۆرگىلى بارايلى!
بولدى قىلىڭلار، سوقاشماڭلار،
سەت تۇرىدۇ.

سوقىچاق: ئىلىد-
پىس شەكىللىك؛ جاڭگال
دۇمباقچىسى — تۆمۈر تۇمە-
شۇق. م:

بۇرۇن يۇزىڭىز سوقىچاقتى،
ھازىر خېلى يۇملاقىشىدى.
— مەن سوقىچاق كۆردۈم.
— نەدە؟
— ھويلىدىكى تېرەكنى چو-
قىلاۋاتىدۇ.

سۆڭگەچ: ساغرا، پەل-
لەك. م:

ھەسەن ئىشى بولمىسىمۇ تۆت
يولنىڭ بەندىگە چىقىپ تۇرغان ئى-
كەن، بىر ئات مەيىنى ئېتىپتىپ
سۆڭگىچىگە ئۇسۇپ، ئۇنىڭ سۆڭ-
گىچىنى ئىككى پارچە قىلىۋېتىپتۇ.

سوكە: سوپا، ئۆي -
ھويلىلارغا يەر يۈزىدىن ئېگىز-
لىتىپ سېلىنغان توپا «كارى-
ۋات». جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ
يېزا - قىشلاقلىرىدىكى ھەممە
ئۆيلەردە سوكە بار. م:

تاش چىلگە پىشىپ قالدى،
پوستىكىدىن ئاقلايمەن.
سوكە سالغان ئايۋاندا،
مەن يارىمنى ساقلايمەن.

سۆكە: ئايالالار قۇلىقىغا
ئاسىدىغان ئالتۇن جابدۇق
«سۆ» نى سوزۇپراق تەلەپپۇز
قىلىدۇ). م:

زەمزەم سۈيى بۇلاقتا،
سۆكە مونچاق قۇلاقتا.
يارىم چىقاي دېمەيدۇ،
ياتامدىكىن سۇلاقتا.

سۆل: پىشمىغان، خام
قالغان نان. ئىشقا خام، ئىش
قىلىپ كۆنمىگەن ئادەم. م:

بۇ نان سەل سۆل قاپتىكەن.
كىچىكىدىن ئەمگەك قىلىپ
كۆنمىگەن ئادەم، ئىشقا سۆل كېلى-
دۇ.

سۇلاغ: سۇ تۇتۇش، زى-
رائەتلەرنى سۇغىرىش؛ گۇندى-
خانا - تۇرمىگە كىرىپ قېلىش-
نىمۇ «سۇلاغقا چۈشتى» دەي-
دۇ. م:

www.uyghurkitap.com

سۇلاغقا چۈشمىگەن ئاشۇ بىر
بالا قالغان ئىدى. ئۇمۇ بوش قال-
ماپتۇ.
سۇۋارى: قاتارى، ھەم-
مىسى. م:
ئۇ ئىغىزىغا سۇۋارى ئالتۇن
چىش سالدۇرۇپتۇ.
سۇقايناغ: ئۇيغۇر تائام-
لىرىنىڭ بىر تۈرى، ئەتىيازنىڭ
سىرىقتال مەزگىلىدە ئاق چام-
غۇر ياكى يېڭى چىققان بېدىنى
پىشۇرۇپ، چىلانغان نانىنىڭ
ئۈستىگە ئېلىپ يەيدۇ. بۇ
«سۇقايناغ» بولىدۇ.
سۇنۇش: تەڭلەش، ئۇ-
زىتىپ بېرىش. م:
— ھەي، ئاۋۇقەلەمنى سۇند-
ۇۋېتىڭا!
— قولۇمنى سۇنۇپ تۇرغىلى
نەۋاخ، ماڭا بەرمەي باشقىلارغا بەر-
گىنىنى!
سۇۋۇك: جۇلدۇركېپەن،
يۆلەپ بولغىلى بولمايدىغان،
يۆلىگەنسېرى دولىسىنى چىقىد-
رىپ يۈرىدىغان ئادەم. م:
مۇنچىۋالامۇ سۇۋۇكلىشىپ
كەتكەن بارمۇ؟
سۇ پاتقۇچ: جەڭ قورال-
لىرىغا تەقلىدىي ياسالغان باللار
ئويۇنچۇقى. ئۇ ئازغان ياغىچىد-
نى غىرىچ ئۇزۇنلۇقتا كېسىپ
تەييارلاپ ئىچىدىكى پورنى چىد-
قىرىۋېتكەندىن كېيىن پاختىد-
ۋەن قىلىپ ئاتسا، ئوق ئاۋازىد-
دەك ئۇنى چىقىدۇ. ئوقمۇ خې-
لى يىراققا، دەللىگەن يەرگە
(نىشانغا) بېرىپ تېگىدۇ.
سۇۋاغچى: ئۆي تاملىرىد-
نى سۇۋاپ زىننەتلىگۈچى ھۈ-
نەرۋەن. بۇرۇن تامچى بىلەن
سۇۋاغچى باشقا - باشقا كەسىپ
ئىگىسى ئىدى. ھازىر ئىككى
كەسىپ بىرلىشىپ كەتتى.
كۆچمە مەنىدە: كىشىلەرگە
تۆھمەت قىلغۇچى، يوق ئەيىب-
نى ئارتالايدىغان تۆھمەتخور.
سۇغۇتۇش: قىزىق نەر-
سىنى سوۋۇتۇش، پۇۋلەش.
يىراقتىن تەرلەپ كەلگەن ئاتنى
يېتىلەپ تەرلىرىنى قۇرۇتۇشمۇ
«ئات سۇغۇتۇش» دېيىلىدۇ.
كۆچمە مەنىدە: بىر ئىش-
تىن كۆڭۈل سوۋۇتۇش.
«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ
«سوغوش» دەپ يېزىلغان. م:
ھاۋا سۇغۇشقا باشلىدى.
سۇرۇخ: تۇز بادرا، رۇس
ئۆسكەن ياغاچ. تامغىغا ئىشلى-
تىدىغان قىزىل بوياقنىمۇ «سۇ-
رۇخ» (قىزىل) دەيدۇ. «تۇر-

كىي تىللار دىۋانى» دا بۇ سۆز
«سىرۇخ» دەپ ئىزاھلانغان.
م:
ئۇبدان سۇرۇختىن بەش،
ئۇنى ئالمساق تال باراڭ چۈۋۈلۈپ
كېتىدۇ.

سۇتخەسە: نېپىز، ئەڭ
ئاق خەسە. بۇ سۇتنىڭ ئاقلى-
قىغا تەمسىل قىلىنغان سۆز بو-
لۇپ، بوزراق كەلگەن خەسىنى
«خام خەسە»، ئاق خەسىنى
«سۇت خەسە» دەيدۇ. م:
كۆينەك دېگەننى سۇت خە-
سىدە كىيگۈلۈك، خام خەسە قانچە
يۇغان بىلەنمۇ ئاقارمايدۇ.

سۇپسۇن: ناھايىتى شا-
لاڭ، تەكتى كۆرۈنۈپ تۇرىدى-
غان. م:
سۇنى سۇپسۇن چىچىلك، شا-
لامىيت قىلىۋەتمەك.
نانىڭ يۇزىگە پىيازنى بەك
سۇپسۇن سۇۋاڭ.

سۇپىتە: نېپىز، تېگى
كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان. بۇ نەر-
سە-كېرەكلەرنىڭ مەسىلەن،
خامنىڭ تولىمۇ نېپىز توقۇلغاد-
لىقى، قەغەزنىڭ بەكمۇ نېپىز-
لىكى، تام سۇۋاقلىرىنىڭ ناھا-
يىتى نېپىز بولۇپ قالغانلىقىنى
ئىپادىلەيدىغان سۆز. كۆچمە
مەنىدە: قىز-چوكانلارنىڭ يۈزى
تۆۋەن، ئىزا تارتقانلىقىنى ئىپا-
دىلەشكە ئىشلىتىلىدۇ. م:
بۇ رەخت بەك سۇپىتە توقۇلۇپ
قاپتۇ، چىدىمىغۇدەك.
ئۆگزىنىڭ لىبى بەك سۇپىتە
بېپىلىپتۇ. يامغۇر ئۆتۈپ كەتمەمدۇ؟
قىزلىرى بەكمۇ يۈزى سۇپىتە
ئادەم بوپتۇ.

سۇمە: مازارنىڭ گۈمبە-
زى. باشقا مەقبەرىلەردىن ئالا-
ھىدە ھەيۋەتلىك ياسالغان قەب-
رە. م:
ئىمامى ئاسىخان مازىرىغا تا-
ۋاپ قىلغىلى بارغان ئىدۇق، سۇمەگە
كىرەلمەي كەلدۇق.

سۇلەي: ئىشتىھاسىز،
تاماق يېيىشنىڭ تايىنى يوق
ئادەم. ئوت يېمەس قوي، كا-
لىنىمۇ شۇنداق ئاتايدۇ. م:
نېمانچە سۇلەيلىك قىلىسىز،
يېگەننىڭ قولىدىن ھەممە ئىش كې-
لىدۇ. جىق-جىق يەڭ.
ئۆزىنىڭ سۇلەيلىكىگە باقماي
بۇ قوي ئۆچنى قوزىلاپ قويىدى.
شوڭا سىزنىڭ ئۆيىڭىزگە كالا سۇتىد-
گە كەلدىم.

سۇرە: قۇرئاننىڭ سۇرى-
لىرى؛ مەجەزى تۈز، ساددا؛
ئۇدۇلغا ئىش قىلماق. م:

قۇرئاندا بىر يۈز ئون تۆت
سۈرە بار.
ئۇ سۈرىگە بىر ئادەم، كۆڭلىدە
يامانلىقى يوق.
سۈرىسگە ئىش قىلماي، ئويـ
لاپ باقىلى.

سۈڭگۈچ: باغقا سۇ ئۆتـ
كۈزىدىغان ئېرىقنىڭ تام شوردـ
سى. م:
كىچە بولسا ياتمايمەن،
سۈڭگۈچۈڭدىن ياتمايمەن.
گېپىڭ بولسا ئېيت ئەمدى،
سىنىڭ دەردىڭنى تارتمايمەن.

سىپىۋالدى: ساپما ئاياغ،
(پالاق ئاياغ). يۇيۇنغاندا، تاـ
هارەتكە چىققاندا كىيىشكە ئىشـ
لىتىلىدۇ. «شىپىلداق» مۇ دېـ
يىلىدۇ. ئۇ كىيىنكى ۋاقىتـ
لاردا پەيدا بولغان تۇرمۇش بۇـ
يۇمى بولغاچقا، ئۇيغۇرچە ئاتالـ
غۇسى يوق. جەنۇبلۇقلار ئىشـ
لىتىلىش ئورنى بويىچە شۇنداق
ئىسىم قويغان.

ساخال: ئاهادە تاملارنىڭ
ئۈستىگە قادالغان تىكەنلىك
شاخ. ئۇ ئوغرى - يالغاندىن
ساقلىنىش ئۈچۈن قويۇلىدۇ.
م:
گەپ «ماقۇل» دىن، تام ساـ
خالدىن ئاشماپتۇ.
گەپكە ساخال ياماشتۇرماي
تۇرىڭا!

سايى: سەيياد (ئوۋچى).
مىلتىقنىڭ تۆمۈر نوكىشى ئىچىگە
ئويۇلغان بۇرما شەكىللىك سىزىقچا.
م:
بۇ مىلتىققا سايىنى تارتقاندـ
كەن، ئوقى نەقىلگەن يەرگە تېگىدـ
دۇ.

ساي: هېلىلا، باياتىنلا.
م:
— دادىڭىز كۆرۈنمەيدىغۇ؟
— تېخى ساي ئىشقا كېتىۋدـ
دى...
«ساي» نىڭ «سايا، ساـ
ياتتىن» دېگەندەك تەلەپپۇز قىدـ
لىنىشىمۇ بار.

ساپ: ئۈزۈم دانىچىلىدـ
رىنى تۇتۇپ تۇرىدىغان يىپچا؛
كەتمەن، بەلكەتمەن قاتارلىقـ
لارنىڭ دەستىلىكى؛ كېپىش؛
ئارىلاشـ مىسى يوق، پاكىز؛
تەكىت مەنىسىدىكى سۆز. م:
«ئۈزۈمنى يەڭ، سېپىنى سوـ
رىماڭ.»
ساپ بىر ئادەمكەنسىز.
پالدۇنىڭ سېپى ياغاچتىن، يەـ
نە ياغاچنى كېسىدۇ.
بۇ ساپ مەيزاپ، ئىشەنمىسىدـ
ڭىز ئىچىپ بېقىڭ.

سېرىغ ئاياغ: ئايىغى يا-
راشمايدىغان، زىيان سالىدىغان
ئادەم. بىرەر ئىشى يۇرۇشمە-
گەندە «قايسى سېرىغ ئاياغنىڭ
ئىزىدىن ئاتلىغانتىمكىن؟»
دەيدىغان، ئۆي ئىچىدە ئارقا-
ئارقىدىن ھادىسە يۈز بەرسە «بۇ
ئۆيدە سېرىغ ئاياغ بار. شۇڭا
پالاكەتتىن ئاجرىيالمايمىز»
دەيدىغان ئادەت سۆزى بار.

سېتىقچى: كونا-يېڭى،
ئەسكى-تۇسكى نەرسىلەرنى
ئېلىپ ساتقۇچى. م:

ئۆزەمگە ئالغان ئاياغ ئىدى،
ئالغان يەردە خېلى ئازادە كەلگەن،
ئۆيگە ئەكەپ كىيىپ باقسام ماڭال-
مىدىم، سېتىقچىدىن ئالغانمىكىن
دەپ قالماق.

سىينى-ساپ: مۇكەممەل،
دەزى يوق. م:

جاھاندا ھېچنېمە سىينى ساپ
بولۇپ كەتمەيدىكەن، قانداق قىل-
غۇلۇق؟ ئالتۇنمۇ ساپ بولمايدى-
كەن.

سىيماق: تېرىق ئۇنىدا
چېلىپ ئېتىلىدىغان ئۇماچ
ئاش.

سىقماق: ئۇيغۇر تائامىلى-
رىنىڭ بىرى. ئۇ قوناق خېمى-
رىنى بارماق ئارىلىقىدىن قاينا-
ۋاتقان قازانغا سىقىپ چىقىرىش
ئۇسۇلى بىلەن تەييارلىنىدىغان
بولغاچقا، سىقماق دەيدۇ. م:

ئەتىگەن بىرقاچا سىقماق ئىچ-
كەن ئىدىم، مەيدەم ئاغرىپ كەتتى.
يىغىنىنى مۇنچىزا ئۇزۇن ئىچىشنى
بىلگەن بولسام، بەلگە نان تۇگۈۋا-
لارمەنكەن.

سىمكار: ھۈنەرۋەنىنىڭ
ئىشىغا بېرىلىدىغان ھەق. م:

— كۆينەكنى ياخشى تىكىپلا،
سىمكىرىغا نەچچە پۇل ئالالا؟
— توۋا دېسىلە، قوشنا تۇرۇپ
سىلىدىغان سىمكار ئالامتىم.

سىنجى: توپا تام ياكى
خام كېسەك تاملار بىلەن قوپۇ-
رۇلغان ئۆيلەرنىڭ بالا ياغىچى،
تامنى بېسىپ كەتمىسۇن ئۈ-
چۈن تام يۈزىگە ياتقۇزۇلىدىغان
مۇھاپىزەت ياغىچى. بالا ئاشۇ
سىنجىنىڭ ئۈستىگە قويۇلى-
دۇ. م:

تام سىنجىگىز مەزمۇتمۇ؟
بالا بېسىپ كەتمىسۇن.
جۇدالىقنى خۇدايىم،
بىزگە نېسىپ ئەتمىسۇن.

سىرىلۇق (تاغ شېۋىسى):
تاغ چېقىلىرىنىڭ تەبىئەت ھادىسى-
سى تۈپەيلىدىن گۇمۇرۇلگەن، سىيى-
رىلىپ چۈشكەن يېرىنى «سىرىلۇق»

دەيدۇ. خوتەن ناھىيە لاڭرۇ يېزىـ
سىدىكى چوڭ بىر داۋاننى «سىرىدـ
لىۇق چېقىل» نامى بىلەن ئاتايدۇ.

سىكىلەك: يېڭىدىن نىـ
كاھلانغان قىز، قىزلار ئەرگە
تەگكەندىن كېيىن «سىكىلەك»
دەيدۇ. ئادەتتە قىزلار چېچىنى
كاكۇل قىلىپ ئۆرۈيدۇ. نىـ
كاھلانغاندىن كېيىن ئىككى
ئۆرۈم قىلىپ ئۆرۈپ ماڭلاي
چاچ كېسىدۇ. بۇنى «سىكىـ
لەك چاچ» دەيدۇ. سىكىلەك
چاچ ئۇنىڭ ئەرلىك بولغانلىقىـ
نى كۆرسىتىدىغان نىشانە ھېـ
سابلىنىدۇ.

سىڭتاش: پال-پال، ئۇ
خوتەننىڭ تاغلىرىدا كۆپ. باـ
لىلار كۆزەينەك ياساپ ئويناـ
دۇ. توك ئۆتكۈزمەيدىغان خۇـ
سۇسىيىتى بولغاچقا، توك دەزـ
مال قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىـ
دۇ.

سىرىلماق: بىر خىل باـ
لىلار ئويۇنى. رەندىلەنگەن سىـ
لىق تاختاينى يانتۇ قويۇپ تاخـ
تاي ئۈستىدىن پەسكە سىيرىـ
لىپ ئوينايدۇ. بۇ خىل ئويۇنـ
نى «سىرىلماق ئويۇنى» دەيـ
دۇ.

سىرىلما: بىر خىل ئۇسـ
سۇل شەكلىنىڭ نامى. قەدەم
ھەرىكىتىنى سەزدۈرمەي ئويناـ
دۇ.

سىدىرىلىش: سىيرىلىپ
چۈشۈش — ئېگىز تامدىن ياكى
ئېگىز دەرەختىن سىيرىلىپ
پەسكە چۈشۈش. م:

شۇنچە ئېگىزدىن سەكرىگۇـ
لۇكمۇ؟ سىدىرىلىپ چۈشكەن بولـ
سىڭىز، پۇت-قولىڭىز زەخمە بولـ
ماستى؟

سىلىكىش: بوش-بىكار
قالماق، ئالدىراش ئەمەس. قوـ
لى بېسىق ئەمەس. م:

قولۇم خېلى سىلىكىپ قېلىۋىـ
دى، يەنە ئالدىراش بولۇپ قالدىم.

سىڭارى (ساڭىرى):
دەك، تەك قوشۇمچىسى، شۇـ
نىڭدەك، شۇنىڭغا ئوخشاش.
م:

شۇنىڭ سىڭارى سىزمۇ شۇنى
دوراپسىز.

سىدام: گۈل بېسىلمىـ
غان، زىننەتلەنمىگەن رەخت.
م:

مەن سىدام رەختتىن ئىگىن
كىيەي دېسەم، ئىرەكتىمىز گۈللۈك
چىت ئېلىپ بىرەي دەيدۇ.

مەجازىي مەنىدە: ئۆزىنى

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

تۇرۇۋپلا ياساپ يۇرىدىغان كىشى-
لەرنىمۇ «سىيدام» دەيدۇ. م:
سىيدام خان، سىيدام بەگ.

سىيكە: ئاياللارنىڭ قۇ-
لىقىغا ئاسىدىغان زىرىنىڭ
ئۇششاق دانىچىلىرى؛ كىيىم-
كېچەكتە بولىدىغان بىر خىل
پارازىت. كۆچمە مەنىدە: سىر-
كىدان، بېشىنى پىت باسقان
ئايال. م:

زىرەمنىڭ سىيكىسى ئاجراپ
كېتىپتىكەن، زەرگەر قېشىغا باردىم.
ئۇچام قىچىشىپتى، كۆيىن-
كىمنى سىلىپ باقسام سىيكە بويىقاپ-
تۇ.
ۋاي سىيكىدان، ھالىغا باقماي
ھال تارتقىنىنى كۆرەيمۇ؟

سىرە: باسلىق (زىرائەت-
نىڭ بەك بولغىنى)، دانلىق،
دانىمۇ دانە. م:
بۇ يىل بۇغداي سۈيىدىن قال-
مىغان ئىدى، ئۆتكەن يىلدىكىدىن
خېلى سىرە بولدى.

سىيى بۇجى: قىيپاش،
ئۈچ بۇرجەك. م:
بۇ سىيى بۇجى يەركەن، سە-
يالكا سالغىلى بولمىغاچقا ئۇرۇقنى
قول بىلەن چېچىشقا توغرا كەلدى.
ئۆي سەل سىيى بۇجى سىلد-
نىپ قاپتىمۇ-نېمە؟ قىيپاش كۆرۈ-
نىدۇ.

سايىل: تىلەمچى، ئابـ
دال، قەلەندەر. م:
ئىشىك ئالدىغا سايىل كەپتۇ.
نان ئاچىقىپ بېرىڭلار!
سايىلنى قۇرۇق قول قايتۇ-
رۇش ياخشى ئەمەس.

ساڭگۇل - سۇڭگۇل:
كىيىم - كېچەكلىرى، تەقى -
تۇرقى سەنگىۋاراڭ، چېچىلاڭغۇ
كۆرۈنۈش.

سۇۋاي قاپتۇ: چارۋا مال-
لارنىڭ ئەركەك ماللارغا تۇتۇل-
ماي (نەسىللەنمەي) قېلىشى.
م:
بۇ يىلقى كالىلار جاڭگالدىن
تولىسى سۇۋاي چىقىپتۇ.
يەرلىك قىزىقچىلار تۇغ-
ماس ئاياللارنى «سۇۋايغانلار»
دەپ ئوبرازلاشتۇرىدۇ.

ساياپ كەتتى: يوقاپ
كەتتى، ئۆز جايىنى تاپالمىدى
دېگەن مەنىدە. م:
ئۆتكەن ئايدا قارسام ئەللىكچە
كەپتەر بار ئىدى. بۈگۈن قارسام
ئون بەشچىسى يوق تۇرىدۇ. ساياپ
كېتىپتۇ.
كۆچمە مەنىدە: ئۆز جايىغا
مېھرى يوق ئادەملەرنى «سا-
ياق» دەپ كىنايە قىلىدۇ.

ش

شاپ: بىر خىل ئۆسۈم-لۈك (ئوت) يوپۇرمىقى؛ پى-چاق بىسىدەك كەسكۈر. ئىس-تېمالدا: تېز، ئىتتىك، چاپ-سان، ئىلدام مەنىسىدە قوللى-نىلىدۇ. تىغ - ئەسۋابلارنىڭ ئىتتىكلىكى مەجازدا «شاپتەك» دەپ سۈپەتلىنىدۇ. م:

ئاچىلىقتا تىرىغان بۇغدايلىقتا
شاپ جىق، ئورغاق سالغاندا ئاۋايلى-مىسا بولمايدۇ.

بۇ پىچاق شاپتەك بولۇپ كې-تىپتۇ. ئېگىزگىرەل ئەپ قويۇڭلار. باللار قولىغا ئېلىۋالمىسۇن.

كەنجى قوناقنى ئوتلايمەن،
تۇپ قالدۇرۇپ تاقلايمەن.
كېلەر بولساڭ شاپ كەلگىن،
چاي قاينىتىپ، ساقلايمەن.

شاپ بۇرۇتلۇق يىگىتنىڭ،
يارى شۇنداق ئۇزمىكىن.
شۇنچە قىلسام بىلمەيدۇ،
كۆڭۈللىرى مۇزمىكىن.

شات: خۇشال (شوخ) مەنىسىدە كېلىدۇ. «شاد» سۆ-زىنىڭ ئۆزگىرىشىدۇر. م:

يارىم نېمە دەپ كەتتى،
شاتلىقىمنى ئەپ كەتتى.
ئەجەب تەسكەن ئايرىلماق،
بۇرەككە ئوتنى سەپ كەتتى.

شات - مات: كەسكىن مۇئامىلىلىك، ئىشنى كېسىپ قىلىدىغان، بىر سۆزلۈك ئادەم-لەرنى سۈپەتلەشكە ئىشلىتىلى-دىغان ئىبارە. م:

ئەنسىرىمەڭلار، شات - مات ئادەم بىلەن سودا قىلماق ئاسان.

ياردىن ۋاپا - نەپ بولسا،
شات - مات دېسە گەپ بولسا.
كۆزنى قىسىپ بولغىچە،
ئىككى سەكرەپ كەپ بولسا.

شاپ - شۇپ: ھەرىكەتنىڭ تېز ئورۇندىلىشىنى تەلەپ قى-لىدىغان ئۈتۈنۈش ۋە بۇيرۇق رايى بولۇپ، «شاپ - شاپ» دەپمۇ قوللىنىلىدۇ. م:

ھە، بۇرادەرلەر! شاپ - شاپ بولۇڭلار، بۇ ئىشنى بىر تۈگىتىۋې-

تەيلى.

شالاق ـ شۇلۇق (ئاۋاز ئىملىقى): سۇ بىلەن باشقا نەرسىلەرنىڭ ئۇرۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئاۋازلارغا ئىشلىتىلىدۇ.

شاراق ـ شۇرۇق: (ئاۋاز ئىملىقى): شاخ-يوپۇرماقلاردىن كېلىدىغان ئاۋازلارنى ئىپادىلەشكە قوللىنىلىدۇ. مەجازدا: مىجەزى يەڭگىل ئادەملەرنى سۈپەتلەيدۇ. م:

«شاراق ـ شۇرۇق داك كۆتۈرەر، پىسى-پىسى پۇت كۆتۈرەر».

شاراق ـ شۇرۇق ئاۋاز كەلدى، قارسام قوبلارنىڭ ھەممىسى قوناقلىقتا كىرىپ بولاپتۇ.

شاتاق ـ شۇتۇق (ئاۋاز ئىملىقى): قاتتىق جىسىملارنىڭ ئۇرۇلۇشىدىن كېلىدىغان ئاۋازلارنى ئىپادىلەشكە قوللىنىلىدۇ. م:

ملتىقنى قولۇمغا ئېلىپ «شاتاق ـ شۇتۇق» بىسىۋىدىم، ئۇ ھارامزادىلەرنىڭ جان، ئىمانى چىقىپ كەتتى.

شاك: تارتۇق، ھەدىيە ياكى ئىنئاملارنى ھەجۋىي كەيپىياتتا ئىپادىلەشكە ئىشلىتىلىدۇ. م:

مىنى چىقىپ قويغىنىڭىزغا قانچىلىك شاك بەردى؟!

شالاق: تەنتەك مىجەزلەرگە مەجاز قىلىنىدۇ. م:

بەك شالاق (شاللاق) ئادەم بولۇپسەن، ھاي دەپ تۇرمىسا جەرەستاندا ئادەمنى خىجىل قىلىدىكەنسەن.

گۈلنى قىسىپ قولاقا،
سۆغا باردىم بولاقا.
ئەمدى كۆكۈل بەرمەسمەن،
ۋاتىۋاتاق ـ شالاقا.

شانا: ماتا، شايى ـ ئەتلەس توقۇيدىغان دۇكاننىڭ ئۆرۇش يىپلىرىنى كۆتۈرۈپ ـ چۈشۈرىدىغانغا ئىشلىتىدىغان ياغاچ ئەسۋاب (تەلەپپۇزدا «شا» بىلەن «نا» تېز تەلەپپۇز قىلىنىدۇ). م:

«بۆزنى بۆزغان شانىسى، قىزنى بۇزغان ئانىسى».

شانۇ («شانا» دەپمۇ قوللىنىلىدۇ): يىپ، بىر نەچچە تال ئىنچىكە يىپنى ئېشىپ تەييارلىغان شوينىنىمۇ شانا دەپ ئاتايدۇ. كېرىيە تەلەپپۇزدا «شىپ» دەيدۇ (تەلەپپۇزدا «شا» بىلەن «نا» ياكى «نو» ئۇرغۇ بىلەن سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ). م:

www.uyghurkitap.com

ھەي ئانىسى، ماڭا شانا تەي-
يارلاپ بېرىڭلار، تاغارنىڭ ئاغزىنى
بوغىمەن.
بېيىتتا: «باغلىۋالدىم بىلمىنى،
يارىم بەرگەن شانۇدا» دەپ كەلگەن.
شانائەت: تۆھمەت، يا-
لا، ئۆزىدە يوق ئەيىب. م:
يالغۇز تاشلىناي چا[ر]غا،
يالغۇز ئېسىلاي دا[ر]غا.
ھەر ئىشنى ئۆزەم قىلدىم،
شانائەت بولمىسۇن يا[ر]غا.
شاخا: يەرلىك ئۇسۇل
بىلەن تەييارلىنىدىغان شۇلتا.
ئۇ تۇغراق ئوتۇنىنى كۆيدۈ-
رۈپ، كۈلىدىن تەييارلىنىدىغان
داشقال. شاخا ماتا رەختلەرنى
سۇپەتلەش (ئۇشتىلەش)، خام
پاتلاش، خوتەن قەغىزى يا-
ساش، سوپۇن ياساشقا ئىشلى-
تىلىدۇ. م:
خامنى يۇيۇپ شاخادا،
ئۇشتە ئەتكۈلۈك.
ۋاپاسىزنىڭ قېشىدىن،
نېرى كەتكۈلۈك.
شاكىراپ: تۇز سۇيى.
شور سۇيىنى شاكىراپ دەپ ئا-
تايدۇ. «بەتتەم» بولۇپ كەت-
كەن ئېغىزنى «شاكىراپ بولۇپ
كەتتى» دەپ مەجاز قىلىدۇ.
م:
داشنىڭ سۇيى شاكىراپ،
ئىچكىلى بولمايدۇ.
يار كۆڭۈلنى ئەگدى دەپ،
كەچكىلى بولمايدۇ.
شالدىر شاخىناق: ئۇچار
قۇشلارنى ئۈركۈتكۈچى نەرسە.
ئۇ قاپاق پۇچۇقلىرى ۋە باشقا
ئاۋاز چىقىرىدىغان نەرسىلەرنى
ياغاچقا ئۆتكۈزۈپ تەييارلىنى-
دۇ. شاراق - شۇرۇق ئاۋاز چى-
قىپ، قاغا - قۇشقاچلارنى ئۈر-
كۈتىدۇ.
شاتاۋا: زاۋۇتتا توقۇل-
غان گۈللۈك رەخت. ئىلگىرى-
كى چاغلاردا چەتتىن كىرگۈ-
زۈلگەن زاۋۇت توقۇلمىلىرىنى
«گەزلىمە» دەپ؛ رەڭدار گۈل-
لۈك گەزلىمە رەختلەرنى «شاتا-
ۋا» دەپ ئاتىغان. كېيىنكى
چاغلاردا يىپەكتىن توقۇلغان
رەڭلىك گۈللۈك رەختلەرنى
«شاتاۋا» دەپ ئاتايدىغان بول-
غان. م:
شاتاۋادا كۆڭلىكى،
كوچىدا ماڭغان خېنىم.
ۋەدىگە ۋاپا قىلماي،
لەۋزىدىن يانغان خېنىم.
شالۇ: شۆلگەي، ئېغىز-
دىن ئاققان سۇ.
شالۇك: ئاغزىدىن ھەمى-

شە شالۇ ئېقىپ تۇرىدىغان ئا-
دەم.

شاتىراق: ئىچى سۇرۇپ قېلىش كېسىلى (چارۋىلارنىڭ). مەجازدا: يەڭگىلتەك، لەۋزدىنىڭ تۇتامى يوق، دېمەيدىغان گەپلەرنى يېيىپ يۇرىدىغان ئادەملەرنى شاتراق دەپ سۆپەتلەيدۇ.

شاتراق گۇلا: پىشىپ ئۆتۈپ كەتكەن ئۆرۈكتىن قۇرۇتۇلغان گۇلە (قاق).

شالامپەت: هۆلچىلىك، پاتقاق، لاي، پېتىق. م:

سۇنى ئازراق سەپمەپسىز، ئۆي
ئىچى شالامپەت بولۇپ كېتىپتۇ.

شاتكاك: گېپى تۇزلۇق، تەنە گەپ قىلىشقا خۇشتار ئادەم.

شايى: يىپەك (ئەۋرىشىم) يىپ بىلەن يەرلىك ئۇسۇلدا توقۇلغان سىيدام رەخت.

ئۇيغۇر تېبابىتىدە شايى رەختتە كىيىم كىيىشنى تەكىتلەيدۇ ھەمدە ئۇنى ئىشلىتىپ مۇھىم دورىلارنى ياسايدۇ. شايى رەخت: خوتەننىڭ ئەڭ ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتلىرىدۇر. م:

ئۆز - ئۆزىنى چاغلاسۇن،
بېلىنى مەھكەم باغلاسۇن.

بىزنى دېگەن چوكانلار،
ۋاي يۇرىكىم دەپ يىغلاسۇن.
ئەتلەستە كۆڭلەك،
شايىدا تامبال،
كىيمەيمەن ئاكا دەپ يىغلاسۇن.

شاپالداق: چىۋىن ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرىدىغان پالاق.

شاخچى: گىلەمنىڭ چۆرىسىگە چىقىرىلغان كانار ئىچىدىكى گۇل.

شاخاپ (شاخاپچە): چوڭ ئېقىندىن ئايرىلىپ چىققان بۆلەكچە، تارماق ئېقىن.

شاپاقچى: مەجازدا ناكەسىپ كىشىلەرگە، يامان ئاتلىق ئادەملەرگە كىنايە قىلىنىدۇ.

شاجا: دوغا چىققۇچى، خېرىدارلىق قىلغۇچى.

شاخنا: سۆيۈق كەلگەن چوڭ تاھارەتكە قارىلىتىلىدۇ. بەزىدە ئېزىلىپ كەتكەن ھۆل مېۋىلەرنىمۇ شۇنداق سۆپەتلەيدۇ. م:

بۇ بالىنىڭ قورقىنىدىن ئارقا
مەھەللىسىدىن شاخنا كەتتى.

شادا: قوناق ۋە كېۋەزلەرنىڭ قۇرۇق غولى. توخۇ، كەپتەرلەرگە تەييارلانغان قومۇ-

نىڭ تال - تال تاياقچىلىرى.
مەجازدا: ئورۇق - ئىگىز ئادەم-
لەرنىڭ تۇرقىنى شادا پاچاق
دەپ سۈرەتلەيدۇ.
شاپتۇل مۇنىكى: توغاچ
ۋە شاپتۇللارنى ئۇرۇقچىسىدىن
ئايرىماي قۇرۇتۇپ تەييارلانغان
قۇرۇق مېۋە. ئادەتتە «مۇنەك»
دېيىلىدۇ.
مەجازدا: ئورۇقلاپ قو-
رۇق بېسىپ كەتكەن چىرايلارنى
كەمسىتىپ سۈپەتلەيدۇ.
شاپتۇل قاقماق: بۇ مە-
جازىي ئىبارە بولۇپ، نارازى بو-
لۇپ بويۇن تولغاشنى، بېشى-
نىڭ ھەرىكىتى ئارقىلىق ئىپادە
بىلدۈرمەكنى كۆرسىتىدۇ. م:
*مەن گېپىڭىزنى ئۇنىڭغا ئۇق-
تۇردۇم. لېكىن ئۇ بويىنى بىلەن
شاپتۇل قېقىپ گېپىمنى ئىلىك ئال-
مىدى.*
شاۋىكا: ئۆيلەرنىڭ تام
بىلەن ئۆگزە تۇتىشىدىغان جايى-
غا چىقىرىلىدىغان گۈلدار ئەگ-
مە.
شەخەك: شېغىل-قۇم،
ئالتۇن قازغاندا چىقىدىغان
تاش-توپا.
خەشەك: ئاپتاپتا، يام-
غۇردا قېلىپ شاكال بولۇپ
قالغان گۈلە. م:
خەشەك گۈلا بىگەنمۇ؟
قوساق ئاغرىپ يۇگەنمۇ؟
قاچانلىققا كېلىسىز،
ئەتمۇ يا بۇگەنمۇ؟
شەمەر: ئىتتىك تىغ،
كەسكۈر ئەسۋاب.
شەرئا يەر: تېرىمغا كىرگۈ-
زۈلگەن يەر، مۇنبەت يەر.
شەرەت: ئىمالاش، قاش -
كۆز ياكى قول ھەرىكىتى ئارقى-
لىق قىلىنغان ئىما - ئىشارەت
(ئىشارەتنىڭ بۇزۇپ ئېيتىلى-
شى). م:
ھويلاڭدىكى ياڭاقنىڭ،
تۈۋى ئىككى ئاچىمۇ؟
شەرەتلەيسەن، كەلمەيسەن،
سەنمۇ شۇنداق گاچىمۇ؟
شەررەك: ئەت يېمىگەن
كۆپۈك گۆش، گۆشنىڭ ئىچى-
دىكى يېگىلى بولمايدىغان تەر-
كىب. بەزىدە شەررەك، بەزىلەر
«شەللەت» دەپمۇ تەلەپپۇز قى-
لىدۇ.
مەجازدا: خۇلقى ئوسال،
ئورۇق ئادەمنى «شەررەك» دەپ
سۈپەتلەيدۇ.
شىداق: ئەتسىز، ئورۇق
ئادەمنى سۈپەتلەيدۇ.
شىپى تاغاق (شىپ تا-

www.uyghurkitap.com

غاق) : ئورۇق، ئەتسىز ئادەمـ
ـلەرنىڭ كۆرۈنۈشىگە ھەجۋىي
قىلىنىدۇ.

شەلغەم: سەل ھەيدەپ
كەلگەن ئۇۋاق تاش.

شەقىقى (شەقى) : بېـ
شىنىڭ يېرىمى ئاغرىيدىغان بىر
خىل كېسەل. بەزى مەنبەلەردە
تاڭ يورۇغاندىن كېيىنمۇ ئۇخـ
ـلايدىغان ئادەملەرنى «شەقىـ
قىي» دەپ ئاتايدۇ.

شەلىگ (شەھەرلىكتىن
بۇزۇلغان) : شەھەر ئادىمى.
م:

ئاۋۇلار ئالتە شەلىگ ئادەملەر.
«شەلىگ شىكەرلىك، يېزىلىق
جىگەرلىك».

سۇلتان بېگىم سورايدۇ،
بۇلار نەلىگ، ئۇلار نەلىگ؟
بىز خەققە نىمە قىلغان،
ئۆيىدە ياتىدۇ شەلىگ.

شەلپەرى (شەلپەر، شەلپەـ
ر) : قىزىل رەڭلىك رەخت.
مەجازدا: يۈزى تۆۋەنلىكنى
«شەلپەردەك قىزاردى» دەپ
سۈپەتلەيدۇ. م:

بۇ بالىنىڭ يۈزى بەك تۆۋەنـ
ىكەن. مىنى كۆرۈپ يۈزى شەلپەرـ
دەك بولۇپ كەتتى.

شەر (شەھەر) : مەجازـ
دا: تالاشقان ئىشنى، كۆڭۈل
سۇ ئىچمىگەن يەرنى تاشلاپ
كېتىشنى «ئالە شەرىڭنى،
كۆرمەي تەرىڭنى» دەپ كىنايە
قىلىدۇ.

شۈپۈك: سۆگەت، تېـ
رەك بولجالىرىنىڭ ئۇزۇن چىـ
ۋىقى.

شۈپەك: گازىر قاتارلىق
شاكاللىق يېمەكلىكلەرنىڭ قاـ
سىرىقى.

شۈپۈ: ھۆل مېۋىلەرنىڭ
تېرىسى. بەزىلەر «شۈپەك» مۇ
دەيدۇ.

شۈپۈ شالتاق: مېۋە ـ
چېۋىلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىـ
شى.

شوخا: تىكەن. جىگدە،
ئۆرۈك قاتارلىق تىكەنلىك دەـ
رەخلەرنىڭ تىكىنىنىڭ ئومۇـ
مىي ئاتىلىشى. مەجازدا: گېـ
پى قاتتىق تېگىدىغان (يۈرەككە
سانجىلىدىغان) ئادەمنى ۋە ئۇـ
نىڭ سۆزلىرىنى «شوخىدەك»
دەپ ئوخشىتىدۇ. م:

توخۇدەك بار ئۆزىڭىز،
شوخىدەك گەپ ـ سۆزىڭىز.
يارغا ئازار قىلغىلى،
چىدايدىكەن يۈزىڭىز.

شۈدلۈغ: گەپ ـ سۆزى،

ئىش - ھەرىكىتى چاققان، دىتى
بار ئادەم. م:

ئۆزى خېلى شۇدلۇغ ئادەم دې-
سەم، ئىشەنچىگە يارىمىدى.

شۇك: ھەرىكەت قىلماي، ئۈن چىقارماي جىم بولۇش، گەپنى قىلىش. م:

شۇك بولۇپ قالدىڭىزغۇ،
سۆزلەۋېرىڭ.

شوك - شوك: تولا گەپ قىلىدىغان، ئېغىزى غېرىچلايدىغان ئادەمنى سۈپەتلەيدۇ.

شورۇك - شورۇك: «شوك - شوك» قا ئوخشاش مەزمۇنغا ئىگە. م:

نېمانچە شورۇكلايسىز، ئاغزىڭىز
تالمىدىمۇ؟!

شۇم ئېغىز: يامان خەۋەر، يامان گەپ - سۆزلەرنى قىلىدىغان، تارقىتىدىغان ئادەملەرگە ئىشلىتىلىدۇ.

شۈپۈ كالپۇك: لېۋى نېپىز كەلگەن ئادەم. شۈپۈ كالپۇك ئادەم ئۆزىگە پۇختا، كەم سۆز، ئەمما گېپى سېسىق كېلىدۇ دەپ قارىلىدۇ.

شۇرا: سۇڭگۇچ، تام ۋە چىتلاردىن ئېچىپ قويۇلغان تۆشۈك. م:

باغقا كىردىم شۇراڭدىن،
تامابىم يوق غوراڭدىن.
سەن مېنى يامان دەپسەن،
توڭغاز قوپار گۇراڭدىن.

شۇرىدىن كىرىڭ دەيسىز،
داۋزىڭىزغا دەم سېلىپ.
قاچانغىچە قىينايسىز،
باشقا مۇنچە غەم سېلىپ.

شىپ: (كىرىيە شېۋىسى) يېپىنى كۆرسىتىدۇ. ئاۋاز ئىملىقى بولغان «شىپ» بىلەن تەلەپپۇز ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈلىدۇ. م:

يازغى يۇڭدا شىپ تالاپ،
زىلچى خوجۇن توقۇيمەن.
دەرت بولمىسا نېمىشقا،
بۇ غەزەلنى ئوقۇيمەن.

«ئالدىدا شىپ - شىپ، كەينىدە غىپ - غىپ».

شۇڭگۇتماق: قوناق ئۇنىنىڭ خېمىرىنى يۇمىلاقلاپ ئوتتۇرىسىدىن تۆشۈك ئېچىپ ئېتىلىدىغان بىر خىل غىزا. بەزى جايلاردا «موللەك ئاش»، «كاتاك ئاش» دەپ ئاتايدۇ. ئۇنىڭ يەنە ئىچىگە گۆش ۋە باشقا نەرسىلەرنى سېلىپ ئېتىدىغىنىمۇ بار. م:

قوسقىمنى ئاغرىتتى،
ئاخشام يېگەن شۇڭگۇتماق.

www.uyghurkitap.com

ئەجەپمۇ ئىغىر كەلدى،
يارنىڭ گىپىنى يۇتماق.

ئالدىدا لىگەن يارىم،
شۇڭگۇتماق بىگەن يارىم.
باشتا ۋەدىلەشكەندە،
مەن نىمە دىگەن يارىم.

شوپاڭخانا: هاراقخۇمارلار ئۇچۇن مۇلازىمەت قىلىدىغان خاس ئۆي. بۇ ئىسىم بۇرۇنلاردا مۇشۇنداق قوللىنىلغان. ئۇنداق ئۆيلەردە سازچى، ناخشىچىلار بار بولۇپ، غىزا ۋە باشقا لازىملىقلار تولۇق تۇراتتى.

شوكۇم (شاكۇم): ئادەمگەرچىلىك سورۇنلىرىغا كۆتۈرۈپ بارىدىغان سوۋغات. م:
ئاز نەرسىنى شاكۇم ئەتكىلى
بولمايدۇ.

شۇمەك: بۆشۈككە بۆلەپ ياقىدىغان نارەسىدە بالىلارنىڭ سۈيدۈك ئەزاسىغا كىرگۈزۈپ قويۇلىدىغان نوكاچ. قىز - ئوغۇللارغا ئايرىم - ئايرىم شەكىللەردە ياسىلىدۇ. مەجازدا: ئورۇقلاپ كەتكەن ئادەمنى «شۇمەكتەك قاپتۇ» دەپ سۈپەتلەيدۇ.

شولاق: شورلۇق، زەي، سازلىق يەر.

شولاغ نان: ئۇلىغا شور چاپلىنىشۇالغان نان. مەجازدا: ئاچچىق، نەشتىرى يامان سۆزلەرنى قىلغۇچىغا كىنايە قىلىنىدۇ.

شوپاختا قىلماق: ئوشۇقى چىقىپ كەتكەن كىيسەلگە قىلىنىدىغان شىپا، بۇنىڭدا تۇزغا چىلانغان پاختا ئوشۇققا تېڭىلىدۇ. م:
پۇتۇم قايرىلىپ كەتتى،
شو پاختا قىلىپ قويىسلا.
بىزمۇ ئادەم بالىسى،
كۆزلىرىگە ئىلىپ قويىسلا.

شىلاش: ئالداش، قولاقتىن كىرىپ ئىغىزدىن چىقىش. ھۆل ئارىلاش قورۇق ئوتۇن. يىپىشقاق، شىرىنلىك نەرسە. م:
مىنى بوشراق شىلىنسىلا،
شىلىغانلىرىغا ئالدانمايمەن.
بەك شىلاش ياغاچكەن، بىرىپ بولغىلى بولمىدى.
سىزنىڭ ۋەدىڭىز ۋەدە،
بىزنىڭ ۋەدىمىز نەدە.
ئاغزىڭىزدا شىلايسىز،
كۆڭلىڭىز بۆلەك يەدە.

ئوتنى ياقسام تۇتاشمايدۇ،
شىلاش ئوتۇنغا.

قايسى كۈندە نېسىپ بولدۇم،
چالاش خوتۇنغا.

شمايلىماق: يەڭنى تۈ-
رۈپ كەلمەك.

شۆمۆدا قىلماق: مېۋىلەر-
نى پۇتاقلىرى بىلەن يىغماق،
ئوت - چۆپلەرنى يىغىپ توپتەك
قىلماق.

شۋىق: چىۋىق، شۇپۇك،
تال چىۋىق. (كېرىيىگە خاس
تەلەپپۇز).

شىپىلداق: ساپما كەش
(كېپىش).

شىڭگىلىك («شىڭ-
گىل» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنى-
دۇ): بىر ساپ ئۆزۈمنىڭ كى-
چىك - كىچىك بۆلەكلىرى. ئا-
دەتتە «بىر چاتاق» دەپمۇ ئاتى-
لىدۇ.

مەجازدا: قىسقا سۆز، بىر
ئېغىزلا گەپكە «بىر شىڭگىل
گەپ» دەپ ئېيتىلىدۇ. م:

بىر شىڭگىلىك گېپىم بار،
ئاڭلاپ تۇر خېنىم.
كەچتە باراي جايىڭغا،
ساقلاپ تۇر خېنىم.
ئۆزەڭنى تۈزۈپ،
لەغمەننى سوزۇپ.
تۇخۇم پىشۇرۇپ،
ئاقلاپ تۇر خېنىم.

شىلدىرشاپ: ئۈجمە
ئىرغىتقاندا ئىشلىتىلىدىغان چوڭ
داستىخان. مەجازدا: كىرلە-
شىپ، قېتىپ كەتكەن كىيىم
ۋە باشقا نەرسىلەرگە سېلىشتۇ-
رۇلىدۇ.

شىلتىڭ ئاتماق: ئۆزىنى
چاغلىيالماسلىق، تەمەننا قى-
لىش. م:
«ئۆزىنى چاغلىماي شىلتىڭ
ئېتىپتۇ. كونا پالازغا يۆگىنىپ ھەيتە
يېتىپتۇ».

شىلىم: يېلىم. ئادەتتە-
كىلىرى بۇغداي ئۇنىدا قايىنى-
تىپ ياسىلىدۇ. بۇنىڭ يەنە
«مۇلغۇي» دەپ ئاتىلىدىغان
بىر تۈرى بار، بۇنى موزدۇزلار
كۆن - خۇرۇملارنى يەملەش ئۈ-
چۈن ئالاھىدە ياسايتتى. مۇل-
غۇي ھەم قويۇق، قاتتىق،
چاپلىشىش دەرىجىسى كۈچلۈك
ياسىلىدۇ. مەجازدا: بىر ئىشقا
چاپلاشقاق ئادەمنى «شىلىمغا
ئوخشاش ئادەم» دەپ سۈپەتلەي-
دۇ.

شىۋە: سازلىق، سۇ ئاج-
رىمايدىغان چۆپلۈك جاي. خو-
تەننىڭ بىر قانچە جايلىرىدا
«كەڭشىۋە» دەيدىغان جايلار
بار. مەجازدا: سىيگەك كېسى-

ـلى بار ئادەملەرنى، قولتۇقى پۇرايدىغان ئادەملەرنى «شىۋە» دەيدۇ.

شـــىراق: پاچاق، پۇت، ئوشۇق بىلەن تىزنىڭ ئارىلىـ ـقى. پاۋان مىلتىقنىڭ يەرگە تـــرەپ تـۇرىدىغان ئاچىسىمۇ «شىراق» دەپ تەلەپپۇز قىلىـ ـنىدۇ. م:

«ئالە شىراقتىن، تۇتە پاچاقـ ـتىن».

شـــتىلە: ھەرراب، قىمـ ـزىقچى ئادەم. بەزى مەنىلەردە سۆز، ئىش ـ ھەرىكىتىدىن پالاـ كەت چىقىپ قالىدىغان ئادەمـ ـلەرنىمۇ «شىتىلە ئادەم» دەپ سۆپەتلەيدۇ.

شىينا: پانا — ياغاچ يېـ ـرىقلىرىنى چىگداش ئۈچۈن قاـ قــىدىغان ئۇچلانغان تارشا ياـ غاچ. م:

كاتىنىڭ پاچاقلىرى مىدىرلاپ
قاپتۇ، شىينا قېقىپ قويۇڭلار.

شىنە: ئۇزۇمنى سىقىپ، سۈيىنى قاينىتىش ئۇسۇلى بىـ ـلەن تەييارلىنىدىغان سۈيۇقـ ـلۇق. يەنە ئۇجمىدىنمۇ شىنە تەييارلىنىدۇ.

شىللە (شەللى): ئۆشنە تەرەپ، بويۇن، پاتاڭ، گەجگىـ ـنى كۆرسىتىدۇ. م:

«ئاچىڭىز بىلەن ئويناشماڭ،
شىللە پاتاڭ يەرسىز».

شىلىك ـ شىلىك (ئىمـ ـلىق): ئاساسەن بورۇندىن ئاقـ ـقان سۇيۇقلۇقنىڭ ھالىتى ۋە ئاۋازى.

شـــىشـــۇك: چىگىشنى يەشمەك ياكى يېشىلگەن تۈگۈنـ ـچەك ۋە ياكى يېشىلىپ كەتكەن ھالەتلەر. كېرىيىدە چىگىشنى يەشمەكنى «شەشمەك» دەپ تەـ ـلەپپۇز قىلىدۇ.

شىلگەي: «پەشتاما» دېـ ـيىلىسىمۇ، ئاساسەن كىچىك باـ ـلىلارنىڭ شۆلگەيلىرىنى بىر تەـ ـرەپ قــىلىشقا ئىشلىتىدىغان، بويىنىغا ئېسىپ قويىدىغان كىـ ـچىك ئاسما رەخت.

شەشكەن مال: تۇياق بېـ ـجى ئۈچۈن تەقلەپ قويۇلغان چارۋا مال (تاغ شىۋىسى).

شـــەللەڭگويەك: ئاياللارـ ـنىڭ چېچىنىڭ ئۇچىغا ئاسىدىـ ـغان زىننەت بۇيۇمى (ئالتۇن يـــاكـــى كـــۈمـــۈشتىن تەييارلىـ ـنىدۇ). م:

يارىم ئۇزۇن چېچىغا،
شەللەڭگويەك ئېسىغلىق.
ئىشقى يامان، تاقەت يوق،

مەن ئۆزەمنى بېسىغلىق.

شەددە: قەبرىگە قويۇلغان خادىنىڭ ئۇچىغا قويۇلىدىغان تاماق شەكىللىك شادا ياغاچلار-نى كۆرسىتىدۇ. شەكلى «卐، L». بەزىلەردە لاي بىلەن قەبرە بېشىغا ئويۇپ چىقىرىپ قويىدۇ.

شىلاش ئىش: چىگىشلىشىپ كەتكەن ئىش.

شاپاق بۆك: گۈللۈك تاۋارلاردا تالالاپ تىكىلىدىغان باش كىيىمى. هازىر كېرىيە، چىرا تەرەپلەردە كەڭ ئومۇملاشقان.

شاپاق يارىسى: ئېغىز ئەتراپلىرىغا پەيدا بولىدىغان، مېۋە، قوغۇن - تاۋۇز پىششىقىدا يۇقىدىغان يارا. كىچىك باللاردا كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

غ

غار (ئاۋاز ئىملىقى): ئايروپىلاندىن چىققان ئۈن؛ ئاشقازان بۇزۇلغاندا ئېغىزدىن يانغان تاماقنىڭ ئاۋازى؛ بەزىدە ئىسىم بولۇپ كېلىپ، تاغلاردىكى تەبىئىي پەيدا بولغان ۋە ئادەملەر كولىغان چوڭقۇر قازمىلارنى «غار» دەپ ئاتايدۇ. م:

بۈگۈنكى ئايروپىلان شۇنچىلىك پەس هەم تېز ئۇچۇپتىكى، بېشىمنىڭ ئۈستىدىن «غار» قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى.

بايا يېگەن ئاش زىيان قىلغان چېغىۋا، «غار» قىلىپ ياندۇرۇۋەتتىم.

ساياهەت قىلىپ كېلەي دەپ سەهۋالىمغا چىققان ئىدىم، كۆهمارىم غارىنى كۆردۈم.

غار-غار (ئاۋاز ئىملىقى): ئېغىزغا سۇ ئېلىپ چايقىماق. م:

چىشىڭىزنىڭ مىلىكى قاناپ ئارام بەرمىگەن بولسا، ئېغىزىڭىزنى هەر كۈنى ئەتىگەن ۋە كەچتە تۇزدا «غار - غار» قىلىپ بېرىڭ.

غارت (ئاۋاز ئىملىقى): ئىشىك، غاراللارنى ئېچىپ - ياپقاندا چىققان ئاۋاز. م:

ئىشىكنى غارتىلداتماي ئاستا

ئېچىڭلار، بولمىسا داداڭلار ئۇيغىنىپ كېتىدۇ.

غاپ (ھەرىكەتنامە): «كوپىپىدە» مەنىسىگە يېقىن سۆز، ئۇ بىرەر نەرسىنى پەم بىلەن تۇيدۇرماي تۇتۇۋالغانلىقنى ئىپادىلەشتە ئىشلىتىلىدۇ. م:

ناھايىتى شاش ئاتكەن، تۇيدۇرماي «غاپ» قىلىپ تۇتۇۋالدىم.

غاراچ (ئاۋاز ئىملىقى): چىش بىلەن بىرەر نەرسىنى چايناپ سالغاندا چىققان ئاۋاز. م:

گۇرۇچنى پاكىز خىللىمايتىكەن، بىر كاپام ئاشنى ئاغزىمغا سېلىپ چاينىشىمغا «غاراچ» قىلىپ تاش چايناپ سالدىم.

غاچ (ھەرىكەتنامە): تېز، چاپسان، دەرھال مەنىسىدە. م:

بەك مىس - مىس ئىكەنسىز، غاچ بولمامسىز!

غاس (ھالەت): قىش كۈنلىرى بىرەر نەرسىنىڭ توڭلاپ قېتىپ قالغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. م:

كېچىدىن سوغۇق بەك قاتتىق بوپتۇ، قاراڭلار، چېلەكتىكى سۇ توڭلاپ غاس قاپتۇ.

غارال: شادلىق توساق، چارۋا ماللارنى سولاپ بېقىش ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان ياغاچ ئېغىل. م:

قويلارنى سولىغىلى غارال ئەتتۇرسەم، شادىلىرىنى بەك ئالا قىلىپ قويۇپتىكەن، ئارىلىقتىن قوزىلار قېچىپ ئارام بەرمىدى.

غادىراك: تېرىمغا كىرمىگەن، تېرىسا زىرائەت ئۈنمەيدىغان يەر. مەجازىي مەنىدە: يايا، دائىم. م:

غادىراك تىكەنلىك يەركەن، تېرىمغا كىرگۈچە بىر غېرىچ ئېتىمدىن چۈشتۈم.

سىز غادىراك چاتىقى بار ئىشلارغا ئارىلىشىپ يۈرىدىغان ئادەمكەنسىز.

غانجۇغا: ئۇۋچىلارنىڭ ئاتلىرىنىڭ ئېگەر - توقۇملىرىغا مەخسۇس ئورنىتىلغان تاسما، يىپ ئارغامچا، تانا. ئۇنىڭدا ئوۋلىغان نەرسىلەرنى تاڭىدۇ. بىر مەزگىل ئايرىلىپ كېتىدىغان ئادەملەرگە «ئالدىرىماڭ، غانجۇغىدا كۆرۈشەرمىز» دەپ مالامەت قىلىنىدۇ. م:

بۇ ھەقتە مۇنداق بىر رىۋايەت سۆزلىنىدۇ: «توشقان بالىسى (بوجەن) تۇغۇلۇپلا شاشلىق قىلىپ ئا-

*نىسىدىن قېچىپ يۈرىدىكەن. ئاند-
سىنىڭ «دىققەت قىل، ئادەملەر ۋەھ-
شىي، سېنى ئوۋلاپ تۇتۇپ كەتمە-
سۇن» دېگەن نەسىھىتىگە قۇلاق
سالمايدىكەن، بەڭۋاش بالىنىڭ گەپ
ئاڭلىمىغانلىقىدىن رەنجىگەن ئانا
توشقان: «بوپتۇ، جاڭگال كەكرى،
خالىغان يېرىڭگە بېرىۋەر، كۈنلەرنىڭ
بىرىدە غانجۇغىدا كۆرۈشەرمىز» دەي-
دىكەن».*

بۇ، ئۇلجا سۈپىتىدە ئوۋ-
چىنىڭ ئېگىرىگە باغلانغان ها-
لەتكە مەجاز قىلىنىش ئارقى-
لىق، نەسىھەت ئاڭلىماس، ئۆز
سۆزلۈك كىشىلەرگە «هامان
بىر كۈنى مېنىڭ دېگەنلىرىم
ئالدىڭغا كېلىدۇ، شۇ چاغدا
كۆرۈشىمىز تېخى» دېگەننى
بىلدۈرۈش ئۈچۈن قوللىنىلى-
دۇ.

غالچا: بۇرۇنقى چاغلاردا
ئىمتىيازلىق تەبىقىنىڭ يېنىدا
ھەمراھ بولۇپ، يۈگۈر-يېتىم
ئىشلىرىغا قارىشىدىغان ياللانما
ئادەم. مەجازىي مەنىدە: هو-
قۇق ئىمتىيازى بار گورۇھ ياكى
ئادەمدىن كۆرگەن نەپ ھېسابى-
غا ئاشۇلارنىڭ كەتمىنىنى چې-
پىپ ئادەتلەنگەن كىشى.

غاراس-غۇرۇس (ئاۋاز ئىم-
لىقى) : مۇز ئۈستىگە دەسسىگەن-
دە مۇزنىڭ سۇنۇپ پارچىلىنى-
شىدىن چىققان ئاۋاز. م:

*بېگىدىن مۇز تۇتقان كۆلگە
كىرىپ غاراس-غۇرۇس دەسسەپ،
سىنىپ بولغىچە ئۇ قاتقا ئۆتۈپ
كەتتىم.*

*«مۇزدىن ئۆتسەڭ بۇرۇن
ئۆت، سىنىپ بولغىچە ئۆتەرسەن.
سۇدىن ئۆتسەڭ كېيىن ئۆت، لەيلە-
گىنىنى كۆرەرسەن».*

غاراڭ-غۇرۇڭ (ئاۋاز
ئىملىقى) : زۇكامداپ، ئۇنى
پۈتۈپ قالغاندا دىماغدىن چىقى-
دىغان ئۈن. م:

*ئىككى-ئۈچ كۈن بولدى،
زۇكامداپ قالغان ئىدىم، ئاۋازىم غا-
راڭ-غۇرۇڭ چىقىپ سۆزلەشمۇ
تەسكە چۈشتى.*

غادىراق: مۇتلەق، پۈ-
تۈنلەي. م:

*بۈگۈن بازارغا غادىراق ھۆل
ئۆتۈن كىرىپتۇ.*

غۇلدا: دەرەختىن كېسى-
ۋېلىنغان توم تاياق. م:

*كاسكى ئىتنىڭ جاجىسى غۇل-
دا، غۇلدا بىلەن تازا سالىدىغان بول-
سا قۇيرۇقنى قىسىپ ماڭىدۇ.*

غول: كۆپ، نۇرغۇن؛
كىچىك ئېقىنلار جەملەشكەن

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

جاي؛ ئىككى دولىنىڭ ئارد-
سى. م:

بۇ ئادەملەرنىڭ جەمەتى غول.
غول ئىقىنغا چۈشمەيلى.
ئىككى غولامنىڭ ئارىسى تى-
لىپ ئاغرىيدىغان بوپقالدى.

غىزمال: مىجەزى ساراڭ
قېتىش، ئوڭ ياكى تەتۈرلىك-
نى تازا پەرق ئەتكىلى بولمايدى-
غان روھىي ھالەتكە ئېيتىلى-
دۇ. كۆچمە مەنىدە: كەيپىياتى
نورمال بولمىغان ئادەم ۋە ئىش-
لارنى شۇنداق ئاتايدۇ. ئىسمە-
نىڭ ئورنىغا بۇ سۆزنى قويۇپ
ئىشلىتىدۇ. م:

بۇ ئادەمنىڭ مىجەزى مۇشۇن-
داق غىزمال. ئۇنىڭ گەپلىرىنى بەك
ئىنچىكىلەپ كەتمەيلى.

غونۇجۇن: كالىلارنىڭ
چىشلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك غو-
نۇجۇن دەپ ئاتايدۇ. يەنە «غو-
نجۇن» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنى-
دۇ. كىتاب تىلىدىكى «ئى-
نەك» غونۇجۇندۇر. م:

سەئىدۇللاخۇننىڭ غونۇجىنى-
سىنى بۈگۈن بازارغا ئېلىپ چىقىپ-
تىكەن، خېرىدارلار يەتتە يۈز سوم
قىلىشتى.
«غونىجۇن ئۇنىمىسا چۈشەپ
بەرسە بولا، بۇقا ئۇنىمىسا قانداق
قىلسا بولا؟»

غەلۋە: ۋاراڭ - چۇرۇڭ،
جېدەل - ماجىرا. م:

سىرتتا بىر غەلۋىنىڭ ئۈنى بار،
قاراپ بېقىڭلا؟
غەلۋە قىلماي، جىم ئولتۇر-
ساڭلارچۇ؟

غەلۋىخور: چاتاقچى،
جېدەللىگە ئامراق ئادەم. م:

ناھايىتى غەلۋىخور ئادەملەر-
نىڭ ئارىسىدا قالدىمغۇ؟

غەلە (غەللە) : ئەسلىي
ئاۋام - خەلقنىڭ ھۆكۈمەتكە
تاپشۇرىدىغان ئاشلىق (غەللە -
پاراق) بولۇپ، بۇرۇنلاردا تۆگ-
مەنگە ئۈن تارتىش ئۈچۈن بار-
غاندىمۇ، پۇلى يوق ئادەملەر
تۆگمەن ئىگىسىگە ئۈن تارتىش
ھەققىگىمۇ ئۈن بېرەتتى. بەر-
گەن ئۈن ياكى ئىش ھەققى
غەللە (غەلە) دەپ ئاتالغانىدى.
ھازىربۇ سۆزنىڭ ئىستېمال مە-
نىسى ئۆزگىرىپ تىجارەتچى-
لەرنىڭ پۇل سالىدىغان كىچىك
ساندۇقىمۇ «غەلە ساندۇقى»
دەپ ئاتالماقتا. م:

پۇل خەجلىسىڭىز ئۆيدىكى
پۇلدىن ئېلىڭ، غەلىگە قول تىقماڭ،
بولمىسا سودىنىڭ بەرىكىتى ئۇچۇپ
كېتىدۇ.

خاماندىكى بۇغداينى يۇمشىتىپلا هۆكۈمەتنىڭ غەللىسىنى تاپشۇرۇۋەتمىسەك بولمايدۇ.

غەلەت: خاتا، ناتوغرا، ئېزىقتۇرۇش. م:

كۆزۈمنى غەلەت قىلىپ قاچاي دېدىڭما، ئۇخلاپ چۈشۈڭ!

بۇ خەتنى غەلەت ئوقۇدىڭىزمىكىن دەپ قالدىمىيا؟

غەش: يىرگىنىش، سەسكىنىش، بىزار بولۇش. م:

كۆڭلۈمنى غەش قىلمىسىڭىزچۇ؟

غەشلىمەك: يات كۆرمەك، سىغدۇرماسلىق. م:

شۇنچە ئادەمنىڭ ئارىسىدىن مىنى غەشلەپ ئۆيىڭىزگە چاقىرماپسىز، سىزدىن كۆڭلۈم رەنجىدى.

غەلىغەش: ئەخلەت - چاۋا، پاسكىنا، ساپ ئەمەس. م:

ئۆستەڭگە شۇنداقمۇ غەلىغەش سۇ كەپتۇ يا؟

غەزىمەت: تاغ ئالمىسى، ئىنتايىن كىچىك، چۈرۈك، رەڭگى قىزىل كەلگەن ياۋا ئالما. چىرا، كىرىيە تاغلىرىدىن چىقىدۇ. م:

يارنىڭ مەڭزىدەك رەڭدار،
تاغ ئالمىسى - غەزىمەت.
غەزىمەتتەك يارىنى،
سۆيەلمىگەن ئەزىمەت.

غەزىنەت: تاپا - تەنە، مالامەت. م:

بولغۇلۇق بولدى، غەزىنەت قىلغانىڭ نىمە پايدىسى؟

«غەزىنەتلىك نەرسىدىن تام تۆشۈكى ياخشى.»

غۇرا: ئۈزۈكنىڭ پىشىمىغان خام مېۋىسى؛ بەدەندە پەيدا بولۇپ قالغان هۆررەك. كىرىيە تەرەپتە ئۈزۈك دەرىخىنى «ئۈزۈك»، مېۋىسىنى «غۇرا» دەيدۇ. «پىششىق غۇرا»، «توڭ غۇرا» دېيىش ئارقىلىق خام ياكى پىشقانلىقىنى پەرقلەندۈرىدۇ. م:

توڭ غۇراڭنى يېمەيمەن،
قامىتىدۇ چىشىمنى.
سىنىڭ رەهمىڭ كەلمىسە،
خۇدا ئوڭلار ىىشىمنى.

غۇدۇشاڭ: قوتۇر - چوماق، سىرتىدىن تۇتقاندا قولغا قاتتىق ئۇرۇنىدىغان نەرسە، بەزى شېۋىلەردە «غۇدۇشماق» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

ئەتىسىڭىزگە هاڭگۇ تېرەكتەك غۇدۇشاڭ بىر نىمىلەر چىقىپ كېتىپتۇ.

يانچۇقىڭىزنىڭ سىرتىدىن تۇ-

تۈپ باقسام غۇدۇشاڭ ئۇرۇندۇ، نېمە سېلىنۋالدىڭىز؟

غـۇدۇڭـشماق: نارازىلىـقىنى ئاشكارا ئېيتالماي تىل چاينىماق. م:

پېكىرىڭلار بولسا غۇدۇڭشماي ئاشكارا دېمەمسلەر؟

غـودىراش: ئىدىيىسىدىن ئۆتـمىگەن ئىشقا چىپچىلماق.

م:

ئەسلىدىمۇ بۇ ئىشنى قىلغۇڭىز يوقتى، شۇڭا غودىراپسىز ـ ھە!

غـوجـۇن (خـۇرجۇن) : كېرىيىلىكلەر شۇنداق ئاتايدۇ. غوجۇن ئىككى پايلىق، ئېغىزى ئىزمىداشقا بولىدىغان، يەلكىگە ئارتىپ ماڭىسىمۇ، ئات ـ ئۇلاغـلارغا ئارتسىمۇ باب كېلىۋېرىدىـغان سەپەر قاچىسى. ئۇنىڭ «بۆز خۇرجۇن» ، «قىل خۇرجۇن» ۋە «زىلچا خۇرجۇن» دېـگەن تۈرلىرى بار. يەنە بىر خىل خۇرجۇن بولۇپ، ئۇنىڭغا يوتقان ـ كۆرپە قاچىلاشقا بولىدۇ. بۇ خىل خۇرجۇننى «ياتاق خۇرجۇنى» دەيدۇ. م:

ئاتقا خۇرجۇن ئاتلىمۇ،
غانجۇغىسىنى تاتلىمۇ.
بىز ئۇ يەردە دەرد تارتساق،
سىلە ئويناپ ياتلىمۇ؟

غورىگىل: قاتتىق ـ قوپـرۇق، ھەشەمەتسىز، ئاددىي ـ ساددا، نامراتچىلىق ئىچىدە ئۆتكەن تۇرمۇش. م:

ھەر قايسىلىرىنىڭ كېلىشىدىن خەۋەرسىز قالغاچقا، داستىخىنىمىز بەك غورىگىل بوپقالدى. رەنجىمىگەيلا.

ھال ـ كۈنىمىز بەك غورىگىل ئۆتىۋاتىدۇ، قانداقمۇ قىلارمىز؟

غـورەك: باللارنىڭ بىر خـىل ئويـۇنـچۇقى، بەزىلەر «غوژژەك» ، «غوييەك» دەپمۇ ئاتايدۇ ۋە تەلەپپۇز قىلىدۇ. بۇ خىل ئويۇنچۇقنىڭ ئويناش ئۇسۇلى: ئىككى ياڭاقنىڭ بىرسىنى تاياقچا مەھكەملەپ، يەنە بىرسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن يىپ ئۆتكۈزگىدەك تۆشۈك ئېچىپ (ئىچىدىكى مېغىزى كولاپ چىقىرىۋېتىلىدۇ) ، ئاشۇ تۆشۈك ئارقىلىق ئوق تاياقچا شوينا يىپنى يۆگەپ تارتساق، ئوقتا بېكىتكەن ياڭاق بىلەن ئوق پىرقىراپ «غۇر ـ غۇر» ئاۋاز چىقىرىدۇ.

غېزى ئۇيان ـ ئۆدىكى بۇيان: تالاش ـ تارتىشتا قالغان ئىشنىڭ كەسكىن بىر تەرەپ قىلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان ئىد-

ـباره. م:

بۇ ئۇزاقتىن بېرى بېشىمىزنى قاتۇرۇۋاتقان چىگىش ئىش ئىدى. ئۆزلىرى ئارىغا چۈشۈپ، غىزنى ئۇ-يان - ئۆدىكىنى بۇيان قىلىپ ئايرىـۋەتكەنلىرى ياخشى بولدى...

غورتەك: ئۆزى كىچىك، شوخ باللارنى ئەركىلىتىپ ئېيتىدىغان سۆز. م:

بۇ غورتەك - زە، ئادەمنى زادى ئارامىدا قويمايدۇ.

غولجا: زاڭاق، ئېڭەك-نىڭ ئىككى تەرىپى. م:

نان دېگەن شۇنداقمۇ قاتتىق بولامدۇ. چايناپ غولجالىرىم تېلىپ كەتتى.

غوشت (بۇيرۇق پېئىل): قوي - قوزىلارنى ھەيدىگەندە ئىشلىتىلىدۇ. م:

...غوشتە! بۇ قويلارنى غوشت دېگەنسىرى يېقىن كېلىۋالغىنىنى كۆرەيمۇ؟

غوشتە قويلىرىم - غوشتە،
يايلاقتا بېرىپ ئوتلا.
يار كەينىدە گەپ قىلما،
يۈزى قىلىن كوت - كوتلا.

غۇراپ: ئۈزۈمنىڭ توڭ، پىشمىغان مېۋىسى. مەجازىي مەنىـدە: مىجەزى چۈس، تېرىككەك، ئە-قىل تاپمىغان ئادەم. م:

غۇراپ ئۈزۈمنى يېمەڭ بالام، قورسىقىڭىز ئاغرىپ قالىدۇ.

ئۇ دېگەن بىر غۇراپ نېمە، ئاشۇنىڭ گېپىگىمۇ رەنجىمىلا!

ئاللا - ئاللا، يائاللا،
دۇتارنى بەلەن چاللا.
يار قەدرىگە يەتمەيدۇ،
ئەقلى كەم غۇراپ باللا.

غوم: كۆڭۈلدە ساقلانغان تۈگۈچ، رەنجىش، ئاداۋەت. مەجازىي مەنىدە: كۆڭۈلگە ياق-مايدىغان ئىش. م:

قويىسلا ئەمدى، «ئۆتكىنى-كەتكىنى» دەپتىكەن، ئۆتۈپ كەت-كەن ئىشقا غوم ساقلاپ يۈرمەيلى.

ناۋات تەگلىدىم يارىم،
ئاغزىڭغا سال كوم قىلىپ.
نەۋاقىچە يۈرسەن،
تەتۈر قاراپ — غوم قىلىپ.

قولۇڭدىكى ئالمىنى،
كىمگە بېرسەن ئاقلاپ.
ئالتە كۈنلۈك ئالەمدە،
يۈرەمدىمىز غوم ساقلاپ؟

غۇراز (خوراز): كېرىيە-لىكلەر خورازنى «غۇراز» دەيدۇ ۋە شۇنداق تەلەپپۇز قىلىدۇ. م:

ئاق غۇرازنىڭ تاجىسى بار،
چار غۇرازنىڭ يوقمىكەنا.

ئاۋۇتكامىنىڭ ئاشىنىسى بار،
ساۋۇتكامىنىڭ يوقمىكەنا؟

غۇجۇم: سىپىدىن تۆكۈ-لۈپ كەتكەن ئۈزۈم دانىلىرى.

م:

ئۈزۈمنى ئىسسىپ بولغاندىن كىيىن، غۇجۇملارنى شىرنە قايىنتىپ قويايلى. ئەتىيازدىكى سىرىقتال مەز-گىللەردە نان يۇمشىتىپ يەمىز.

غۇرۇۋا: بۇ سۆزنىڭ ئال-دىغا «غىرىپ» قوشۇلۇپ ئا-جىز-ئورۇق، يېتىم-يېسىر، مىسكىن مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

م:

غىرىپ - غۇرۇۋالارنىڭ ھەققى-نى يىگەن كىشى قىيامەت كۈنى ۋەيلۇن دوزاختا چۈشۈپ كۆيىدۇ.

غۇچ (ھالەت): چىرايى-نىڭ ئۈشتۈمتۈت ئۆزگىرىشى.

م:

بىر چىرايلىق كۈلۈپ تۇرغان ئادەم، مىنى كۆرۈپلا تەرىنى غۇچ قىلىپ تۇرگىنى نىمىسى؟

غۇلى: زادى، ھەرگىز، پەقەت. م:

غۇلى گەپ ئاڭلىمايدىغان بو-لىۋالدىڭىز، جىكىلەپ تۇرسامۇ يەنە ئۆزىڭىز بىلگەنچە ئىش قىلغان.

ئالما بەرسەم يېمەيسىز،
بىيە بەرسەم يېمەيسىز.

قايسى باينىڭ قىزى سىز،
غۇلى كۆزگە ئىلمايسىز.

غۇدۇق - پۇدۇق (ھەرى-كەت ئىملىقى): تەمتىرەپ قې-لىش، ئۆزىنى دالدىغا ئېلىشقا تەرەددۇتلانماق. م:

ئۇ مىنى يىراقتىن كۆرۈپ، غۇ-دۇق - پۇدۇق ئۆزىنى دالدىغا ئالدى.

ئۇ گېپىنى غۇدۇق - پۇدۇق يۇتىۋەتتى.

غولدۇر (ئاۋاز ئىملىقى): قورساقنىڭ ئاغرىپ تاراقلىشى، سۇنىڭ نودىن ئاققاندىكى ئاۋا-زى. م:

ئەتىگەن يىگەن ئۆرۈك قور-سىقىمنى ئاغرىتىۋەتتى، غولدۇرلاپ ئارام بەرمىدى.

غۇژمەك: يىقىن - زىچ، توپ - توپ. بۇ، كالىلىسىنى بىر يەرگە كەلتۈرۈپ تۇرغان ئا-دەملەر توپىنى؛ نەرسىلەرنىڭ زىچ، كاللەكلىشىپ قالغان ھا-لىتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن سۇ-پەت ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان سۆز. م:

ئاسماندىكى غۇژمەك يۇلتۇزلار ئاخشىمى قارىسا، ئادەمنىڭ كۆزىگە باشقىچە ئۇز كۆرۈنىدىكەن.

شاختىكى غۇژمەك - غۇژمەك ئۈجمىلەر راسا مەي باغلاپ پىشىپتۇ،

بىر قورساق يەۋەتەيلىمۇ؟
بىر يەرگە غۇژمەكلىشۋالماي،
ئالا - ئالا تۇرامسىلەر؟

غۇژ: توساتتىن ئىختىيارسىز ئاچچىقى كەلمەك، غەزەپلەنمەكنى ئىپادىلەيدىغان ئىبارە. م:

قارا بالام، ئاچچىقىم غوژژىدە كەلگەن بىلەن دەرھال ياندىغىنىنى ئۆزەڭ بىلسەن، باپامقى چىچىلغىنىمنى كۆڭلۈڭگە ئالما، ھە!

غوزەك: پاختىسى ئىچىلماي قالغان كېۋەز غوزىسى؛ پىلە غوزىكى «غوزا» بولۇپمۇ كېلىدۇ. م:

ئەتە ئېتىزدىكى شادىلارنى چېپىپ ئەكىلىۋالمىساق سىكرىتار باھالاشنى باھانە قىلىپ، يەرنى تراكتور بىلەن ھەيدەيمىز دەيدۇ. تېخى بىر تىرىم غوزىسى بار تۇرسا؟

مەن ئەتە ئۆگىنىشكە بىرىپ كەلگۈدەكمەن، كۆزدە ساتقان پىلە غوزىسىنىڭ خودىنى يالغانكەن دەيدۇ. يا ئۇ نىمىنى مەن يازمىسام!؟

ئېتىزلىقتا قېپ قالدى،
پاختا تەشمىگەن غوزەك.
قالتىس چاغلاپ ئۆزەڭنى،
بىزنى قىلمىغىن بوزەك.

غۇلاسان: گەۋرىلىك (گەۋدىلىك)، ئۇستىخانلىق ئادەم. كاتتا يوغىنىغان دەرەخنىمۇ مۇشۇ سۆز بىلەن سۈپەتلەيدۇ. م:

زەپ غۇلاسان ئۆسكەن تىرەكنىنا بۇ!

ئايالى جەينەكچىلىك تۇرىدۇ، ئۆزى ئاسمان شوتىسىدەك غۇلاسان بىر ئادەمكەن...

غىجىي: تازسار، تاپ يەيدىغان بىر خىل قۇش. م:

بۇ يىل تاڭقا بەش قوي چىقارتسام، ئىككىسىنى غىجىي يەپ كەتكەنمىش.

غىجىي مۇنەك: كۆرۈمسىز، ۋىجىك، ئاۋاق ئادەمنى سۈپەتلەشتە ئىشلىتىدىغان سۆز. م:

نەدىكى غىجىي مۇنەك بىر نىمگە سايە قىلمىسىلا، خىياللىرىدا ئەر چىقماي ئولتۇرۇپ قالدى دەيدىغان ئوخشىمامىلا!؟

غىلىموق: غىل - پال، تاسادىپىي، ئىختىيارسىز... م:

ئۇنى غىلىموق كۆرۈپ قالدىم، چاقراي دېگىچە كۆزۈمدىن يىتتى.
ئۆزەممۇ تۇيماي قالدىم، كۆزۈمگە غىلىموق ياش كەپتۇغۇ تاڭ!

غىل: سىلىق، تېيىلغاق جاي، مۇزلۇق. م:

www.uyghurkitap.com

كـۆلگە بىرىپ غىل تىپىلىپ
كەلمەيلىما؟
يولنىڭ ھەممىسى مۇز، غىل
تىپىلىپ كەتمەي ماڭ، بالام.
ئاستا ماڭسام بولماس،
يول بەك غىل بولۇپ قاپتۇ.
يارىم گەپ كۆتۈرمەيدۇ،
كۆڭلى زىل بولۇپ قاپتۇ.

غىلتاڭ: خاس، ئارىلاش-
مىسى يوق، پەقەت، زادى. م:
كەلگۈلۈك غىلتاڭ ماڭىلا كې-
لەمدىغاندۇ؟
سىنىڭ قاچاڭغا گۆشنى، مې-
نىڭ قاچامغا غىلتاڭ چامغۇرنى ئۇ-
سۇپ بىرىپتىغۇ؟

غىلاڭ: ئوچۇقچىلىق
يەر، چەكسىز تۈزلەڭ، ئوت-
چۆپسىز، دەرەخسىز جاي. م:
ئـۇ چېتىغا كۆز يەتمىگىدەك
غىلاڭ سايىكەنغۇ بۇ؟
دەرەخمۇ يوق غىلاڭلىقتا قاق
سىلىندۇقۇ؟
ئۇياقمۇ غىلاڭ،
بۇياقمۇ غىلاڭ.
ئەتە - ئۆگۈن دەپ،
گوللايىسىز يالاڭ.
غىلاڭ سايلىقتا،
يولنىڭ جاپاسى.
بىزگە يوقمىدۇ،
يارنىڭ ۋاپاسى؟

غىلام: كۆز چانقىنىدىكى
ياشنىڭ لىغىرلىشى، چاناقتىن
تېخى سىرتقا سىرغىپ چىقمى-
غان ياش. م:
ئۇ مىنى كۆرۈپ كۆزىگە غىلام
ياش ئالدى.
دۇتار چېلىپ ئولتۇرسام،
چىن تەخسىدە ئاش كەلدى.
مەن يارنى خىيال قىلسام،
كۆزگە غىلام ياش كەلدى.

غىمىسلىنىش: خىجىل-
چىلىقتىن قىلغىلى قىلىق تا-
پالماي قىيلىش، ئۆزىنى قويغى-
لى يەر تاپالماي بىئارام بول-
ماق. م:
قىلغان - ئەتكەنلىرىنى يۈزىگە
سالسام، غىمىسلىنىپ كەتتى.

غىلىڭ ساي: چېتىگە كۆز
يەتكۈسىز ساي. ئۆتەڭ - رابات
يوق چۆل. م:
كەنتتىن چىقىپ ئازراق مىڭى-
ۋىدۇق، غىلىڭ سايغا چىقتۇق.

غىزىلداشماق: گەپ تە-
گىشىپ، ئۆتكەن - كەچكەننى
ئاھادە قىلماق، بىر - بىرىگە
قويۇپ بەرمەي تاكاللاشماق.
م:
بولدى قىلىڭلار، ئەمدى
كەچكىچە غىزىلدىشامسىلەر؟

غىز - غىز (ئاۋاز ئىملى-

قى) : ئۆپكە، نەپەس يوللىرى كېسەللىكى سەۋەبىدىن نورمال-سىز تىنىق چىقىرىش. م:

«ئۆپكىدە غىژ - غىژ، يۈرەكتە پىژ - پىژ.»

غىژ قىلدى يۈرەك،
پىژ قىلدى يۈرەك.
قېشىڭنى ئوينىتىپ،
چوكان سېكىلەك.

غاز قوغۇن: قوغۇننىڭ بىر خىلى.

غالدىراڭ: ئېگىز، ئەمما ئىنچىكە ئۆسكەن زىرائەت، ئوت - چۆپ. م:

بۇ قوناقلار بەك ئۆسۈپ غال-دىراڭشىپ كەتتى، خۇدايىم بوران-دىن ساقلىسا بولاتتى.

غالىس كەلمەك: ئۇس-تۈن، يۇقىرى، بېسىپ چۈش-مەك. م:

نەپسى ئەقلىدىن غالىس كەل-گەن ئادەم زىيان تارتىدۇ.

بىز چوقۇم باشقىلاردىن غالىس ئورۇندا تۇرىمىز.

غەلەپ: پىچاقنىڭ غىلا-پى. م:

«پىچاققا بىقسىپ غەلەپ، مالغا بىقسىپ ھەلەپ.»

قوغۇن پىچقان كۈزلەگىدە،
ئۈنتۈپ قاپسىز غەلەپنى.

كۆڭلىڭىزدە بىز بولساق،
ئۈستۈن قويماڭ تەلەپنى.

غوپ - غوپ: كىيىم - كېچەكنىڭ بەدەنگە چوڭ كې-لىپ قېلىشى. مەجازدا: كىيە-گەن كىيىمى ياراشمايدىغان، ياسىنىپ ئۆزىنى تۈزەشنى بىل-مەيدىغان ئادەم دېگەن مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ. م:

ئاپاغىنىڭ چوڭىنى ئېلىپتىكەنمەن،
پۇتۇمغا غوپ - غوپ كەپقالدى.
غوپ-غوپ ئۆتەك، سىيدام نوچا،
نەدىن كەپقاللا؟
قىيا باقسام باش ئەگدى دەپ،
كۈلۈپ ئىپقاللا.
ئالتە پۇلغا ئەينەك ئېلىپ،
كۆرۈپ باقامىلا؟
ئۆزلىرىنىڭ خىلى باشقا،
ئىزدەپ باقامىلا؟

غوڭقاپاق: تال باراڭغا يا-مىشىپ ئۆسىدىغان بىر خىل قاپاق. ئۇنى زىننەت ئۈچۈن ئۆستۈرىدۇ. م:

تال باراڭنىڭ تۈۋىدە،
تېرىپ قويدۇم غوڭقاپاق.
تېپىلارمۇ جاھاندىن،
ساڭا ئوخشاش توڭ قاپاق؟

غۇرا قاپاق: قاپىقى قې-لىن، ھومايغاق، مىجەزى چۈس ئادەم. م:

*ئەجەپ غۇرا قاپاق، توك ئا-
دەمكىنا بۇ؟ قاچان كۆرسەم چىرايى
تۇرۇك، كۈلۈشنى بىلمەيدىغان؟!*

غولدا: كالتەك، توق-
ماق. م:

*«ئاچىڭىز بىلەن ئىتىشماڭ نو-
غۇچ بىلەن يەرسىز، ئاكىڭىز بىلەن
ئىتىشماڭ غولدا بىلەن يەرسىز» .*

*يارىمنىڭ ئۆيى دولدا،
ئات مىنىپ كېلەر يولدا.
كۆڭلىكى تۇتۇپ قالسا،
قولىغا ئالار غولدا.*

غىپچا (خىپچا): جۇۋاز-
نىڭ ياغ چىقىدىغان تۆشۈكىگە
تىقىپ قويىدىغان ياغاچ تاياق
(ئەسۋاب) . م:

*جۇۋازنىڭ تۆشۈكىنى غىپچىد-
داپ قويغانمۇ؟*

غىدىڭ - پىدىڭ: ئامال-
سىزلىقتىن ماقۇللۇق بىلدۈر-
مەكچى بولغان سۆزنى ئىغىزدىن
چىقىرالماسلىقنى ئىپادىلەيدى-
غان سۆز. م:

*گەپ مېنىڭ دېگىنىمدەك بولىدۇ.
كىمكى غىدىڭ - پىدىڭ قىلىدىكەن،
ياخشى ئاقىۋەت كۆرمەيدۇ.*

غىژمان (غىژمال) : قە-
غىش مىجەز، گاژگۈن، كاج،
يىغلاڭغۇ... م:

*بۇ بالىنىڭ بىر يېرى ئاغرىمىسا
بۇنچە غىژمانلىق قىلمايتتى.*

غىت قىسماق: ئۆزىنى
بىلىپ يۈرمەك، ئىنامىدا بول-
ماق، كەلگەن يېرىگە كەتمەك.
م:

*خەقنىڭ يۇرتىدا تولا جېدەل
قىلىپ يۈرمەي غىت قىسىپ ئۆز يو-
لىڭىزغا يۈرۈڭ، بولمىسا كۆرگىلىكد-
ىڭىزنى كۆرەرسىز.*

غاشا: يوپۇرماقسىز، بې-
غىشى قاتتىق بىر خىل ئوت.
م:

*مالنىڭ ئالدىغا غاشا سامانىنى
تۆكۈپ بەرسە يەلەمتى؟*

ق

قالاق: دىلكار (تامچى)
نىڭ لاي ئۇسىدىغان، كېسەك،
خىش چاقىدىغان ياپراق شەكىل-
لىك تۆمۈر ئەسۋابى.

قاقىرام (قاقىراملىق) : ئاپتاپ، پىژغىرىم؛ كۈن تەپتىدە قىزىپ كەتكەن جاي.

قېرى: ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى (رەختلەرنى ئۆلچەيدۇ). بىر قېرى 64.04 — 71.12 سانتىمېتىرغا باراۋەر كېلىدۇ.

قېرىغ: تەمى قىرتاق؛ سۈيى ئەن ئاقمايدىغان؛ بىرەر ئىشقا ئېرىنىدىغان. م:

بۇ دورا نېمە دېگەن قېرىغ؟

بۇ يەرنىڭ سۈيى قېرىغ، تۇغىنى ئېگىز سالمىساق بولمايدۇ.

ئۇ، دورا ئىچىشكە قېرىغ ئادەم.

قىڭ - قىڭى: ئەڭ ئۈستى تەرەپ، ئاسماننىڭ ئەڭ ئېگىز يېرى، ھاۋانىڭ قىڭىدا ئۇچماق، ئاسماننىڭ قىڭلىقىغا چىقماق. ياغاچ بۇيۇملارنىڭ قۇر - جىيەكلىرىنى سىلىقلاپ يونۇشنىمۇ «قىڭنى ئېلىش» دەيدۇ. م:

ئاۋۇ كىشى تەلپەكنى قىڭلاپ كىيىپتۇ.

ھۆپۈپ پېپىكنى قىڭلىدى.

قىيىق: ئەگرى، مايماق، قىيسىق، قىيسايغان، قىيىق ياسالغان نەرسە. بويىنىنى قىيىق تۇتۇپ ماڭىدىغان ئادەم.

قولى قىيىق (كۆچمە مەنىدە: ئۇنى - بۇنى ئوغرىلايدىغان، ئېلىۋالىدىغان). م:

«كۆڭلى قىيىقنىڭ قولى قىيىق».

قىڭراق: پۇت سۆڭىكىنىڭ قىرى، پاقالچەك سۆڭەك. مەخسۇس ئاش - تاماق ئېتىشتە ئىشلىتىدىغان چوڭ پىچاق.

قىناق: بەلگە، پىچاقتا قىناپ سېلىنغان بەلگە؛ ئۇيۇق سىزىقى. كۆچمە مەنىدە بەلگىلەنگەن (كۆزلەنگەن) پەللە، نىشان. م:

بۇ ئىشنى قىناقتا يەتكۈزمەي توختىمايمىز.

قىلاۋ (قىلات) : تىغ ئەسۋابلارنى چاقلىغاندا، ئۇنىڭ بىسىدا قېپقالغان ئۆلۈك مېتال قالدۇقى. بۇنى يۇمشاق بىلەيگە بىلەپ چىقىرىۋېتىلىدۇ، بۇنى «قىلاۋنى ئېلىش» دەيدۇ.

قىرىم: قوي - ئۆچكە تېرىلىرىدە ياسالغان يەرلىك خۇرۇم.

قۇت - قۇت: ئېشەكنىڭ تەخىيىنى چاقىرىش.

قۇر - قۇر: ئات ۋە تايىنى چاقىرىش.

قىچىق (قېتىق) : قول-
تۇق، ئالىقان، تاپان ...
قاتارلىق ئەزالارنىڭ غىدىقى،
قىچىقلاش، قىچىقى يامان.
كىشىلەردىكى ھەر خىل مەنىۋى
ئەيىبلەرنى ئوبرازلاشتۇرۇپ
«قولىنىڭ قىچىقى بار»، «ئې-
غىزىنىڭ قىچىقى بار»، «قو-
ڭىنىڭ قىچىقى بار» دەپ ئاتاي-
دۇ.

قاساغ: ياڭاق شاكىلىنى
ئوراپ تۇرغان كۆك پوستى،
ئىلگىرى ئۇنىڭدىن بوياق ماتې-
رىيالى سۈپىتىدە پايدىلىناتتى.
يېرتىلغان كىيىملەرنى چوڭ -
چوڭ ئىلىپ ياماپ قويۇشنىمۇ
«قاساغ، قاساپ قويۇش» دەي-
دۇ. كېرىيىدە: تېرە تەلپەك-
نىڭ پوسمىسى بىلەن كۆرپە-
نىڭ تۇتۇغى «قاساغ» —
«تەلپەكنىڭ قاسىقى» دېيىلى-
دۇ.

قاپچىمال: ئارىلاشما،
شالغۇت، مۇرەككەپ، ئۆزئارا
كىرىشىپ كەتكەن. گېپىنىڭ
تايىنى يوق، لەۋزى ھەر خىل
ئادەملەرنىمۇ «قاپچىمال ئادەم»
دەپ كەمسىتىدۇ.

قوپارغۇ: پىشاڭ، دام-
كرات (قوزغاتقۇچ بالداق ۋە تا-
يانچۇق). ئۇنىڭدا ئاساسەن
تۈگمەن تېشىنى قوزغايدۇ. ئې-
غىر ياغاچ ۋە باشقا نەرسىلەرنى
قوزغاش - يۆتكەش ئۈچۈن ئىش-
لىتىلىدۇ. م:
*«تۈز يالاپ كۆنگەن ئىت قو-
پارغۇ ئاستىدا ئۆلەر».*

قاساڭ: تىك يارنىڭ لې-
ۋى، سۈيى بار ئېقىننىڭ ئىك-
كى قاسنىقى.

قاۋاق: ئىشكىنىڭ كې-
شىكى بىلەن تام ئوتتۇرىسىغا
قويۇلىدىغان ياغاچ.

قالقا: سايىلىق، ئاپتاپ-
تىن توسىدىغان پەش - لەمپە،
چەللە.

قامغا: ھۆل ياغاچ ۋە
ھۆل ياغاچتا تەييارلانغان رام،
كېشەك قاتارلىقلارنىڭ قېيىپ،
ئېگىلىپ قېلىشى.

قاتلاڭ
(قاتلاڭچىلىق) : ئالدىراش،
بىر قولنى ئىككى قىلغۇدەك
بولۇۋاتقان مەزگىل؛ يىغىم -
تېرىم ۋاقتى. م:

ئىش ئالدىراش — قاتلاڭ،
باشنى ئازراق ئاتلاڭ.
ئۆتۈپ كەتتى ئاش ۋاقتى،
پىشمىدىمۇ ئاتلاڭ.

قارا تۇرۇك: قارا خەلق،

ساۋاتسىز، ئوقۇمىغان، بىلمە-
گەن نادان ئادەم؛ «تۈرك» سۆ-
زى بىلەن مەنىداش.

قاشات (تاغ شېۋىسى):
ئۇ قات، تاغنىڭ ئۇ قېتى،
قاشنىڭ ئۇ تەرىپى، قاشنىڭ
ئۇستى. م:
قاشاتقا ئۆتمەك، قاشاتتىن
چۈشمەك

قاقتا: غازاڭ — يوپۇر-
ماقلىرى بىلەن بىللە كېسىلگەن
شاخ، كۆز كۈنلىرى دەرەختىن
كېسىپ، باغلام قىلىپ قۇرۇ-
تۇپ، قىشتا مالغا بېرىلىدۇ،
ياغىچىدا ۋادەك ياسايدۇ، يې-
قىلغۇ قىلىدۇ. قاقتا تەييار-
لاشنى «قاقتا قىلماق» دەيدۇ.

قاتار: يەرگە كاتەكچە
سىزىپ، ئۇرۇقچىلار ئارقىلىق
شاھمات ئوينىغانغا ئوخشاش
ئوينايدىغان ئاددىي ئويۇن.

قاغا تۇمشۇق: ئىشىك
زەنجىرىنىڭ تۆۋىنى ھەم قارشى
تەرەپتىكى ئىلغۇچنى تۇتۇپ تۇ-
رىدىغان تۇمشۇق شەكىللىك تۆ-
مۈر. نىيا، كېرىيە تەرەپلەردە
«سوقۇچاق» قۇشنىمۇ «قاغا
تۇمشۇق» دەيدۇ.

قادىقچى: سۇنغان، دەز
كەتكەن چىنە - قاچا، تەخسە-
لەرنى قاداپ بېرىپ جان باققۇ-
چى.

قايناغ: قاينىتىلغان
سۇ. كۆك سېلىپ قايناتقىنى
«بىدە سۇقاينىقى»، چامغۇر
بىلەن قايناتقىنى «چامغۇر سۇ-
قاينىقى» دېيىلىدۇ. م:
— قاينىغدىن بىر ئوتلام
بەر! — دېدى دەرۋىش. ئۇ، قايناغ
توشقۇزۇلغان قىزىق ھېجىرنى دەر-
ۋىشكە ئۇزاتتى.

قاڭشا: بۇرۇننىڭ ئىككى
كۆز ئوتتۇرىسىدىكى قىسمى؛
كوچا ئاغزىغا ئۇدۇل چىققان
جاي - بىنا؛ يول ئاغزىغا ئۇدۇل
كەلگەن تاغ، ئېگىز جاي. م:
«ئوتتۇرىدا قاڭشا بولمىسا، ئۇ
كۆز بۇ كۆزنى يەيدۇ».

قاينۇق: سۇنىڭ چۆرگى-
لەپ ئاقىدىغان خەتەرلىك يې-
رى، گۆم.

قوداڭ: مىجەزى ئىنتە-
تىك، تۇرۇپلا ئاچچىقى تۇتىدى-
غان، چېچىلغاق ئادەم. م:
مىجەزلىرى بەك قوداڭىشىپ
كەتتى، ئۆزلىرىنى سەل بېسىۋېلىپراق
سۆزلىسىلە!

قوشۇغلۇق: قاچا - قۇچا
قويىدىغان سېۋەت.

قوقاق: بىر خىل ئۆتكۇد-

www.uyghurkitap.com

چى يۇقۇملىنىش، ئىغىز-كالـ
پۇك ئەتراپىغا چىقىدىغان يارا-
چـاقـا. بۇنى «بىر نەرسىدىن
قورقۇپ قورقاق چىقىپ قېلىپـ
ـتۇ» دەيدۇ. بىرەر كىشىدىن
تەھدىت يەتسە «قوقاق سالدى»
دەيدۇ.

قوتۇماق: قازان نېنى، قوناق ئۇنى خېمىرىدا ئېتىلىـ
دۇ. م:

قوتۇماق يېگەن نوچام،
ئاچ قوساق يۇگەن نوچام.
ئەمدى نەلگە قاچتى،
دوست بولساق دېگەن نوچام.

قوماچ: بۇغداي قاتارلىقـ
لارنى دان پېتى قازاندا قورۇپ
يېيىلىدىغان يېمەكلىك، كۆـ
پىنچە باللار يەيدۇ.

قوشاغ: قوشاق، ناخـ
شا-بېيىت؛ ئات-ئۇلاغ، كالا
قاتارلىقلارنى قېتىپ ھەيدەپ
خامان يۇمشىتىشنى «قوشاغ
ئەتمەك» دەيدۇ. م:

مالنى قوشاغدىن بوشاتتۇق.
خامانغا كالا قوشتۇق.

قولتاتقۇ: بۆشۈككە بۆـ
لەنگەن بالىنى قورساق قىسمىـ
دىن تارتىپ باغلايدىغان تاسما،
شوينا (قۇ، ئۆرۈمە قاتارلىقلار-
دىن ياسىلىدۇ).

قويغاش: پولۇ، گۆش
بىسىلماي ئېتىلگىنى «غىلتاڭ
قۇيغاش» دېيىلىدۇ.

قوچاق ئويۇنى: ۋەقەلىكـ
نى قونچاق ھەرىكىتى بىلەن ئىـ
پادىلەيدىغان بىر خىل ئويۇن.
ئىلگىرى مەخسۇس قونچاق ئوـ
يۇنى ئارقىلىق جان باقىدىغان
خەلق سەنئەتكارلىرى بار ئىدى،
ھازىر ئۇلارنىڭ مىراسخورلىرى
ئۈزۈلۈپ قالدى.

قۇ: رەڭلىك پاختا يىپ
بىلەن قولدا توقۇلىدۇ. شەكلى
ياپىلاق، ئىككى بارماق كەڭـ
لىكتە بولۇپ، بەلۋاغ، تورۋا
بېغى، نوختا، قۇشقۇنلۇق...
قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ.

قۇمات: خوتەندىكى بىر
ئۆتەڭنىڭ ئىسمى. ئۇ يەردىكى
مازار «قۇمات پاششىيىم»، تۆـ
پىلىك «قۇمات داۋنى» دېيىـ
لىدۇ.

قوشام: تىكەن، يۇلغۇن
شېخى بىلەن قوشامدالغان ئاھاـ
دە تام. يۇلغۇن شېخى بىلەن
ياسالغان ئۆي، ھويلا تاملىرى
«قوشام تام»، «قوشام قىلىپ
سېلىنغان ئۆي» دېيىلىدۇ.

قۇۋۇل: ئىلاج، ئامال،
چارە، كۈچ. م:

ئۇ بىرەر ئىشقا قوۋۇلى يەتمەيدىغان ئادەم ئەمەس.

قۇمتۇغ: دەريانى قۇم - توپا، تاشلار بىلەن بۇگكەن تۇغاننى «قۇمتۇغ» دەيدۇ. بۇ «ئۆستەڭ بېشى» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. چۈنكى قۇمتۇغ قۇرغاقچىلىق پەسلىدە ئۆستەڭ ئېغىزلىرى بار جايغا سېلىنىدۇ.

قۇرۇچ (قۇچ): پولات، گاڭ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «قىرۇچ» دەپ يازغان.

قۇرۇقلۇق: ئوت تۇتاشتۇرۇش ئۈچۈن تەييارلانغان ئوتۇن، تۇتۇرۇق؛ «قۇردۇق، قۇرۇپ چىقتۇق، قۇرۇپ قويدۇق، قۇرۇلغان» دېگەن مەنىدە ئۆتكەن زامان پېئىلى بولۇپ كېلىدۇ. م:

سىز قۇرغان پىلاننى، بىزمۇ قۇرۇغلۇق.

ئۇ تېخى سىزگە بىلدۈرمەي، ئالدىمىزغا قىسماق قۇرۇغلۇق.

قۇيداڭ: تەجرىبىلىك، ئۆز ئىشىغا پۇختا، پىشقان ئادەم.

قۇيدى: توخۇ قاتارلىق قۇشلارنىڭ توخۇملىشى، گۇمىدا «كاكىلىدى» دەيدۇ. م:

توخۇ قۇيدى. ئۆردەك قۇيدى.

قۇلۇنجى: ئۈچەيدە بولىدىغان بىر خىل كېسەل؛ بۆرەكنىڭ چاۋاندىن سىرتقا چىقىشۋېلىشىنىمۇ (يەل پورداق) «يەل قۇلۇنجى» دەيدۇ. م:

تۇيۇقسىز قورسىقىم ئاغرىپ دوختۇرغا بارسام قۇلۇنجى تۇتۇپتۇ دېدى.

مەتتوختاخۇن ئېغىر نەرسىلەرنى تولا كۆتۈرۈپ، يەل قۇلۇنجى بولۇپ قالدى.

بولۇپ قالدىم قۇلۇنجى،
زىيان قىلدى گۇرۇنجى.
بىزنى يامان دېگەنلەر،
يۇتىمىزغا ئۇرۇنجى

قۇتاتمىدى: ئەسقاتمىدى، پايدا بەرمىدى. م:

ماڭا چىدىمىغان نەرسەڭ، ساڭىمۇ قۇتاتمايدۇ.

قادا (قادى): تومۇز كۈنلىرى مۇزنى قىرىپ يۇمشىتىپ، قېتىق، ئۈزۈم شىرنىسى قوشۇپ تەييارلايدىغان سوغۇق ئىچىملىك؛ قىش كۈنلىرى دەريا ئېقىتىپ كەلگەن ئۇششاق چاچراندى مۇزلۇق سۇ (شۇرمەل) نىمۇ «قادا سۈيى» دەيدۇ.

قىس: ئەتىۋار. م:

بۇ يىل سۇ بەك قىس بولغە-
دەك.

قاشرىپ قېلىش: قاتـ-
تىق بولۇپ كېتىش، پارقىراپ
ئۆتمەس بولۇپ كېتىش، هالـ-
تى ئۆزگىرىپ كېتىش.
كۆچمە مەنىدە: قېلىن،
خىجىل بولمايدىغان روهىي ها-
لەتلەرگە تەمسىل قىلىنىدۇ.
گەپ ئۆتمەيدىغان ئادەمنى «قا-
شادى» دەيدۇ. م:
داۋاملىق ئاياغ كىيمەي مېڭە-
ۋېرىپ پۇتلىرىمۇ قاشرىپ قالدى.

كىشىلەر ئارىسىدا بالىلـ-
رىنى ياكى يېقىن كىشىلىرىنى
«هەي قاشرىپ قالغان» دەپ
ئەركىلىتىپ تەنقىد قىلىدۇ.
يەنە بۇ سۆز بىلەن نارازىلىقىنىمۇ
ئىپادىلەيدۇ. م:
هەپىزەم سەهنىگە تولا چىقىپ
قاشرىپ كەتتى.
هەي قاشرىپ قالغان، ئۆيدە
مېهمان بار، جۇما.

قوڭالتاق: ئاياغ كىيمە-
نى پايپاقسىز كىيىش. كۆچمە
مەنىدە: گېپى يوغان، قوڭى
ئوچۇق كىشىلەرنىمۇ «قوڭال-
تاق» دەپ كىنايە قىلىدۇ.

ك

كۇنۇس: بېخىل.
كۇمىلەك: دۇگىلەك،
يۇمىلاق.
كۇيۇگەك: كېمىلەرنى
هەيدەيدىغان پالاق. دېهقانلاردا
چەش بۇغدايىنى ئېتىپ سورۇيـ-
دىغان ياغاچ گۈرجەك. م:
خامان ئالدۇق بۇ يىل ياز،
كۇيۇگەكتە سورۇپ،
سۆيدۇرمىدى ئانىڭىز،
چىۋىندەك قوروپ.

كۇۋا: موزدۇزلۇق ئەس-
ۋابى، موزدۇزلار بۇ نەرسە بىـ-
لەن ئاياغلارنى پەردازلايدۇ،
شەكلى هاۋانچا تېشىغا ئوخشايـ-
دۇ، تۆمۈردىن ياسىلىدۇ.

كــۇلا: چىغ ئارغامچا.

م:

«بــايــغا ئارغامچى، بېخىلغــا
كۇلا. باي بــولاي دېســەڭ ئاجىزنى
بۇلا».

ئــاشىقلار كــيىدىغان پۆ-
پۇكــلۇك، ئۇچلۇق بىر خىل
باش كــيىمنىمۇ «كۇلا» (ئەس-
لىي كۇلاھ) دەيدۇ. م:

مەن ئۆزۈم غېرىب بەندە،
كىيىشىم كۇلا ـ جەندە.

كۇررەك: تــۆمــۈرچىنىڭ
ئوچىقىغا شامال يەتكۈزۈپ بې-
رىدىغان تۇلۇمچە.

كــۇرەك: تۇكى (مويى)
قالمىغان تېرە. م:

«كۇرەك قوي، كۇرەك جۇۋا»
دېگەندەك.

كۇشۇك: ئىككى پايلىق،
چىغدا توقۇلىدىغان كاجۇۋانىڭ
بــىر خىلى، ئۇنىڭغا كاجۇۋاغا
قاچىلايدىغان نەرسىلەرنى قاچى-
ــلاپ توشۇغىلى بولىدۇ. كۇ-
شۇكنى كىچىكرەك شەكىلدە يا-
ساپ، بۇقا-ئۆكۈزلەرنىڭ بۇرنى-
ــغــا (تۇمشۇقىغا) كىيگۈزۈپ
قــويــىدۇ (كــالا يــاۋاش ماڭى-
دۇ).

كۇدۇمبا: ئۇچى كىچىك،
تۈۋى يوغان هەم قاتتىق، ئاغ-
ــرىتىپ پەيدا بولىدىغان جارا-
هەت. ئېغىز ئالمىسا ساقايماي-
دۇ، ئۇچى بۇزۇلۇپ كەتسە يا-
مانلىشىپ كېتىدۇ. بۇنى بەزى
جــايــلاردا: «تــۈۋى يوغان»،
«چىقان» دەپ ئاتايدۇ.

كۇرماچ: يۇملاق، ئاغ-
زى يۇملاق. م:

تونۇرنىڭ ئاغزى كۇرماچ بول-
سا، ئوت ياخشى كۆيىدىكەن.

كىش قارا (تاغ شېۋىسى):
يــىراقتا بىر ئادەمنىڭ قارىسى
كۆرۈندى دېمەكچى.

كــىــژ: (ئاۋاز ئىملىقى).

م:

كىژ قىلدى يۈرەك،
پىژ قىلدى يۈرەك.
سادەتخان ئۆزى،
بوستان سېكىلەك.

كىپىش: (كېرىيە شېۋى-
سى) كەش، ساپما ئاياغ. ئۇنى
كۆن چەم بىلەن، كۆن رەخت
بىلەن ئالاھىدە تىكىدۇ. م:

كــىپىشى قوڭالتاق، خەلپەت
بەگ غوجام.

كوس: قىيپاش، مايماق
نەرسە. م:

يارنىڭ كۆڭلى تۈز دېسەم،
ئازراق بيرى كوس ئىكەن.
دىلى مايماق چوكانلار،

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

خەقلەر بىلەن دوست ئىكەن.

ئىختىيارىتەن: ئەركىن، ئازادە، مەيلى، رايى. م:
جاھاندا ئۆز ئىختىيارىتەن يۇ-
رىدىغان چاغلارمۇ بولدى - ھە؟

كاللىماشاڭ: باش - ئا-
يىغى يوق، قالايمىقان. م:
ئادەمنى ئىلىشتۇرۇپ كاللىما-
شاڭ قىلىۋەتتى.
نىماداق كاللىماشاڭ ئىشكىنا بۇ،
ھېچنېمىسىنى بىلگىلى بولمايدۇ.
كۆچمە مەنىدە ئىش - ھە-
رىكەتتى قالايمىقان ئادەملەرنى
ئىسمىنى ئاتىماي «كاللىما-
شاڭ» دەپلا قويىدۇ.

كەپكۇرىۋاش: يوغان باش،
خاپان باش. جۇغى كىچىك،
بېشى يوغان كۆرۈنۈشتىكى ئا-
دەمنى ھەزىلدە «كەپكۇرىۋاش»
دەپ چاقچاق قىلىدۇ. م:
كاللىسى لەيلەڭ كەپكۇرىۋاش،
گەپلىرى ھەريان جىڭگىلىماش.

كۆكچى: مال ئوتاقچىسى
(تاغلىقلارنىڭ سۆزى). مال
ئوتاقچىسى مال ئىگىسىدىن
مالنى شېرىك توختام بويىچە ئا-
لىدۇ، بۇنى «كۆكچى» دەيدۇ.
مال بەرگۈچىنى «كۆككە بەر-
گۈچى» دەيدۇ. شۇڭا بۇ سۆز
ئوتاقچىلارغا لەقەم بولۇپ قالى-
دۇ. م:
سۇلايمان كۆكچى، ھەسەن
ئاخۇن ئوتاق دېگەنگە ئوخشاش.

كۇسسالامەت: قويۇپ
قويغاندەك، نەق ئۆزى. م:
بۇ بالا سىزگە كۇسسالامەت
ئوخشاپتۇ.

كۇرمانىسى، كۇرمانسى:
زاھىرەن كۆرۈنۈشى. بۇ سۆز
كۆپ ھاللاردا كۆچمە مەنىدە
كېلىدۇ. م:
ئۇنىڭ ئانچە كۇرمانسى يوق.
بۇ سۆز ئۇيغۇر ئۆرپ - ئا-
دەتلىرىدىكى توي ۋە ئاياللار
توغرىسىدىكى ئۇقۇمنى چۈشەن-
دۈرۈپ كېلىدۇ. يېڭى تويى
بولغان قىزنى ئاتا - ئانىسىنىڭ
قېشىغا كۆرسىتىشكە ئاپارغاننى
«كۇرمانىسىنى قىلدۇق» دەيدۇ
ياكى «كۇرمانە تويى بولدى»
دەيدۇ. كۇرمانە كۆڭلەك (تا-
لا-تۈزلەردە كىيىدىغان كۆڭ-
لەك)، كۇرمانە ئىش (ئەل
كۆزىدىكى ئىش) ۋە باشقىلار.

كاياك: قىچىقى كەل-
مەك. م:
مېنىڭ كايىكىم بەك قاتتىق،
ئازراق قىچىقلاپ بولغىچە جېنىم چى-
قىپ كەتكىلى قوپىدۇ.
كۆچمە مەنىدە: ئىنتىلى-

ـشى يوق، قورقۇنچاق، ھۇرۇن، خۇشياقماس ئادەملەرگە ئىشلىتىلىدۇ. م:

بۇ ئادەم يول ماڭغىلى بەك كاياك ئادەم.

ئىمىن ئاخۇنۇمنىڭ باللىرى ھەممىسى ئېغىزىدا شەھەر ئالىدىغان، ئىشقا كاياك باللار بوپتۇ.

كامپا: ئۇزۇن يىل بولغان قوتان قىغى. مۇنداق قىغ 100 يىلدىن ئاشسا ئۈزلۈكىدىن ئوت ئېلىپ كۆيۈپ كېتىدۇ.

كۆكەس: مەيدە، كۆكرەك، تۆش.

كۆشەگ: ھايۋانلارنىڭ قورسىقى ئېسىلىپ قالغاندا، يامان بۇخاراتلارنى چىقىرىش ئۈچۈن ئېغىزىغا سېلىپ قويىدىغان ئېغىزدۇرۇق. تېرەك شېخى ۋە باشقا ئاچچىق شاخ - شۇمبىلاردىن ياسىلىدۇ. مال ئۇنى چايناۋېرىپ قورسىقى بوشايدۇ.

كۈنەگ: كۆنگەن، ئۆگىنىلگەن. م:

قورقماي مىنىۋېرىڭ، بۇ كۈنەگ ئات.

كۆپە: كىچىك قوزىلارنىڭ تېرىسى، ئادەتتە موينا دېيدۇ.

كۆكلەپ كېتىش (تاغ سۆزى): كېيىك، ئارقارلارنىڭ سەكرەپ قېچىپ كېتىشى، كۆندۈرۈلگەن قۇشنىڭ سايىپ كېتىشى؛ زىرائەتنىڭ ئۆلچەمدىن ئارتۇق كۆكلەپ كېتىشى؛ كۆچمە مەنىدە: ئادەملەرنىڭ بارغانسېرى مەرتىۋە تېپىشى. كۆرپە - يوتقانلارنى چوڭ - چوڭ يىڭنىلەپ تىكىشنىمۇ «كۆكلەش» دەپ ئاتايدۇ.

كۆرۈك ئوتۇن: كۆرۈك دەيدىغان جاڭگال ئۆسۈملۈكىنىڭ ئوتۇنى.

كۈرا: ئاياق شەكلىدە، لېكىن ئاياقتىن كىچىك بولغان ياغاچ قاچا. ئادەتتە ئۆينىڭ كىچىكلىرى تاماق يەيدۇ.

كۈس: خام قوغۇن، خام ئالما؛ نېپىز ئۆتىدىغان يەلىنىڭ ئىملىقى. م:

ئۈنۈك چىقتى «كۈس» قىلىپ،
بىلىك چىقتى «يۈس» قىلىپ،
سۆيەر بولساڭ تۈزۈك سۆي،
خىيالىڭنى رۇس قىلىپ.

كىر - كىر (كېرىيە شېۋىسى): تۇمۇچۇق قۇش.

كولدۇرۇك: كولدۇرما.

كوسەي: كىچىك باللار ئۈچۈن تىكىلگەن پاشىنىسى يوق

مەسكە ئوخشاش ئاياغ.

كالۇ: سۇ تۇگمەنلىرىگە سۇ چۇشىدىغان نو (قوغاچ). كالۇنىڭ ئۇستۈن بېشى تەرەپنى (ئېرىقتا تۇتىشىدىغان جاينى) «كالۇ بېشى» دەيدۇ. كېرىيىدە «كالا، كالە» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

«بالىسى بارنىڭ گېلى چالۇ،
بالىسى يوقنىڭ گېلى كالۇ».

كاكچا: يۈزنى چوڭ ئېچىپ، نېپىز يېيىپ ياقىدىغان نان.

كاسنا: پارچە - پۇرات، يېرىم - يارتا ئىش، دەسمايىسى يوق، كىشىلەرگە ياللىنىپ ئىشلەيدىغان ھۈنەرۋەننى «كاسنا ھۈنەرۋەن» دەيدۇ.

كاساك: خېمىر يۇغۇرۇشقا ئىشلىتىدىغان چوڭ ياغاچ قاچا. سۆگەت ۋە ھاڭگا تېرەك ياغاچلىرىدا ياسىلىدۇ. م:

ياخشى خوتۇنى ئاساك (ئالساك)،
ئۆيگە ئالدۇ كاساك.
يامان خوتۇنى ئاساك،
بېشىڭنى قىلار ساساك (ساراك).

كاشا: قوتاز يۇڭىدا توقۇپ ئىشلەنگەن ياپىلاق ئارغامچا. تاغ خەلقى تۇرمۇشىدا كۆپ ئىشلىتىلىدۇ.

كار: ئىش، ئەمگەك. م:

خامىنىڭغا بار دەيسەن،
شامال چىقسا ئارى يوق.
دەردى بارلار يىغلايدۇ،
دەردى يوقنىڭ كارى يوق.

كاريكا (كاركا): ئىشتاننىڭ كارىكىسى، باغ، تاسما بېكىتىدىغان جايى.

كاتا (كاتچى): خام ئۇشتىلەيدىغان ھۈنەرۋەن. ئىستېمالدا مۇنداق كىشىلەرنى كاتا، كاتچى دەيدۇ. م:

ئىسمائىل كاتچى دېگەننىڭ ئورنىغا، ئىسمائىل كاتا دېگەنگە ئوخشاش.

كاپ: ساتىراشنىڭ ئۇستىرا بىلەيدىغان لاتا بىلىيى. م:

«ئۇستىرىنى كاپ بىلەن تۇت،
خوتۇننى لاپ بىلەن».

كاتۇ: يەرلىك كارىۋات. ئەگەر ئۇستى كارىۋات، ئاستى ساندۇقلۇق (ئىشكاپلىق) بولسا، «كاتۇ ساندۇق» دەيدۇ. ھازىر ئۆيلەرگە قويۇلغان زامانىۋى ئىشكاپلارنى دېھقانلار «ئۆرە ساندۇق» دەپمۇ ئاتايدۇ.

م:

ئۆستەڭ بويىدا كاتۇ،
مەڭلەشخان دۇتا چاتۇ.
مەڭلەشخان دۇتا چالسا،
ئاڭلىغانلار هاڭ قاتۇ.

كاشا: توڭرا، كىر، قاسماق. ئەگەر بىرەركىمنىڭ پۇت - قولىنى توڭرا بېسىپ كەتكەن بولسا، «بۇنىڭ ئەزايىنى كاشا باغلاپ كېتىپتۇ» دەيدۇ.

كان: تۆگمەننىڭ ئۈستۈن تېشىنى چاقپەلەك ئوقىغا تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ياپىلاق تۆمۈر. ئۇ، تاشنىڭ مەركىزىدىكى تۆشۈكنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئويۇققا چىڭ بېكىتىلىدۇ.

كائىوچاق: مورا ئوچاقلار ئىچىگە ئورۇنلاشتۇرۇلىدىغان كىچىك تونۇر. ئۈستىگە قازان ئېسىپ ئاش - تاماق ئېتىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىزىقىدا نان ياقىدۇ.

كانا: قويدا بولىدىغان قان شورىغۇچ (پارازىت) پىت. ئادەم بەدىنىگە چاپلىشىۋالسا ئاجراتماق تەس. م:

ئادەمگە كانىدەك چاپلىشىۋالىماي، نېرىراق تۇرىگە!

كاسكا (كاسكى) : تالىشالمايدىغان، چىشىنى چىقىرىپ، خىرىلداپ قاۋايدىغان ئىت. تىللاشقاق، جېدەلخور ئادەملەرنىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىپ «كاسكا» دەپ قويىدۇ.

كاسىپ: هۈنەرۋەن، هۈنەرلىك كىشى.

كامشۈك: كالپۈك، لەۋ.

كاسۋال: تۆمۈر تىغلارنى ئىتتىكلىتىش، سۈركەپ كىچىكلىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سايمان (ئېكەك).

كامالەك (سوزماق) : ئاچا ياغاچنىڭ ئىككى ئۇچىغا رېزىنكە بېكىتىپ، ئۇششاق تاش (ئوق) ئېتىپ ئوينايدىغان بالىلار ئويۇنچۇقى.

كالەك: («كا» ئۇرغۇسىز، تېز تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) يۇملاق شەكىل؛ ئۈي - ئۆكۈزنىڭ بۇرنىدىكى چۈلۈك؛ ۋاقتىلىق سېلىنغان مال سولايدىغان ئاهادە تام. م:

هېچ بولمىسا، بىر كالىكىم بولسا، تالادا قالماستىم.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

گ

گاداي: ئايالالارنىڭ ئەر-
لەرگە بولغان يېقىنچىلىق، ئۆز
بىلىش كەيپىياتىنى ئىپادىلەيـ
دۇ. بىزنىڭ گاداي، ماۋۇ گا-
داي ... دېگەندەك.

ئۆزئارا يېقىن كۆرۈش،
چېقىشىش، ئۆز بىلىش كەيپـ
ياتىنى ئىپادىلەيدۇ. م:

— هوي گادايلار، كېلىڭلار،
بۇ قوغۇنىنى يېۋېتەيلى.

يوغانلا بىر گاداي بولۇپ قاپـ
سىز، ساقال - بۇرۇت بىسىپتۇ؟

يات كۆرۈش، كەمسىتىش
كەيپىياتىنى ئىپادىلەيدۇ؛ يوقـ
سۇل، يەر - سۇيى يوق، ئاجىز
ئادەم مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

گۈۋۈنۈش: ئات - ئۇلاغـ
لارنىڭ توپىغا يۇمىلانغاندىن
كېيىن، ئۇستىدىكى توپا - تۇ-
مانلاردىن ئادالىنىش ئۈچۈن
گۈپشۈنۈشى (سىلكىنىشى).
ئات - ئۇلاغلار سۇ ئىچكەندىن
كېيىنمۇ رېفلېكسلىق هالدا
گۈۋۈنىدۇ. باشقا هايۋانلار ۋە
توخۇ - كەپتەر قاتارلىقلاردىمۇ
بۇ خىل گۈۋۈنۈش رېفلېكسى
بار.

گالدۇڭ: دېۋەڭ، ئەقلى
تۆۋەن، ئاق - قارىنى پەرق ئەتـ
مەيدىغان. «گاراڭ» دېگەن يە-
نە بىر سۆز بار. ئۇ زېهنى تۇ-
تۇق، ئەقلى - هوشى جايىدا ئە-
مەس بولۇپ قېلىشنى كۆرسىـ
تىدۇ. «گالدا - گۇلدۇڭ قىلـ
ماق» بولسا، «قالايمىقان سۆز-
لەپ ئادەمنىڭ ئەقلىنى ئېلىشـ
تۇرماق، ئەخمەق ئەتمەك» نى
بىلدۈرىدۇ.

گاراخ: مەيدىسى بۇزۇ-
لۇش، خام كېكىرىپ قېلىش.
م:

گاراخ بولۇپ قالماق.

گەزنە: يۇزىنى ئېچىپ
يېـ قىلىدىغان نان - توقاچلارنى
تونۇرغا چاپلاشتا ئىشلىتىدىغان
نان ياققۇچ، زاغرا ياقىدىغىنىنى
«يەڭ» دەيدۇ. ئۇ يەڭگە ئوخـ
شاش ئۇزۇنچاق بولىدۇ.

يۇزى چوڭ، يۇمىلاق
كەلگەن ئادەملەرنىمۇ «گەزنىـ

يۇز» دەيدۇ.
گەدەنكەش: بوينى توم، ئۆزىنى سورىمايدىغان، هاكاۋۇر. م:
گەدەنكەشلىك قىلماق.
گەدەنكەش بىر نېمە (ئادەم).
گول: ئاسان ئىشىنىپ قالغۇچى، ئالدانغۇچى، ساددا، ئەخمەق. م:
گول بولماق، گول ئادەم
گويەك: چاچقا ئاسىدىغان زىننەت بۇيۇمى، ئۇ قۇلۇپ شەكىللىك بولۇپ، ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن ياسىلىدۇ.
گوللامچى: گوللىغۇچى، يالغانچى، ئالدامچى.
گۆرۈي: تەمبەل، بەسىلىك، ئۇستىخانلىق ئادەم.
گوداڭ: قۇشخانا، مال ئۆلتۈرۈش ئورنى؛ ئويۇلغان، كولانغان چوڭقۇر جاي. م:
گوداڭغا چۈشۈپ كەتمەك.
گۆپسەن: سېمىز، ئىششىق، پۈۋۈلگەندەك. م:
گۆپسەندەك ئادەم، گۆپسەن يىگىت
گۆسمەن: قوقاسقا كۆمۈپ پىشۇرۇلغان كۆمەچ.
گۈم: ئېرىق - ئۆستەڭلەردىكى سۇ پىرقىراپ - قايناپ ئاقىدىغان چوڭقۇر جاي. قاينۇق، سۇ ئويمۇۋەتكەن ئازگال. كېرىيىدە چوڭقۇر كۆلنى «تېگى يوق كۆل» ياكى «گۈم» دەيدۇ.
گۈندا: بۇرۇنقى چاغلاردا مەھبۇسلارنىڭ پۇتىنى كېلەپ، قۇلۇپلاپ قويىدىغان كۆتەك. گۈندىپاي، گۈندىخانا سۆزلىرىمۇ «گۈندا» سۆزىگە تۇغقان سۆزلەردۇر. يەنە «قىسماقنىڭ گۈندىسى»، «ئىشىكنىڭ گۈندىسى»، «بوقۇسىنىڭ گۈندىسى» ... قاتارلىق سۆزلەرمۇ بار.
گىچاڭلىتىش: كۆز - كۆز قىلىش، كۆرسىتىش. باللار بىرەر نەرسىنى گىچاڭلاتماقچى بولسا، يۇمۇرلۇق هالدا باشقىلارغا كۆرسىتىپ تۇرۇپ «گىچاڭ - گۈچ!» دەپ قويىدۇ.
گىردە: ئوتتۇرىسىغا كاتەك چېقىرىپ، گىۋىنىگە تاغاق ئۇرۇپ كۈنجۈت سۈرتۈپ تونۇردا پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل نان. ئىچىگە گۆش قىيما تۈگۈپ ياقىدىغان يەنە بىر خىل ناننى «گۆشگىردە» دەيدۇ.
گىرىي: كاج، گەپ يېمەس، ئۆز سۆزلۈك ئادەم. م:

www.uyghurkitap.com

گىرىي ئادەم، گىرىيلىك قىلماق

گىۋەن: چۆرىسى، قىرغىقى، گىرۋىكى. م:

غەلۋىرنىڭ گىۋىنى

گىچ (ئاۋاز ئىملىقى): خام ياكى بىرەر غەيرىي نەرسىنى چىشلەپ بەرگەندە چىش ئارىسىدىن چىقىدىغان ئاۋاز. م:

گىچ قىلماق، گىچ - گىچ قىلماق، گىچچىدە قىلماق

گىچ - ماچ: چىگىش، ئايرىماق تەس، مۇرەككەپ، باش - ئاخىرىنى تاپقىلى بولمايدىغان.

ل

لۆش: مىڭىسىنى ياخشى ئىشلەتمەيدىغان، ھەرىكىتى سۇس ئادەمنى «لۆش» دەپ سۆپەتلەيدۇ. ھەرىكىتى سۇس، ئىغىر ھايۋانلارنىمۇ شۇنداق ئاتايدۇ. م:

شۇنداقمۇ بىر لۆش ئادەمكەن بۇ، بىر سائەتتە بىر قەدەم ئالىدىغان.

لوك: سۆڭەكسىز، سىمىز گۆش. م:

ئۇستام، لوك يېرىدىن بىر كىلو گۆش بەرسىلە.

مەجازدا لوك گۆشنى بوزەك بولىدىغان نەرسىگە ئوخشىتىدۇ. م:

غوجامنىڭ قىگىرقى سۆڭەكتىن قورقۇپ، لوكىنى كېسىدۇ.

لوك (لوكا): بۇرۇنقى ياغاچ قولۇپ، بەزىلەر «تاقاق»مۇ دەيدۇ، ئاساسەن ئىشىك، دەرۋازىلارنى ئىچ تەرەپتىن بېكىتىشكە ئىشلىتىدۇ.

لەپپەك: ياشلار ئوينايدىغان تەنتەربىيە خاراكتېرلىك بىر خىل ئويۇن تۈرى. بەزى جايلاردا «ساغايدى» دەيدۇ. بۇ ئەڭ قەدىمكى ئويۇنلاردىن بولۇپ، ئەتىياز - نورۇزلاردا، ھېيت كۈنلىرىدە ياشلار جەم بولۇپ، ئېگىز دەرەخكە ياكى بالا ياغاچقا ئارغامچە باغلاپ، ئارغامچىنىڭ ئىككى ئۇچىغا تاختاي بېكىتىدۇ، ئىككى بېشىغا بىر جۈپ ياش چىقىپ ئىتتىر-

ـرىش كۈچى بىلەن ئېگىزگە ئۆرلەپ ئوينايدۇ. مانا بۇ ئو-يۇنىنى «لەپپەك ئوينىدۇق» دەيدۇ. م:

ئەتە ھېيت بولىدۇ. نامازدىن كېيىن تۇخۇم چېكىشىمىز، ئاندىن بىرىپ لەپپەك ئۇچىمىز، چاغىپىلەككە چىقىمىز.

«لەپپەك» مەجازدا كۆپ ئىشلىتىلىدۇ. م:

قارىگە، قارىكامغا، لەپپەڭشىپ كېلىۋاتقىنىنى!

يەر تەۋرىدى بولغاي، لەمپىلەر لەپپەڭلەپ كەتتى.

«ھېلىمخاننىڭ ماڭغىنىغا، لەپپەك ـ لەپپەك قايغىنىغا».

لەڭگە (لەڭگەر): چۆل-دىكى قونالغۇ، دەڭ، رابات. سەپەر قىلغۇچىلار (رەۋەندىلەر) لەڭگەرلەردە قونۇپ، ئوزۇقلىـنىپ ماڭىدۇ. ھازىر مۇنداق جايلار بولمىسىمۇ، «لەڭگەر» نامى بىلەن ئاتىلىدىغان جايلار ناھايىتى كۆپ. م:

گۇمدا «باشلەڭگەر»، لوپتا «قوتاز لەڭگەر»، كېرىيىدە «بوغاز لەڭگەر»، نىيىدە «ئەندىرە لەڭگەر، ياتوڭغۇز لەڭگەر» دېگەندەك.

«لەڭگەر» سۆزىنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ كەڭلىك ئالاھىدىلىكى بويىچە مەجاز قىلىپمۇ ئىشلىـتىدۇ. م:

ئايدا ـ يىلدا بىر كۆرۈشمەيـمىزغۇ! ئارىلىقىمىزدا لەڭگەر بولمىـسا؟

لەيلەڭگۇ: بېلىقنىڭ قورسىقىدىن چىقىدىغان يەل خالتىسى. بېلىق تۇتىدىغان يا-غاچنىڭ سۇ يۈزىدە لەيلەيدىغان نەرسىسىنى «لەيلىكى» دەيدۇ. مەجازدا: لايغەزەل، ھۇرۇن ئا-دەملەرنىمۇ «لەيلەڭگۇ» دەپ سۈرەتلەيدۇ. م:

تازا بىر لەيلەڭگۇ ئاداشكەن بۇ، ئەتىدىن ياقى قىلغان ئىشىنىڭ تايىنى يوق.

ئاشۇ خېنىمنىڭ جۇۋىسىنىڭ،
تىرىسى ئاشتا ئەيلەڭگۇ.
ئۇيقۇسىز شۇنداق كۆرۈنەمتۇ،
مېڭىشلارى لەيلەڭگۇ.

لەش: سازلىقتىكى يې-پىشقاق لاي، سۇ يۈزىگە يىغىـلىۋالغان غەلىغەشلەر. كۆچمە مەنىدە: يۇمشاپ كەتكەن، ئىـۋىپ كەتكەن، سۇدا چىرىپ كەتكەن نەرسىلەرنى «لەش بو-لۇپ كېتىپتۇ» دەپ ئاتايدۇ. م:

ئەتىگەن چىلىغان نىنىڭىز، لەش بولۇپ كېتىپتۇ.

لەمپە: ئولتۇراق ئۆينىڭ ئۈستى تەرىپى؛ هويلا - ئارام-لاردىكى ئۈستى يېپىلغان يەر-لەر؛ مال قوتانلىرىنىڭ ئۆگزە تەرەپلىرى. خوتەننىڭ يېزىلىرى-دا مۇنداق ئىسىم بىلەن ئاتىلى-دىغان كەنتلەر بار.

لاكات: بەدەن - ئەتلىرى پالەچكە ئوخشاپ قېلىش ياكى يېرىم پالەچ بولۇپ قېلىش. ئىستېمال جەريانىدا، ماغدۇر-سىز بولۇپ بوشاپ قالغانلارنىمۇ «لاكات» ئاتايدۇ. م:

پۇت - قولۇم لاكات بولۇپ قالغاندەك زېقىرىشىپ ئاغرىيدۇ.

لابدۇ: كېلەڭسىز بولۇپ كېتىش، ئەپتىگە ماس كەل-مەسلىك. مەجازدا: ئۆزىنى ئوڭشىمىغان، ئۆزىنى تاشلى-ۋەتكەن قىلىقلارنى «لابدۇ» دەپ سۈرەتلەيدۇ. بەزىدە كونى-راپ كەتكەن نەرسىلەرنىمۇ «لاب-دۇلىشىپ كەتتى» دەپ قويى-دۇ. م:

بىر قاراپمۇ قويمايدۇ،
ئابدۇ دېگەن لابدۇ.

لاقشامبۇل: بوزۇلۇپ، كىرەكتىن چىقىش، چۇۋۇلۇپ كېتىش، بىر - بىرىدىن ئاجراپ كېتىش. بۇ سۆز ئۆي سەرەم-جانلىرى، ياغاچ ئەسۋابلار ۋە ئۈسكۈنىلەرنىڭ بوزۇلۇش، چۇۋۇلۇش ئالدىدا تۇرغانلىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. م:

ئۈنىڭ ئۆيلىرىگە قارىغىلى بولمايدۇ. ھەممە نەرسىلەر قالايمى-قان، كاتلىرى (كارىۋاتلىرى) لاق-شامبول بولۇپ كېتىپتۇ.

قاراپ ئۈنىڭغا ھەيران بول،
داۋزىلىرى لاقشامبول.

لاتا قالپاق: رەختتە تەي-يارلانغان باش كىيىمى. تۇر-مۇشتا كۆپ ھاللاردا تەنە، ئىس-تېھزا ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. م:

سىزدەك لاتا قالپاق نوچىلار-دىن تولا كۆرگەنمەن.

كاللىڭىزدا لاتا قالپاق،
قاشلىرىڭىزنى ئەگمەڭ.
يارىم بارنى بىلگەندە،
لەۋنى چىشلەپ تەگمەڭ.

لاپقۇت: تەڭ شېرىكلى-شىش، ئۆتنە، ھەمكارلىق. ھەمكارلىشىپ ئىش پۈتتۈرۈش-نى «لاپقۇتلىشىش» دەيدۇ. م:

«ئۆتنىگە لاپقۇت، ئۆتۈككە ئاپقۇت» دەپتىكەن. سىز بىزگە ئىش-لىشىپ بەرسىڭىز، بىزمۇ سىزگە ئىش-لەپ قايتۇرىمىز.

لايغەزەل: لاغايلاپ يۈرى-

ـدىغان، ئىش خۇشياقمايدىغان
ئادەم ۋە ئىشلارنى ئاتايدۇ. يەنە
بىر ئاتاشلاردا لايغەزەللەرنى «لا-
مزەللە» دەيدۇ. لايغەزەللەر ھۇ-
رۇن ۋە بوشاڭ كىشىلەردۇر.
م:

ئەتىگەن كېلىمەن دەپ قو-
يۇپ، تېخىچە كەلمىدى ئۇ لايغە-
زەل.

ئەنجانىكامنىڭ قىزلىرى،
ئوخشاش ئىكەن لامزەللە.
ئەنجانىكامنىڭ كاللىسىدا،
تالما ئەمەس خام سەللە.

لاغاي: نەرسە - كېرەك-
نىڭ ئۆز بەنتىدىن بوشاپ كەت-
كىنىنى، قوزغىلىپ كەتمەكنى
كۆرسىتىدۇ. م:

كەتمەننىڭ دەستىسى لاغايلاپ
قاپتۇ.

كۆچمە مەنىدە: دەلدەڭ-
شىپ يۈرىدىغان، بىكار يول
يۈرىدىغان ئادەملەرنى «لا-
غاي» ياكى «لاغاي پاچاق» دەپ
سۆپەتلەيدۇ.

لاكىلوزا (لاكىلوزۇڭ):
ئادەمنى ئەخمەق قىلىش، ۋا-
قىتنى ئاۋارە قىلىشنى «لاكى-
لوزۇڭ» دەيدۇ. م:

تازا بىر لاكىلوزۇڭ ئىش. تازا
بىر لاكىلوزۇڭ ئادەم دېگەندەك.

لاڭقا: ئورۇق، ئېگىز،
شادا پاچاق ئادەم ۋە ھايۋانلارنى
«لاڭقا» دەپ ئاتايدۇ. م:

قاراڭلار ئاۋۇ لاڭقا بويغا، بېشى
تورۇسقا تاقاشقىلى تاس قاپتۇ.

ئەخمەتشاھ قاراقاشنىڭ
«ئات ھەققىدە مۇخەممەس» ىدە
ئورۇق، يامان ئاتقا «لاڭقا»
سۆزى بىلەن سۈپەت بېرىلگەن.

لالۇ: بىر خىل ئۆسۈم-
لۈك. ئۇنىڭ ياۋا سەيلىك خا-
راكتېرى بولغاچقا، كىشىلەر
سەي ئورنىدا ئىشلىتىدۇ. دو-
رىگەرلىكتە مۇھىم دورا ھېساب-
لىنىدۇ. م:

لالۇ دېمەڭ بىزنى،
بىلغا چىقارغان سىزنى.
ئارپا ئوساغاقنى كۆرۈپ،
تاشلىۋەتمەڭ بىزنى.

لۆم - لۆم: ئاستا ئىش
قىلىدىغان، ئۇنۇمسىز ھەرىكەت
قىلىدىغان ئادەمنى «لۆم - لۆم
ئادەم»؛ ئاستا بولۇۋاتقان
ئىش، ياكى ئاستا بولۇۋاتقان
ھەرىكەتنى «لۆم - لۆم ئىش»
ياكى «لۆملۆك» دەپ ئاتايدۇ.
بۇ ھەم سۆزنىڭ ياكى قىيامالار-
نىڭ قاينىشىنى بىلدۈرىدىغان
ئىملىق رەۋىشتۇر. م:

ئانام ئېپ بېرىمەن دەيتۇ،

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

خەلچەك دېگەن لۆم - لۆمنى.
دادام ئېپ بېرىمەن دەيتۇ،
سارەك دېگەن دۆم - دۆمنى.

قازانغا قاراك،
بەش پۇلغا ياراك.
قايناۋاتىدۇ،
لۆم - لۆم - لۆم.

م

مەككە چامغۇرى: ياۋ-يۇ. قىرسالار، چەت يېزا - قىشلاق ئاھالىلىرى هازىرمۇ «مەككە چامغۇرى» دەيدۇ. ئىلگىرى «مەككە قونىقى»، «مەككە بۇغدىيى...» دەپ ئاتىلىدىغان زىرائەت خىللىرى (سورتلىرى) بار ئىدى.

مەروزا: گىلەمنىڭ بىر تۈرى. هارۋا، مەپىلەرگە، ئوچاق بېشىغا، ئورۇندۇقلارغا سېلىش، يېپىش ئۈچۈن توقۇلغان كىچىك گىلەم.

مەلەك (مېلەك): مەزىسىز، ئادەم زېرىكتۈرىدىغان، تايىنى يوق، «مەلەك ئىش»، «مەلەك قىلماق»، «مەلەكلىك قىلماق».

مەللە: (بىر خىل رەڭنىڭ ئىسمى). م:

مەللە چاپان، مەللە كۆڭلەك، مەللە چەكمەن، مەللە توخۇ، مەللە مۈشۈك دېگەندەك.

مەللە رەڭ ئادەتتە ياڭاق پوستىنىڭ رەڭگىدە بولىدۇ. ئىستېمالدا «مەهەللە» سۆزى قىسقارتىلىپ «مەللە» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

بۇ خېنىم كىم بولغىيدى،
مەللە ياغلىق ئارتىپتۇ.
ئويغىتايمۇ يۆتىلىپ،
مانا دىكىلىك دەپ ياتىپتۇ.

مەقىرەش: قوينىڭ ۋارقىرىشى. قويلار ئاچ تۇرغاندا، ئۇسسىغاندا مەقىرەيدۇ.

كۆچمە مەنىدە: تولا ۋارقىرىغان، تولا يىغلىغان بالىلارنىمۇ «ئاچ قالغان قويدەك مەقىرىدى» دەپ ئېيتىدۇ. م:

بالىڭىزنى بوشراق مەقىرتىڭ،

قۇلاق - مېڭەمنى ساراڭ قىلىۋەتتە-
ڭىز.

مەدەك: قوناق مەدەككە
تايىنىپ دان تۆتىدۇ، قوناقنىڭ
دانلىرى ئايرىۋېلىنغاندىن كې-
يىن، مەدىكىنى يېقىلغۇ قى-
لىدۇ، يەم - خەشەككە ئىشلى-
تىدۇ.

مەلتۈك: سۆزنى غەلەت،
كەمتۈك تەلەپپۇز قىلىش ۋە
شۇنداق ئادەم. م:
تىلى مەلتۈك ئادەم. مەلتۈك
گەپ

موچۇن: ساتىراشلىق
ئەسۋابى.

موتەك: بىسى يانغان،
ئۇچى ئۆپرىغان، قايرىلغان.
م:
موتەك تىۋەزۇن
كۆچمە مەنىدە: گېپى
ئۆتمەيدىغان، سۆزى ئاقمايدى-
غان دېگەن مەنىدە ئىستېمال
قىلىنىدۇ. م:
سۆزى موتەك باشلىق.

موك: قويۇلۇپ قالغان،
ئۆيۈپ قالغان، سۇيى يوق. م:
موك بولۇپ قالغان ئاش. موك
شاپتۇل

مەڭزىتىش: ئوخشى-
تىش، قىياس قىلىش، سې-
لىشتۇرۇش، نىسبەت بېرىش.
م:
مېنى ھەركىمگە مەڭزەتمەڭ،
مەن ئۇنداق ئىشتا يوق.
مەن سىزنى ئاناغا مەڭزىتىپ،
ھۆرمەت قىلىمەن.
«تۈركىي تىللار دىۋانى»
دا مەڭزەتمەك سۆزىگە «سېلىش-
تۇرۇپ كۆرمەك، كۆرۈشتۈر-
مەك» دەپ ئىزاھ بېرىلگەن.

موككىدەك (موككىدە):
نەقمۇنەق، تۈيۈقسىز. م:
تازا بېشىم قېتىپ تۇراتتى،
خۇدايىم موككىدەك بەردى.
ئاسماندىن چۈشكەندەك موك-
كىدە پەيدا بولدى.

موندەك: قوناق پاسىرى
چېپىپ ئېلىنغاندىن كېيىن،
يەر ئاستىدا قېلىپ قالغان يىلى-
تىزى — كۆتىكى. قوناق كۆ-
تىكى.

مومۇن: خامانىنىڭ ئوت-
تۇرىسىغا بېكىتىلگەن موما يا-
غاچ، خامانغا قوشۇلغان كالا ۋە
ۋال مومۇنى ئايلىنىپ چۆرگى-
لەيدۇ.

موكابىلىق: بېلىقنىڭ
بىر تۈرى، خوتەننىڭ داڭلىق
«ئاق بېلىق» دەپمۇ ئاتىلىدى-
غان بېلىقى. تېنى ئۇزۇن، بې-

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورى

شى كىچىك، چىرايلىق، تېرد-
سى سىلىق، ئاقۇچ كېلىدۇ،
گۆشى ئالاھىدە تەملىك. ھازىر
نەسلى قۇرۇپ كېتىش ئالدىدا
تۇرۇۋاتىدۇ. رەڭگى ئاق، چىد-
رايلىق ئاياللارنى «ئاق بېلىق»
دەپ تەسۋىرلەيدۇ. م:

ئاق بېلىق، ئاپپاق بېلىق،
ئاپتاپتا ياتقانىڭ قېنى؟

مـوتـلاش: پۈرلەشكەن،
يىغىلىپ قالغان. م:

— *«قىرلىق سولاش، دۇم*
قاتلاش، ھەم موتلاش».

مۆك: ئىچىگە تىنىپ يو-
رىـيدىغان، جىمغۇر، پاراڭغا
ئۆچ ئادەم. م:

«بىرى دۆڭدىن قورق، بىرى
مۆكدىن».

مـۆلەگ: پۈللۈق، پۈلغا
يـارايدىغان، ساقلىغۇچىلىكى
بار، تۈتامغا چىقىدىغان. م:

ئاتا - ئانامدىن قالغان خېلى
مۆلەگ نەرسىلىرىم بار.

مـۆرىتى كەلمەك: پەيتى
كەلمەك، پۇرسىتى كەلمەك،
شەرت - شارائىتى يېتىلمەك،
توغرا كېلىپ قالماق. م:

مۆرىتى كەلگەندە مەن بۇ مە-
سىلىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتەي.

مۇلۈك: نانىنىڭ بىر خىد-
لى.

مۇلە: ئىشەككە توقۇيدى-
غان ئۇچۇلۇق. توقام (توقۇم)
نى بولسا ئىشەككىمۇ، ئۇيغىمۇ
توقۇيدۇ. م:

«ئىشەككە كۆچۈك يەتمىسە،
ئۇر توقۇمنى».

مۇجۇقلاش: ئالىقانغا ئې-
لىپ مۇجۇش، ماجغۇش، قول
بىلەن چىڭ تۇتۇۋېلىش.

مۇدەممەت: مەڭگۈلۈك،
ئۇ دۇنيا - بۇ دۇنيالىق. م:

بىز مۇدەممەتلىك ئاغىنىلەر.

مۇشتەك: تاماكا سېلىپ
چېكىدىغان غاڭزا؛ ئاتقۇچىنىڭ
پاختا، يۇڭ ئاتىدىغان توقمىقى-
مۇ «مۇشتەك» دېيىلىدۇ.

مۇڭگۇ سۈيى: ئۆلۈمنى
يـاد ئـەتـمەيدىغان كىشىلەرگە
«مۇڭگۇ سۈيى ئىچكەنمىدىڭىز»
دەپ تەنە قىلىدۇ.

مـۇۋا (مـو): مـەڭگۈ،
ئۆلمەيدىغان، مىراسلىق دېگەن
مەنىلەردىكى سۆز. م:

ئاتا - ئاتا دېگەن بالىغا مۇۋا
ئەمەس. ئۇلاردىنمۇ قالسەن، ئۆز
يولۇڭنى تاپقىنىڭ ياخشى، بالام.

كېرىيىدە «ھۇما» دەيدۇ.

مۇنجى: پۈتى سىرقىراپ
قېلىش، ئۇزاقراق ئولتۇرۇپ،

ئورنىدىن تۇرغاندا دەسسىيەل-
مەي قېلىش، پۇت - قول ئۇ-
يۇشۇپ قېلىش. م:
ئولتۇرۇۋېرىپ پۇتۇم مۇنجى
بولۇپ قېلىپتۇ.
مۇت: پۇل تۆلەتمىگەن،
بىرەر نەرسىگە ئالماشتۇرۇل-
مىغان، بىكارغا بېرىۋېتىلگەن،
بىكارغا ئىگە بولۇنغان نەرسە.
م:
«ئات مۇتتىن، قوك چويۇندىن».
«مۇت، زەھەر بولسىمۇ يۇت».
مەرئا: بوز، ئېچىلمى-
غان، كەتمەن تەگمىگەن يەر.
مۇنەك: ئۇكچىسى (ئۇ-
رۇقچىسى) بىلەنلا قورۇتۇلغان
توغاچ شاپتۇلنى «مۇنەك» دەي-
دۇ. «توغاچ مۇنىكى، شاپتۇل
مۇنىكى» دېگەندەك.
مۇلغۇي: موزدۇزنىڭ
خېرىت يەملەيدىغان شىلىمى.
ئۆرۈك يېلىمىنى قاينىتىش ئۇ-
سۇلى بىلەن ياسىلىدۇ.
مۇزەررەت: زىيانلىق، زى-
يان قىلىدىغان، سىڭمەيدىغان.
مۇزەممەت: تاپا - تەنە،
مالامەت.
مەزە (مەززە): داستى-
خانغا تىزىلغان يېمەكلىكلەر؛
مېھماندارچىلىقتا يۆگەپ بېرى-
لىدىغان داستىخان. مەزە كەل-
تۈرمەك، مەزىگە باقماق.
مەش: ھەربىي ئىنتىزام
مەشقى؛ مەشكە دەسسەش،
مەش ئويناش، مەش مەيدانى.
موخەك: ئادەمنىڭ بىرەر
ئەزاسىدا پەيدا بولۇپ قالغان،
تېرە ئاستىدا پولتىيىپ چىققان
غەيرىي ئۆسمە. پېشانىدە پەيدا
بولۇپ قالغىنىنى بەزىدە «تۆ-
پىق» دەپمۇ ئاتايدۇ. باشقا نەر-
سىلەردىكى شەكلى شۇنىڭغا
ئوخشىغان نامەلۇم نەرسىلەرنى-
مۇ «موخەك» دەپ قويىدۇ.
م:
يانچۇقۇڭنىڭ تېشىدىن قو-
لۇمغا موخەك بىر نېمە ئۇرۇلىدىغۇ؟
مۇشتۇرۇق (شۇ تۇر-
قۇمدا): ھازىر، شۇ تاپتا، مۇ-
شۇ ھالەتتە. ئۇ مۇشتۇرۇق
كېتىپ قالدى، دېگەندەك.
مىختا: سېمىز، تولۇق،
چىڭ ئەتلىك، تولغان بەدەن.
م:
ئۇ قاۋۇل، مىختا كەلگەن چو-
كان.
مىرىڭ: يىغلاڭغۇ.
مىش: (كېرىيە شېۋى-
سى) مۇشۇك.
مىسۋاك: بۇرۇنقى چاغ-

www.uyghurkitap.com

لاردا كىشلەر ئىشلەتكەن چىش
تازىلاش ئەسۋابى. ئۇ خۇشبۇي
سەندەل ياغىچىدا ياسىلىپ پو-
تىغا (بەلۋاغقا) ئېسىپ قويۇ-
لىدۇ. تەرەت ئالغاندا ئېغىزغا
سېلىپ چىشنى پاكىزلايدۇ.
مويسىپىتلار ھازىرمۇ مىسۋاك
ئىشلىتىدۇ.

مىتىن: تاغ چوقۇيدى-
غان، تاش تاراچلايدىغان، تۆگ-
مەن تېشى ئۇپراپ سىلغىيىپ
كەتكەندە چوقۇپ، داننى ئېزىش
ئۇنۇمىنى ئەسلىگە كەلتۈرىدى-
غان پولات ئەسۋاب.

مىيانە: ئوتتۇراھال،
ئوتتۇرلۇق. بۇ سۆز كۆپىنچە
«ئوسال»، «ناچار» مەنىسىدە
ئىستېمال قىلىنىدۇ. م:
*بۈگۈنكى مېھماندارچىلىق مى-
يانىراق بولدى.*

مىنۇچ (مىنۇي): «ۋۇ-
يەي، ۋايىيەي» ئىملىقىغا توغرا
كېلىدۇ. ھەيران قېلىش، تە-
ئەججۈپلىنىشنى ئىپادىلەيدۇ.
تۇيۇقسىز چۆچۈپ قورقۇپ كې-
تىشمۇ «مىنۇچ» دېيىلىدۇ.
ئاياللارغا خاس سۆز.

مىياڭسال: شاپتۇلنىڭ
داڭلىق بىر تۈرى. ئارا چوڭ-
لۇقتىكى، ئېتى كۆك سۇلۇق
كېلىدۇ. 8 - ئايلاردا پىشىدۇ.

مىرىق: تۇتۇپ بولغىچە
سۈيى چىقىپ كېتىدىغان نەر-
سە.

كۆچمە مەنىدە: يىغلاڭ-
غۇ، تەگكىلى بولمايدىغان...

مىدىق: بىخ، دەرەخنىڭ
ئەتىيازدا بۆرتۈپ چىققان يوپۇر-
ماق تۆرەلمىسى؛ ئۈزۈم سىپىد-
نىڭ بۆلەكلىرى، شاخچىلىرى.
م:
ئۈجمە كۆچتى مىدىقلاپتۇ.
*ئۈزۈمنى مىدىقلاپ قويماق. بىر مى-
دىق ئۈزۈم.*

مىرۋەت: ئەرگۈللۈق.
بويىنىدىن باغلاپ باقىدىغان
قوي، ئۆچكە، ئىت قاتارلىقلار-
نىڭ بوغۇلۇپ قالماسلىقى ئۈ-
چۈن ئىشلىتىدىغان ئەرگۈللۈق
تۆمۈر ھالقا.

مىتەۋە: مۇنازىرە، سۆز
تالاشماق، سۆز - چاقچاق. م:
*مىتەۋە قىلماق. مىتەۋلەش-
مەك.*

مىنەپتە: بازار ئەمەس
كۈنلەر. كېرىيىدە «بىنەپتە»
دەيدۇ. م:
*مىنەپتە كېلىڭ. مىنەپتىدە
كۆرۈشەيلى.*

شارائىتقا قارىماي، پەرداز

قىلىدىغان، ياسانچۇق قىز - ئا-
يالـلارنـى «مىنەپتە مۇنچاق»
دەپ مەسخىرە قىلىدۇ.

مىس (لىس): لىپمۇ-
لىپ، گىرۋەكىگىچە. م:
بىر قاچىدا مىس شەربەت
كەلتۈردى.

مېزە: تەم، تېتىم. م:
تاماقتا مېزە كىرگۈزمەك،
بىمەززە، مەززىسىز.

ماتال: توغراق ۋە بەزى
دەرەخ ياغاچلىرىنىڭ پورىنى ئې-
لىۋېتىپ قوڭ (تەگلىك) سې-
لىپ، تۈتقۇ (باغ) چىقىرىپ
ياسايدۇ. يەنە تاختايلارنى بىر -
بىرىگە كىرىشتۈرۈپ، چېتىپ
(ماتاپ) ياسايدۇ. سۇ تو-
شۇش، سېغىنلارنىڭ سۈتىنى
سېغىش قاتارلىقلارغا ئىشلىتى-
لىدۇ. كېرىيىدە ماتالنى «سۇ-
غا» دەيدۇ. مال - چارۋىلارنىڭ
پۇتىنى باغلاشنىمۇ «ماتاش،
ماتالدى» دەيدۇ.

ماتاش - ماتىماق: پۇت -
قولىنى باغلاپ قويۇش، تېڭىپ
باغلاش.

ماتاڭ: ئۈزۈم، ياڭاق،
ئۈزۈم شىرنىسى قاتارلىقلارنى
ئارىلاشتۇرۇپ ياسىلىدىغان تات-
لىق يېمەكلىك. ئۇنىڭ بىرقاد-
چە تۈرلىرى بار. ياڭاق ماتى-
ڭى، كەندىر ماتىڭى، دېگەن-
دەك.

مالـتىلاش (ماتىلاش):
ئىلەشتۈرۈش، قوچۇش، نەر-
سىلەرنىڭ ئارىسىنى ۋە ئاستىنى
تېنىتىپ ئاختۇرۇش. م:
ئاشنى مالتىلاش، يانچۇقنى
مالتىلاش.

ماخچاق: ئېزىلگەن، ياد-
چىلغان، ماخچايغان (ماكچاي-
غان). مېتال ۋە باشقا ئېگىلۇ-
چان نەرسىلەردىن ياسالغان قا-
چا-قۇچا قاتارلىقلارنىڭ بېسى-
لىپ-ئېزىلىپ، شەكلىنىڭ بۇ-
زۇلۇپ كېتىشى. پاناق بۇرۇن-
نىمۇ «ماخچاق بۇرۇن» دەي-
دۇ.

مارۇق (ئىنجۇ مارۇق):
يىگلەك، ئەت ئالمىغان، ئا-
ۋاق، چوكىيالمىغان. م:
مارۇق قوزا، مارۇق شاپتۇل.

مانجۇ (مانجا): ئىش
ھەققى، سىمكار، ھۈنەر قىلىپ
بەرگەن ئۇستىغا تۆلىنىدىغان
ھەق. («تۈركىي تىللار دىۋا-
نى» دىمۇ مۇشۇنداق ئىزاھلان-
غان.)

مالغايدى (تاغ شېۋىسى):
تاغنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتتى.

م:

ئۇ ئۆز ئارا ئەمەسكەن، ئەنە، مالغايدى.

ماندا: بىر خىل ئۈسۈم-
لۈك. شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرى-
دە ئۆسىدۇ. دەرەخ يىلتىزىنى
بويلاپ ئۆسۈپ چىقىپ باراڭلاپ
كېتىدۇ، پۈتۈن دەرەخنى ئورى-
ۋالىدۇ. بۇ چاغدىكى كۆرۈنۈشى
بەك ھەيۋەتلىك بولۇپ، بۇرۇن-
قى زاماندىكى شامان پېرىخون-
لىرى پېرە ئوتلىرىنى ماندا دە-
رىخىگە كۆچۈرگەچكە، كىشىلەر
جىن چاپلىشىۋېلىشتىن قور-
قۇپ ئۇنىڭغا يېقىنلاشمايدۇ،
قېشىدىن يالغۇز ئۆتۈپ قېلىش-
تىنمۇ قورقىدۇ.

مىخرازى: كىچىكرەك
قايچا.

ن

ناقا: بىرەر ئىشنىڭ كال-
لىدىن ئۆتمەي ئىدىيىۋى يۈك
بولۇپ قېلىشى، باشقىلارنىڭ
ئۆزىگە نىسبەتەن سۆز - ھەرىكە-
تىنى قوبۇل قىلالماسلىقى،
ھار ئېلىشى. م:

بۇ ئىشلىرى كۆڭلۈمگە بەكمۇ ناقا كەلدى.

نوۋاي: دەل -دەرەخلەر-
دىن باش باھاردا ياشىرىپ چىق-
قان پۈتىقى - ياشارتمىقى.

نارىزا: رازى ئەمەس، نا-
رازى.

ناقىس: كەم سۆز؛ مە-
لۇم كەسىپ، مەلۇم نەرسىدە
كەملىك ۋە قىسىلغانلىقنى بىل-
دۈرىدۇ. م:

سۆزگە ناقىس، پۇلغا ناقىس.

نىلچە: بۇرۇنقى چاغلاردا
تاماكا چېكىدىغان قاپاق چىلىم-
نىڭ تۆشۈكىگە بېكىتىلىپ،
سەرخانىسىنى كىيگۈزۈشكە
ئىشلىتىدىغان نەيچە. ئۇ تاماكا
تۈتۈنىنى چىلىمغا ئۆتكۈزۈپ
بېرىش رولىنى ئۆتەيدۇ.

ناگان (ناگىھان) : گاھ -
گاھ، بەزىدە، ئەگەر ... م:

مەن ئۇنى ناگاندا بىر كۆرۈپ

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

قالىمەن.

نـاچـا (نـاچـى) : خـام
(بۆز) ، شايى، ئەتلەس توقۇش-
قا تەييارلانغان يىپلارنى تۇرىدى-
غان، ئۆلچەملىك قىلىپ كې-
سىلگەن قومۇش. ناچا، موكى-
نىڭ ئىچىدىكى بوشلۇققا جاي-
لاشتۇرۇلىدۇ. موكىنى دۇكان-
غا تارتىلغان ئارقاغ يىپىنىڭ ئا-
راشلىرىغا ئاتقاندا ناچىدىكى تو-
رۇكلۇك يىپ بىر باشتىن سۇ-
غۇرۇلۇپ چىقىپ ئارقاغقا كىرد-
شىپ، رەختنىڭ ئۆرۈشىنى ها-
سىل قىلىدۇ.
يـەنە قاڭشىرى تۇز كەل-
گەن، بۇرنى تەكشى، چىرايلىق
كىشىلەرنى «ناچا بۇرۇن» دەي-
دۇ.

نـاشقا: «ناخشا» سۆزد-
نىڭ شېۋىسى. يېزا - قىشلاق-
لاردا «ناشقا» دەپ ئېيتىدىغان-
لار كۆپ. «ناخشا ئېيتماق»
دېگەننى «ناشقىيتماق» دەيدۇ.
م:

ناشقىيتىپ بېرەي سىزگە،
قالاپ ئولتۇرۇڭ بىزگە.
راست گەپنى قىلار بولسام،
ئىچىم كۆيىدۇ سىزگە.

نانتەك: ئۇيغۇر تائاملىد-
رىنىڭ بىر تۇرى. ئۇنى قورۇما
تـەييارلاپ ئۇستىگە ناننى چىد-
لاپ، ئارىلاشتۇرغاندىن كېيىن
قـاچىغا ئېلىپ يەيدۇ. قاتقان
نـانلارنى مۇشۇ ئۇسۇلدا يېسە
يۇمشاق ھەم تەملىك بولىدۇ.

نـاگـىرىن: قېيىدىماق،
رەنـجىمەك، خاپا بولۇپ قال-
ماق. م:

بـىز دېگەن خالىس ئەلچى،
جاۋابىلىرى قانداق بولسا، ئوغۇل تە-
رەپكە شۇ پېتى يەتكۈزىمىز. ھەرگىز
ناگىرىن بولمايمىز.

ناسا (ناسۋال) : تىلنىڭ
ئاستىغا كاپ ئېتىپ خۇمارىنى
بـاسىدىغان بىر خىل چېكىم-
لىك. ئۇ سېرىق تاماكا يوپۇر-
مىقى، ئوتۇن كۈلى ۋە ھاك قا-
تارلىقلارنى يانجىپ، ئارىلاشتۇ-
رۇپ ياسىلىدۇ. ناسا چەككەن-
لەرنىڭ چىشى بۇرۇن چۈشۈپ
كېتىدۇ. بۇ چېكىملىكنى چې-
ـكىدىغانلار ھازىر يوق دېيەر-
لىك. م:

«ناس ئۇنى چەككەننىڭ ئاغ-
زىغا سېلىڭ قاس.»

ناتيىن: چىدىماس، بىر
پۇلنىڭ تۆشۈكىدىن نەچچە قې-
تىم ئۆتىدىغان كەم خەرج ئا-
دەم. بۇ ئەسلى «تىيىنى يوق»
(پـۇلـسىز، پۇل كۆرمىگەن)

تىن كەلگەن سۆز. م:
*«قارىغۇ ناتىبىن، توكۇرىبەتد-
يبىن».*
*«تەچىگە دوست بولماڭ،
ناتىبىنغا قەرزدار».*
ناشايان: ئەلنىڭ نەزەرد-
گە سىغمايدىغان، هاياسىز، بەد-
ئەدەپ. م:
*هاراق ئىچىۋىلىپ، ناشايان
سۆز، ناشايان قىلىقلارنى قىلىپ يۈ-
رۈش، ياشلىقنى خاراب قىلغانلىق
ئەمەسمۇ؟ ...*
ناپىسەنت: پىسەنتىگە
ئالماسلىق، نەزەرىگە ئىلماس-
لىق، بىنەزەرلىك. م:
*ئاتا - ئانىسىنىڭ سۆزلىرىگە
ناپىسەنتلىك قىلمىغۇلۇق ئوغلۇم،
ياخشى نەسىھەتنى ئاڭلىمىساڭ ها-
مان پۇشايمانغا قالىسەن.*
ناسالقى: هۆنەردە كامىل
ئەمەس، تېخنىكىسى تۆۋەن،
ئىشى چولتا. م:
*«مىنى ئاتىساڭ ئۇستاڭ ئات،
ناسالقىڭ يىقىن كەلمە».*
نارىنجى: قىزىلمۇ ئە-
مەس، ئاقمۇ ئەمەس، بۇ ئىك-
كى خىل رەڭگە مايىل بىر خىل
رەڭ. م:
نارىنجى قوغۇن.
نائىلەنجى: ئىلاجسىز،
ئامالسىز ... م:
*سىزگە ئىچىمىز ئاغرىيدۇ، ئەم-
ما، بىزمۇ نائىلەنجى ئۇكام ...*
ناكا: ئاقساق - چولاق،
مېيىپ، ئەسقاتمايدىغان ...
پۇت - قولى ياكى بىرەر ئەزا
زەخىملەنسە، سۇنسا «ناكا بول-
دى» دېيىلىدۇ. م:
*هارۇدىن يىقىلىپ بىر قولۇم
ناكا بولدى، مانا ئەمدى قاچانغىچە
كارغا كەلمەيدىكىن؟*
نە: قەيەر، قايسى جاي؛
كەپتەر قاتارلىقلارنىڭ ئەركەك-
كى. جۈملىدە: «نەگە ماڭدد-
ڭىز؟»، «خەرىتىدىن نەنى
ئىزدەۋاتىسىز؟» شەكلىدە كې-
لىدۇ. «قەيەر بۇ؟» دېگەننى
«بۇ نەرا؟» دەپ سورىلىدۇ.
جۈملىدە يەنە «بىر جۈپ
باچكىنىڭ نەسى ئۆلۈپ كې-
تىپ، مېدىسى ئەي بولدى»
دېيىلىدۇ.
نەغز: باش ئەتىيازدا ئې-
چىلىدىغان بىر خىل گۈل. ئۇ-
نىڭ غولى ئېگىز، يوپۇرمىقى
ياپىلاقراق، گۈلى قىزغۇچ سې-
رىق ئېچىلىدۇ. كۆلىنىڭ بويلى-
رىغا، هويلا - ئارامىلاردىكى ئوت-
ياشلىقلارنىڭ قىرلىرىغا تېرىد-
لىدۇ. كۆپ يىللىق ئۆسۈم-

لىۈك.

نەخ: خام (بۆز)، ئەتـ-
لەس توقۇشقا تەييارلاپ، دۇ-
كانـغا ئۆزۈنسىغا تارتىلغان
يىپىنىڭ ھەر بىر تالاسى.

نەختانە: نەقمۇنەق،
قولغا نەق تېگىدىغان، ئالىقان-
دىكى ... م:

نەختانە سودىنى قىلىشايلى،
خەق باھا قويۇپ قويغان بىلەن،
پۇلى قولىرىغا نەختانە تەگكىنى
ئەۋزەل.

نەششە: كەندىر ئۆسۈم-
لۈكىنىڭ شەبنەم چۈشكەن
چاغدىكى يىپىشقاق توپىسىدىن
پايدىلىنىپ، يەرلىك ئۇسۇلدا
ياسىلىدىغان بىر خىل زەھەر.
«نەشە»، «بەڭ» دەپمۇ ئاتىلى-
دۇ. م:

چەكمىگەندە نەشىنى،
تۇتار ئىدى پاشىنى.
چېكىشۈدى نەشىنى،
تۇتالمىدى پاشىنى.

نەچى: قەيەرچە، قەيەر-
نىڭ ئۇسلۇبى، نەنىڭ پاسونى،
غەلىتە ... نەنىڭ قائىدىسى.
كۆزگە سىغمايدىغان، تەئەج-
جۈپلەنگۈدەك ئىش - ھادىسى-
لەرگە قارىتا ئىشلىتىلىدۇ. م:

نەچى كىيىنىۋالدىڭىز، بۇ نە-
چى مېڭىش؟ ئەجەب سىزنى تونۇ-
مىغىلى قويپتۇمىيا؟

نىقىپ: بۇرۇنقى چاغلاردا
بازار تەرتىپىنى، باھا (نەرخ -
ھاۋا) نى نازارەت قىلغۇچى خا-
دىم. نىقىپلار ئىلىم - سىتىم-
نىنىڭ مۇۋاپىق ياكى ئەمەسلىكى-
نى، جىڭ - تارازىلارنىڭ ساق
ياكى كەملىكىنى تەكشۈرۈشكە
مەسئۇل ئىدى.

نىراق (نىرى): يىراق،
ئۇزاق، چەت - ياقا مەنزىل،
مەلۇم ئارىلىق.

نىرى - بىرى: يىراق -
يېقىن، كەلدى - كەتتى، ئال-
دى - كەينى ... م:

ئىشنىڭ نىرى - بىرىسىنى سۈرۈش-
تۈرمەي، كۆز ئالدىمىزدىكى مەسىلىنىڭ
ئۆزىگە بىر نىمە دەيلى.

نىمانچىزا (نامانچىزا):
نىمە ئانچە، نىمە ئۇنچىۋىلا.
م:

نىمانچىزا تۈگمەيدىغان پاراڭ بۇ،
كېچە تەڭ بولدى، ئۇخلايلى.

نىزىقماق: ناز قىلماق،
سۇئىي ھايا، ھال تارتماق. م:

ئېگىز تاغنىڭ بېشىدا،
ئېرىمەيدىكەن قارلار.
كۆيۈپ قالدىم دەپ قويسا،
نىزىقايدىكەن يارلار.

نىم: يېرىم، پارچە؛ نېمە.

نىمچە: ئاياللارنىڭ يازدىن ئىزمىداپ ئېتىلىدىغان بىر خىل ئۇزۇن چاپىنى، بۇ خىل چاپاننىڭ مەيدىسىگە گۈل بېسىلىپ، ئىككى ياندىن چەك قويۇلىدۇ. ئۇنى ئوتتۇرا ياش (جۇۋان يېشىدىكى) ئاياللار توي - تۆكۈن، ھېيت - بايراملاردا كىيىدۇ. م:

نىمچە كىيدىم ئۈكچان،
ئىزمىلىرى قاتار - قاتار.
بىر قاتارىنى يەشكىچە،
باش توخۇ چىللاپ تاڭ ئاتار.

نىمشەك: ئېغىرلىق ئۆلچىمى. بىر چارەك (16 جىڭ) نىڭ سەككىزدىن بىر بۆلىكى، ياكى ئىششەك (تۆت جىڭ) نىڭ يېرىمى (ئىككى جىڭ). «ئىششەك - نىمشەك» دېيىلسە ئالتە جىڭنى بىلدۈرىدۇ. م:

ئىششەك تاماكۇ،
نىمشەك ياغاچلا.
مەيدەڭ قاتتىقكەن،
بوشراق باغاشلا.
بۇ يىل شاپتۇل بەك بولدى،
ئىششەك - نىمشەك قاق بولدى.

نىمكار: باشقىلارغا يالىنىپ ئىشلەپ، ئەجرى ئۈچۈن يېرىم ھەق ئالغۇچى. م:

بۈگۈن ئۇستام دۇكاندا ئولتۇرماپتۇ، ئىشنى نىمكارلىرىغا بۇيرۇتۇپ قويۇپ، قايتىپ كەلدىم.

نىمزىدە: نان يېقىشقا تەييارلانغان پىلتە خېمىرنى ئۈزۈپ پارچىلاشنى نىمزىدە قىلىش دەيدۇ. م:

مەن نىمزىدە قىلىپ ئۈزۈپ بەرسەم، سىز زۇۇۇلا تۇتۇپ بەرسىڭىز بولامدۇ؟

نىمقوق (نېمە قورق): كېرەك يوق، ھېچ ۋەقەسى يوق مەنىسىدىكى تەسەللى سۆز. بەزىدە «نىم قويغۇلۇق» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. م:

نىم قويغۇلۇق بالام، ئادەمنىڭ بېشىغا ھەر مۇشكۇلاتلار كېلىدۇ. بۇ كۈنمۇ ئۆتۈپ كېتەر ...

نىختىماق: تاغار، قاپلارغا نەرسە - كېرەكلەرنى كەپلىمەك، چىڭداپ تىقماق، بىرەر نەرسىگە تاقاپ قىسماق.

نىسىي: (نېسى) ئېلىم-بېرىمدە مالنى نەق مەيداندا ئېلىپ، پۇلىنى كېيىن بېرىشكە پۈتۈشكەن سودا. بەزى خۇسۇسىي ماگىزىنلار خېرىدارلارنى مالنى نېسى ئالماسلىققا ئۈندە-

ـدەپ: «بۈگۈن نەق، ئەتە نىدـ
ـسىي» دەپ يېزىپ قويىدۇ.

نىچاغ: نەۋاق، بەك ئۇـ
زۇن، نىكەم (ئۆتكەن ۋاقىتنى
بىلدۈرىدۇ). م:

سىز بۇياققا كەلمىگىلى نىچاغ،
ھېلىمۇ بۇ جايلارنى ئۇنتۇپ كەتـ
ـمەپسىز؟

نىل: كۆك رەڭلىك بىر
خىل بوياق، ئۇنى ئوسما يىلـ
ـتىزىنى يانجىپ پىششىقلاش
ئارقىلىق ئايرىۋالىدۇ، خام
(بۆز) قاتارلىق رەختلەرنى بوـ
ياشقا ئىشلىتىدۇ. بۇنداق بوـ
ياقتا بويالغان رەڭلەرنى «نىل
رەڭ»، «نىلكۆكى» دەيدۇ.

نىلپە: دىلى نازۇك، رەنـ
جىگەك، يۈزى نېپىز (مەجازىي
مەنىدە)، «نېلۇپەر» دىن كەلـ
گەن. م:

بۇنداقمۇ نىلپەلىشىپ كەتمەڭ
قىزىم، شۇنچىلىك گەپكىمۇ يىنى قاـ
راپ قالسىڭىز قانداق بولىدۇ؟

نۇغۇلا: تۈگۈنچەك، مولـ
ـلەك.

نوغۇچ: ئۆگرە ۋە چۆپ
ئۈچۈن خېمىر يايىدىغان ئۇزۇن
ھەم بالداقسىمان ياغاچ ئەسـ
ـۋاب. يايغۇ دەپمۇ ئاتىلىدۇ.
قىيمىلىق يېمەكلىكلەرنىڭ خېـ
ـمىرنى ئاچىدىغان (يايىدىغان)
لىرىنى فۇزا ياكى يايغۇ دەپ ئاـ
تايدۇ. «فۇزا» نىڭ ئىككى بېـ
ـشى ئىنچىكە، ئوتتۇرىسى توم،
بىر غېرىچتىن ئۇزۇنراق بولىـ
ـدۇ. م:

«ئاكىڭىز بىلەن ئويناشماڭ
شىللە پاتاڭ يەرسىز، يەڭگىڭىز بىلەن
ئېتىشماڭ نوغۇچ بىلەن يەرسىز.»

نوخۇلا: ئات - ئېشەكـ
ـلەرنىڭ بۇرنىدا ئۆسۈپ قالىدىـ
ـغان بەز؛ ئاينىغان، ھاكاۋۇرلاـ
ـشقان ئادەملەرگە قارىتىپ «نوـ
خۇلىسى ئۆسۈپ قاپتۇ» دېيىـ
ـلىدۇ. بۇنداق ئادەملەرنى ئەدەپـ
ـلەپ قويۇش مەنىسىدە «بۇرنىـ
ـنىڭ نوخۇلىسىنى ئېلىپ قوـ
يۇش كېرەك» دېيىلىدۇ.

نوگاي: قاپاقنىڭ بىر تۈـ
رى. ئۇنىڭ بېغىش تەرىپى ساپـ
ـلىققا ئوخشاش ئۇزۇن، قورساق
قىسمى كىچىك بولىدۇ. ئۇنى
تۆزلۈقتىن تۆز ئېلىش، كاچـ
ـكۇلدىن سۇ ئۇسۇش ...
قاتارلىقلار ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ.
كىچىك نوگاي قاپاقلىرىنى چىـ
ـلىم قىلىپ تاماكا چېكىدۇ.
تۆگىنى چاقىرغاندىمۇ «نوگاي -
نوگاي» دەپ چاقىرىدۇ.

نورۇز: خوتەندە نورۇزنى

كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

«زاراخەتمە» دەپمۇ ئاتايدۇ. نو-رۇز كۈنى پۈتۈن يۇرت بىر سو-رۇنغا يىغىلىپ، قازان ئېسىپ ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە بەخت ـ قۇت تىلىشىدۇ. چىشلار، بەي-گە، ئوغلاق تارتىشىش، بې-يىت ـ ئېيتىشماق قاتارلىق پائا-لىيەتلەرنى ئۆتكۈزىدۇ. 50 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ «زاراخەتمە» پائالىيىتى ئەمەل-دىن قېلىشقا باشلىدى. خوتەن-دە «نورۇزئاخۇن»، «نورۇز-خان» ئىسىملىكلەر، «نورۇز-باغ» دەپ ئاتىلىدىغان باغلار، جۈملىدىن چىرا ناھىيىسىنىڭ تۇپا يېزىسىدىكى كونا كارۋان يولىدا «نورۇز مەھەللىسى» دەيدىغان كەنت بار. م:

نورۇز كەلدى تويدۇڭلىمۇ؟
ياغلىق ھېسىپ قويدۇڭلىمۇ؟
نورۇز كەلدى بىلدىڭلىمۇ؟
تۆسىپىنى قىلدىڭلىمۇ؟
نورۇز كەلدى ئوينايلىمۇ؟
بىدە تېرىپ كەلمەيلىمۇ؟...

ھ

ھىمات: ئارقا تىرەك، يۆلەنچۈك، ھىمايە قىلغۇچى، قانات ئاستىغا ئالماق، پەرۋىش قىلماق. ئىستېمالدا ھىمات قىلىش، ھىماتىغا ئېلىش، ھىماتىغا تايىنىش قاتارلىق لەۋ-زىلەر بىلەن جۈملىگە كەلتۈرۈ-لىدۇ. م:

سەن ئۇرىدىكى ھىماتىڭغا تا-يىنىپ چوڭچىلىق قىلىۋاتىسەن.
پۈستانى ئامبال قانۇنغا خىلاپ-لىق قىلغانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ، ئۆز يېقىنلىرىنى ھىمات قىلىدۇ. سەن شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن ئۇرىدى-نىڭ مۇھىم ئورۇنلىرىدىن بىر ھىمات تۇتۇشۇڭ كېرەك.

ھىجاق: شېلى ئاجراپ كەتكەن، تاختايلىرى شامال يا-كى كۈن نۇرىدا قېيىپ قالغان ھالەتلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆز. كۆچمە مەنىدە — ھىجاق ھالەت ئېغىزنىڭ (كۆلگەندە) ئېچىلىش ھالىتىگە ئوخشاپ قالغاچقا، كۆلكىچان، تولا كۆ-

لۈپ يۇرىدىغان، چىشىنىڭ ئىـ
قىنى كۆرسىتىشكە ئامراق كىـ
شىلەرنى سۇرەتلەشكە ئىشلىتىـ
لىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ سۆز
كىشىلەرگە لەقەم بولۇپمۇ قالـ
غان.

چوڭ كىشىلەر بوۋاقلىردـ
نى «ھىجاق» دەپ ئەركىلىتىـ
دۇ.

ھىمىق: ھاۋانىڭ تەنگە
يېقىشلىق بولۇشىنى ئىپادىلەيـ
دىغان ھالەت؛ شامال ئۆتۈشـ
مەيدىغان ھالەت؛ بۇنىڭدا ئىسـ
سىق كۈنلەردە ئىسسىق ئۆتمەيـ
دىغان، سوغۇق كۈنلەردە سوـ
غۇق ئۆتۈشمەيدىغان يېقىملىق
مۇھىت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. م:

بۇ يەردە ئولتۇرايلى، بۇ يەر
ھىمىقكەن.

ئۆيگە كىرىپ كېتەيلى، ئۆي
ھىمىقتەك تۇرىدۇ.

ھىڭگاڭ: ھىڭگاي،
ھىڭگىيىش، ھىڭ. ئادەمنىڭ
كۈلۈش ھالىتىنى ئىپادىلەيدىـ
غان ھالەت ئىملىقى. «ھىڭـ
گاي» تەكشى ئۆسمىگەن چىش
(تاماق چىش) ھالىتىنى بىلـ
دۈرىدۇ. چىشى قوپال ئۆسـ
كەچكە لەۋ ئىچىگە پاتماي، ئىـ
غىز ئېچىلىپ كۈلگەن (ھىڭـ
گايغان) قىياپەتتە كۆرۈنىدۇ.
م:

يىگىت ھوشىغا كېلىپ كۆزىـ
نى ئاچسا، «ھىڭگاي چىش» بىر
مەخلۇق خىرىس قىلىپ بېشىدا تۇرـ
غىدەك ...

ھىڭگىيىپ قاپتۇغۇ بۇ خېنىم،
بىر نەرسىدىن خۇشلۇقى تۇتۇپ قالـ
غان ئوخشايدۇ.

ھىم (ھىمى): شامال
ئۆتمەس ھالەت. كۆچمە مەنىـ
دە: ئىككىدىن ئارتۇق ئادەمـ
لەرنىڭ ئىچ گېپىنى بىر قىلىـ
ۋېلىش، پىكىردە بىرلىككە كېـ
لىۋېلىشىنى كۆرسىتىدۇ. م:

تەكشۈرۈشتىن نەتىجە ئاز بوـ
لۇۋاتىدۇ، چۈنكى ئۇلار ھىمنى بىر
قىلىۋاپتۇ.

يارىم بىلەن ئىككىيلەن،
ھىممىزنى بىر قىلدۇق.
دۈشمەن گۇيلار بىلمەيدۇ،
بارغان يەرنى سىر قىلدۇق.

ھېلىتتىن: بىردەمدىلا،
كىچىككىنە تۇرۇپ، ئىش بوـ
لا-بولمايلا. م:

ھېلىتتىن ئەسكىلىك قىلغىلى
تۇرسىڭىز، ئەتە - ئۆگۈن ئىش بار
ئوخشايدۇ.

بۇ ئۇزۇملەرنى ھېلىتتىن ھەرە
يېگىلى باشلاپتۇ، 9 - ئايلارغىچە

نېمە بولۇپ كېتەر!؟

ھېجىن: ئەپسۇسلىنىپ ئەيىبلەش ھېسسىياتىنى بىلدۈ- رۈش، كۆزگە سىغمىغان بىرەر ئىشقا قارىتا ھېسسىيات ئىپادى- لەشتۇر. م:

ھېجىن، قويىگە سىزنى، چوپ- چوك ئادەم تۇرۇپ مۇشۇ ئىشنىمۇ قىلدىڭىزمۇ؟!

بەزى كىشلەر قاتتىق كايىش تەلەپپۇزىدا: «ھېجىن، ھېجىن ... ۋاي ھېجىن ...» دەپ قويىدۇ.

ھېجىي: ساپال قاچا، بە- زى جايلاردا «غېدىر» دەيدۇ. م:

ئالتە شەدە باش كۆتەرگەن،
ھېجىي يۇچىقىدا ئاش كۆتەرگەن
نوچام ئۆزلىرىما؟!

ھېدىقاش: ياتسىراش. بۇ سۆز كىچىك باللارنىڭ چوڭ- لارغا ياكى يېڭى مۇھىتقا ئىپ- لىقماسلىقى ياكى كۆڭلى تارت- ماسلىقىغا قارىتىپ ئىپتىلى- دۇ. م:

ھازىر ھېدىقىغان بىلەن ئاس- تا-ئاستا كۆنۈپ قالىدۇ.

ئۇبدان خىنىم ھېدىقىماڭ،
مېھمان خىنىم ھېدىقماڭ.
كۆڭلىڭىز كەپ بولغىچە،
باشقىلارغا ئىبلىقماڭ.

ھېيىقىش: تارتىنىش، قورۇنۇپ قېلىش، ياكى قور- قۇپ يېقىن كەلمەسلىك. م:

مەن سىلىدىن بەك ھېيىقىد- مەن. بۇ بالا ھېيىقىشنى ئانچە بىل- مەيدۇ.

ھۇ تارتىش: يىغا - زار قىلغان چاغدىكى ئۈن - ئاۋازنى ئىپادە قىلىدۇ. م:

ئۇ مېنى كۆرۈپ ھۇ تارتىپ يىغلاپ كەتتى.

بىر كىم ھۇ تارتىۋاتقاندەك قى- لىدىغۇ؟ تىڭشاپ باقىنە (قاراپ باق- قىنە! ...).

ھوشۇق: (ئوشۇق) جان- لىقلاردا، ئادەملەردە بولىدىغان ئالاھىدە سۆڭەك. م:

قوينىڭ ھوشۇقى، ئادەمنىڭ ھوشۇقى، ياكى ھوشۇق سۆڭەك.

قىمارۋازلار بۇ سۆڭەكلەردىن بىر نەچچىنى تەييارلاپ، قىمار ئوي- ناشتا ۋاستە قىلىدۇ.

ھۇۋۇتۇش (ھۇقۇش): يۈزى ياكى باشقا ئەزالىرىنىڭ ئىششىپ قېلىشىنى كۆرسىتىد- دۇ. م:

كېچىدىن بىر نەرسە چىقىۋال- غان ئوخشايدۇ، كۆزۈم ھۇقۇپ قاپ- تۇ.

بۇ كىشى ھۇقۇپ قالغاندەك

*سەمرىپتۇ (غەلىتە سەمرىپتۇ، ئىشـ
ىشىپ قالغاندەك سەمرىپتۇ).*

هۇما: ئۆمۈرلۈك، مەڭـ
گۈلۈك. م:

بىز سىزگە هۇما ئەمەس.

هــۆددەس: قەتئىي، پەـ
قەت، زادى، تولۇق، مۇتلەق.
م:

*سىز هۆددەس ئادەم بولماي
ئۆتۈپ كەتكۈدەكسىز.*

*بۇنىڭ چىرايىنى هۆددەس يارا
بېسىپ كېتىپتۇ.*

هۆسۇللەش: كۆز ئالدىغا
كــەلتۈرۈش، قىياس قىلىش،
ئەسلەپ كۆرۈش، ئېسىگە كەلـ
تۈرۈش. بەزى لەۋزىلەردە (كېـ
ــرىيىدە) «يۇسۇللەش»، يەنە
بەزى لەۋزىلەردە «مۇسۇللەش»
دەيدۇ. م:

*مــۇنداق هۇسۇللەپ باقسام،
بىزنىڭمۇ بېشىمىزدىن نۇرغۇن ئىشلار
ئۆتۈپتۇ.*

هــۆداق (هـــۆددەق):
ئــۆكتەم، مۇتتەهەم، ئۆكتىـ
چى. كۆچمە مەنىلەردە: «ئۆـ
لۈكنى ساتقۇچى، كۆكەرمە»
دەپ ئىشلىتىلىدۇ. م:

*هــەســەن ئاكامنىڭ باللىرى
هەممىسى هۆددەق بىر نېمىلەر بوپـ
تۇ.*

*ساڭا سۇۋانغىنىنى بىلمىدىڭـ
مۇ؟ سېنى بىر نېمە دېگۈزۈپ ئۆلۈـ
كنى ساتىدۇ. بۇ يەردىن تېز كېتەيـ
لى.*

هويجون: «ياپىرىم، توـ
ۋا» دېگەندەك تەئەججۇپ مەنىـ
سىدە كېلىدۇ. كېرىيە تەرەپـ
لەردە «ۋويجون» دەپ تەلەپپۇز
قىلىدۇ. م:

*ۋويجون، ئادەم دېگەن مۇنداق
بولار بولسا نېمە دېگۈلۈك، بىردەمـ
نىڭ ئىچىدىلا يۈزىنى كۆتىگە ئېلىپ
قويتى.*

بەزىلەر: «هوئ»، «هائ»
دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىدۇ. مەنىـ
سى يەنىلا هەيرانلىق ئىستىهزاـ
سىنى ئىپادىلەيدۇ.

هــوقــسوپى: هۇۋقۇش،
قارىغۇ ياپىلاق. ئۇ كېچىلىرى
«هوق، هوق» دەپ تەكرارلىـ
غاچقا، سوپىلارنىڭ هوق ساماـ
لىرىغا ئوخشاپ قالىدۇ. شۇ تۈـ
پەيلى «هوقسوپى» دېيىلىدۇ.

كۆچمە مەنىلەردە ياخشىـ
لىق قىلغاننى بىلمەيدىغان ئاـ
دەمــلەرنىمۇ هوقسوپى مىجەز،
كۆز يۇمغاق دېيىلىدۇ. مەجازدا
شۇم ئېغىز ئادەملەرنى «هوقـ
سوپى» دەپ كىنايە قىلىدۇ.

هــەر قــانداغتۇ (هەرقانـ

داقتۇ) : قانداقلا بولمىسۇن، ئىشقىلىپ، ھەر ھالدا دېگەنلەرنى ئىپادىلەيدۇ. بەزى لەۋزىلەردە «ھەكىڭۋاتۇ» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ. م:

ھەرقانداغتۇ، ئىشىمىزنى ھەل قىلىۋالدۇق.

ئاق باراڭغا بىللە باماڭ،
ھەكىڭۋاتۇ، ھەكىڭۋاتۇ.
ياچىقىڭىزغا ئىسلىڭۋاتۇ،
ھەكىڭۋاتۇ، ھەكىڭۋاتۇ.

ھەمسال (ھەمسەل): تەڭ دېمەتلىك، تەڭ ياشلىق، تەڭتۇشلار. م:

بۇگۈن ھەمسەللەرنىڭ ھەممىسى كەپتۇ، پۇخادىن چىققۇچە ئوينايلى.

بۇ يەردە بىزنىڭ ھەمسەللىدىن كىملەر بار؟

يىغىلغاندا ھەمسەللە،
قېچىڭۋاپتۇ لامزەللە.

ھەلەق: چوڭلارنىڭ كىچىكلەرنى ئاگاھلاندۇرىدىغان سۆزى. كۆچمە مەنىدە: «كىر، شالتاق، كاشا» دېگەن مەنىلەردە كەلتۈرۈلىدۇ. م:

ھاي، ھەلەق، ئاغزىڭغا سالما،
كىيىملىرىڭنى ھەلەق قىلما!

... بۇ ئادەم نەگە بارسا شۇ يەرنى ھەلەق قىلىدۇ.

ھەپىلەشمەك: قىرىشماق، پىپىغا چۈشمەك، بىر ئىش بىلەن مەشغۇل بولماق. بۇ سۆز كۆچمە مەنىلەردە كەڭرەك قوللىنىلىدۇ. م:

مەن بىلەنلا ھەپىلىشىپ قالدىڭىز، ياكى مەندە گىنىڭىز بارمۇ؟

«ھەپىلەشكەننىڭ ئانىسىنى ئال.»

— نىمىش قىلىۋاتىسىلەر؟

— يەنە شۇ ئىش بىلەن ھەپىلىشىۋاتىمەن.

ھەدەڭ ـ ھەدەڭ: (ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئادەت سۆزى) «ئاڭلاپ تۇرۇڭ، قۇلاق سېلىڭ، بىلىۋېلىڭ» دېگەندەك ئۆتۈنۈش تەلەپپۇزى. م:

ھەدەڭ-ھەدەڭ غوجام، ئاتا-ئانىنىڭ گېپىنى ئاڭلىغۇلۇق.

ھەيۋەتىش: بىسىم (قورقۇتۇش ئارقىلىق)، ئىزا تارتقۇزۇش. بۇ سۆزدە ھەيۋە كۆچمە، سىلىق يول بىلەن ئىزا تارتقۇزۇش ئۇقۇمىمۇ بار.

ھەيۋەتىش ھەرىكىتى يۈزتۇرانە ئەيىبنى كۆرستىش، جامائەت ئورتاق ھالدا ئەيىبلەش ئارقىلىق نەسىھەت قىلىش شەكلى بىلەن ئورۇندىلىدۇ.

م:

ئەيسا قاچىنىڭ باللىرىنى بۇ-گۈن جامائەتنىڭ ھەممىسى ھەيۋەت-تى.

ھەيھەي قىلماق، ھەيھەيگە قالماق: خىجىل قىلىپ ئىزا تارتقۇزماق، ئەل ئارىسىدا خى-جالەتچىلىككە قالماق، يۈز - ئابرۇيغا بىسىم كەلمەك. م:

ھاراق ئىچكەن ئادەمنىڭ تو-لىسى رەستىدە ھەي - ھەي بولىدۇ.

خەقلەرگە ھەي - ھەي بولۇپ يۈرگىچە تىز بۇ بەردىن كىتەيلى.

بەزى تەنىلەردە: ۋاي غوجام، ئىبىل غوجام، ئۆزىڭىزنى بىلمەي ھەي - ھەيگە قالدىڭىز! ... دىيىلىدۇ.

ھەلەپ: چارۋىلارغا سا-ماندا تەييارلاپ بىرىلىدىغان يەم-ئوزۇق. كۆچمە مەنىدە ئاش-غىزانى تولا يەيدىغان كى-شىنى ھەلەپ ياكى «ھەلەپ-شاھ» دەپ كىنايە قىلىدۇ. بە-زىدە كۆپ ھەم ئوخشىمىغان تا-ئاملارنىمۇ «ھەلەپ تىتىيدۇ»، «ھەلەپ» دەپ تەنە قىلىدۇ.

ھەمقام (ھەم بولۇش، قامغا كىلىش دىگەندىن بىرلەش-كەن): بىرلىككە كىلىش، بىر نىيەت بولۇش، ئىجىل - ئىتى-تىپاق ئۆتۈش. م:

ھەمقام بولۇپ ئۆتكەنگە نىمە بىتىدۇ.

بۇ مەھەللىدىكىلەر ناھايىتى ھەمقام.

ھارراپ-ھەرراپ: قىزىق-چى، گەپدان، ئادەم كولدۇر-لىتىدىغان ماھارەتكە ئىگە، گەپ بىلەن جان باققۇچى. «ھارراپ» ئىسىملىك لەقەم ۋە يۇرت ناملىرى بار. م:

ھەرراپ ئادەملەر بىلەن بىرگە بولساڭ، ئادەم بەك تەڭلىكتە قالىدۇ.

ھاراكەت: ھەرىكەت، ئىش - ئەمەل. ئەمەلىي ئىستې-مالدا بۇ سۆز تەنە خاراكتىرىگە ئۆزگىرىپ، قىياس قىلىنغان، كۈتۈلمىگەن ئىشلارنى ۋە ئاۋا-رىچىلىق كەلتۈرگەن ئىشلارنى ئىپادىلەشكە ئىشلىتىلىۋاتىدۇ.

م:

بۇ قۇلاق كەستىنى قاراڭ، بىردەمنىڭ ئىچىدە بىر مۇنچە ھارا-كەتلەرنى تىرىپتۇ.

ماۋۇ ھاراكەتنى كۆرۈڭ. بىز ئىتىزلىقتا يۈرۈپتىمىز، توخۇلار قى-چىپ چىقىپ تاغاردىكى داننى چى-چىپ تۆكتىپتۇ.

«مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دې-گەن شۇنداق بىر ھاراكەت بولدى-

www.uyghurkitap.com

كى، يامانلارنىڭ نۇقتىسى يوق، يا-
ۋاشلارنىڭ نىسىۋىسى يوق.

هاۋىلاش: زۇكامداش (بە-
زىلەر ئەسلىي ئىپادىسى بويىچە
«هاۋا تىگىش» دەپ ئاتايدۇ) .
م:

هاۋاخان هاۋىلاپ ييتىپ قاپ-
تىكەن، بىرىپ كۆرۈپ كەلدىم.
— نىمە بولدىڭىز، كەييىپياتد-
ڭىز تۆۋەن تۇرىدىغۇ!؟
— هاۋا تىگىپ قاپتىكەن، مد-
جەزىم يوق.

قىزىپ قاپسىز ئامرىقىم،
هاۋىلاپ قالغان ئوخشايسىز.
تىترەپ قاپسىز ئامرىقىم،
توڭاپ قالغان ئوخشايسىز.
يەليۈپ قويايمۇ، بۆكەم بىلەن،
يۆگەپ قويايمۇ پوتام بىلەن.

هايال: ۋاقىت، پۇر-
سەت. م:

يولدا بۇرادەرلەر ئۇچراپ قې-
لىپ سەل هايال بولۇپ قالدىم، هەر
قايسىڭلار كەچۈرۈڭلار.
جىندەك ساقلاپ تۇرۇڭ، هايال
بولماي كىلىمەن.
كۆچمە مەندە مۇنداق كې-
لىدۇ: بۇنىڭغا تىخى هايال بار، ئال-
دى- رىمىسۇن. ئالدىرىغان مىهماننى
هايال قىلماڭ.

سوۋغا كەلگەن ئالدىراش،
مىنى هايال قىلماڭ ئاداش.

هاما، هاما-هاما: «هە-
دەڭ - هەدەڭ» دىگەن ئىپادە
بىلەن ئوخشاش بولۇپ، «ئاڭ-
لاپ تۇرۇڭ، قۇلاق سېلىڭ»
دىگەن ئۇقۇمغا ئىگە. خوتەن -
قاراقاش خەلقلىرىنىڭ ئادەت
سۆزى بولۇپ، تۇرمۇشتا ناها-
يىتى كۆپ قوللىنىدۇ. م:

هاما - هاما ئوبدان غوجام،
«گەپ بىر، قۇلاق ئىككى» دەيدى-
غان گەپ بار. ئاڭلىغانمۇ!؟ گەپنى
بىر قېتىم دىگەندىكىن قۇلاقتا تۇتقۇ-
لۇق ماقما!؟

گەپ دىگەنگە دەسمى يوق،
دەۋرىڭ هاما - هاما.
مەنمۇ بىلگەننى قىلاي،
قاراپ بىقىڭ هاما - هاما.

هاي قىلىش: بولدى قى-
لىش، جىدەلنى توختىتىش،
ئاچچىقنى بېسىۋېلىش؛ سەۋر
قىلىڭ، كۆڭلىڭىزگە هاي بې-
رىڭ دىگەن مەنىلەردە كېلىدۇ.
م:

بۇ جىدەلنى هەل قىلغىلى
بولمىغۇدەك. ئۇنى هاي دىسەم بۇ
قويىسا، بۇنى هاي قىلسام ئۇ
قويىسا...
ئاچچىقلىرىغا هاي بەرگەنلىرى
تۈزۈكمىكىن جانابلىرى.

ئـاچچىقىمغا هاي بەرمىگەن
بـولـسام ئىشىنىڭ چوڭى چىقاتتى،
كېرەك يوق.

هـاۋان: دايىمال ياغاچ، تىرەپ قويۇلغان ياغاچ. كېرىيە تەرەپلەردە «دايىمال» دەپ ئاتايدۇ. م:

ئۆي تاملىرى قىڭغايكەن،
هاۋان سالماملا.
هاۋان ياغاچ ئەۋەتەي،
ئالا - ئالماملا.

هايەت: قولىنىڭ ئۇچىدىلا قىلىپ قويغان ئىش ۋە هەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ. بەزىدە ئىسىم بولۇپ كېلىدۇ. م:

بۇ نەرسە شۇنچىلىكلا (هايەتكە) ياساپ قويغان نەرسىكەن. ئىشىنى كۆڭۈل قويۇپ قىلمايدىكەنسىز. هايەتكىلا ئىش قىلىپ قويىدىكەنسىز.

— هەي قويىڭە، هايەتكە ياساپ قويغان ئۇزۇككەن، ئالمايلى.

هـانا تاراج: «بەك ئورۇق، ئەت يوق» دېگەن مەنىدە بولۇپ، «هانا» دېگەن پارازىت تالان - تاراج قىلىنىۋالغان مالىكەن دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. ئاساسەن ئورۇق مالنى سۈپەتلەشكە ئىشلىتىلىدۇ. م:

بۇ قويىنى قۇربانلىققا ئاتىغان دەيسەن، قارىغىنا، هانا تاراج بولۇپ كېتىپتۇ. بۇنى قۇربانلىق قىلساڭ هارام بولىدۇ.

هاشقاپاق: كۆچمە مەنىدە نىقاب يۈزلۈك قىياپەتنى ئىپادىلەيدۇ. «هاشقاپىقى» دېيىدىغان بىر خىل قاپاق بولۇپ، كۆرۈنۈشى قوپال هەم سەت. شۇڭا سەت، سېمىز ئادەملەرنى كەمسىتىپ «هاشقاپىقى» دەپ تەنە قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، كۆڭۈل ئېچىش مۇراسىملىرىدا ئادەمنىڭ غەلىتە يۈز شەكىللىرى بويىچە نىقاب ياسىلىپ ئويۇن مەيدانىدا يۈزگە تارتىلىدۇ. بۇ خىل هەرىكەتنى «نىقاب تارتىپ» دېمەي، يەرلىك ئادەتتە «هاشقاپاق بولۇش، هاشقاپاق تارتىش» دەپ ئاتايدۇ.

هـالايـىلـىـكۇم: ئازادە، كەڭرى-كۇشادە ئورۇن ۋە ئۆيلەرنى كۆرسىتىدۇ. م:

ئۆيلىرى بەك هالايىلىكۇمكەن. هالايىلىكۇمغا يالغۇز تاشلاپ قويۇپ ئۆزلىرى يوقاپ كەتتىلە. بىزنى قورقۇپ قالامۇ دېمىدىلە؟

هـالـۇ: هويلا، ئۆينىڭ ئـالدىدىكى بوشلۇق. كېرىيىلىكلەر «هال» دەيدۇ. هويلىغا ئېچىلغان ئىشىكنى «هاللاڭ» دەيدۇ. م:

ساقلاتتىڭىز تالادا،
هالۇڭىزغا كىرگۈزمەي.

نەۋاقىچە قىينايسىز،
دەيدىغانىنى دىگۈزمەي.

هالۋازلاش: كىرىيە تىل ئادىتىدە «هاللازلاش» دەيدۇ. ئات - ئېشەك، توپاقلارنىڭ يۈك ئارتىلغاندا رەت قىلىپ سەكرىشىگە «هاللاز ئېتىش» دېيىلىدۇ. كۆچمە مەنىلەردە: گەپ يىغىنىغا تەگكەندە تۇرالماي قىلىش، چىچاڭشىپ كېتىش، ئاچچىقلاپ سەكرەپ كېتىشلەرنىمۇ «هاللاز ئېتىش» دەپ ئوخشىتىدۇ. م:

— نىمانچە كەچ قالىسىلەر.
— توپاق هاللاز ئېتىپ يۈكنى ئارتقىلى قويمىدى.

هاللاز ئاتماڭ باشلىقىم،
گەپنى ئاڭلاڭ باشلىقىم.
ئۆستەڭلىرىمىز يا كەتتى،
ئۇيقىنى تاشلاڭ باشلىقىم.

هايتاق: كەپسىز، باش - ئاياغ ھەرىكىتى رەتسىز. م:

«بويتاقلىق — هايتاقلىق».

بۇ سىنىپىنىڭ بالىلىرى تولىسى
هايتاق كۆنۈپ قاپتۇ.
بويلىرى تاق - تاقكەن،
خۇيلىرى هايتاقكەن.
ئەرگە تېگىمەن دېمىسىلە،
ھەممىسى «ياق - ياق»كەن.

هازناي (كىرىيە شىۋىسى): «ھەي بالا، ھەي ئادەم» دىگەندەك چاقىرىش ئاۋۇشى. كىرىيە تەرەپلەردە چوڭ ئادەملەر كىچىك بالىلارنى ئەركىلىتىپ «هازناي، هازنوي» دەپ چاقىرىدۇ. يېڭى توي قىلىشقان ياش ئەر-خوتۇنلارمۇ بىر-بىرىنى يېقىنلىق تۇيغۇسى بىلەن «هازناي» دەپ چاقىرىشىدۇ. ياشانغان قېرىلارمۇ بىر - بىرىنى ئەركىلىتىپ بۇ سۆزنى قوللىنىدۇ. م:

... هازناي! (يىراقتا كەتكەن بالىنى) نەگە بارىسەن؟!
هازناي ... ئورنۇڭدىن تۇرغىنە، كەچ بولدى.

ئو

ئـــودرام: ئولتۇرۇپ قىلىش كېسىلى. كۆچمە مەنىدە ئادەتتە ئۆزىنى ئۇپراتمايدىغان، تولا ئولتۇرۇۋالىدىغان، هۇرۇن

ئادەملەرنى سۈپەتلەشكە ئىشلىتىلىدۇ.

ئوتاغ: قونالغۇ (كېرىيە تەرەپلەردە ئومۇمىيۈزلۈك «قوناغ» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ).

ئوتاغنىڭ مۇقىم، ئۇزۇن مۇددەتلىك تۇرالغۇ مەنىسى بولماي، بەلكى ۋاقىتلىق ماكانلىق مەنىسى بار.

خوتەن بىلەن شايار ئارىسىدىكى قەدىمكى يولدا (ئۇنى يەرلىكلەر «خوتەن قىيى» دەيدۇ) بىر چۈشكۈ بولۇپ، «تۇزلۇق ئوتاغ» دېيىلىدۇ.

ئوتاغنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى ۋە مەنىسى بار بولۇپ، مايسىلارنى ياۋا ئوتلاردىن ئادالاش، ئوت ئوتاشنى «ئوتاغ» دەيدۇ. م:

ھازىر ئوتاغ ۋاقتى، قوناقلارنى ئوتاپ تاقلىمساق بولمايدۇ.

— مايسىخان، نەگە ماڭدىلا؟

— ئوتاغ ئوتىغىلى ماڭدىم.

ئوتاق (ئورتاقنىڭ ئۆزگىرىشى): بۇرۇنقى چاغلاردا يېرى بارلار بىلەن كۈچى بارلار ھەمكارلىشىپ تېرىقچىلىق قىلىپ مەھسۇلاتنى توختام بويىچە بۆلۈشەتتى. بۇنى «تەڭ ئوتاق» دەپ ئاتايتتى. بۇنداق مۇناسىۋەتلەردە كۈچىنى چىقارغۇچىنى «ئوتاقچى»، يەر چىقارغۇچىنى «يەرنى ئوتاق بەرگۈچى» دەپ ئايرىيدۇ.

كۆچمە مەنىلەردە: باشقىلارنىڭ ئىشىغا ئارىلىشىۋالغۇچىنى ياكى باشقىلارنىڭ نىكاھىغا (خوتۇن ياكى ئېرىگە) يېپىشىۋالغۇچىنىمۇ «تەڭ ئوتاق»، «ئوتاق بولىۋالغۇچى» دەپ كىنايە قىلىنىدۇ. م:

ماڭا ئوتاقچى لازىم ئەمەس،
ئۆزەمنىڭ ئىشنى ئۆزەم قىلىمەن.
«ئالتە ئاي ئوتاقتا ئىشلەپ،
قالدىم لىۋىمنى چىشلەپ».

ئوبراز (تاغ شېۋىسى): ئېھتىمال «ئوۋراز» دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئىككى تەرىپى ئېگىز، ئوتتۇرىسى ئويمان (چوڭقۇر) يەرنى كۆرسىتىدۇ. م:

ئالدىمىزدا ئوبراز بار، ماللارنى قوغلىماي ھەيدەڭ.

ئوتاچى: مال دوختۇرى، چارۋا ماللارنىڭ كېسىلىنى تەكشۈرۈپ داۋا قىلغۇچى. م:

ئاتنىڭ قىشتىن ئايرىلماي تۇرۇۋگلار، مەن ئوتاچىنى ئىزدەپ كېلەي.

ئولپاق: كىچىك بالىلار-

www.uyghurkitap.com

نىڭ باش كىيىمى، بۇ كىيىم باشتىن تارتىپ قۇلاققىچە يۆگەيدۇ.

ئويماق: كىشىلەر (تىككۈچىلەر) تىكىش قىلغاندا بارمىقىغا كىرگۈزۈۋالىدىغان ئۇزۇك شەكىللىك بۇيۇم. ئۇ مېتالدىن ياكى مەزمۇت تېرىلەردىن ياسىلىدۇ. بارماققا يېڭنە سانجىلىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

كۆچمە مەنىدە: مەھبۇبلارنىڭ ئېغىزىنىڭ چىرايلىق ئىكەنلىكىنى سۈپەتلەيدىغان سۆز. م:

كۆزلىرى بۇلاقتەك، ئېغىزلىرى ئويماقتەك، بۇرنى ناچىدەك، كىرپىكلىرى بەرگى قىياقتەك.

ئودىكام (ئودا ئويۇنى): باللار ئويۇنىنىڭ بىر تۈرى. «ئوداكاتىكى» دەپمۇ ئاتايدۇ. يەرنى يۇملاق كاتەكچە قىلىپ ئويۇپ، چەمبەر شەكىلدىكى سەككىز كاتەكچە قىلىنىدۇ، مەلۇم ئارىلىقتىن تۇرۇپ بۇ كاتەكچىلەرگە دوغا تىككەن نەرسىلەرنى (مەسىلەن، ياڭاقنى) ئاتىدۇ. نەرسىنى ئەڭ كۆپ سولىغانلار ئۇتقان بولىدۇ.

ئوي: خىيال؛ چوڭقۇر، تېرەن. م:

هازىرچە ئۇنىڭ قايتىش ئويى يوق.

كۆچمە مەنىلەردە: ئىلمى ئوي ئادەم؛ ئۇنىڭ گېپىنىڭ مەزمۇنى بەك ئوي؛ قۇلاقنى كىم ئوي كەسسە غوجىڭىز شۇ، دېگەندەك كېلىدۇ.

ئوي ئويلايسەن،
ئوي ئويلايسەن،
ئويچىمىدىڭ سەن.
تاغ باغرىدا يېتىۋاپسەن،
قويچىمىدىڭ سەن.

ئوڭ پوت: ئوچاقنىڭ ئوڭ تەرىپى، ئۇيغۇر ئۆيلىرىدە، بولۇپمۇ يېزىلاردا ئۆينىڭ مەركىزىي قىسمىغا ئوچاق چېقىرىلىپ، ئوچاقنىڭ ئىككى تەرىپىنى بويلىتىپ كىگىز - كېچەك سېلىنىدۇ. ئوڭ پوت تەرىپى ياخشى جابدۇلۇپ مېھمانغا قالدۇرۇلىدۇ. چەپ پوت تەرىپىگە پارچە - پۇراتلار قويۇلىدۇ. شۇڭا ئۆي ئىگىسى مېھمانىنى «ئوڭ پوتقا ئۆتسىلە» دەپ ئېھتىرام بىلدۈرىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ئوڭ تەرەپ ئولۇغلىنىدۇ. م:

ئوڭ پاچاق، ئوڭ قول. ئەشىكتىن كىرگەندە، چىققاندا ئوڭ پاچاق ئاۋۋال بېسىلىدۇ. تاماقمۇ ئوڭ

تەرەپتىن تارتىلىدۇ ۋە باشقىلار. شۇڭا خاسىيەتلىك ، خەيرلىك ئىشلارنى «ئـوڭدىن كەلدى» دەپ ئىپتىخار قىلىدۇ.

ئو: هە، مانا مەن، دې- گەندەك چاقىرىشلارغا جاۋابەن چىقىدىغان تاۋۇش.

خـوتەنلىكلەرنىڭ كۆپىنـ- چـىسى «هە» نىڭ ئورنىغا «ئو» تاۋۇشىنى ئىشلىتىدۇ.

ئوشاتماق: سۇندۇرماق، پارچىلىماق. م:

ئەجەپ قولى قاتتىق ئادەمكەن بـۇ، بىلىمنى ئوشتۇۋەتكىلى تاس قالدى.

نان دېگەننى ئوشتۇپ يېگۈ- لۈك.

كـۆچـمە مەنىدە: ئۇنىڭ بېلى ئوشتۇلدى (ئۇ كۈچىدىن قالدى). ئۇنىڭ تايىقى ئوش- تۇلدى (ئـۇ كـوزۇردىـن قال- دى).

ئـوخـرەك: دولا سۆڭەك ياكى دولا تەرەپ. كۆچمە مەنى- دە: ئوخرىكى نېمانچە يوغانكى- نە بۇنىڭ (نېمانچە هالى چوڭ ئـىكەن بۇنىڭ)! ؟ هارامزادى- نىڭ ئوخرىكىنى ئاجرىتىپ قو- يايلى، دېگەندەك جۈملە شەكىل- لىرىدە كېلىدۇ.

ئۇ

ئۇبۇلدىكاپات (ئۇۋۇۋۇل- دە كاپات): بىهۇدە سەرپ بو- لۇپ كەتمەك، ئورۇنسىز زىيان تارتماق، قالايمىقان تۈگىتىۋەت- مەك، ئۇۋۇلىپ (پارچىلىنىپ) زايە بولماق. م:

ئـاشۇ ئىشنىڭ كاساپىتىدىن شۇنچە پۇل ـ ماللىرىمىز ئۇبۇلدىكا- پات بولۇپ كەتتى.

ئۇۋۇلۇق: ئۇششاقلىنىپ كەتـكەن، ئۇۋۇلىپ كەتكەن، ئـۇۋاق؛ توخۇنىڭ ئۇۋۇسىدىن تېزىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئۇ- ۋىـدا قالدۇرۇلىدىغان بىر تال تۇخۇم. م:

ئۇۋۇلۇق نان، ئۇۋۇلۇق تو- خوم.

ئۇۋاق: ئۇۋالغان نەرسە،

www.uyghurkitap.com

ئۇششاق، نان ئۇۋىقى، كە-
چەك.

ئۇۋىدا: بۆشۈكنىڭ ئو-
قۇرى بىلەن تەگ چوڭلۇقتا،
ئىچىگە يۇمشاق نەرسە سېلىنىپ
ياسالغان، بۆشۈك ئىچىگە (تې-
گىگە) ئورۇنلاشتۇرۇلغان پا-
لاس. ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا بالى-
نىڭ سۈيدۈكىنى چۈشۈرۈۋېتى-
دىغان ئورنى (تۆشۈكى) بولى-
دۇ.

ئۇردان: ئۆسۈملۈك بو-
لۇپ، بوياق ماتېرىيالىدۇر.
كىشىلەر تۇخۇم ۋە باشقا نەرسى-
لەرنى بويايدۇ. گۆش رەڭگىدە
رەڭ چىقىرىدۇ. ئۇنىڭ ياغاچ-
لىرىنى بالىلارنىڭ بويىنىغا ئې-
سىپ قويسا، كۆك پىت چاق-
مايدۇ.

ئۇزالماق (... «زا» ...
نىڭ ئۇرغۇسى سوزۇپ تەلەپپۇز
قىلىنىدۇ): ئۇزالىپ ياتماق،
سوزۇلۇپ ئەركىن ياتماق،
پۇت-قولىنى سوزۇپ، قويۇۋې-
تىپ ئارام ئالماق.

ئۇلاغ: مىنىشكە، يۈك
ئارتىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئاسا-
سىي هايۋانلار — ئات، ئې-
شەك، قېچىر قاتارلىقلار؛ ئۈ-
زۈلۈپ كېتىپ، چىگىپ ئۇلاد-
غان نەرسە. م:
ئۇلاغ ئارغامچا.

مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ
خىلىنى يېڭىلاش ئۈچۈن كې-
سىپ تاشلاپ، يېڭى چىققان
نوۋاي نوتىلارغا قويۇلىدىغان
خىپچا. بەزىدە ئاساسىي غولىنى
كېسىپ تاشلاپمۇ خىپچا قويۇ-
لىدۇ. ئۇلاغ قىلىنغان دەرەخ-
لەرنىمۇ «ئۇلاغ» دەيدۇ. م:
ئۇلاغ كۆچەت، ئۇلاغ ئۆرۈك.

ئۇمۇنۇش: تەمە قىلىپ
قېلىش، ئۇمىدى يوققا چى-
قىش. يېڭى تۇغۇتلۇق ئاياللار-
نىڭ قېشىغا قۇرۇق قول كىرسە
«ئۇمۇنۇپ قالىدۇ» دېيىلىدۇ.
ئەمچىكى ئاغرىپ قالسا، «بىر
كىمدىن ئۇمۇنۇپ قاپتۇ» دەپ
قارىلىدۇ.

ئۇدۇم: ئادەت، كۆنگەن
خۇي - مىجەز، خاسلىق. م:
ئۇدۇمى غەلىتە، ئاتىسىدىن
ئۇدۇم ئالماق.

ئۇستا تېخنىقچىلارنى ۋە
قولىنىڭ مەلۇم هەرىكىتى ئاغ-
رىقتا شىپا بولىدىغان كىشىلەر-
نى «قولىنىڭ ئۇدۇمى بار»
دەپ تەرىپلەيدۇ. قولى ئەگرى،
قولىنى ئۇ - بۇ يامان ئىشلار-
دىن تارتمايدىغانلارنىمۇ ئاشۇن-

ـداق ئاتايدۇ.

ئۈۋۈنۈش (ئۈۋلۈنۈش) : تۈپۈقسىز بىرەر نەرسە تېگىپ قاتتىق ئــاغرىقتىن چىدىيالماي قىلىشنى، ئازابلىنىش ھالىتىنى، چىشلىرىنى كــىرىشتۈرۈپ تولغىنىپ كېتىشنى «چىدىيالماي ئۈۋۈنۈپ كەتتى» دەيـ ـدۇ.

ئــۈتتۈ: ئۈتتۈر، رۈس، ئۈدۈل، نەق. م:

ئۈتتۈ چىش، ئۈتتۈ ماڭماق.

ئايۋاندىن ئۆتۈپ، ئىككى تەـ رەپكە كەتكەن دەھلىزنىڭ ئوتتۇرـ ىسىغا چىقىرىلغان ئۆينى «ئۈتتۈ ساـ راي» دەپ ئاتايدۇ.

ئۈۋا: ئاپەت، كۈتمىگەن پالاكەت، ۋابا. م:

ئۈۋا تەگكۈر، ماڭا قىلدىم دېـ مە، ئۆزۈڭگە قىلارسەن!

ئۈنىڭ مالىرىغا ئۈۋا تەگكەنـ مىدۇ، بىر ـ بىرلەپ يىقىلىپ تۈگەي دەۋاتىدۇ؟

ئــۈقــتاسى كەلمەك: بىرەر ئىشنىڭ پەيت ـ پۇرسىتىنىڭ ئــۈدۈل كېلىشى، مۇددىئاسى بىلەن رېئاللىقنىڭ ماس بولۇـ شى، شەرت ـ شارائىتىنىڭ بىـ ـراقلا ھازىرلىنىپ قېلىشى قاـ تارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. م:

بۇ ئىش ئەجەپمۇ ئۈقتاسىغا كەلگەن ئىكەن، بىراقلا ھەل بولۇپ كەتتى.

ئــۈچ: ئېگىرىش ئۈچۈن پىلتىلەنگەن پاختا. م:

بوۋاينىڭ ساقاللىرى ئۈچتەك ئاقىرىپ كەتكەن.

ئــۈچــۈقــمــا: مــوزاينىڭ چوڭ بولۇپ بۇقىغا كىرىشتىن بــۇرۇنقى مەزگىلىنى ئۈچۈقما (تاغ سۆزى) دەيدۇ.

ئۈچۈتما: قۇش تىپىدىـ ـكى (ئۈچارلىقلارنىڭ) جانلىقـ ـلارنــىڭ بالىلىرىنىڭ ئۈچۈش باسقۇچىغا تەييارلانغان مەزگىـ ـلىدۇر. م:

بۇ كاتەكتىكى قۇشقاچلارنىڭ بالىلىرى ھەممىسى ئۈچۈتما بولدى.

«ئۈچۈتما» سۆزى قوشما مەنىدە قوللىنىلىدۇ. م:

بۇ بالىلار تېخى ئىش كۆرمىـ گەن، ئەمدىكى ئۈچۈتمىلار. ھاۋاـ خانىنىڭ يالغۇز قىزىمۇ ئۈچۈتما بوـ لاپتۇ (ئەرگە تەگكۈدەك بولۇپتۇ).

ئــۈچــۈنماق: زۈكام تېـ ـگىش، ھاۋىلاش.

ئــۈز: چــــرايلىق، گۈـ زەل، كۆركەم، تۈزلۈك ئىش ـ ھەرىكەت ۋە نەرسىلەرنىڭ ياخـ ـشى سۈپەتلىرىنى بىلدۈرىدۇ. م:

www.uyghurkitap.com

ئۆز چوكان، خېتى ئۆز، قىلغان ئىشى ئۆز، ئۆز رەتلىمەك، ئۆز سۈپۈرمەك، ئۆزلۈق بىلەن ياراشماق، ئۆزلۈقچە كېلىشىپ قالماق.

ئۇچا: (تېز، يەڭگىل، ئۇرغۇسىز تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) بەدەننىڭ دۈمبە قىسمى، ئارقا تەرەپ. م:

ئۇچامىنى تۇتۇپ قويغىنا.

«ئۇچىسى قىچىشقان ئىشەك، تۈگمەن ئالدىغا بارار».

ئۇچتۇرۇم: شوخ، زېرەك، ئەقىللىق، قانات - قۇيرۇقى يېتىلگەن. م:

بالىنى ئۇچتۇرۇم چوڭ قىلاي دېسەڭ، بىسىنى ياندۇرمغۇلۇق.

ئۇرۇس گۈگۈتى: سەرەڭگە، چاقماق گۈگۈت.

ئۇرۇنجى: پۆت - تاپانغا ئورايدىغان ماتا - بۆز، شىرە چورۇق كىيگەنلەر پاچاقىقا ئورايدىغان يۇڭ توقۇلما. م:

گۇرۇنجىبا - گۇرۇنجى،
قىزىل قولتۇق گۇرۇنجى.
بىزنى يامان دېگەنلەر،
پۇتىمىزغا ئۇرۇنجى.

ئۆ

ئۆندە (ئەندە): ئالدىراشلىقنى ئىپادىلەيدىغان «ئەندەرەش» سۆزىدىن كەلگەن. شۇڭا ئالدىراشچىلىقتىن بولغان ئىش - ھەرىكەتكە قارىتا ئەپسۇسلىنىشنى «ئۆندە ئىش بوپتۇ» دەپ ئىپادىلەيدۇ. م:

...ھەي! بەك ئۆندە ئىش بولۇپتىغۇ.

ئۆيۇش: ئەندىشە قىلىش، تەشۋىشلىنىش، ئەنسىرەش، كۆڭلى تىختىماسلىق. بەزى جايلاردا «ئۆيەش، ئۆيەنجە» دەپ ئاتايدۇ. م:

يىراق جايلاردا بالا - چاقاڭ بولسا بەك ئۆيەشلىك بولۇپ كېتىدىكەن، ئادەم.

نېمە بولدۇمكىن تاڭ، مۇشۇ كۈنلەردە بەك ئۆيەنجىلىك بولۇپ قالدىم.

بالام، بىربىلا خەت يېزىۋېتىڭ، ئادەم ئۆيەپ قالىدىكەن!

مىنىڭ ئۆيەشلىكىم بەك قاتـ-
تىق قارىسلا، ئازراق ئەندىشە كىـ-
رىپ قالسا بىر نەچچە كۈن تىنچلىـ-
نالمايمەن.

ئۆندەرەش (ئەندەرەش) :
ئالدىراشچىلىق. م:
مۇشۇ بىر ھەپتىنىڭ ياقى بەك
ئۆندەرەش بولۇپ كەتتىم.
«ئـۆندەرىمەڭ يارەي، سىزگە
قويغان بارەي».
ئـۇنـىڭغا بەزىدە «لىك»
قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ «ئۆندە-
لىك» دەپ ئىشلىتىلىدۇ. م:
ئوبدان قوشنام، خاپا بولمىـ-
سىلا، ئۆندەلىك مەندىن بوپتۇ.

ئۆلكە: مەلۇم تېررىتورىيىـ-
ـلىك دائىرە، بۇنى ئىستېمالدا
تېخىمۇ كەڭ قوللىنىدۇ. م:
جۇڭگونىڭ چىڭخەي ئۆلكىـ-
سى.
ئەتە ئۆلكىگە بارىمەن.
سەھرا دېگەن سەھرا، ئۆلكە
دېگەن ئۆلكە.
ئۇنىڭ بوبىلىرى بۇرۇن ئۆلكە
پادىشاھى بولغان.
يۇقىرىقى مىساللاردا سۆ-
زنىڭ مەلۇم يۆتكەلمە مەنىلىـ-
ـرى بار.

ئـۆيـۋاق: ئۆي - جاي،
تورالغۇ، ماكان، ئائىلە. م:
ئاتا - ئانىمىزدىن قالغان ئۆيـ-
ۋاقنى تاشلاپ نەگىمۇ بارارمىز.
باللارنىڭ ھەممىسى ئۆيۋاقـ-
لىق بولۇپ بولدى.
بىزنىڭ قىزىمىزغا خىدا بولغان
بىلەن ئۆيۋاقىسى بارمىكەن؟
سىلى ئۆيۋاقلىق بولغان ئايال،
ناشايان يولدا ماڭمىسىلا.

ئـۆتـۈۋتتى (تاغ شېۋىـ-
ـسى) :
ئـۆتۈپ كەتتى. تاغلىقلار
ناتونۇشلارنىڭ داۋاندىن ئۆتكەن
ھالىتىنى خەۋەر قىلىدىغان ئۇ-
چۇر سۆزى. م:
دادا، قارىڭا، ئۇ تامدىن بىرسى
ئۆتۈۋتتى.

ئۆزئارا (تاغ شېۋىسى) :
تـاغلىق ئادەم، ئۆز ئادىمىمىز
دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. ئۇنىڭ
ئەكسىچە باشقىلارنى «كىش قا-
را» دەيدۇ. م:
ئـۇ كىش قارا ئەمەس، ئۆز ئارا.
(يات ئادەم ئەمەس، ئۆز ئادىمىمىز)

ئۆلەگ: ئۆلەگ خېمىر،
پاكىر قوشقان خېمىر. م:
ئۇنىڭ خېمىرى تېخى ئۆلدـ-
ـمەپتۇ، بىزنىڭكىنى بېقىۋېرەيلى.
«ئۆلەگ» سۆزى كۆچمە مە-
نىلەردە كەڭ قوللىنىلىدۇ. م:
«بۇ خېنىم ئۆلەگ خېمىردەك
يامزىبىپ كېتىپتۇ»، ياكى «بۇ خېـ-

www.uyghurkitap.com

نىم ئۆلەگ خېمىردەك تېشىپ كېـ-
تىپتۇ» (ھەر ئىككىلىسىدە سەمرىپ
ئەپىسىز بولۇپ كەتكەننى تەنە قىلىـ-
دۇ).

ئـــەمدى ئۆلمەڭ ماقما، بايا
سـۆزلىگەندە تاس قالدىڭىز ئۆلەپ
تېشىپ كەتكىلى (ئەزۋەيلەپ كەتـ-
مەڭ دېمەكچى).

بۇ خېمىرنىڭ پاگىرى ئازكەن،
تېخى ئۆلمەپتۇ (ئانچە سەمرىمەپتۇ
دېمەكچى).

ئــۆش - ئــۆش: كالىنى
ھەيدەش، قوغلاش.

ئۆشنە: دولا، يەلكە. م:

خـايـا بولماي مۇشۇ تاغارنى
ئۆشنەمگە ئەپ قويسلا.

كۆچمە مەنىلەردە مۇنداق
كېلىدۇ:

بۇ غوجامنىڭ ئۆشنىسى ئاپتاپ
كۆرۈپ قالدى.

شۇنچە ئىشلەيسىز، ئۆشنىڭىزدە
ھېچنېمە يوق.

قايلاڭ مەرەمخان،
ئۆشنىمىز يارا.
سىز قايلىمىسىڭىز،
جان قانداق چىدا.

ئــۆتەڭ: سەپەر يوللىرىـ-
دىكى چۇشكو، قونالغۇ. م:

ئۇ يەرگە يەنە ئىككى ئۆتەڭ
ماڭسا يېتىپ بارىمىز.

كۆچمە مەنىدە مۇنداق كېـ-
لىدۇ:

ئايدا - يىلدىمۇ بىر كۆرۈشەي
دېـمـەيسىز، ئارىلىقىمىزدا يا ئۆتەڭ
يوق.

«ئۆتەڭ» دېگەن نام بىلەن
يېزا - كەنتلەر ۋە كىشى لەقەمـ-
لىرى بار.

ئـــۆچـــەشمەك: (ئۆچەكە-
شمەك): ئۆچلىشىش، قېرىشـ-
ماق، پېيىغا چۈشمەك، زىتـ-
لەشمەك. «دىۋان» دىمۇ شۇ
پېتى ئېلىنغان. م:

مەن بىلەن ئۆچەكىشىپ پايدا
تاپالمايسىز.

«ئاچىڭىز بىلەن ئۆچەشمەڭ،
شەللىپاتاڭ يەسىز».

«ئۆچەشمەڭ ئەرباب بىلەن،
كۆتۈرۈپ سالار ھەر باب بىلەن».

ئۆچەكىششنى كۆچمە مە-
نـــدە «ھــەپىلىشىش» دەپمۇ
قوللىنىدۇ. م:

ئارماماي (ئارام ئالماي) مەن
بىلەن ھەپىلىشىسىز، ئالالمىغان قەر-
زىڭىز بارمىدى!؟

ئــۆمــۇلاقمان: ھەممىشە،
داۋاملىق، مەزمۇنى «ياپا» سۆ-
زى بىلەن ئوخشاش كېلىدۇ.
م:

ئۆمۇلاقمان ئىشلەيسىز، ئۆچىـ-
ڭىزدا تۇزۇك كىيىم يوق.

مــەنـغۇ ئۆمۇلاقمان سىزنىڭ
غېمىڭىزدە، سىزچۇ!

ئۈ

ئۈرۈش: توقۈلىدىغان بۈيۈملارنىڭ (ئەتلەس، گىلەم ۋە باشقىلار) يىپلىرىنىڭ ئاتىلىشى. دۈكانغا «ئارقاغ» يىپلار بىر يۈرۈش، «ئۈرۈش يىپلار» بىر يۈرۈش تارتىلىدۈ، ئاندىن مۈكا يىپلىرى ئارقىلىق رەختلەر توقۈلىدۈ. «دىۋان» دا ئۆرۈش يىپ «ئارىش» دەپ يېزىلغان.
باشقا سۆزلەرگە ئوخشاشلا بۈ سۆزنىڭمۈ كۆچمە مەنىلىرى بار. م:

ئۈرۈشى يوق خامدەك تىكىشى توختىمايدىغان ئادەمكەنغۈ بۈ.

ئۈلگۈچە: ھەممىسى، بىر يولى، بىراقلا. م:

ئالسىڭىز ئۈلگۈچە ئېلىڭ، پارچە ساتمايمەن.

قەپقالغان نەرسىلەرنى بىر يەرگە يىغىپ ئۈلگۈجىلەيلى.

بۈ جانلارغا تەس بولدى،
ئاتۈشىڭدىن كەلگۈچە.
ئۆزەمنى تاشلىغۈدەك بولدۈم.
ئېلىڭە جاننى ئۈلگۈچە.

ئۈگۈت: پاكىزلانغان، تۈگمەنگە تەييارلانغان دان. «دىۋان» دا «ئوگىت» دېيىلگەن. م:

سىزنىڭ ئۈگۈتىڭىز قېنى، تەييارلاپ تۈرۈڭ. نۆۋەت سىزگە كەلدى.

ياغ تارتىش ئۈچۈن تەييارلانغان مايلىق دانلارمۈ «ئۈگۈت» دېيىلىدۈ.

ئۈشۈيۈش: بىزىرىپ تۈرۈش، جىم تۈرۈۋېلىپ، نارازىلىقنى ئىپادىلەش. م:

كەچكىچە ئۈشۈيۈپ تۈرامسەن، گەپ بولسا قىل.

ئۈزۈك: نەرسىلەرنىڭ بىر-بىرىدىن ئۈزۈلۈپ قېلىشى بولۈپ، كۆچمە مەنىدە ئىشلىتىلىدۈ. م:

كۆڭلۈم بەك ئۈزۈك (كۆڭلۈم بەك يېرىم).

شانىسى بەك ئۈزۈك خېنىم بۈ، گەپ كۆتۈرەلمەيدۈ.

ئۈزە: تېز، چوققۈر ئە-

مەس. م:

ئۇنىڭ گەپلىرى بەك ئۇزە. نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى بىلگىلى بولمىدى.

ئۇنۇتىم (ئۇن يېتىم): چاقىرىم، ئاۋاز يەتكۈچىلىك ئارىلىق. م:

ئۇنىڭ ئۆيى بەك يىراق ئەمەس، ئۇنۇتىم كېلىدۇ.

ئۇنەچ: بۇزۇلۇپ قالغان سۈتنىڭ ئاتىلىشى. م:

سۈت ئۇنەچ بولۇپ قاپتۇ، قېتىق ئۇيۇمايدۇ.

ئۇستەگ (ئۇستەگە): شېرىنكانە (تاپان ھەققى)، تۆپە پايدىسى. م:

سىلىنىڭ ئاتقا بىزنىڭ ئاتنى تېگىشەيلى، ئەللىك تەڭگە ئۇستەگ بېرەي.

ئۇسكەن: تۈگمەننىڭ يېرىك ئاش تۆكىدىغان قاچىسى. ئۇنىڭ ئۇستى تەرىپى كەڭ، ئاستى تەرىپى تار، تەتۈر پىرامىدا شەكلىدە بولىدۇ. بۇ سۆزنىڭ كۆچمە مەنىلىرى بار. م:

ئۇسكەن قورساق (قورسىقى يوغان، تويماس).

ئۇ سەمرىپ ئۇسكەندەك بولۇپ كېتىپتۇ.

ئۆيرۈلۈپ قېچىڭ،
چۆيرۈلۈپ قېچىڭ.
تاياقتىن قورقىسىڭىز،
ئۇسكەندە يېتىڭ.

ئۇشتە: خام، تالما، چەكمەن قاتارلىق رەختلەرنىڭ پاتلىنىپ ئاقارتىلىشى.

ئۇشتە قىلىش — يەرلىك ھۈنەر - سەنئەت بولۇپ، بۇ ھۈنەرنى قىلغۇچىلارنى «ئۇشتىگەچى» دەپ ئاتايدۇ.

كىشىلەر ئارىسىدا «ئۇشتە» لەقەملىك كىشىلەر كۆپ. «ئۇشتە» ئاق رەڭنىڭ سىمۋولى بولغاچقا، ئاق كۆڭۈللۈككە سۈپەت قىلىنىدۇ. م:

ھەنىپخان ئۇشتىدەك ئاق ئايال.

ئاخۇنۇمنىڭ كۆڭلىكى ئۇشتە، بىزنى قاپيەرمىدى چۇشتە.

ئۇدۇكلەش (كېرىيە شېۋىسى): سېغىنىش، ياد ئېتىش، ئويلاش. م:

ئۇ ئۆيىنى ئۇدۇكلەپ قالدى.

ئۇ ئانىسىنى ئۇدۇكلەپ قالدى.

ئۇگ - ئۇگمەك: ئۇۋاش، پارچىلاش. كېرىيە تەلەپپۇزىدا «ئۇگاش» دەيدۇ. «دىۋان» دىمۇ «ئۇگ» دەپ ئېلىنغان. م:

ياڭاقنى ئوبدانراق ئۇگەڭ.

مېغىز چاي قىلىپ بەيلى.

قىسچىنى ئۆگلەپ بولدۇم. ئەمدى زاغۇن قالدى، ئەتە ئۆگۈلەۋېتەي.

ئۆزۈلمەك: باھانى يۇقىرىلاتماق، سودىلاشقان نەرسىنىڭ نەرخىنى يەنە كۆتۈرمەك. م:

— ئالاي دېسەم نەرخىنى ئۆزلەۋەردىڭىز.

— ئالماقچى بولسىلىرى ئازراق ئۆزۈلسىلە؟

ۋ

ۋاتاق (ئاۋاز ئىملىقى): قازاندىكى ئاش ياكى سۇنىڭ قاينىغان چاغدىكى ئۈنى. ئېغىزى بېسىقماي، توختىماي سۆزلەپ تۇرىدىغان ئادەملەرنىمۇ مۇشۇ سۆز بىلەن سۈپەتلەيدۇ. م:

ۋاتاقلاپ قاينىماق. ۋاتاقشىپ كەتمەك. ۋاتاقلاپ سۆزلىمەك. تولىمۇ ۋاتاق خوتۇن.

ۋاسالغۇ: قاق سىلىپ قۇرۇتۇلغان ئۈجمە مېۋىسى، تۇرپان قاتارلىق بەزى جايلاردا قۇرۇق مېۋىلەرنى «ۋاسالغۇ» دەيدۇ.

ۋاششاك - ۋاش: ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ بەك كۆپ ئىكەنلىكىنى، ھەرىكەت ۋە ۋاراڭ-چۇرۇڭنىڭ باش - ئۇچى يوق ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان ئىملىق. م:

بۈگۈن بازار دېگەن ۋاششاك - ۋاش قىزىپ كېتىپتۇ. ئۇياق - بۇياق ئۆتكىلى بولمايدۇ.

ۋال: خامان يۇمشىتىدىغان سۆرەم، شوتىنىڭ بالداقلىرىغا شاخ ئۆتكۈزۈپ (ياكى تېڭىپ) ياسىلىدۇ. ئات - ئۇلاغقا سۆرىتىپ ئەنجۈنى يۇمشىتىدۇ.

ۋاخلىغىن: ئۆز ۋاقتىدا، ئۆز قەرەلىدە، ھايال قىلماي. م:

تۇۋىنى ۋاخلىغىن قىلىۋەتمىسەك، ئارىغا سوغۇقچىلىق چۈشۈپ قالىدۇ.

ۋي ئا (ۋي ئە): ھە-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uygurkitap.com

ۋەسلىنىش، زوقلىنىشنى بىلدۇرىدىغان ئىملىق؛ «پاھ» ئىملىقىغا توغرا كېلىدۇ. بىراق ئەركىلىتىش ۋە قىزغىنلىق كەيپىياتى يۇقىرىراق. م:

ۋىي ئە، ماۋۇ بالىنىڭ ئۇزلىقىنى! ۋىي ئە، ئەجەپمۇ يارىشىپتۇ كىيىملىرى!

ۋىرىڭ (ۋىڭ): ئاۋاز ئىملىقى؛ پاشا، كۇمۇتا، ھەرە قاتارلىقلارنىڭ ئۇچقاندا چىقىرىدىغان ئاۋازى. م:

ۋىرىڭ-ۋىرىڭ ئۇچماق. ۋىڭ - ۋىڭ قىلماق.

بەزىدە كىشىلەرنىڭ گەپ-سۆزلىرى ۋە ئاۋازىدىن بىزار بولۇشىغىمۇ كۆچۈرۈپ ئىشلىتىلىدۇ. م:

تولا ۋىرىڭلاپ باشنى ئاغرىتىۋەتتىڭىز.

ۋىل: ئوتنىڭ يېنىپلا ئۆچۈشى، يىراقتىكى يورۇقلۇقنىڭ سۇس كۆرۈنۈشى، دەم-دەم كۆرۈنگەن ئوت ئۇچقۇنى. م:

ۋىل قىلماق، ۋىل قىلىپ يانماق (ئۆچمەك)، ۋىل - ۋىل ئۇچقۇندىماق، ۋىلقىلداپ كۆرۈنمەك.

ئې

ئېلەك: سۇ بار جاي، سۇيى چىقىپ تۇرىدىغان يەر، قىش، ياز سۇيى توڭلىمايدىغان سازلىق. ئىستېمالدا: ئىلەك سۇيى، بۇلاق سۇيى، تاغ سۇيى دەيدىغان گەپلەر بار. م:

— *نەگە ماڭدىڭىز؟*

— *ئىلەك بېشىغا ماڭدىم،*

— *قاپاقتىكى سۇ نەنىڭ سۇيى؟*

— *ئىلەكنىڭ سۇيى.*

كېرىيە ناھىيىسىدە «ئاق ئىلەك»، «سېسىق ئىلەك» دەپ ئاتىلىدىغان يەرلەر بار.

ئېرىغ: پاكىز، ساپ، ئارىلاشمىسى يوق. م:

ئانامدىن قالغان ئېرىغ مال (ئالتۇن زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى)، ئۆي - ماكانلىق بولۇشۇمغا ئەسقاتتى.

كالىلار كەپ بولغىچە، ئېغىلنى

ئېرىغلىۋالايلى.

يەنە ئېرىغداش دېگەن سۆزمۇ بار. بۇ «ئېرىغ» دىن تۈرلەنگەن سۆز بولۇپ، «پاكىزلاش» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ.

ئىچىشتان: تاماكا چېكىدىغان چىلىمنىڭ سەيخانىسى كېيگۈزۈلىدىغان، قاپاقتا ئىس ئۆتكۈزۈپ بېرىش رولىنى ئۆتەيدىغان ياغاچ نوكەش. «ئىچىشتان» لەقەملىك ئادەملەرمۇ بار.

ئىمىلەكلەش: تۆت پۇتلۇق بولۇپ مېڭىش (بوۋاقلارنىڭ ھەرىكەت ئادىتى). م:

بۇ بالا يېشىغا توشماي تۇرۇپ ئىمىلەكلىدى.

ئىلىقۋۇرۇش: يىقىتىش، يەرگە تاشلاش (ئات - ئۇلاغنىڭ مۆكۈشلەپ ئادەمنى تاشلىۋېتىشى). كېرىيە تەرەپتە چېلىشچىلارنىڭ بىر- بىرىنى يىقىتىشىنىمۇ «ئىلىقۋۇردى» دەيدۇ.

مەجازدا: ئون يىل ئۆچەكىشىپ ئاخىرى ئىلىقۋۇردىڭىز، دەردىڭىز چىقتىمۇ؟! دەپ كەلتۈرۈلىدۇ. بۇ يەردىكى «ئىلىقۋۇرۇش» «دەردىنى ئىلىش» يېڭىلگەننى ئىپادىلەيدىغان مەجازىي تۈسلەردۇر. بۇ سۆز، «ئىلىپ ئۇرۇش»، «ئىلىپ يىقىتىش» دېگەن ھەرىكەتنامىلاردىن كەلگەن.

ئىرەكتە: ئەر، ئەر ئادەم (بۇ سۆز خوتەن تەرەپتە ئاياللارنىڭ ئەرلەرنى كۆرسىتىش سۆزى). م:

ئىرەكتە خەق دېگەن تالانىڭ ئادىمى، ھەممە دەردى-بالا ئاياللارغا قالىدىغان ئىش.

جاغالۋايلار تۈنەيدۇ،
ئارقىدىكى ئىرەكتە.
ئىشەنمەڭلار قىز باللا،
ئەسقاتمايدۇ ئىرەكتە.

ئىمى-ئەندامى: (ئاياللارنىڭ) جىنسىي ئەزاسى.

ئىغىناش (ئىغىناقلاش): ئات - ئۇلاغلارنىڭ يۇمشاق توپىغا يېتىپ پۇچۇلىنىشى، ئۇيان - بۇيان ئۆرىلىشى. كۆچمە مەنىدە: بىراۋلارنىڭ ئىككى ياندا سامداپ مېڭىشى «ئىغىناپ مېڭىش» دەپ كىنايە قىلىنىدۇ.

ئىلىشۋېشى (ئىلىشبېشى): سۇ چىقىدىغان ياكى سۇ چىقىرىلىدىغان ئېغىز. مەجازدا «بۇ خېنىمنىڭ ئىلىشۋېشى ناھايىتى يېقىن، گەپ قىلىپ

بولغىچە كۆزىگە سۇ كېلىدۇ»
دەپ ئوخشىتىلىدۇ.

ئىچىغ: پۇراپ قالماق،
ئىچىپ قالماق، بۇزۇلۇپ قال-
ماق؛ ئىرىق - ئۆستەڭلەردىن
سۇ باشلاپ كېلىدىغان ئىغىز.
م:

ماڭ، ئىچىغ بىشىغا چىق.
بۇ ئۆيدە ئىچىغ قوغۇن پۇراي-
دىغۇ؟

ئىلىشماق: بىر خىل
تۇتقاقلىق كېسەلى، روھىي قا-
لايمىقانلىق، سۆز ۋە ھەرىكەتنى
غەيرىي ھالەت، ساراڭلىقنىڭ
ئالدىنقى باسقۇچى. م:
ھەبىبخاننىڭ قىزى ئىلىشىپ
قاپتۇ.

بۇ سۆز يەنە ئۆز ئارا ئە-
جىل - ئىناق بولۇپ قىلىشنى
ئىپادىلەيدۇ. م:
بۇ ئىككىيلەن ئىلىشماق بولۇ-
شۇپ كېتىپتۇ.

بۇ سۆز يەنە بۇغداي، قو-
ناق ۋە باشقىلارنىڭ ئۆزئارا ئارد-
لىشىپ كېتىشىنى بىلدۈرىدۇ.
م:

بۇ تاغاردىكى بۇك كەندىر -
زاغۇن ئىلىشماقكەن - ھە!
ئايلام سىكىلەك بولۇۋاپتۇ،
سىكرىتارغا كېلىنچەك.
ئەنە قاراڭلار كەلگىنىگە،
ئىلىشماقتەك كۆلگۈنچەك.

ئى

ئىستارى: يۇيۇنمىغان،
«كاشىلىسى» يۇقىدىغان ئا-
دەم. كەمسىتىش، تۆۋەنلىتىش
مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. م:
مۇشۇ ئىستارى گادايىنىڭ خا-
پىلىقى، نەگە بارسا شۇ يەردە ئىش
بۇزۇلىدۇ.

كىشىلەر ھايۋانغا كايىغاد-
دىمۇ بۇ سۆزنى ئىشلىتىپ قو-
يىدۇ.

ئىمزەڭگۈ: سۈتنگە توي-
مىغان، ئەت ئالالمىغان بوۋاق
ۋە ھايۋان بالىلىرىنى «ئىمد-
زەڭگۈ بولۇپ قالدى» دەپ ئا-
تايدۇ. م:
— ئاچاڭنىڭ بالىسى قانداق-

راق تۇرۇپتۇ؟

— بالىسى بەك ئىمزەڭگۈ كۆرۈنىدۇ. تېتىك ئەمەس.

بۇ سۆزنى بەزى رايونلاردا «ئېزىلەڭگۈ» دەپ تەلەپپۇز قىلىشىدۇ. بۇنىڭدا شۇ جانلىقنىڭ ناھايىتى بوش، سۇس ئىكەنلىكىنى سۈرەتلەيدۇ.

ئىشتمەك: ئاڭلىماق، تىڭشىماق. م:

بىر غەلۋە - غۇدۇرنىڭ شەپىسى بار. ئىشتىتىڭىزما؟ «دىۋان»دىمۇ «ئىشتۇرمەك» دەپ ئېلىنغان. م:

ئىشتىڭلار، ئام خاس! ئىشتىمىدىم دىمەڭلار، بۈگۈن كېچە پادىشاھنىڭ مەۋلۇت كېچىسىدۇر...

ئىشتانباغ: يەرلىك دېھقانلارنىڭ دائىم كىيىدىغان ئىشتانلىرى كاركىلىق، ئاغلىق بولغاچقا، كاركىسىغا ئىشتانباغ باغلايدۇ. ئىشتانباغ پاختا يىپتىن، يۇمشاق رەختلەردىن تەييارلىنىدۇ. م:

يارىم بەرگەن ئىشتانباغ،
ئاخشام ئۈزۈلۈپ كەتتى.
يارغا نىمە بولغانتۇ،
تەتۈر ئۆرۈلۈپ كەتتى.

ئىچەكەش: ئارىلىشىش، يېقىنلىشىش. م:

— نەۋرىمىزنى ئەكىلىۋالغانتۇق، پەقەت ئىچەكىشكىلى ئۇنىمىدى.

— كېلىن خېلى ئىچەكەپ قالغاندۇ؟

— ئىچەكەپ قالدى.

ئىچپەش: قىز - يىگىتلەرنىڭ دەسلەپكى مۇھەببەتلىشىش مەزگىلى، ئىسسىق ئۆتۈشۈش، بىر - بىرىگە كۆڭلى چۈشۈش. م:

ئادىشىم، ئايشەمگۈل بىلەن ئىچپەش تارتىشىپ يۈرەتتىڭ، قاچان توي قىلىسەن؟

ئىماۋۇ (كۆرسىتىش ئالماش): ماۋۇ، مۇشۇ، ئاۋۇ، دېگەندەك. م:

ئىماۋۇ ئادەم ئارتىسمىكىن، تېلېۋىزوردىكى ئادەمگە ئوخشايدىكەن.

— پۇتۇمغا دەسسەپ كېتىپ بارىدۇ.

— كىم؟

— ئىماۋۇ...

بۇ ئالماشنى كېرىيىلىكلەر ئەڭ كۆپ قوللىنىدۇ.

سۆزنى سۆزگە باغلىغاندا، خەۋەرنى مەلۇم قىلغاندا، پېكىرنى مەلۇم قىلىش ۋاقتىدا بۇ سۆز ناھايىتى كۆپ تەكرارلىنىدۇ. م:

ئىماۋۇ ئەينا، دادام ئەينا، ئەتە
ھەممىڭلارنى بازارغا ئاپىرىمەن دەيتۇ.

ئىلچى: خوتەن شەھىرى-
نىڭ نامى. ئەمەلىي ئىستېمالدا
بۇ سۆز شەھەرنىڭ ئورنىدا ئىش-
لىتىلىدۇ. م:

— نەگە ماڭدىلا؟ ئىلچىغا.
دەريانىڭ ئۇ قاتنى،
«ئىلچى» دەيدۇ ئاتنى.

ئىــزنى: رۇخسەت، ما-
قۇللۇق. بۇ سۆز قۇرئان ئايەت-
لىرىدە ناھايىتى كۆپ قوللىنى-
لىدۇ. م:

ئۆزلىرىدىن بىئىزنى ھېچ ئىش
قىلغىنىمىز يوق.
خۇدادىن بىئىزنى قىل تەۋرى-
مەيدۇ.

ئىسكىنە: خارەتنىڭ تۆ-
شۈك سىلىقلايدىغان ئەسۋابى.
بۇ ئىسىم كىشىلەرگە لەقەممۇ
بولىدۇ.

ئىــســكەت (ئىسكات):
ئۇيغۇر تېبابىتىدە سۇيۇق
(شەربەت) دورىلارنىڭ ئۆلچەم
بىرلىكى. شەربەت دورىلارنىڭ
بىر گۇرۇپپىلىق داۋالاش مىق-
دارى «بىر ئىسكەت» دېيىلى-
دۇ. م:

ئۆزلىرى تۆت ئىسكەت شەر-
بەت ئىچىپلە، ئەمدى بىر مەزگىل
توختىسىلا.

بۇ سۆزنىڭ «پەردازلىق،
كۆرۈنۈشلۈك، كېلىشكەن»
دېگەندەك مەنىلىرىمۇ بار. م:

«ئادەمگە ئىسكەت، ئۆيگە بە-
رىكەت».

«ئىسكەت» سۆزىنىڭ سۇ-
پەت ۋە كۆچمە مەنىلىرى ناھايى-
تى كۆپ. م:

ئاتتىن چۈشىمۇ، ئىسكەتتىن
چۈشمەگىلىك. ئىسكەتى يوق نوچام،
ھەممىسىگە ۋاي ئاچام.
«ئاناڭنى داداڭغا ئىسكەتسىز
كۆرسەتمە».

ئىگىن: كىيىم، ئۇست-
ۋاش. «دىۋان» دا: «ئىگىن-
ئېنى بىر يېرىم غېرىچ، بويى
تۆت گەزلىك بىر خىل بۆز» دې-
يىلگەن. بەزىلەر «ئەڭلىم،
ئەڭنىم» دەپ تەلەپپۇز قىلى-
دۇ. م:

قىشلىق دېگەندە ئىگىننى قې-
لىنراق كىيگۈلۈك.
ئەڭلىم بەك جۇلغۇپ كەتتى،
ئالاي دېسەم پۇلۇم يوق.

ئىنجا: پەم - پاراسەت،
پىلان، دىت، ماغدۇرى، ھەرد-
كەت. م:

بۇ بالا پەقەت ئىنجايى يوق
ئادەم بولدى.

www.uyghurkitap.com

*بـۇگـۈن شـۇنداق ئىنجايىم
يوق.*
*ئازراق ئىنجا قىلىڭ بۇرادەر،
بىيتىۋالماڭ.*

ئـادەتتە «بىئىنجا» دەپ تۇرلىنىپ يەنە دىتسىزلىقنى ئىپادىلەيدۇ. م:

*بىئىنجالىقىڭدىن مۇشۇ كۈنگە
قالدىڭ.*

ئىستاچى: ئىت تالاشتۇرۇپ، ئىت ئويناشنى كەسىپ قىلىۋالغان ئادەم، تالاشچى ئىتلارنى تەربىيىلەيدىغان ئادەم. بەزى لەۋزىلەردە «ئىتۋاز»، «ئىتاۋاز» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئۇيغۇر يېزا - قىشلاقلىرىدا ئىت تالاشتۇرۇش بىر خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ھېسابلىنىدۇ. قىش ۋە ئەتىياز كۈنلىرىدە نەچچە مىڭ، نەچچە ئون مىڭ ئادەم چوڭ سورۇن تۈزۈپ، ناھىيە، ۋىلايەت ئاتلاپ داڭلىق ئىتلارنى سورۇنغا ئېلىپ كېلىدۇ. يېڭىپ چىققان ئىتلار يۇقىرى باھادا تالاشتۇرۇلۇپ سېتىلىدۇ.

ئىنامى (ئىنئامى) : قائىدە، ئۆزىنى بىلىش، ئەدەپ - يوسۇن، ئىنتىزام. م:

*ھەي، ئىنامىڭنى ساقلا، جۇما.
نېمىشقا ئىنامىڭدا يۇرمەيسەن؟*
تازا بىر بالا بوپتۇ بۇ، ئىنامىنىڭ تايىنى يوق.

ئىنەك: مەگزى، يۈزى.
م:

گەپ قىلسام ئۇنىمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىنەككە نەچچىنى قويدۇم.
چوڭ گەپ قىلغان بىلەن، تېخى ئىنىكىدە تۈكى يوق.

«ئىنەك» نىڭ يەنە سېغىن كالا دېگەن مەنىسىمۇ بار. لېكىن بۇ سۆزنى خوتەن تەرەپلەردە ئىشلەتمەيدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا «غونىجۇن، سېغىن» دېگەن ئىسىملارنى ئىشلىتىدۇ.

ئىششەك: ئېغىرلىق ئۆلچىمى، چارەكنىڭ تۆتتىن بىرى. ھازىرقى ئىككى كىلوگرامغا باراۋەر كېلىدۇ. كۆچمە مەنىلەردە كۆپ قوللىنىلىدۇ، قىلىشنى خالىمىغان بىر تالاي ئىشلارغا كىنايە قىلىنىدۇ. م:

*ئـۇنـىـڭ گەدىنىدە ئىششەك
قەرزى بار.*
ياتقان يېرىدە چارەك - ئىششەك ئەخلەت.

ئىينا: «مانا، ماۋۇ، ماۋۇ يەردە» دېگەن مەنىلەردە كېلىدۇ. يېقىن يەردىكى، قېشىد-

دىكى نەرسىلەرنى ئىملاش يۇزد-
سىدىن ئىشلىتىلىدۇ. «ئەينا»
غا ئوخشمايدۇ. «ئەينا» —
«ئەنە» سۆزى، بولۇپ بولغان
ئىشلارنى ئىپادىلەشكە، يىراق-
سراق نەرسىنى كۆرستىشكە
قوللىنىلىدۇ. م:

— پىچاق قېنى؟

— ئىينا، مېنىڭ قېشىمدا.

ئىنجىق: يەل، ئىنجىق-
لاش، چىڭقىلىش. م:

*— ئانا، ئاكام ئىنجىقلاپ كې-
تىپتۇ، قانداق قىلىمىز!؟*

— يەنە بىر ئىنجىقلاڭ.

— ماقۇل، ئىنجىق كەلمەيۋاتىدۇ.

كۆچمە مەنىدە مۇنداق كېلى-
دۇ: *«بەك ئىنجىق ئادەمكەن بۇ» (بەك سۆرەلمە ئادەمكەن).*

ئىلغاق: كىيىمنىڭ يا-
قىلىرىنى ئىلىپ قويىدىغان
نەرسە، يىڭنە. بۇ سۆز كۆچمە
مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ. م:

*بۇ ئادەم بەك ئىلغاق ئادەم
هاما، گەپ - سۆزگە دىققەت قىلايلى
(گەپتىن تۇك ئۈندۈرىدۇ، ئادەمنى
چېقىشۋالىدۇ).*

*«دىۋان» دا بۇ سۆز «ئىر-
غاق» دەپ ئېلىنىپ، ««ئىلمەك»»،
«قارماق» دەپ ئىزاھلانغان.*

ئىلالىق: هال - ماجال،
قۇۋۋەت، ماغدۇر، پېتىدىن
چۈشكەن. م:

*مەن كەلسەم، بۇ ئادەم ئىلالى-
قى يوق يېتىپتۇ.*

*ۋېلىسىپىتنى تىلەيسىز، بەرسەم
ئىلالىقنى قويماپسىز.*

ئىزدەش: يوقلىشىپ تۇ-
رۇش، باردى - كەلدى قىلىش.
م:

*كۆكۈل ئىزدەش دېگەن شۇ،
يوقلىشىپ تۇرايلى.*

ئىڭىلەڭگۇ: ئېڭىشىپ
قالغان ئادەم، قىڭغىر نەرسە. م:
*«كۆكلى ئىزىلەڭگۇ، بويى ئە-
ڭىلەڭگۇ».*

*ئىڭىلەڭگۇ ئۇجمىگىز،
يۇگرەپ چىققۇم كېلەدۇ.
ئارانى بوزغاننى كۆرسەم،
گالدىن سىققۇم كېلەدۇ.*

ئىلغاندى: شاللىنىپ
قالغىنى، تاللاشتىن (خىللاش-
تىن) ئۆتمىگىنى. م:

*ئىلغاندىراقلىرى قالدى، ئەزان
بىرىمەن.*

يەنە بىر مەنىدە — ئىل-
غاش، ياكى خىللاش تەرزىدە
ئىشلىتىلىدۇ. م:

*ئۆزلىرى ئىلغىۋالسىلا، قالغىنى
ماڭا قالسۇن.*

ئىرىنچەك (ئىرىنچۈك):

ھــۇرۇن، ئىش خۇشياقماس.
م:
ئــورۇنلىرىدىن تۇرسىلا، تولا
ئىرنچەكلىك قىلمىسىلا.
ئىلىنچۇك: نەرسە - كې-
رەك ئېسىپ قويىدىغان ئاچا.
كــۆچــمە مەنىدە: يۇقىرىدىكى
ئىمتىيازلىق ئادىمى دېگەنگە ئى-
شارە قىلىنىدۇ. م:
ســائادەت دېگەن ئۆلچەملىك
ئايال، ھەم ئەخلاقلىق ھەم قابىلى-
يەتلىك. ئەمما، ئۇنىڭ يۇقىرىدا ئى-
لىنچۇكى يوق، ھازىرقى كۈندە ئى-
ــلىنچۇكى بولىسىلا يۇقىرىغا قاراپ
ئۆرلەۋېرىدۇ.
ئــىــلــچۇك (ئىلچۇق):
قـــىسماقنىڭ دان بېكىتىلگەن
دانــچــۇقىنى ئىلىپ تۇرىدىغان
تــىلى. كىشىلەر بۇنى تېخىمۇ
جــانــلــىــقلاشتۇرۇپ دانچۇقنى
«دىــلــدانــىــكــى»، ئىلچۇقنى
«ئىلدانىكى» دەپ ئاتىشىدۇ.
ئۆزى كىچىك، ئەمما چاققان،
كىشىنىڭ مەستلىكىنى كەلتۈ-
رىدىغان، كىچىك ئەقىل ئىگى-
ــســـنــى ئــەركىلىتىپ «دان-
چۇق»؛ ئۆزى كىچىك، ئەمما
ئــۆز ئــىــشىغا پىششىق بالىنى
«ئىلچۇق» دەپ ئوخشىتىدۇ.
ئىلمەك (ئىسىم): مېۋە
شاخلىرىنى ئېگىشكە ئىشلىتى-
دىغان ئەگمە خادا. چوڭ - كى-
چىك مېتال ۋە ياغاچلاردىن يا-
سىلىدۇ. م:
ھويلاگىدىكى ئۈجمەگنى،
ئىلمەكتە ئېگىپ يەيمەن.
كۆڭلۈمگە ئازار بەرمە،
ئۆزەم ئىشلەپ تېپىپ يەيمەن.
ئىلمەك (پېئىل): بۇر-
نىنى ئىلىش ياكى شاخ - شۇم-
ــبــىلارنى ئېگىش ھەرىكىتىنى
ئىپادىلەيدۇ. م:
ھارامزادىلىك قىلساڭ بۇرنۇڭ-
نى ئىلىۋېتىمەن جۇما!
ئېشەك مەرىسى: موگۇ.
ئېشەك مەرىسى نەم، سايىلىق
جايلاردا ئۆسىدۇ ياكى ئۆستۈ-
رۈلىدۇ.
ئىچەكەش (ئىچەكەشمەك):
سىرداشلىق، ئىچ گېپىنى بەر-
مەك. م:
ئەمدى ئىچەكىشىپ كەلگەن-
تۇق، يۆتكىلىپ كەتكۈدەكسىز.
ئــىــنــدەك: قــۇشلارنىڭ
قولغا كۆندۈرۈلۈشى. مەجازىي
مەنىدە ئالداش، ئالداپ (گول-
لاپ) مايىل قىلماق. م:
سەن قۇشۇگىنىڭ بارىدا،
غازغا سال، ئۆردەككە سال.
تاڭلا بەش كۈندىن كېيىن،

ئىندەككە كەلمەيدۇ قۇشۇڭ.

*

مىنى ئىندەككە كەلتۈردۈڭ،
ئۆزەڭ كەلمەكتە يوق، يارىم.
كۆلۈپ نازىڭدا ھەر باقساڭ،
يۈرەككە تەگدى ئوق، يارىم.

ئىس قويماق: «ساماننىڭ ئاستىدىن سۇ يۈگۈرۈتمەك، شەپە بەرمەك دېگەندەك» مەجازىي مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. م:

شۇنچە ئىس قويۇپ باقتىم، ھېچنېمىنى سەزمىدى.

پىيزا - سەھرالاردا ياز كۈنلىرى پاشا - كۇمۇتىلاردىن ساقلىنىش ئۈچۈن، سامان - پاخاللارنى كۆيدۈرۈپ ئىس چىقىرىپ پاشىلارنى ھەيدەيدۇ. مانا بۇمۇ «ئىس قويماق» دەپ ئاتىلىدۇ.

ي

ياتا، ياتىسى (بىر نەرسىنىڭ يېرىمى) : چالا ئىش قىلىدىغان ئادەملەرگە «يېرىم - يارتا ئىش قىلماڭ» دەيدىغان گەپلەرمۇ بار. م:

بۇ قوينىڭ گۆشىنىڭ ياتىسىنى قازانغا سالدۇق. ياتىسىنى پولۇغا باسماقچى.

«ئىش قىلغان يېرىم - يارتا، جىنىنى نەگىمۇ ئاتا».

يالغۇزەك: نەي.

يىگىنە (ژىڭنە) : ئەسلىي ئاتىلىشى «يىڭنە» بولۇپ، كېرىيىلىكلەر «يىگىنە» دەپ ئاتايدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ «يىگنە» دەپ ئېلىنغان.

يىد: پۇراق، ھىد، كېرىيىلىكلەر «يىد» دەيدۇ. كىشىلەر باراۋەت ئايلىرىدا، پەيشەنبە، جۈمە كۈنلىرىدە ئۆلگەنلەرنى ياد ئېتىپ قۇيماق پىشۇرۇپ ياغ پۇرىتىدۇ، بۇنى «يىد پۇراتتى» دەپ ئاتىشىدۇ. قوچۇدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركچە يادىكارلىقلاردىمۇ «يىد» دەپ ئېلىنىپ، «پۇراق» دەپ ئىزاھلانغان. مەجازدا: ئىش -

www.uyghurkitap.com

ھەرىكىتىنى مەخپىي تۇتۇشنى، ئىنتايىن مەخپىي ئىش قىلىشىنى «يىد - بۇسىنى چىقارمايلا يىغىشتۇردى»، يەنى ھېچكىمگە بىلىندۇرمىدى دەپ ئىپادىلەيدۇ.

يالاق: يۇندى ئازگىلى. ئۇيغۇرلار قاچا - قۇچا يۇغان يۇندىنى مۇقىم بىر جايغا تۆكىدۇ. چۈنكى يۇندا تەركىبىدە تۇز، ئاشلىقنىڭ تاتىقى بولغاچقا، ئۇنى قالايمىقان تۆكسە، دەسسىگەن ئادەمنىڭ پۇتى توكۇر، كۆزى قارىغۇ بولۇپ قالىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ ئاشلىقنى قەدىرلەش، «تۇز» نى ئۇلۇغ بىلىش، تازىلىققا ئەھمىيەت بېرىش تۈپەيلىدىن شەكىللەنگەن ئادەت.

مەجازدا خۇشامەتچى، سۇخەنچى (چېقىمچى) ئادەملەرنى «يالاقچى» دەپ ئاتايدۇ.

يىك: يىپ ئېگىرىدىغان ياغاچ ئەسۋاب. ئۇ قۇرۇق يۇلغۇننىڭ ياغىچىدا قىرىپ مەخسۇس ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ تۈز، رۇسلىقى، مەزمۇتلىقى مەجازدا ئادىللىققا، توغرىلىققا (دۇرۇسلۇققا) ئوخشىتىلىدۇ. م:

ئۇ ئالدىغا كېلىپ يىكتەك
تۇردى ۋە مەندىن ئەپۇ سورىدى.
ئادىل دېگەن يىكتەك ئادەم،
ھەقىقەت دېسە تىك تۇرىدۇ.

يېتلەگ (يېتىلەك): مالنىڭ يېتىلەپ ماڭىدىغان باغلانچىسى. كۆندۈرۈلگەن، باشلىغان تەرەپكە ماڭىدىغان ھايۋانلارنى، «يېتىلەككە ماڭامدۇ» دەپ ئىپادىلەيدۇ. مەجازدا: كىم بىر نېمە دېسە شۇ ياققا ئەگىشىپ كېتىدىغان قىلىقلارنى بۇ سۆز بىلەن كىنايە قىلىدۇ. م:

بۇ باشلىقنىڭ مەۋقەسى يوق،
كىم يېتىلىسە شۇ ياققا ماڭىدۇ.
بۇ ئادەم يېتىلەككە بەك كۆنەگ ئادەم.

يىتىم ئەتتا: ئۇستاز كۆر- مىگەن، پارچە تىجارەتچى. م:

«سودا قىلساڭ سودىگەر بىلەن قىل، يىتىم ئەتتا بىلەن ئىش پۈتمەس».

يىلىم چالغۇ (يېلىم چاغۇ): ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ چاچ يېلىمىنى چىلايدىغان قاچىسى. شەكلى ھازىرقى نەپىس قەدەھلەرگە ئوخشاپراق كېتىدۇ. بېلى ئىنچىكە ياسىلىدۇ. ئۇيغۇر ئاياللىرى جىگدە يېلىمىنى كو-

www.uyghurkitap.com

لاپ كېلىپ، قۇرۇتۇپ سوقۇپ
بۇ قاچىغا ئېلىپ سۇ ئارىلاشتۇ-
رۇپ يېلىم ھالىتىگە كەلتۈرۈپ
بېشىغا چاپىدۇ. جىگدە يېلىمى
چاچنى ئۆستۈرىدۇ. چاچ چۇ-
شۇشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ دەپ
قارايدۇ.

كۆچمە مەنىدە: ئورۇق،
ئېگىز كەلگەن قىزلارنى «يېلىم
چاغۇ» دەپ كەمسىتىپ ئوخشى-
تىدۇ.

يېسى (ياپىلاق): بەزى-
لەر ياسىماق، يېسىماق، دەپ
تەلەپپۇز قىلىدۇ. م:

*بۇ بالىنىڭ كاللىسى بىر تەرەپ-
كە يېسى بولۇپ كېتىپتۇ.*
*كېچىدىن يېسى يېتىپ قالغان
ئوخشايمەن، بوينۇم ئاغرىپ قويۇپ-
تىمەن.*

*شۇۋۇللاغىنىڭ قىزلارى،
پىستان كۆزلۈك، يېسىماقۋاش.*

يۇدمەك: (پېئىل) ئو-
تۇن، ئوت - چۆپ، تاغار - قاپ-
لارنى ئۆشنىسىگە ئارتىپ كۆتۈ-
رۈش، يۇدۇپ ماڭغان نەرسە.
كۆپىنچە ھالدا كىچىك بالىلار-
نى ھاپاش ئېتىپ مېڭىشنى
كۆرسىتىدۇ.

مەجازدا: گەدەنگە چۈش-
كەن، قۇتۇلغىلى بولمايدىغان
ئادەم ۋە نەرسىلەرنى «يۇدمەك»
دەپ ئاتايدۇ. م:

*ھاشىم باي دېگەن كونا يۇد-
مەكلەدىن، ئۇلارنىڭ جېنى كەنتى-
دىكىلەرنىڭ بېشىغا چۈشۈگلۈك.*

يۇزلۇك: نەرسىلەرنىڭ
كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان تەرىپى.
ئابرۇيلۇق، يۇزلۇك ئادەملەر.
بۇغداي خامىنى ئەتكەن، قوناق
سوققان ئورۇننىڭ توپىسىدىن
يۇزلەپ ئايرىۋالغان بۇغداينى
«يۇزلۇك بۇغداي»، قوناقنى
بولسا «يۇزلۇك قوناق» دەپ ئا-
تايدۇ. م:

*ئۆزلىرى يۇزلۇك ئادەم، ئۇنداق
نامخىل ئىشلارنى قىلمىسىلا.*

يوشۇنماق: مۆكۈنمەك،
يوشۇرۇنماق، «بۇكۇنۇش»،
«مۆكۈنۈش»، كىچىك بالىلار
ئاخشاملىرى ئوينايدىغان يوشۇ-
رۇنماق ئويۇنى، يەنى مۆكۈش-
مەك ئويۇنى. كېرىيە تەرەپلەردە
مۇنداق ئويۇننى «بۇكۇنتوق»
دەپ ئاتايدۇ. م:

*كىچىك بالىلارنىڭ يوشۇنمى-
قىدەك، سىلىنى ئىزدەپ بارمىغان يەر
قالمىدى.*

يۇپتاق (شۇپتاق): ئې-
گەر، توقۇم ئارتىلمىغان ئات -
ئۇلاغ، «تۈركىي تىللار دىۋانى»

دا بۇ سۆز «ياپتاق» دەپ يېزىلىپ، «ياپتاق ئات» دەپ ئىزاھلانغان. كىرىيە شېۋىسىدە ئومۇميۈزلۈك «شۈپتاق» دېيىلىدۇ. مەجازدا: ئېغىرلىقى يوق (يۈكى يوق) ئىشلارغا ئوخشىتىلىدۇ. م:

«غارال ئىشىكىنىڭ دېمى يوق، شۈپتاق ئېشەكنىڭ غېمى يوق».

يۇتما: يەر ئاستى سۇ يولى. نو ئارقىلىق ئۆتكۈزۈلگەن سۇ يولى. م:

بۇ يولنىڭ ئاستىدا چوڭ يۇتما بار. ئامبارنىڭ سۈيى شۇ يۇتما بىلەن ئېتىزلىققا ئۆتكۈزۈلىدۇ.

يۇمۇلاندۇ: خېمىر قاچىسىنى قىرىپ يىغىلغان خېمىر قالدۇقى، قولدىن ئادالىتىۋېتىلگەن خېمىر كاللەكچىسى. كۆچمە مەنىدە مەۋقەسى يوق، ئېتىبارى يوق ئادەم ۋە ئىشلارنى «يۇمۇلاندۇ» دەپ مەسخىرىلەيدۇ.

يۇناش: پىچاقتا ياكى ئەسۋابلاردا قىرىپ كىچىكلىتىش، شىلىپ چىقىش. م:

بۇ باغاچنى ئەتگەننىڭ ياقى يۇناپ، قولۇم ئاغرىپ كەتتى.

مەجازدا: غەيۋەتخورلۇققا كىنايە قىلىنىدۇ. م:

ئادەم بولمىدىيۇ كەينىدىن يۇنايدىغان گەپكەن. ئۇ سىنى يۇناۋاتىدۇ.

يوبدان: (يومدان): ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ بىرى. قوناق خېمىرىنى يېيىپ، چاپقۇدا كېسىپ ئاندىن سۇغا سېلىپ پىشۇرىدۇ. ئۇگرە ئاشقا ئوخشاپ كەتكەچكە، «قوناق ئۈگرىسى» دەپ ئاتايدۇ. كىرىيە تەرەپلەردە ئومۇميۈزلۈك «سىقماق ئاش» دەپ ئاتايدۇ.

يەكسەر: پۈتۈنلەي، ھەممىسى، شۇنداقلا. م:

ئابدۇھىلىم ئاخۇننىڭ قوناقلىرى يەكسەر ئىككىدىن باش ئاپتۇ.

بۇ باغنىڭ ئالمىلىرى يەكسەر قىزىل.

يەل: شامال، «ئۇسۇرۇق». بۇ سۆز ئىيتىلىشقا ئەپسىز بولغاچقا، «يەل» سۆزى بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ. م:

يەل يۇرۇشتى. يەل ماڭدى.

«كاناپچىدىن يەل كەتتى. ھاۋۇدىكەشتىن تىرت ۋووۋو».

ئادەتتە ھارۋا - ۋېلىسىپىتلارغا يەل ئۇرۇشنى «يەل بېرىۋالاي» دەپ ئاددىيلاشتۇرىدۇ.

يەدى (يەدىم): زېرىك-

تى، بىزار بولدى، رايى قايتـ
تى. م:

بۇ ئىشتىن كۆڭلۇم يەدى.

يۇپۇرى: ئۇدۇلى. م:

ئۇ مىنىڭ يۇپۇرۇمدىن ئۆتۈپ كەتتى.

يەل قوقاق: بىر خىل قىزىتما كېسەل. بۇنى شامان يوسۇنىدا ئوت ۋە سۇدا كۆچۈرۈپ داۋالايدۇ.

يەڭ: كىيىمنىڭ يېڭى، نان ياقىدىغان (زاغرا، توقاچ ياقىدىغان) نەرسە. ئادەتتە زاغرا ياقىدىغان يەڭ، كىيىمنىڭ يېڭىنىڭ سىڭرى بولغاچقا، «يەڭ» دېيىلىدۇ. يەڭ قولنىڭ تونۇر ئىچىدە كۆيۈپ، قىزىرىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

يەر يېغى: نېفىت تۇردىكى ماي. يەر ئاستىدىن قېزىلىدۇ. م:

هارۋىڭىزنىڭ ئوقىنى،
يەر يېغىدا ياغلايلى.
مۇز تېپىپ كېلىڭ قوناخۇن،
كۆيگەن يەرنى داغلايلى.

يەنجە (يەنجى، يەنجۇ): تۇۋرا، تىلەمچىنىڭ خۇرجۇنى.

م:

خۇددى هابدالنىڭ يەنجىسىدەك، يوپكىڭىز دولىڭىزدىن چۈشمەيدىكەن توختاخۇن.

يەنجە ئىگىسى بىلەن كىچە-كۈندۈز ئايرىلمايدۇ. شۇڭا مەجازدا: «نەگە بارسىڭىز يەنجىڭىز بىللە» دەپ جېسەكچى ئېلىپ ماڭىدىغانلارنى سۈرەتلەيدۇ.

يەل تاپان: شامالدەك تېز، ئۇچقاندەك ماڭىدىغان ئادەم. ئۇيغۇر رىۋايەتلىرىدە بىر يىللىق مۇساپىنى كۆز يۇمۇپ ئاچقۇچىلىك ۋاقىت ئىچىدە تاماملايدىغان يۈگۈرەكلەر بايان قىلىنىدۇ. كۆچمە مەنىدە: چاقلىرىغا يەل بېرىپ ماڭىدىغان تۆرلۈك ماشىنىلارنى «يەل تاپان»، زەنجىر بىلەن ماڭىدىغانلارنى «زەنجىر تاپان» دەپ ئاتايدۇ.

م:

نېمانچىلا ئىلدام سىز،
يەل تاپانغا ئوچراپسىز.

يانپاش: پاچاق بىلەن بەلنىڭ ئۇچراشقان جايىدا، يانپاش سۆڭەك دەيدىغان چوڭ ئۇستىخان بار. بەزىلەر «ئىنچكە بەل» دەپ ئاتايدۇ. م:

يانپاشقا ئېلىپ بىر سالسام، قوپالمىدى.

مەجازدا: پەيت كۈتمەك،

ئۆچ ئالماقنى بۇ سۆز بىلەن ئىد-
پادىلەيدۇ. م:

خەپ ئىگەكىم، ئالەم ئۈزۈن،
يانپىشىمغا بىر چىقار تىپخى!

«چىلىشقا تويمغان، يانپاشقا
چىقار».

يــامــداش: يىرىم قىد-
لىش، ھەجىلەپ ئوقۇش. م:

ئۇنىڭ ساۋاتى ئاسان چىققۇ-
دەك، بىر ھەپتىنىڭ ئىچىدە «ئىلىپ-
بە»نى يامداپ ئوقۇيالىغۇدەك بوپ-
تۇ.

قــوناقنى مەدىكىدىن ئاي-
ـرىش، ياما تۈگمەندە يۇمشى-
تىش قاتارلىق مەشغۇلاتلارنىمۇ
«يامىداش» دەپ ئاتايدۇ.

يــاپا: ھەمىشە، دائىم،
داۋاملىق، سۇۋارىسىغا. م:

خاپىلىق كەلسە ياپا قوش كې-
لىدۇ.

ئوسمان خالۋاپىنىڭ قويلىرى
ياپىسغا ئىككىدىن قوزىلاپتۇ.

يالاڭ: بىر مەنىسى «يا-
پا» غا ئوخشاش بولۇپ، يەنە
بىر مەنىسى باش كىيىمى، ئا-
ياغ كىيىمى يوقلۇقنا قارىتا مەنە
ئۇقتۇرىدۇ. م:

يالاڭ باش (باشتاق)، يالاڭ
ئاياغ (ساياق).

«يالاڭ» سۆزىدىكى «ئا»
تاۋۇشى «ئې» غا ئاجىزلاشقاندا
يالاڭ سۆزى «يېلىڭ» غا ئۆز-
گىرىپ، كىيىمى نېپىز ئىكەن-
لىكىنى بىلدۈرىدۇ. م:

كىيىمىڭ بەك يېلىڭكەن، قې-
لىنراق كىيىم ئېلىۋال.

ياپسا: ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل،
بــىــر-بــىــرىــگە دەل كېلىش،
شــال-تــاختايلارنىڭ بىر-بىرىگە
چاپلىشىپ كېلىشى. خارەتلەر-
نىڭ سىلىقلاش رەندىسى ياغاچ-
لارنى ياپسا كەلتۈرۈشكە ئىشلى-
تىلگەچكە، ئادەتتە يەنە «ياپسا»
دېيىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدى- كى
كۆپلىگەن سۆزلەرگە ئوخشاش
بۇ سۆزنىڭمۇ كۆچمە مەنىلىرى
بار. پەيتى ئوبدان چىققان ئىش-
نى، «ساپ ياپساسى كەلدىيا»
دەپ خۇرسەن بولىدۇ. تويدىن
كېيىن ياخشى ئولتۇرۇپ قال-
غان ئەر - خوتۇنلارنى «ئاخۇنۇم
نىكاھىنى ئوقۇغاندا تازا ياپسا
كــەلــتۈرۈپ ئوقۇغان ئىكەن»
دەپ پــەخىر تاپىدۇ. مۇۋاپىق
كەلمىگەن ئىشنى «ئانچە ياپسا-
سى كەلمەي» دەپ ئوخشىتىدۇ
ۋە باشقىلار.

يــاراغــداش: ئەرزىتىش،

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى www.uyghurkitap.com

تاللىۋېلىش، كۆڭلىگە ياققاننى
ئالدىغا تارتىش. م:

ياراغداپ تاللىۋېلىك، سىزدىن
ئاشقىنى بىزگە قالسۇن.

بەزى تەلەپپۇزلاردا «ياراغ-
لاش» دەپمۇ ئاتايدۇ.

ياندۇرقى: كېيىن، كې-
يىنكى، كېلەركى (ۋاقىت).
م:

ياندۇرقى يىلدىن باشلاپ،
كۇچادىكىلەر يىلدا بىر قېتىم كېلى-
دىغان بولدى.

يەسقاق: تاغ - داۋانلار-
دىن چىقىدىغان كۆك رەڭلىك
بىلەي تاش. بۇ خىل تاش سې-
غىز قېتىش، ئادەتتىكى تاش-
تىن يۇمشاقراق كېلىدۇ. يو-
رۇڭقاش ۋە قاراقاش دەرياسى-
نىڭ بېشىدىكى تاغلار ياسقاق-
لىق بولغاچقا، بۇ تاشنى يالاپ
كەلگەن سۇ ياسقاق (كۆك
رەڭلىك لاي بىلەن ئارىلاش ئا-
قىدۇ. كىشىلەر ئۇنى «بىلەي
سۈيى» دەيدۇ.

ياقىلىق: ئۇزۇم تاللىرى-
نى ئارتىپ قويۇش ئۈچۈن ئور-
نىتىلغان بادرا (ياغاچ). م:
شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تال باراڭنىڭ ياقىلىقىدىن،
ئالا ئاتنىڭ تاقىلىقىدىن.
كۆكۈلىنىڭ ئارامى يوق،
بىۋاپانىڭ خاپىلىقىدىن.

ياما ئاش: ياما قىلىنغان
قوناقتا پىشۇرۇلغان كۈجە
ئاش. كېرىيە تەرەپلەردە
«قىيتماق ئاش» دەيدۇ. تولۇق
ئۆن بولماي، پارچىلانغان قو-
ناق ياكى بۇغداينى «ياما» دەپ
ئاتايدۇ. م:

مالك، بۇ بىر خالتا قوناقنى يا-
مداپ كەلگىن.

ئەگەر «ياما» غا «سى»
قوشۇمچىسى ئۇلانسا، بىر نەر-
سىنىڭ «يېرىمى» بولىدۇ. م:

قولۇقىدىكى ناننىڭ يامىسىنى
ئۇكاڭغا بەرگىن.

ياغىچاق: ياغۇنچاق،
قول تۈگمىنى، تاغ ئاھالىلىرى-
دا ئاساسەن بۇ تۈگمەن بىلەن
تىرىكچىلىك بولىدۇ. م:

ياغىچاقنىڭ ئۈنىدا،
كۆمەچ كۆمدۇم يەپ باقسلا.
ئاخشام دېگەن گەپلىنى،
قېينانامغا دەپ باقسلا.

يامان: باتۇر، كۈچلۈك،
باشقىلارغا بوزەك بولمايدىغان
ئادەم. ئىككىنچى مەنىسى:
ئوبدان بولمايدۇ، ياخشى ئە-

مەس. م:

چىڭگىزخاننىڭ ئاتلىق لەش-
كەرلىرى ھەممىدىن يامان. ئۇلارنىڭ
قارىسىنى كۆرگەنلەرمۇ قورقۇپ كې-
تىدىكەن.

ھاشىم ئەلگەكنىڭ يامان نامى
بار ئادەم، ئۇنىڭ ئىسمىنى كىشىلەر-
گە ئېيتقىلى بولمايدۇ.

«يامان يولۋاس يولدا ياتىپ
شىرغا يول بەرمەس».

يا: قەدىمكى جەڭ قورالى
بولغان ئوقيانىڭ كىرىچى «يا»
دېيىلىدۇ. م:

«ئالدىم يا بىلەن ئوقنى،
دۈشمەننى ئاتارمەن دەپ»

«يا» — «ياكى، بولمىسا،
ئەمىسە»نىڭ ئورنىدا كېلىدۇ. م:

يا ئۆلەلمەي، يا تىرىلمەي يۈر-
گەننىڭ نېمە پايدىسى!؟

ياچاق: ئوقيا ئاتىدىغان
يانىڭ كىچىكرەكى، كۆپىنچە
كىچىك باللار ئوينايدۇ. باللا-
لار ئۇنى «روچاق» دەپ ئاتاي-
دۇ. ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ئۆزد-
نىڭ ئوقيا بىلەن جەڭ قىلىش،
ئوۋ ئوۋلاش ئۇدۇمىنى باللارغا
ئەنە شۇ ياچاق بىلەن ئۆگىتەت-
دۇ. ياچاقنىڭ ھەرقايسى
كەنت - دائىرىلەردە: «رۇ-
چاق»، «رىچاق»، «يىچاق»
دەيدىغان تەلەپپۇزلىرى بار.

ياچىق: (كىرىيىدە «يد-
چىق» دەيدۇ) ياغاچتىن قوپۇپ
قالغان قات، يېرىندا. م:

بالام، بۇ ئوتۇننى يىچقلاپ
بېرىڭ، ئانىڭىز ئوت تۇتاشتۇرىدىغان
يىچىق قالماپتۇ.

كۆچمە مەندە قىلىنىۋاتقان
ئىشتىن ئازراق قۇسۇر چىققاند-
دا، ياكى چىقارغاندا بۇ سۆز
ئىشلىتىلىدۇ. م:

بۈگۈن بىر كۈنلۈك ئىشىمىز-
دىن يىچىق چىقتى، يەرنىڭ تېگى
ئوبدان چىڭدالماپتۇ.

سىز خەقنىڭ ئىشىدىن يىچىق
قوپارغىلى بەك ئۇستا.

ياماپۇچۇق: خارەتنىڭ
تۆشۈك ئاچىدىغان ئەسۋابلىرد-
نىڭ بىرى.

يايپاڭ: تەخسىدەك تەك-
شى يەر. تۈپتۈز. م:

بۇ قاچا بەك يايپاڭكەن، بىر
نەرسە قويسا ئورنىشىدىغانراق قاچا
ئەكىلەيلى.

ئومۇمەن تەكشى كەڭلىك-
نى، ئابيومىنى ئىپادىلەيدىغان
مەنىلەرگە «يايپاڭ» سۆزى
ئىشلىتىلىدۇ.

www.uyghurkitap.com

ئابدۇرىشات مۇساجان

كېرىيە شېۋىسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش

مۇقەددىمە

خوتەن دىئالېكتىنىڭ كېرىيە شېۋە رايونى چىرا، كېرىيە، نىيا ناھىيىلىرى، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ چەرچەن ۋە چاقىلىق ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كېرىيە شېۋە رايونى (كېرىيە، چىرا، نىيا) خەلقلىرىنىڭ تىلى، تىلشۇناسلار تەرىپىدىن بىردەك ئېتىراپ قىلىنغان خوتەن دىئالېكتىنىڭ سوب (تارماق) شېۋە رايونى بولۇپ، كېرىيە شېۋىسى ئۆزىدە گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكلەرنى ساقلاپ كەلگەنلىكى، رايونلار بويىچە روشەن ئايرىملىققا ئىگە بولغانلىقى بىلەن تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك بولغان زور تېمىدۇر.

بۇ ماقالىدە كېرىيە شېۋىسىنىڭ شەكىللىنىشى، خوتەن شېۋىسى بىلەن پەرقى ۋە كېرىيە شېۋىسىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى تارىخىي سەۋەبلەر يۈزەكى بولسىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلدى. كېرىيە (شەرقىي ناھىيىلەر) شېۋىسىنىڭ خوتەن شېۋىسى بىلەن بولغان ئوخشاشلىق ۋە پەرقلىق تەرەپلىرىنى ئىمكانقەدەر روشەن كۆرسىتىپ بېرىش ئۈچۈن بۇ ئىككى شېۋە سېلىشتۇرۇلدى ھەمدە ئارىدا ئۇزۇن مۇساپە، چۆل - جەزىرە، نەچچىلىگەن چوڭ شەھەرلەر بار تۇرۇقلۇق شېۋە جەھەتتە ئۆزئارا يېقىن كېلىدىغان قەشقەر شېۋىسى بىلەن، شۇنداقلا باشقا دىئالېكت-شېۋىلەر بىلەن بولغان قىسمەن ئورتاقلىقلارمۇ سېلىشتۇرۇلدى. كېرىيە شېۋىسىنىڭ «خاقانىيە تىلى» دىن ساقلىنىپ قالغان بەزى ئالاھىدىلىكلىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى ئاساس قىلىپ سېلىشتۇرۇلدى. كېرىيە شېۋىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ۋە ئۆزگىچىلىكىنى ئىمكانقەدەر ئېنىق ۋە توغرا كۆرسىتىپ بېرىش ئۈچۈن فونېتىكىلىق، مورفولوگى-

يىلىك ۋە لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر ئايرىم - ئايرىم كۆرسىتىلدى.

مەلۇمكى، چىرا رايونىدا خوتەن شېۋىسىنىڭ تەسىرىمۇ، كېرىيە شېۋىسىنىڭ تەسىرىمۇ بار. نىيا، چەرچەن، چاقىلىق ناھىيىلىرى شېۋىسىدە بولسا، ھەر خىل ئالاھىدىلىك، ئۆزگىچىلىكلەر ئارىلىشىپ كەتكەن. ئەمما، كېرىيە ناھىيىسىدە ھەر خىل ئۆزگىچىلىك ۋە ئالاھىدىلىكلەر رايونلار بويىچە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن، تاغلىق رايونلاردا (كېرىيە ناھىيىسىنىڭ ئاتچان يېزىسى، ئويتوغراق يېزىسىنىڭ تومىيا كەنتى، چىرا ناھىيىسىنىڭ نۇرى يېزىسى) لېكسىكا جەھەتتە ئۆزگىچىلىك بار. ئۇلار «يامغۇر ياغدى»، دېگەن سۆزنى «ھاۋا ياغدى» دەيدۇ. «چوڭ يول» نى «ھام يول»، «ناھىيە، ۋىلايەتلەر» نى «ئىچكىرى»، «تاغ» نى «قى»، «دەريا» نى «ساي» دەيدۇ. كېرىيە ناھىيىسىنىڭ قاراقىر يېزىسى ۋە قوشنا بولغان چىرا ناھىيىسىنىڭ دامكۇ يېزىسىدىكىلەر تىلىنىڭ فونېتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ئۆزگىچە: ئۇلار «كېلىدۇ» دېگەن سۆزنى «كىتۇ»، «چۈشىدۇ» نى «چۈتۇ»، «قىلىۋىدى، كېلىۋىدى» گە ئوخشاش سۆزلەرنى «قىلىۋىزگە، كىلىۋىزگە»، «دەرھال» نى «دەررۇ»، «تۆيۈقسىز» نى «تۆيپو» دەيدۇ. كېرىيە ناھىيىسىنىڭ شىۋول، لايسۇ رايونىدا سۆزلەرنىڭ ئاخىرىنى يۇقىرى ئىنتوناتسىيىدە سوزۇپ سۆزلەيدىغان ئالاھىدىلىكتىن باشقا، گراماتىكا جەھەتتە جۈملىلەرنىڭ خەۋىرىنى باشتا سۆزلەيدىغان ئالاھىدىلىكمۇ بار. مەسىلەن: ئۇلار «بازارغا بارامدىمىز؟» دېگەن جۈملىنى «بارامتىمىزا بازاغا؟» دەيدۇ. «توختاخۇن كېلەمدىكەن؟» دېگەن جۈملىنى «كىلەمتىكىنا توختاخۇن؟» دەيدۇ. «قاسىم بۇ يەرگە كەلسۇن» دېگەن جۈملىنى «كەسۇنا قاسىم بۇ يەگە» دەيدۇ. كېرىيىنىڭ لەنگەر، ئارىش يېزىلىرىدىكىلەر تىلىدا فونېتىكىلىق ئۆزگىچىلىك بولۇپ، ئۇلار ئۆتكەن زامان سوزۇق تاۋۇش قوشۇمچىلىرى «دۇ، مۇ» لاردىكى «ئۇ» تاۋۇشىنى بىردەك «ئو» تەلەپپۇز قىلىدۇ (ئاشۇمۇ — ئاشومو، دېگەندۇ — دېگەنتو). ئۇلار سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ئى» تاۋۇشىنى «ئې» غا يېقىنلاشتۇرۇپ، سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىدۇ (دەيسىز — دەيسېز، كەلدى — كەلدې، دېدى — دېدې).

www.uyghurkitap.com

كېرىيە ناھىيىسىدىكى قالۇقلۇقلار بىلەن قاچۇنلۇقلارنىڭ تىل ئادىتى ۋە باشقا ئالاھىدىلىكلىرىنى ئايرىم تېمىدا تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ. قالۇق ھازىر مۇغاللا بازىرى تەۋەسىدە بولۇپ، قالۇق ئاياغ قالۇق، بەش قالۇق كەنت مەمۇرىيەتلىرىگە ئايرىلغان. ئۈچ قالۇق ۋە باشقا مەھەللىلەر باشقا كەنت مەمۇرىيەتلىرىگە قوشۇۋېتىلگەن. لېكىن، قالۇقلۇقلار بىر قىسىم رايونلارغىمۇ جۇملىدىن چىرا، نىيا ۋە چەرچەن ناھىيىلىرىگىمۇ خېلى كەڭ تارقىلىپ كەتكەن. ئۇلار چارۋىچىلىققا ماھىر بولۇپ، ھازىرمۇ قالۇقنىڭ قايماق، قېتىقلىرى داڭلىق. تىل جەھەتتىكى ئەڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى — ئۇلار سۆز ئارىسىدىكى «ۋ» تاۋۇشىنى «گ» غا ئالماشتۇرۇپ يېنىك تەلەپپۇز قىلىدۇ. مەسىلەن، زەدىۋال — زەدىگال، ئايۋان — ئايگان، پالۋان — پالگان، لاۋا — لاگا، ھاۋانچا — ھاگانچا قاتارلىقلار. قاچۇنلۇقلارنىڭ ھەر تەرەپلىمە ئالاھىدىلىك ۋە ئۆزگىچىلىكلىرى «بوردچى مەھەللىسى» گە مەركەزلەشكەن بولۇپ، ئۇلار بورا توقۇپ سېتىش كەسپىنى ئاساس قىلىدۇ، ئىنتايىن ئىجىل - ئىناق ئۆتىدۇ. تىل جەھەتتە، ئادەتتە باشقا خەلقلەر بىلەن ئوخشاش سۆزلىشىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى ئۇقۇشىدىغان بىر خىل «قارا تىلى» بار بولۇپ، باشقىلارغا زادى ئاشكارىلىمايدىكەن. 1950 - يىلىدىن ئىلگىرى سېلىق يىغقۇچىلار ۋە ئالۋاڭ - سەيسىچىلەر بۇ مەھەللىگە كەلگەندە، كىمكى ئەڭ بۇرۇن كۆرۈپ قالسا «تەنتەك كەلدى، سايازقاچ!» دەپ ۋارقىراپ قويىدىكەن-دە، نەتىجىدە ھەممە كىشى قېچىپ مۆكۈنۈپ، ئۇلارنى قۇرۇق قول يولغا سالىدىكەن. بىرەرسىنىڭ ئۆچمەنلىكى بار بىرەر كىشى بۇ مەھەللىگە كېلىپ قالسا، ياكى باشقا يەردىن كەلگەن كىشىلەر بۇ مەھەللىدىكى بىرەر كىشى بىلەن جېدەللىشىپ قالسا، «ئولاش-چولاش!» دەپ ۋارقىرىسا، ھەممە كىشى قوراللىنىپ چىقىپ، يات كىشىنى ئۇرۇپ ياتقۇزۇپ قويىدىكەن. ھازىرغا كەلگەندە بۇ خىل ئادەتلەر ۋە بۇ خىل «قارا تىل» لار تەدرىجىي ئەمەلدىن قېلىشقا يۈزلەنگەن. ئۇلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ئىراندىن كۆچۈپ كەلگەن تاجىكلار بولۇپ، ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن، دېگەن قاراش بار.

قىسقىسى، كېرىيە شېۋىسىنىڭ ھەر خىل ئالاھىدىلىك ۋە ئۆزگە-

چىلىكلىرى روشەن رايون ئايرىمىلىقىغا ئىگە. باشقا ناھىيىلەردە بولسا بۇ خىل ئالاھىدىلىك ۋە ئۆزگىچىلىكلەر ئارىلىشىپ كەتكەن. جۇغراپىيىلىك ئورۇن، ئېتنىك مەنبە، ئۆرپ - ئادەت، ئىرقىي ئالاھىدىلىك ۋە باشقا جەھەتلەردىن بولسۇن، چىرا، كېرىيە، نىيا، چەرچەن، چاقىلىق ناھىيىلىرىنىڭ بىرگەۋدە ئىكەنلىكى تارىخىي پاكىت. بۇ ناھىيىلەرنىڭ يېقىنقى زامان مەمۇرىي تەۋەلىك تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، 1884 - يىلى (گۇاڭشۈنىڭ 10 - يىلى) ئۇنىڭ ھازىرقى لوپ ناھىيىسىنىڭ بىر قىسمىدىن تارتىپ، چىرا، كېرىيە، نىيا، چەرچەنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كېرىيە ناھىيىسى (于阗县) تەسىس قىلىنغان. 1902 - يىلى لوپ ناھىيىسى تەسىس قىلىنىپ، غەربى چىرا سايدىن شەرقى چەرچەنگىچە بولغان رايون كېرىيە ناھىيىسىگە تەۋە بولغان. پەقەت 1914 - يىلى چەرچەن ناھىيىسى، 1929 - يىلى چىرا ناھىيىسى، 1944 - يىلى نىيە ناھىيىسى ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇپ، كېرىيىدىن ئايرىلىپ چىقىپ كەتكەن.

چەرچەن، نىيا ناھىيىلىرىنىڭ ئېچىلىشى توغرىسىدا، خەلق ئارىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت كەڭ تارقالغان: چەرچەن ئەسلىدە كېرىيە رايونىدىن گۇناھكارلارنى پالايدىغان يەر ئىكەن. كېرىيە بىلەن چەرچەن ئارىلىقىدا قاتنايدىغان رەۋەندىلەر (ئاشلىق توشۇغۇچىلار) ئۇلۇغ ساي (نىيا دەرياسى) ئەتراپىدا بىر نەچچە كۈن توختاپ ئات - ئۇلاغلارنى دەم ئالدۇرۇپ ماڭىدىكەن. بىر يىلى باھاردا بۇ يەردىن ئۆتكەن رەۋەندىلەر كۈزدە كېلىپ قارىغۇدەك بولسا، چېچىلىپ قالغان بۇغداي، قوناقلار ئۈنۈپ، پىشىپ كېتىپتۇ. ئۇلار قايتىپ كېلىپ، كېرىيە ئامبىلىغا بۇ جايدا دېھقانچىلىق قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى مەلۇم قىپتۇ. بۇنىڭ بىلەن كېرىيىدىن نۇرغۇن تېرىقچى ۋە چارۋىچىلار بۇ جايغا كۆچۈرۈلۈپ، ماكانلاشتۇرۇلۇپتۇ - دە، بۇ جاي ئاۋات يېزىغا ئايلىنىپتۇ.

نىيا، چەرچەندىكى خەلقلەرنىڭ تىل ئادىتى، ئۆرپ - ئادەت، پسىخىك ئالاھىدىلىكى ۋە باشقا جەھەتلەردىن كېرىيە خەلقى بىلەن ئىنتايىن يېقىن ياكى بىردەك بولۇشى، بۇ رىۋايەتنى ئىلمىي ئاساس بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنى سۈرۈشتۈرگەندىمۇ،

مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ 3 ـ، 4 ـ ئەجدادلىرى كېرىيىلىك بولۇپ چىقىدۇ. بۇ دېگەنلىك، چەرچەن، نىيا ئىلگىرى ئادەمزات يوق جاي ئىدى، كېيىن كېرىيە خەلقى ئاچقان، دېگەنلىك ئەمەس. مىلادىيەدىن ئىلگىرىلا بۇ رايونلاردا كروران، پىشامشانغا ئوخشاش چوڭ شەھەر بەگلىكلىرى بارلىققا كېلىپ، قەدىمىي «يىپەك يولى» نىڭ ئېچىلىشى ۋە گۈللىنىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان. لېكىن رەھىمسىز قۇم بوران بۇ بەگلىكلەردىكى شەھەر ـ راباتلارنى پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىپ، ئاھالىسىنى پۈتۈنلەي كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر قىلغان. رىۋايەتلەردە كېرىيە ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى ئورنىمۇ يەتتىنچى قېتىم كۆچۈرۈلگەن جاي دېيىلىدۇ. ئەمگەكچى خەلق تەبىئەت بىلەن ئىزچىل كۈرەش قىلىپ، بۇ رايونلارنى نەچچە رەت قايتا ئېچىپ گۈللەندۈرگەن. ئاۋرىل ستەيىن ئەندىرە خارابىسىنى قېزىش جەريانىدا 719 ـ يىلى بىر خەنزۇ ئەمەلدارنىڭ شۇ يەردىكى زىيارەتنى تەسۋىرلەنگەن بىر خەنزۇچە ھۆججەتنى تېپىۋالغان. ئەمما، شۇنىڭدىن 70 يىل ئىلگىرى (649 ـ يىلى) مەشھۇر سەيياھ شۈەنزاڭ بۇ يەردىكى 10 كۇنلۇك پىيادە سەپىرىدە ئادەمزات بار يەرنى ئۇچراتمىغان. شۈەنزاڭ بۇ يەرنى تەرىپلەپ كېلىپ، «ئۇ يەردە خارابىلىككە ئايلانغان بىر كەنت بار.»[①] دېگەنىدى. بۇنىڭدىن قارىغاندىمۇ ئەمگەكچان خەلق قىلچە بوشاشماي، قۇم ـ بوران ۋە ئۇرۇش ئاپەتلىرى يۇتۇۋەتكەن رايونلارنى قايتا ئېچىپ گۈللەندۈرگەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. چەرچەن، نىيا ھەققىدىكى يۇقىرىقى رىۋايەتتە ئېيتىلغىنى ئۇ رايونلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قېتىم قايتا ئېچىلىشى بولسا كېرەك.

نىيا، ئەندىرە ۋە باشقا خارابىلەردىن تېپىلغان ھۆججەت، ۋەسىقە ۋە يازما يادىكارلىقلارنىڭ كۆپ قىسمى كارۇشتى يېزىقىدا يېزىلغان. بۇنىڭغا ئاساسلىنىپ، ئالىملار كەم دېگەندە مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 4-ئەسىرگىچە بولغان تەخمىنەن 700 يىل داۋامىدا، لوپنۇر كۆلى رايونىدىن خوتەنگىچە بولغان بىر چوڭ دائىرە ئىچىدە كارۇشتى يېزىقى قوللىنىلغان دەپ ھېسابلىماقتا. شۇ دەۋرلەر-

① پېتېر خوپكىرك (ئەنگلىيە): «يىپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1990-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 144-بەت.

دىكى كارۋشتى تىلىدىن «چالما» (تېرىم توپىسى، هازىرقى ئىستېمال مەنىسى «كاللەكلىشىپ قالغان توپا»)، «ئاشپىشتا» (مەنىسى بېدە، هازىرقى تەلەپپۇزى «ئاشبېدە») ... دېگەنگە ئوخشاش بىر قىسىم سۆزلەر ۋە ئاز بولمىغان يەر ناملىرى هازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان.

كېرىيە ھەققىدىكى بىر رىۋايەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ: «كېرىيە» نىڭ بۇرۇنقى ئاتىلىشى «ئۈچ مىڭ كېرىيە» دۇر. «كېرىيە» — «كەليار» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. بۇرۇنقى زاماندا (ئىسلام ئىستېلاسى دەۋرىدە) قەشقەردىن نۇرغۇن ئاهالە كۆچۈرۈلۈپ، بۇ يۇرتقا ماكانلاشتۇرۇلغانىكەن. بۇ يۇرتقىچە ساق - سالامەت يېتىپ كەلگەنلەر توپتوغرا ئۈچ مىڭ ئائىلىلىك بولغاچقا، «ئۈچ مىڭ كەليار» دەپ ئاتىلىپ، كېيىنچە «ئۈچ مىڭ كېيا» بولۇپ قالغان. بۇ بىر رىۋايەت. لېكىن 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇ رايونغا نۇرغۇن بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچىلەرنىڭ كۆچۈرۈپ كېلىنگەنلىكى مەلۇم. قەشقەر بىلەن كېرىيە يەر ناملىرىدىكى بەزى ئوخشاشلىقلار بۇ رىۋايەتنى بەلگىلىك ئىلمىي ئاساس بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. مەسىلەن:

قەشقەردە:	كېرىيەدە:
سىيەك	سىيەك
گۇزە	گۇزە
ياۋاغ	ياۋاغ
چاقا	چاقا
قارقا دەرۋازىسى	قارقى
مەكىت	مەكىت
بوغىرىقۇم	بوغىرىقۇم
سايۋاغ	سايۋاغ

ئۇنىڭدىن باشقا قەشقەر بىلەن كېرىيىنىڭ ئۆرپ - ئادەت ۋە تىل ئادىتى جەھەتتىمۇ مەلۇم ئورتاقلىقلار بار.

ئۈچ ناھىيە دائىرىسىدە يەنە قەدىمكى مىللەت ۋە قەبىلىلەرنىڭ نامىدا ئاتىلىپ، ئەينەن ياكى بۇزۇلۇپ ساقلىنىپ قالغان يەر نامىلىرىمۇ ئاز ئەمەس. مەسىلەن، «قالماق قۇدۇق» (نىيا ناھىيىسىدە، قالماق — موڭغۇل مەنىسىدە)، «قالماق جەن»، «تاجىك» (كېرىيە

www.uyghurkitap.com

ناھىيىسى دەريا بويى يېزىسىدىكى چارۋىچىلىق نۇقتىلىرى)، قالۇق (قارلۇق)، قاچۇن (قاراچىن)، قارا تۇرۇن (قارا تۈرك)، مۇغاللا (موغۇل + لا) ... دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ ئەھۋاللارغا ئاساسلىنىپ، تارىختا ھازىرقى شەرقىي ئۈچ ناھىيە تەۋەلىكىگە باشقا يۇرت ۋە باشقا قەبىلە خەلقلىرى كۆپلەپ كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان بولۇشى ۋە كېيىنچە تامامەن يەرلىكلەشىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن، دېيىشكە بولىدۇ. بۇ خىل مۇرەككەپ مىللىي تەركىب، ئېتنىك مەنبە ۋە باشقا تىللارنىڭ تەسىرى، ئوخشاشلا مۇرەككەپ بىر خىل شېۋىنى شەكىللەندۇرگەن.

خۇلاسە شۇكى، كېرىيە خەلقىنىڭ تىل ئادىتى، تىل ئالاھىدىلىكى ۋە تىل جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكلىرىنى تەتقىق قىلىش ھەر جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدە بولغان شەرقىي خوتەن شېۋىسىنى تەتقىق قىلىش بىلەن ئوخشاش.

كېرىيە شېۋىسىنىڭ باشقا شېۋىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۈرلۈك تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھەر خىل تىلدا، ھەر خىل شېۋىدە سۆزلىشىدىغان قەبىلە، مىللەتلەرنىڭ بۇ رايونغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قېلىشى، باشقا تىل-شېۋىلەرنىڭ بۇ رايوندىكى خەلقنىڭ تىلىغا مۇئەييەن تەسىرلەرنى كۆرسىتىشى سەۋەبلىك كېرىيە شېۋىسى مۇرەككەپ بىر خىل شەكىلگە كىرىپ قالغان. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، كېرىيە شېۋىسى قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ تىل ئادىتى ۋە بىر قىسىم سۆزلۈكلەر ساقلىنىپ قالغان خوتەن، قەشقەر شېۋىلىرى بىلەنمۇ مەلۇم ئورتاقلىققا ۋە پەرقلەرگە ئىگە، قومۇل، لوپنۇر، تۇرپان دىئالېكت-شېۋىلىرى بىلەنمۇ مەلۇم ئورتاقلىققا ۋە پەرقلەرگە ئىگە. بىز ئالدى بىلەن كېرىيە شېۋىسىنى خوتەن شېۋىسى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

1. خوتەن شېۋىسىدە قىسمەن ھاللاردا سۆز ئارىسىدا كەلگەن «ە» تاۋۇشى «ي» غا ئالمىشىدۇ، سۆز بېشىدا كەلگەن «ە» تاۋۇشىد-

نىڭ «ي» غا ئالمىشىش ئەھۋالىمۇ ئاز ساندا ئۇچرايدۇ. بۇ خىل ئەھۋال كىرىيە شىۋىسىدىمۇ بار. مەسىلەن:

خوتەن شىۋىسىدە:	كىرىيە شىۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
مىيمان	مىيمان	مېھمان
جايىل	جايىل	جاھىل
يىساپ	يىساپ	ھېساب
پاششىيىم	پاششىيىم	پادىشاھىم
سايىل	سايىل	ساھىل

2. خوتەن شىۋىسى ۋە كىرىيە شىۋىسىدە ئورتاق ھالدا ئاخىرى «ر» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان يېپىق بوغۇملاردىكى «ر» تاۋۇشى بىردەك چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

خوتەن شىۋىسىدە:	كىرىيە شىۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
بادىم	بادىم	باردىم
ئاقادى	ئاقادى	ئاقاردى
پاقىياق	پاقىراق	پارقىراق
ساغادى	ساغادى	سارغايدى

قوشاقتا مۇنداق كەلگەن:

قارامۇچۇم چىچىلىپ كەتتى، سۆيەي دىسەم بۇيام پاكا،
تىرىشىپ بەسىلە. ئېڭىشىپ بەسىلە.

3. 1-شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈكنى ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچە «ئىمەن، ئىمىز» لار خوتەن شىۋىسى ۋە كىرىيە شىۋىسىدە ئوخشاشلا «ئىتمە، ئىتىمىز» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. 3 - شەخسنى بىلدۈرىدىغان «ئىدۇ» قوشۇمچىسىدىكى «د» تاۋۇشى «ت» غا ئالماشتۇرۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ چاغدا، خوتەن شىۋىسىدە پېئىللارنىڭ كەينىدىكى بەزى تاۋۇش ھەتتا بوغۇملار قىسقىراپ كېتىدۇ، كىرىيە شىۋىسىدە بۇ خىل ئەھۋال كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	خوتەن شىۋىسىدە:	كىرىيە شىۋىسىدە:
كېلىمىز	كىتىمىز	كىلىشىمىز
كېلىمەن	كىتىمە	كىلىشىمە
كېلىدۇ	كىتۇ	كىلىتۇ

www.uyghurkitap.com

سالىمىز	ساتىمىز	سالىتىمىز
سالىدۇ	ساتۇ	سالىتۇ

4. خوتەن شېۋىسىدە «ر» تاۋۇشى «ي» غا ياكى «ل» غا ئالمىشىپ كېلىدۇ ياكى تىل ئۇچى ئارقىغا قايرىلىپ تاڭلايغا تەگكۈزۈلمەي، ئاجىزلاشتۇرۇلۇپ، جاراڭسىز تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بۇ خىل ئەھۋال يوق. بۇ خوتەن شېۋىسى بىلەن كېرىيە شېۋىسىنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك پەرقىدۇر. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	خوتەن شېۋىسىدە:	كېرىيە شېۋىسىدە:
دوراپ	دويۇپ	دورۇپ
رامزان	يامىزان	رامىزان
راۋۇرۇس	ياۋۇيۇس	رەۋۇرۇس
سېرىق	سېيىغ	سېرىغ
سەكرەپ	سەكلەپ	سەكرىپ

5. خوتەن شېۋىسىدە بەزى سۆزلەرنىڭ بۇزۇلۇشى كېرىيە شېۋىسىگە قارىغاندا خېلىلا ئېغىر. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	خوتەن شېۋىسىدە:	كېرىيە شېۋىسىدە:
نەرسە-كېرەك	(بىرەر نەرسە) بەمە	بىرەمە
قويۇپ بەردى	قوببەدى	قۇياپ بەدى، قاپبەدى
چۇشۇرۇۋەتتى	چۇدۇرۋاتتى	چۇشۇرۋاتتى
ئاتلاپ	ئاخلاپ	ئاتلاپ
گۇرۇچ	گۇنجا	گۇرۇنجا
ئانامەي	ئونوم	ۋاي ئانام

خوتەن خەلق قوشىقىدا مۇنداق كەلگەن:

ئۆستەڭ باشىدا كاتۇ، يوشەنخان دۇتا چاسا،
يوشەنخان دۇتا چاتۇ. ئەلنىڭ ئاغزى هاڭ قاتۇ.

كېرىيە شېۋىسى ئىنتوناتسىيە ۋە ئۇرغۇ جەھەتلەردە قەشقەر شېۋىسى بىلەن زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ، لېكىن مورفولوگىيە، فونېتىكا جەھەتلەردىكى ئوخشاشلىقى نىسبەتەن زور، لېكسىكا جەھەتتىمۇ خېلى زور ئورتاقلىققا ئىگە، ئىدىئوم، ماقال - تەمسىل ۋە قوشاقلاردىمۇ خېلى كۆپ ئورتاقلىقلار بار. تۆۋەندىكى سۆزلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەي-

لى:

قەشقەر شېۋىسىدە:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
پوستەكچى	پوستەكچى	تۇگمەنچى
جىڭمۇللەك	جىڭمۇللەك	قوناق ئۇن مومىسى
چارە	چارە	ئۇستۇن، ئىناۋەتلىك
چاكساقاپاق	چاكسىقاپاق	سۇ، ماي كەمچىنى
دومبۇل	دومبۇل	خام
ساتما	ساتما	كەپە
چەپچەك	چەپچەك	چۆگۈننىڭ تەگ گىرۋىكى

ماقالدا مۇنداق كەلگەن: چۆگۈن ئالساڭ چەپچەكلىكىنى ئال، خوتۇن ئالساڭ ئەمچەكلىكىنى (ئال).

كېرىيە شېۋىسى باشقا دىئالېكت - شېۋىلەر بىلەنمۇ مەلۇم ئوخشاشلىقلارغا ئىگە. بۇ خىل ئوخشاشلىق ئاساسەن سۆز - ئاتالغۇلاردا گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن:

لوپنۇر دىئالېكتىدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
ئاۋلاق	ئاۋلاق	ئاق كېسەل
بۇرۇندۇق	بۇرۇندۇق	چۇلۇك
دۆمبەل	دۆمبەل	تۆپىلىك يەر، ئېگىز يەر
تات	تات	دات
جاۋا	جاۋا	پالاس
چىت	چىت	شاخ بىلەن ياسالغان توساق
دەرەپچە	دىرەپشە	بىگىز
بۆزچى	بۆچچى	توقۇمىچى

قۇمۇل شېۋىسىدە:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
توپا تەرەت	توپا تەرەت	توپا - چاڭغا مىلەنگەن
چاغۋا	چاغۋا	ئوخشايدۇ، ئېھتىمال

غۇلجا شېۋىسىدە:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
دۇناي	دۇناي	ئەگرى
جىلە	جىلە	قىلتاق
پىنەك	پىنەك	قەغەز نەيچە

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	تۇرپان شېۋىسىدە:
چۆرگىلىمەچ	چۆمەچ	چۆمەچ
ۋىجىك، پارچە - پۇرات	چۇكۇنەم	چۇكۇنەم
يۈزى قېلىن	داپشاق	داپشاق

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە قۇمۇل، تۇرپان شېۋىلىرىدىكى «ۋ» تاۋۇشىنىڭ «گ» غا ئالمىشىش ھادىسىسى كېرىيە شېۋىسىدىمۇ بار، لېكىن قۇمۇل، تۇرپان شېۋىلىرىدىكىدەك كۆپ ئەمەس. كېرىيە شېۋىسىنىڭ باشقا شېۋىلەر بىلەن بولغان ئورتاقلىقى ئاساسىي ئورۇندا تۇرمايدۇ، ئۆزگىچىلىكى ۋە پەرقلىق تەرەپلىرى ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

كېرىيە شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

كېرىيە شېۋىسى بىلەن نىيا، چەرچەن، قاغىلىق شېۋىلىرى ئاساسەن پەرقلەنمەيدۇ. كېرىيە شېۋىسىنىڭ خوتەن شېۋىسى ۋە باشقا دىئالېكت - شېۋىلەردىن شۇنداقلا ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىنىدىغان ئەڭ گەۋدىلىك تەرىپى فونېتىكا ۋە مورفولوگىيە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

1. «خاقانىيە تىلى» دىن ساقلىنىپ قالغان فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىك

«خاقانىيە تىلى» — قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسى (ئىسسىق كۆلدىن كۇچاغىچە بولغان قەشقەرنى مەركەز قىلغان رايون) نىڭ تىلى، يەنى 11-ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى. ئۇلۇغ تىلشۇناس ئالىم مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «دىۋان» دېيىلىدۇ) دېگەن ئەسىرىنى «خاقانىيە تىلى» نى يېتەكچى، ئاساسىي شېۋە قىلىپ يازغان. چۈنكى، خاقانىيە تىلىنىڭ فونېما سىستېمىسى ھەممە تۈركىي تىللارنىڭ فونېمىلىرىغا ۋەكىللىك قىلالايتتى.

بىز «دىۋان» دىكى خاقانىيە تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىك-لىرىنى كېرىيە شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە سېلىش-

تۇرۇپ كۆرۈنگەن بولساق، كېرىيە شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» نىڭ بەزى فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

1. «ئە» تاۋۇشى. 11 ـ ئەسىردىكى خاقانىيە تىلىدا «ئە» تاۋۇشى ئاساسەن ئاجىزلاشمايتتى. كېرىيە شېۋىسىدىمۇ بىر قىسىم سۆزلەردىكى «ئە» تاۋۇشى ئاجىزلاشماي تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا: يېدى؛ كېلىن، كېلىنىڭ، كېلىنىم؛ كېرىلگەن؛ يانا؛ ياۋاش؛ يالۋۇردى

كېرىيە شېۋىسىدە: يېيىلدى؛ كەللى؛ كەرىلگەن؛ يەنە؛ يۈۋاش؛ يالۋۇردى

«دىۋان» دا: ئاش يەلدى؛ كەلىن؛ كەرىلگەن؛ يانا؛ ياۋاش؛ يالۋاردى

2. يېنىك «گ» تاۋۇشى. بۇ تاۋۇش تىل ئۇستۇن تاڭلايغا تەگكۈزۈلمەي، يېنىك، جاراڭسىز تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يوق بىر تاۋۇش بولۇپ، «گ» ، «ك» تاۋۇشلىرىدىغا يېقىن كېلىدۇ، لېكىن بۇ تاۋۇشلارغا ئوخشاش تىل تۈۋى ئۇستۇن تاڭلايغا تەگكۈزۈلۈپ، ھاۋا ئېقىمى پارتلاپ چىقماي، ئەكسىچە ھاۋا ئېقىمى تىلنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچرىماي بىۋاستە، جاراڭسىز تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ تاۋۇش «خاقانىيە تىلى» دىمۇ بار بولۇپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئۇنى «يۇمشاق ‹ گ › » دەپ ئاتىغان، لېكىن ھەرپ ئارقىلىق ئىپادىلەنمىگەن. بىز بۇ تاۋۇشنى «گ» بىلەن ئىپادىلەپ تۇرايلى.

«خاقانىيە تىلى» دا تۈپ سۆزلەردە، كۆپىنچە تۈپ ئىسىملارنىڭ (پېئىلدىن ياسالغان بولسىمۇ، ئىسىم ھالىتىدە مۇقىملىشىپ كەتكەن بولسا) ئاخىرىغا كەلگەن «ك» تاۋۇشى «ك» پېتى تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. لېكىن ھەم ئىسىم، ھەم سۈپەت ھالىتىدە كېلىدىغان سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەن «ك» تاۋۇشى «گ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ مۇقەددىمىسىدە «تىرىلدى» پېئىلدىن ياسالغان «تىرىك» سۆزىدە، «ئۆلدى» پېئىلدىن ياسالغان «ئۆلۈك» سۆزىدە، «ك» يۇمشاق ئوقۇلۇپ «گ» تەلەپپۇز قىلىنىد-

uygurkitap.com

غانلىقىنى ئەسكەرتكەن. كېرىيە شېۋىسىدە بۇ خىل خۇسۇسىيەت ئەيـ نەن ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئەتەك	ئىتەك
ئۆتۈگ	ئۈتەگ (ئىچى ئۆتۈش)
ئۆتۈك	ئۈتەك
ئۆلۈگ	ئۈلەگ (ئۆلۈك)
ئۈستەك	ئۈستەك
تىرگە	تىرىگ (تىرىك)

سۆز ئويۇنىدا مۇنداق كەلگەن: «ئۆيگە كىسەم، پىچاق بىلەگلىگ تۇرتۇ، دۇشە يۇلەگلىگ تۇرتۇ. ئاش ئەتكەنمىكى دىسەم، تۇرۇپ - چامغۇ كۈمەگلىگ تۇرتۇ ...»

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر قىسىم تاۋۇشلار «گ» غا ئالمىشىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ:

(1) كېرىيە قالۇق ئاھالىسى تۈپ سۆزلەر تەركىبىدىكى «ۋ» تاۋۇشىنى «گ» غا ئالماشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال قۇمۇل، تۇرپان شېۋىلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. لېكىن، كېرىيە شېۋىسىدە قۇمۇل، تۇرپان شېۋىلىرىدىكىدەك كۆپ ئەمەس. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئايۋان	ئايگان
لاۋا	لاگا
جۇۋا	جۇگا
دۇئا (دۇۋا)	دۇگا
ياۋاش	ياگاش
هاۋانچا	هاگانچا

قوشاقتا مۇنداق كەلگەن:

ئاقا تاقتا ئوۋغا چىقتىم، ئۆمرۈم بىكا ئۆتەپ كەتتى،
مەتنىياز پالگان بىلەن، ئېرى با جۇگان بىلەن.

(2) بەزى سۆزلەر تەركىبىدىكى «گ» تاۋۇشى «گ» غا ئاجىز- لاشتۇرۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ ئەھۋالنى «گ» تاۋۇشىنىڭ يۇمـ-

شاق، يېنىك تەلەپپۇز قىلىنىشى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:
بۇگۇن — بۇگەن، لەگلەك — لەگىلەك، ئىگەر — ئىگە
ئەلگەك — ئەگلەك، چىگىش — چىگىش، بىگىم ـ بىگىم

«بەگلىرىم بەگلىكتە قالدى، ئاخۇنۇم پەتىۋا قىلادۇ،
دوغىسى ئالۋاڭ بىلەن. راستى يوق يالغان بىلەن.»

(3) قىسمەن سۆزلەر تەركىبىدىكى باشقا تاۋۇشلارمۇ «گ» غا ئالمىشىپ كېلىدۇ:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
يىڭنە	يىگنە
سوپۇن	سۇگۇن
يىلىك	يىلىگ

بۇ تاۋۇشنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى يۇقىرىقىلار بىلەن چەكلىنىپ قالمايدۇ. بۇ يەنە مورفولوگىيە ۋە لېكسىكا جەھەتتىمۇ مۇھىم رول ئوينايدۇ.

3. «ق»، «غ» تاۋۇشلىرى. ئەدەبىي تىلدىكى ئاخىرى «ق» بىلەن ئاخىرلاشقان بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «ق» تاۋۇشى كېرىيە شېۋىسىدە «غ» غا ئالمىشىدۇ. بۇ خىل ھادىسە قانداقتۇ «سۆزلەرنى يېنىكلىتىش» ياكى «سىلىقلاشتۇرۇش» ئۈچۈن كۆرۈلىدىغان ئەھۋال ئەمەس، بەلكى «خاقانىيە تىلى» دىن ئەينەن ساقلىنىپ قالغان ھادىسىدۇر. بۇ جەھەتتە، ئەدەبىي تىلدا خاقانىيە تىلىنىڭ بۇزۇلۇش ئەھۋالى نىسبەتەن ئېغىر. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
ساچلىغ	چاچلىغ	چاچلىق
سارسىغ	سېسىغ	سېسىق
سۇۋلاغ	سۇلاغ	سۇلاق
ئايغ	ئېيىغ	ئېيىق
قىرغلىغ	قۇرۇغلۇغ يا	قۇرۇقلۇق يا

ئەدەبىي تىلدىكى بۇ خىل بۇزۇلۇش بەزى سۆزلەرنى يېزىقتا پەرقلەندۈرۈش قىيىن بولۇشتەك ئەھۋالنى پەيدا قىلغان. مەسىلەن، «تاغدا ئۆسكەن كىشى» مەنىسىدىكى «تاغلىق» بىلەن «تاغ كۆپ

جاي» دېگەن مەنىدىكى «تاغلىق»؛ «سامان ساقلايدىغان يەر» دېگەن مەنىدىكى «سامانلىق» بىلەن «سامان ئارىلاش» دېگەن مەنىدىكى «سامانلىق ...» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

كېرىيە شېۋىسىدە خاقانىيە تىلى نىسبەتەن ئەينەن ساقلىنىپ قالغاچقا، بۇ خىل پەرق ئېنىق بولۇشتەك ئەھۋال كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئاياق (ياغاچ قاچا)، ئاياغ (پۇت، تۆۋەن تەرەپ)؛ قاماق (قاماقخانا)، قاماغ (قامالغان چىنە)؛ يا (ر) ماق (قەدىمىي پۇل)، ياماغ (يىرتىلغان يەرگە چۇشكەن ياماق)؛ ئېرىق (سۇ ئاقىدىغان ئېرىق)، ئېرىغ (پاكىز) ... بۇ خىل ئەھۋال شەكىلداش سۆزلەردىلا كۆرۈلۈپ قالماستىن، بەلكى باشقا سۆزلەردىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
قۇياغ	قويۇق
بۇياغ	بۇياق
قانداغ	قانداق
تاقاغ	تاقاق
سىلىغ	سىلىق
تېرىغ	تېرىق

«ئانداغ ئەتمەڭلا مېنى، ئاقىۋەت لازىم بولامىز،
مۇنداغ ئەتمەڭلا مېنى. تاشلىۋاتماڭلا مېنى.»

4. «چ» ۋە «ج» تاۋۇشى. «خاقانىيە تىلى» دا تىل ئۇستى تاۋۇشى «چ» بىلەن «ج» پۇتۇنلەي ئايرىلىپ كەتمىگەن. ئەگەر، قەدىمكى تىلغا تارتىپ سۆزلەشكە توغرا كەلسە، «چ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. لېكىن، «خاقانىيە تىلى» دا «ج» تاۋۇشى شەكىللەنمىگەن دېيىشكىمۇ بولمايدۇ. چۇنكى، «خاقانىيە تىلى» دىكى «چ» دىن ياكى باشقا شېۋىلەردىن كىرگەن «ز» دىن «ج» ئايرىلىپ چىقىشقا باشلىغان. كېيىنكى دەۋرلەردە كېرىيە شېۋىسىدە سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى «چ» نىڭ «ج» بولۇپ ئايرىلىپ چىقىش تەرەققىياتى نىسبەتەن كۆپ بولغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا: ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە:

قانچىق	قانجۇق	قانجىق
ئىنچىك	ئىنچىكە	يىنجىكە
مانچۇ	مانچا	مانجا
يانچۇق	يانچۇق	يانجۇق
مونچاق	مونچاق	مونجاق

بۇ خىل ئەھۋال كۆپىنچە «ن» تاۋۇشىدىن كېيىن كەلگەن «چ» تاۋۇشىدا كۆرۈلىدۇ. يەنى، «ن» تاۋۇشىنىڭ كەينىگىلا «چ» تاۋۇشى ئۇلىنىپ كەلسە، كىرىيە شىۋىسىدە «ج» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ (لېكىن مۇتلەق ئەمەس). مەسىلەن:

باغلانچا — باغلانجا، قونچا — قونجا

5. «پ»، «ك»، «ق» تاۋۇشلىرى. ئەدەبىي تىلدا بۇ تاۋۇشلارغا سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ كەلگەندە جاراڭلىقلاشتۇرۇلۇپ، باشقا تاۋۇشلارغا ئالمىشىپ كېلىدۇ. كىرىيە شىۋىسىدە بولسا، خۇددى «خاقانىيە تىلى» دىكىگە ئوخشاشلا جاراڭسىز ھالىتىنى ساقلاپ قالىدۇ. مەسىلەن:

توپ سۆزلەر:	ئەدەبىي تىلدا:	كىرىيە شىۋىسىدە:
بۇلاق	بۇلىقى	بۇلىقى
قالپاق	قالپىقىڭ	قالپىقاڭ
تەشتەك	تەشتىكىڭ	تەشتىكەڭ
تەلەپ	تەلىپى	تەلىپى
قۇلاق	قۇلىقىم	قۇلىقام
يۈرەك	يۈرىكىم	يۈرىكەم
ئۆتۈك	ئۆتۈكى	ئۆتۈكى
مەكتەپ	مەكتىپىڭ	مەكتىپەڭ

6. «ئا»، «ئە» تاۋۇشلىرى. بۇ تاۋۇشلار ئەدەبىي تىلدا سۆز ياساش، سۆز تۈرلەش داۋامىدا ئاجىزلاپ كېتىدۇ. يەنى «ئا» تاۋۇشى «ئە»، «ئې» لەرگە، ھەتتا «ئى» غا؛ «ئە» تاۋۇشى «ئې»، «ئى» لارغا ئاجىزلاپ كېتىدۇ. لېكىن، «خاقانىيە تىلى» دا ئاجىزلاشماي ئۆز پېتى كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئاقىت — ئېقىت، ئەڭەك — ئېڭەك، ئاندان — ئاندىن،

سەمىز — سېمىز، دېگەندەك. كېرىيە شېۋىسىدە ئاز بىر قىسىم سۆزلەردە (بولۇپمۇ خەلق قوشاقلىرىدا) بۇ تاۋۇشلار ئاجىزلاشماي ئەينەن كېلىدۇ. مەسىلەن، سوقا — سوقاچاق، كەر — كەرىپ، ئەگ — ئەگىلدى.

7. باشقا ئەھۋاللار: كېيىنكى تىل تەرەققىياتى داۋامىدا، ئەدەبىي تىلدا «خاقانىيە تىلى» دىكى سۆزلەرنىڭ بەزى سوزۇق تاۋۇشلىرى ئاجىزلاپ كەتكەن. كېرىيە شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» دىكى بەزى سۆزلەر ئەسلىي پېتى ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
بالدىر	بالدۇر	بالدى
ئانداغ	ئۇنداق	ئانداغ
سىندى	سۇندى	سىندى
يولسۇز	يولسىز	يولسۇز
يانا	يەنە	يانا

2. تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

كېرىيە شېۋىسىدە تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى كۆپ كۆرۈلىدۇ. بەزى ھاللاردا بىرلا تاۋۇش چۈشۈپ قالسا، بەزى ھاللاردا بىر قانچە تاۋۇش ياكى بوغۇم چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ خىل ھادىسە سۆزلەرنى يېنىكلىتىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى. بۇ خىل ئەھۋال تۈپ سۆزلەردىمۇ كۆرۈلىدۇ، ياسالما سۆزلەر ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدە تېخىمۇ ئېغىر. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى بىلەن، سۆز تەركىبىدىكى بوغۇملار ئىخچاملىنىپ كېتىدۇ.

1) «ئى» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: سۆز تەركىبىدىكى يېنىك ئېيتىلىدىغان بوغۇملاردىكى «ئى» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
پايتىما	پايتما
قارىغاي	قارغاي

پەزىلەت	پەزلەت
ياپىلاق	يايلاق
بالىلار	باللا

2) «ئا» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: بۇ خىل ئەھۋال كۆپ هاللاردا سۆز بىرىكمىلىرىدە كۆرۈلىدۇ. ئىنتايىن ئاز بىر قىسىم تۈپ سۆزلەردىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئۆگەي ئانا	ئۆگەينا
خان ئانا	خاننا
توختى ئاكا	توختىكا
شوتا	شوت

2. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى. بىرىككەن سۆزلەر تەركىبىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ئەدەبىي تىلدىمۇ كۆرۈلىدۇ. لېكىن كېرىيە شېۋىسىدە تۈپ سۆزلەردىمۇ، بىرىككەن سۆزلەردىمۇ، ياسالما سۆزلەر ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. بەزى تاۋۇشلار مەلۇم قانۇنىيەت بويىچە چۈشۈپ قالسا، بەزى تاۋۇشلار قانۇنىيەتسىز هالدا سۆزلەرنى يېنىكلىتىش يۈزىسىدىنلا چۈشۈپ قالىدۇ.

1) «ر» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: كېرىيە شېۋىسىدە «ر» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى، ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل ئەھۋال ئاستىدا كۆرۈلىدۇ:

(1) تۈپ سۆزلەر تەركىبىدىكى «ر» بىلەن ئاخىرلاشقان يېپىق بوغۇملاردىكى «ر» تاۋۇشى بىردەك چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
زەنجىر	زەنجى
يىگىرمە بىر	يىگىمە بى
ئېغىر	ئېغى
قار	قا
سۈپۈرگە	سۈپۈگە
تاركوچا	تاكۇچا

www.uyghurkitap.com

ئەگەر بۇ خىلدىكى بوغۇم بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئارقىلىق تۈرلىنىپ كەلسە، «ر» تاۋۇشى چۈشۈرۈپ قويۇلماي، شۇ قوشۇمچىنىڭ بېشىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا قوشۇپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
يار ـ يارىم	يا ـ يارىم
چاكار ـ چاكىرىڭ	چاكا ـ چاكىرىڭ
بار ـ بارامسەن؟	با ـ بارامسە؟
سور ـ سوراپتۇ	سو ـ سۆراپتۇ

چەت ئەل تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردە بۇ خىل بوغۇم بولسا، «ر» چۈشۈرۈپ قويۇلماي ئۆز پېتى كېلىدۇ. مەسىلەن: شارپا، مەرئا، چەرئا، مەردان، سەرگەندار (سەرگەردان) ... ۋاھاكازالار.

باشقا تاۋۇشلىرى پۈتۈنلەي ئوخشاش بولۇپ، بىر ـ بىرىدىن پەقەت «ر» ئارقىلىقلا پەرقلىنىدىغان سۆزلەر بىر ـ بىرىگە ئارىلىشىپ كەتمەسلىك ئۈچۈن، «ر» چۈشۈرۈپ قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

شار (ھارۋىنىڭ شېرى)، شا (كارول، شاھ)؛ ئارقىلىق (خوتەن ئارقىلىق)، ئاقىلىق (چاپاننىڭ ئارقىلىقى)؛ تار (چالغۇ ئەسۋاپلارنىڭ تارى)، تا (كەڭنىڭ ئەكسى) ...

(2) ئاخىرىغا «ر» كېلىپ، ئۇنىڭ كەينىگە سوزۇق تاۋۇشسىز ھالدا ئۈزۈك تاۋۇش قوشۇلۇپ كەلگەن بوغۇملاردىكى «ر» تاۋۇشى بىردەك چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
شەرت	شەت
سىرتماق	سىتماق
شارت ـ شۈرت	شات ـ شۈت
يۈرت	يۈت
ئارتماق	ئاتماق
ۋەرتتىدە	ۋەتتىدەي
«ئازنا بازانىڭ بومىسا،	سىز ئۆستايناپ تۈسىڭىز،

شەنبازانىڭ نەقى با. بەزمە قىزىشقا پەقى با.»

2) «ي» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: «ي» بىلەن ئاخىرلاشقان يېپىق بوغۇملار تەركىبىدىكى «ي» چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئومۇمىيۈزلۈك ئەمەس. توپ سۆزلەردە تېخىمۇ ئاز كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئايرىل	ئارىل	قايرىلدى	قەرىلدى
ۋايجان	ۋاجان	بارايلى	بارىلى
دىنىي	دىنى	قايچا	قاچى

3) «ھ» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: «ھ» بىلەن ئاخىرلاشقان يېپىق بوغۇملار تەركىبىدىكى «ھ» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ ياكى «خ»، «ي» تاۋۇشلىرىغا ئالمىشىپ كېتىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ خىل بوغۇم ئارىلاشقان سۆزلەر ئەسلى يوق بولۇپ، ھازىر قوللىنىۋاتقان بۇ خىلدىكى بوغۇم ئارىلاشقان سۆزلەر ئاساسەن چەت ئەل تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەردۇر. شۇڭىمۇ كېرىيە شېۋىسىدە «ھ» بىلەن ئاخىرلاشقان بۇ يېپىق بوغۇم ئىشلىتىلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
دەستىگاھ	دەستىگا	رەھبەر	رەبەر
گاھ (گاھى)	گا (گايى)	ئاھ خۇدا	ئاخخۇدا
ناھىيە	نايە	ئېھتىمال	ئەتىمالىم

4) «ل» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: ئاخىرى «ل» بىلەن ئاخىرلاشقان يېپىق بوغۇملارنىڭ كەينىگە ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان بوغۇم ئۇلىنىپ كەلگەندە، يېپىق بوغۇم تەركىبىدىكى «ل» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئومۇمىيۈزلۈك ئەمەس، پەقەت ئاز بىر قىسىم پېئىللاردىلا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئالغىن	ئاغىن
بولساڭچۇ	بوساڭچا
سالسۇن	ساسۇن
كەلگىن	كەگىن
قالمىدى	قامىدى
چالمىدى	چامىدى

يۇقىرىقىلاردا، پېئىللار باشقا شەكىلدە كەلسە، بۇ خىل بوغۇملارنىڭ كەينىگە سوزۇق تاۋۇشلار ياكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ كەلسە، «ل» چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن، ئالدىم، بولدى، سالدۇق، كەلدىم، قالدى ... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

5) «ت» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: يېپىق بوغۇملارنىڭ كەينىگە «ت» تاۋۇشى سوزۇق تاۋۇشسىز ئۇلىنىپ كېلىپ ياسالغان بوغۇملاردىكى «ت» بىردەك چۈشۈرۈپ قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
قەست	قەس
دوست	دوس
راست	راس
مۇشت	مۇش

بۇ خىل بوغۇملارنىڭ كەينىگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان بوغۇملار ئۇلىنىپ كەلسە، «ت» چۈشۈپ قالماي، ئۇلىنىپ كەلگەن بوغۇمنىڭ بېشىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا خۇددى ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش قوشۇلۇپ كېلىدۇ.

6) «ن» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: پېئىللارنىڭ كەينىگە 1-ۋە 2-شەخس ئالماشلىرى «مەن»، «سەن» لەر ئۇلىنىپ كېلىپ، شەخس كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلىگەندە ياكى بۇ ئالماشلارنىڭ كەينىگە سوراق ئالماش «مۇ» قوشۇلۇپ كېلىپ سوراقنى ئىپادىلىگەندە، بۇ ئالماشلاردىكى «ن» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
بارىمەن	بارىتمە
كېلەرمەن	كەلەمە
كېلەرسەن	كىلەسە
چىقامسەن	چىقامسە
مەنمۇ؟	مەما؟
سەنمۇ	سەما
ئۆلەرمەنمۇ؟	ئۆلەممما؟
بىلەرسەنمۇ؟	بىلەسما؟

7) «ۋ» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: ئاز بىر قىسىم سۆزلەر تەركىبىدىكى «ۋ» بىلەن ئاخىرلاشقان يېپىق بوغۇمدىكى «ۋ» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

پۈۋلە — پۈدە   قۇۋ — قۇ   شەۋكەت — شۆكەت

3. ئىككىدىن ئارتۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى. كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر ۋە بىرىككەن سۆز، سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى تاۋۇشلاردىن بىراقلا بىر قانچىسى چۈشۈپ قېلىشى نەتىجىسىدە بۇ سۆزلەر تەركىبىدىكى بوغۇملار ئىخچاملىنىپ كېتىدۇ. ھەتتا بەزى سۆزلەردە بوغۇملارمۇ چۈشۈپ قالىدۇ - دە، سۆز زور دەرىجىدە يېنىكلەپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
دەرۋازا	داۋزا	كارىۋات	كات
پۇشايمان	پۇشمان	ھويلا	ھال
مەھەللە	مەللە	كېپىنەك	كىنەك
قوۋۇرغا	قۇغا	چۈشۈرگە	چۈگە

«كېرىيە دېگەن شەدە،   چۈشۈمگە كىرىپ قېپلا،
مۇغاللا دېگەن يەدە.   چاشەنبە كۈنى سەدە.»

بىرىككەن سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدە بىر قانچە تاۋۇش ياكى بوغۇملار چۈشۈپ قېلىپ، سۆزلەرنى تېخىمۇ زىچ بىرىكتۈرۈپ، بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ. مەسىلەن:

دەيۋۇيى — دەريا بويى   قاپبەدى — قويۇپ بەردى
تاشقاقۆي — تاشقارقى ئۆي   ئىچكەكۆي — ئىچكەركى ئۆي
ئۇستايناپ — ئۇسسۇل ئويناپ   ناشقايتىپ — ناخشا ئېيتىپ

كۆرسىتىش ئالماشلار «يەر» سۆزى بىلەن بىرىكىپ سۆز بىرىكمىسى ياسىغاندا، تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ۋە ئالمىشىش ئەھۋالى بىراقلا يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئاششە — ئاشۇ يەر   ئىشە — ئەشۇ يەر
مىششە — مۇشۇ يەر   ئايە — ئاۋۇ يەر
مىيە — ماۋۇ يەر

ئادەم ئىسىملىرىنىڭ كەينىگە «دادا»، «دادام»، «ئانا»، «ئا-

www.uyghurkitap.com

نام» سۆزلىرى قوشۇلۇپ كەلگەندە، بۇ سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى «دا»، «ئا» لار چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

سەيداخۇن دام — سەيدى ئاخۇن دادام   قادىدام — قادىر دادام

هاۋانام — هاۋا ئانام   ئايشىخنام — ئايشىخان ئانام

تاۋۇش ۋە بوغۇملارنىڭ چۈشۈپ قېلىش هادىسىسى ئادەم ئىسىملىرىدىمۇ ئوخشىمىغان دەرىجىدە كۆرۈلىدۇ. بولۇپمۇ تەركىبىدە «مۇھەممەت» سۆزى بار ئىسىملاردا ئەڭ ئېغىر كۆرۈلىدۇ. «مۇھەممەت» سۆزىنىڭ ئۆزىمۇ «مەممەت» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، بۇ سۆزنىڭ كەينىگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان يەنە بىر ئىسىم قوشۇلۇپ قوش ئىسىم ياسالغاندا، «مۇھەممەت» سۆزى «مەممت» قا قىسقىراپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

مۇھەممەت ئىمىن — مەمتىمىن؛ مۇھەممەت ئەيسا — مەمتەيسا؛ مۇھەممەت ئىبراھىم — مەمتۇرايىم؛ مۇھەممەت ئايۇپ — مەمتايۇپ؛ مۇھەممەت ئاخۇن — مەمتاخۇن؛ مۇھەممەت ئوبۇل — مەمتوبۇل

«مۇھەممەت» سۆزىنىڭ كەينىگە ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان يەنە بىر ئىسىم قوشۇلۇپ قوش ئىسىم ياسالغاندا، «مۇھەممەت» سۆزى بىردەك «مەت» كە قىسقىراپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

مۇھەممەت قاسىم — مەتقاسىم؛ مۇھەممەت سەيدى — مەتسەيدى؛ مۇھەممەت توختى — مەتتوختى؛ مۇھەممەت تۇرسۇن — مەتتۇرسۇن

باشقا تۈردىكى ئىسىملارنىڭ قىسقىراپ كېتىش ئەھۋالىمۇ ئاز ساندا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئابدۇراخمان — ئابدىرامان؛ ئابدۇل ئەھەد — ئابلەت؛ قادىر — قادى؛ ئابدۇل ئەزىز — ئاۋلىز

3. تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

كېرىيە شېۋىسىدىكى تاۋۇش قوشۇلۇپ قېلىش هادىسىسى، سۆزلەرنى ئېنىق، ئۇقۇشلۇق قىلىپ ئېيتىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى. بەزى سۆزلەرگە

قىسمەن زۆرۈرىيەت تۈپەيلىدىن سوزۇق تاۋۇش قوشۇلۇپ كېلىدۇ. بۇ
خىل ئەھۋال شۇ سۆز تەركىبىدىكى بوغۇملارنى كۆپەيتىۋېتىدۇ.
1) «ئا» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى: ھۆرمەتنى بىلدۈرىدى-
غان «سىز» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كەلگەن سۆزلەر ئىچىدە سوراقنى
ئىپادىلەش ئۈچۈن ئاخىرىغا سوئال قوشۇمچىلىرى ئۇلاشقا بولمايدىغان
بىر قىسىم سۆزلەر بار. بۇ خىل سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى ئەسلىدىنلا
سوراقنى بىلدۈرىدۇ، بەزىلىرىنىڭ ئارىسىغا سوئال قوشۇمچىلىرى سىڭ-
ىپ كەتكەن بولىدۇ. شۇڭا بۇ سۆزلەرگە سوئال قوشۇمچىسى ئۇلاش-
نىڭ ھاجىتى يوق. لېكىن، كېرىيە شېۋىسىدە بۇ خىل سۆزلەرگە
سوئال قوشۇمچىسى قوشۇلماي كەلسە، جاۋابنىڭ زۆرۈرىيىتى يوقلۇ-
قىنى ئىپادىلەيدىغان سوئال بولىدۇ. بۇ چاغدا بۇ سۆزلەرنىڭ ئاخىرى
سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئەدەبىي تىلدىكىدەك، ئىنتوناتسىيە يۇقى-
رى كۆتۈرۈلمەي، بىر خىل رىتىمدا چىقىدۇ. مەسىلەن، «ئوينام-
سىز» سۆزى ئەدەبىي تىلدا تەلەپپۇز قىلىنغاندا «ئوينا» سۆزى بىر
خىل تۆۋەن ئىنتوناتسىيىدە ئېيتىلىپ، «سىز» قوشۇمچىسى يۇقىرى
ئىنتوناتسىيىدە ئېيتىلىدۇ-دە، سوراقنى ئىپادىلەيدۇ. كېرىيە شېۋى-
سىدە پۈتۈن سۆز بىر خىل ئىنتوناتسىيىدە ئېيتىلىپ، «سىز» قو-
شۇمچىسى سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ-دە، ئىككىنچى شەخسنىڭ
«ئويناپ» زىيان تارتقانلىقىغا تاپا-تەنە قىلىش مەقسىتىدە قويۇلغان
سوئالنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ سۆزلەرنى جاۋاب تەلەپ قىلىپ ئېيتقاندا،
ئاخىرىغا «ئا» تاۋۇشى قوشۇلۇپ، ئىنتوناتسىيە يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ
تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ چاغدا بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «ز» تاۋۇ-
شى «س» غا ئالمىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
نېمە بولدىڭىز؟	نىمبولدىڭىز؟	يېمەمسىز؟	يىمەمسا؟
بارمىدىڭىز؟	بېيمىدىڭىز؟	كېلەمسىز؟	كىلەمسا؟
كەلگەنمىدىڭىز؟	كىممىڭىز!؟	بارغانمىدىڭىز؟	بېرىممىدىڭىز!؟

ئەدەبىي تىلدا كەلگۈسى زامان 1-شەخس كۆپلۈك شەكلىدىكى
سوراقنى ئىپادىلەشتە، 3-شەخس كەلگۈسى زامان شەكلىدە تۈرلەنگەن
سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا «ق» قوشۇلۇپ ئىپادىلىنىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە

مۇشۇ خىل شەكىلدە تۈرلەنگەن سۆزلەرنىڭ كەينىگە «ئا» تاۋۇشى قوشۇلۇپ، سوراقنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل شەكىلدىكى سوراق مەنىسىدە كەلگەن سۆزلەرنىڭ بولۇشلۇق، بولۇشسىز شەكىللىرى ئوخشاشلا شۇ بويىچە تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە: ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە:

ئوينامدۇق	ئوينامتۇقا؟	كۆرمەمدۇق؟	كۆمەمتۇقا؟
نان يەمدۇق؟	نان يەمتۇقا؟	بارمامدۇق؟	بامامتۇقا؟
چىقامدۇق؟	چىقامتۇقا؟	قانداق؟	قاندىغا؟

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، سوراقنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بولسا، مەيلى قانداق شەكىلدە تۈرلىنىپ كەلگەن بولسۇن، بۇ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا بىردەك «ئا» تاۋۇشى قوشۇلۇپ كېلىپ سوراقنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە: ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە:

بارامدىكەن؟	بارامتىكىنا؟	بارامدىمىكەن؟	بارامتىمەنكىنا؟
بارغانمىدىڭ؟	بېرىمىدىڭا؟	بارغانمىدۇ؟	بېرىمىدۇكا؟
كىم؟	كىما؟	بارمىكەن؟	بېيىمكىنا؟

ئۇنىڭدىن باشقا ئېنتايىن ئاز بىر قىسىم تۈپ سۆزلەرگىمۇ «ئا» تاۋۇشى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

پاكىز — پاكىزا، توپ — توپا، چاق — چاقا

2) باشقا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى: بۇ خىل ئەھۋال ئاز بىر قىسىم سۆزلەردىلا كۆرۈلىدۇ. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ كەينىگە سوزۇق تاۋۇشسىز ھالدا ئۈزۈك تاۋۇش ئۇلىنىپ كەلگەن سۆزلەردە كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، قەرز- قەزە، پەرز (پەرھىز) — پەرىز، ئەرز - ئەزە، رۇس - ئۇرۇس.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى ھادىسىسى كۆپىنچە ياسالما سۆزلەردە، سۆز تۈرلەش جەريانىدا كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋاللار يۇقىرىدىمۇ كۆرسىتىلدى. بەزى سۆزلەر تۈرلەنگەندە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قالغانلىقىنى پەرق ئېتىش قىيىنراق، شۇڭا ئۇ خىلدىكى تاۋۇش قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسى ئۆز نۆۋىتىدە كۆرسىتىلىدۇ.

2. ئۆزۈك تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى. كىرىيە شىۋىسىدە سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان بوغۇملارنىڭ ئالدىغا «ھ» تاۋۇشى، ئۇچۇق بوغۇملارنىڭ كەينىگە «ي» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قېلىش ئەھۋالى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ «خوتەن تىلى» دىن قالغان تىل ئادىتىدۇر. يەنە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن باشقا ئۆزۈك تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىش ئەھۋالىمۇ كۆرۈلىدۇ.

1) «ھ» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى:

ئەدەبىي تىلدا:	كىرىيە شىۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كىرىيە شىۋىسىدە:
ئىلدام	ھالدام	ئابدال	ھابدال
ئەجەب	ھەجەپ	ئەقلى	ھاقلى

«ئىشىكتىن چىقىرىپ باشىنى، ھاقلى يوق گۆينىڭ قىزى،
ئوينىتتى قەلەم قاشىنى. تاپالمىدى ئاداشىنى.»

بۇ خىل ئەھۋالنىڭ قەشقەر شىۋىسىدە كۆرۈلۈشى تېخىمۇ گەۋدىلىك. مەسىلەن:

ئوشۇق — ھوشۇق؛ ئۆكە — ھۆكە؛ ئەجەب — ھەجەپ؛ ئابدۇللا - ھابدۇللا؛ ئابلىز — ھابلىز

2) «ي» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى: بۇ تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل ئەھۋال ئاستىدا ئۇچرايدۇ:

(1) ئىملىق سۆزلەرنىڭ كەينىگە «دە» ئۇلىنىپ كېلىپ ئاۋازنى ئىپادىلىگەندە، بۇ قوشۇمچىنىڭ كەينىگە «ي» قوشۇلۇپ، «دەي» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كىرىيە شىۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كىرىيە شىۋىسىدە:
پاژژىدە	پاژژىدەي	شارتتىدە	شارتتىدەي
پاراققىدە	پاراققىدەي	گومممىدە	گومممىدەي

(2) ئاز بىر قىسىم تۈپ سۆزلەردىكى ئۇچۇق بوغۇملارنىڭ كەينىگە ۋە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان بوغۇملارنىڭ ئالدىغا «ي» تاۋۇشى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كىرىيە شىۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كىرىيە شىۋىسىدە:
ئەنە	ئەينا	ئىلمان	يىلمان
ئىنچىكە	يىنچىكە		

3) باشقا تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى: ئوچۇق بوغۇمنىڭ كەينىگە ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان بوغۇملار قوشۇلۇپ كەلگەن بىر قىسىم سۆزلەردە، كېيىنكى بوغۇمنىڭ بېشىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشتىن يەنە بىرى ياكى باشقا بىر تاۋۇش قوشۇلۇپ قېلىپ، ئالدىنقى بوغۇمنى يېپىق بوغۇم ھالىتىگە كەلتۈرۈپ قويىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئەدەبىي تىلدىمۇ بار. مەسىلەن:

قەدىمىي تىلدا:	ئەدەبىي تىلدا:
ئاچىغ	ئاچچىق
قاتىغ	قاتتىق
تاتىغ	تاتلىق
پىشىغ	پىششىق
ئىكى	ئىككى

ئەمدى كېرىيە شېۋىسىدىكى مۇنۇ سۆزلەرنى كۆرۈپ باقايلى:

دۇتتا — دۇتار، پاششا — پاشا، دۇككەن — دۇكان،
ئىڭگە ـ ئىڭگە — ئىگە ـ ئىگە، ئاپپا — ئاپا،
تىككەن — تىكەن، ئۇچچى — ئۇچى، جەگرەن — جەرەن

3. بىرقانچە تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى. بۇ بىر خىل مۇرەككەپ شەكىلدىكى تاۋۇش قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسى بولۇپ، بەزىدە ئۇزۇك ۋە سوزۇق تاۋۇشلار بىرلا ۋاقىتتا قوشۇلۇپ كېلىپ، سۆز تەركىبىدىكى بوغۇملارنى كۆپەيتىۋېتىدۇ. بەزىدە مۇكەممەل بولغان بىر ياكى بىرقانچە بوغۇم قوشۇلۇپ قالىدۇ. بۇ خىل ھادىسە سۆز مەنىسىنى كۈچەيتىش رولىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ھەممىسى	ھەنىنىۋاسى	پەقەت	پەقەتلىكەم
ئاست	ئاستىن	ۋايجان (ۋىيەي)	ۋاججىكىجان
قانداق بىر	قانداغياۋى	ئەجەب	ھەجەپپىتا

4. تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشى

ئەدەبىي تىلدا تۈپ سۆزلەر تۈرلەنگەندە ياكى سۆز ياسىغاندا تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىش (نۆۋەتلىشىش) ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. لېكىن،

كېرىيە شېۋىسىدە تۆپ سۆزلەردىكى تاۋۇشلارمۇ ئالماشتۇرۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ خىل ئەھۋالنىڭ كۆپ قىسمى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشى

1) ئەدەبىي تىلدا سوزۇق تاۋۇشلار «ئۆ + ئۈ» شەكلىدە كېلىپ، كۆپ بوغۇملۇق سۆز ياسىلىدۇ. لېكىن كېرىيە شېۋىسىدە بۇ خىل شەكىل بولمىغاچقا، ئالدىدىكى «ئۆ» تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ، باشقا تاۋۇشقا ئالمىشىدۇ ياكى كەينىدىكى «ئۈ» تاۋۇشى باشقا تاۋۇشقا ئالماشتۇرۇلىدۇ ۋە ياكى ھەر ئىككىلا تاۋۇش ئالماشتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
تۆمۈر	تۇمى	كۆڭۈل	كۇڭەل
كۆردۈم	كۆدەم	بۆشۈك	بۇشۇك
كۆپۈك	كۇپۇك	ئۆرۈم	ئۇرەم

2) ئەدەبىي تىلدا سوزۇق تاۋۇشلار «ئو + ئۇ» شەكلىدە كېلىپ، كۆپ بوغۇملۇق سۆز ياسىيالايدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بۇ خىل شەكىل بولمىغاچقا، ياكى ئالدىدىكى تاۋۇش ياكى كەينىدىكى تاۋۇش ۋە ياكى ھەر ئىككىلا تاۋۇش باشقا تاۋۇشلارغا ئالماشتۇرۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. كۆپ ھاللاردا «ئو» — «ئۇ»غا، «ئۇ» — «ئا» غا ئالماشتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
قويدۇم	قويدام	قوڭغۇز	قوڭغاز
ئويۇن	ئۇيان	بويۇم	بۇيام
قويۇق	قۇياغ	توسۇن	تۇسان

3) ئەدەبىي تىلدا سوزۇق تاۋۇشلار «ئې + ئى» شەكلىدە كېلىپ، كۆپ بوغۇملۇق سۆز ياسىيالايدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بولسا، ئالدىنقى بوغۇمنى ھاسىل قىلغۇچى «ئې» تاۋۇشى «ئى» غا ئاجىزلاپ، «ئى + ئى» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە: ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە:

سېمىز	سىمىز	كېلىن	كىلىن
كېلىشىم	كىلىشىم	تېرىكتى	تىرىكتى

شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، ئەسلى «ئا» تاۋۇشىدىن تۈزۈلۈپ، كەينىگە «ئى» تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن بوغۇملارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن «ئې» غا ئاجىزلاپ كەتكەن بوغۇملاردىكى «ئې» بىردەك ئۆز پېتىچە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
سال+ئىق=سېلىق	سېلىغ
گاز+ئى=گېزى	گېزى
باس+ئىق=بېسىق	بېسىغ
تېرىم (قەدىمكىسى: تارىم)	تېرىم
سېسىق (قەدىمكىسى: ساسىغ)	سېسىغ
قېرىن (قەدىمكىسى: قارىن)	قېرىن

ئەدەبىي تىلدا ئەسلى «ئە» تاۋۇشىدىن تۈزۈلۈپ، كەينىگە «ئى» تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن بوغۇم قوشۇلۇپ كەلگەن سۆزلەردىكى «ئە» تاۋۇشى «ئې» غا ئاجىزلايدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بىردەك «ئى» غا ئالماشتۇرۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
بەر+ئىپ=بېرىپ	بىرىپ
كەل+ئىپ=كېلىپ	كىلىپ
سەن+نى=سېنى	سىنى
مەن+نىڭ=مېنىڭ	مىنىڭ

4) ئەدەبىي تىلدا سوزۇق تاۋۇشلار «ئې + ئە» شەكلىدە كېلىپ تۈزۈلگەن سۆزلەردىكى «ئې» تاۋۇشى كېرىيە شېۋىسىدە «ئى» غا ئاجىزلاشتۇرۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئېشەك	ئىشەك
كېرەك	كىرەك
كېلەر	كىلەر
تېرەك	تىرەك

زېرەك　　　　زىرەك

كېپەك　　　　كىپەك

5) ئەدەبىي تىلدا تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى بويىچە ئېيتقاندا، «ئە» تاۋۇشى بىلەن «ئو» تاۋۇشى ماسلىشالمايدۇ. لېكىن كېرىيە شېۋىسىدە بولسا، بۇ ئىككى سوزۇق تاۋۇش «ئە + ئو» شەكلىدە كېلىپ، كۆپ بوغۇملۇق سۆز ياسىيالايدۇ. مەسىلەن:

سەخو — دۆت　　　　مەتو — تىلى مەلتۈك

زەشو — زەيكەش يەر　　　　مەشو — مىشو (بىر خىل قۇش)

6) بىر قىسىم سۆزلەردىكى سوزۇق تاۋۇشلار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتىگە يات ھالدا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

يۈگۈرەش — يۈگۈرۈش　　　　ئۆچۈرگۈچ — ئۈچەگۈچ

توخۇ — تۇخا　　　　كۆڭۈل — كۈڭەل

2. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشى

ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشىدەك كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. بەزى كۆپ مەنىلىك ۋە شەكىلداش سۆزلەردە، سۆزلەرنىڭ ئۇقۇم دائىرىسىنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش يۈزىسىدىن تاۋۇش ئالماشتۇرۇلىدۇ. باشتا مەن يېنىك «گ» تاۋۇشىنىڭ باشقا تاۋۇشلارنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىش ئەھۋالىنى سۆزلەپ ئۆتكەنىدىم. ئەسلى ئۇنى بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتسەممۇ بولاتتى. لېكىن، ئۇ ئالاھىدە ئەھۋال بولغاچقا ئايرىم توختالدىم. بۇ يەردە قايتا سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن. ئەمدى باشقا ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىش ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

1) «ي» تاۋۇشىنىڭ «ش» غا ئالمىشىشى: ئەدەبىي تىلدا «ي» تاۋۇشىنىڭ «ز» غا ئالمىشىش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بولسا، «ش» غا ئالمىشىپ كېتىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئومۇمىيۈزلۈك بولمىسىمۇ، ئەدەبىي تىلدا «ي» تاۋۇشىنىڭ «ز» غا ئالمىشىش ھادىسىسىگە قارىغاندا كۆپ كۆرۈلىدۇ. ئالدى بىلەن ئەدەبىي تىلدىكى بۇ ھادىسىنى كۆرۈپ باقايلى:

يۇرت — ژۇت　　　　يىپ — ژىپ　　　　يۇپقا — ژۇپقا

www.uyghurkitap.com

يىل — ژىل   يۇقىرى — ژۇقۇرى

ئەمدى كېرىيە شېۋىسىدىكى ئەھۋالنى كۆرۈپ باقايلى:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
بىر يۇتۇم	بىرشۇتۇم
يىپ	شىپ
يۇپقا	شۇپقا
پىيادە	پىشادە
يۇقىرى	شۇقىرى
كىيىم	كىشىم
يىتتى	شىتتى
يىقىلدى	شىقىلدى

«ھېيىدەككا - ھېيىدەك،   تاۋا يەكتەك ئىچىدە،
كىشىپتۇ تاۋا يەكتەك،   لىغىلدايتۇ قوش ئەمچەك.»

2) «د» تاۋۇشىنىڭ «ت» غا ئالمىشىشى: ئەرەب، پارس تىللى-رىدىن كىرگەن ئاخىرى «د» بىلەن توختايدىغان سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدى-كى «د» تاۋۇشى «ت» غا ئالمىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

مەرد — مەرت، مۇراد — مۇرات، مەھمۇد — مەھمۇت

3) «ھ» تاۋۇشىنىڭ «ي» غا ئالمىشىشى: بۇ خىل ئەھۋال «ھ» تاۋۇشىغا «ئې، ئى، ئۆ» تاۋۇشلىرى ئۇلىنىپ كېلىپ ياسالغان بوغۇملاردا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ھېلى	يېلى	ھېسىپ	يېسىپ
ھېكايە	يېكايا	مۇھىم	مۇيۇم
رەھىم	رېيىم	گاھى	گايى
ھېساب	يىساپ	ھۆسن	يۇسۇن
ھۇنەر	يۇنە	ھۆكۈم	يۇكۇم

بۇ خىل ئەھۋال خوتەن شېۋىسىدىمۇ بار. خوتەن شېۋىسىدە يەنە، ئاز بىر قىسىم سۆزلەر تەركىبىدىكى «ھ» تاۋۇشى «خ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. يەنى: رەيھان — رەيخان، مۇھەببەت — مۇخاببەت، رەھىم — رەخىم دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇ خىل ئەھۋال كېرىيە شېۋۇ-

ـسىدە كۆرۈلمەيدۇ. شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، كېرىيە شېۋىسىدە خوتەن شېۋىسىدىكى بىر قىسىم سۆزلەر تەركىبىدىكى «ھ» تاۋۇشىمۇ «ي» غا ئالمىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، ھالاڭ (دائىم) — يالاڭ، ھىم (ئىم، ئىچگەپ) — يىم، ھېجىقىز (ھەزىلەك) — يېجىقىز

4) «چ» تاۋۇشىنىڭ «ش» غا ئالمىشىشى: «چ» تاۋۇشىنىڭ «ش» غا ئالمىشىشىنى باشتا سۆزلەپ ئۆتكەنىدىم. كېرىيە شېۋىسىدە يەنە سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن «چ» تاۋۇشى «ش» غا ئاجىزلاشتۇرۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ياكى «ش» غا ماسلاشتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

غۇلاچ — غۇلاش، قاچتى — قاشتى، كەچكە قالدىم — كەشكە قالدىم، قورساق ئاچتى — قوساق ئاشتى، سائەت ئۇچتە — سائەت ئۇشتە

«ئۆيدە مىيمان بومىسا، ياش يىگىتكە كەگەندە،
ئۇماش ئەتكەن سادەتخان. كۇمەش ئەتكەن سادەتخان.»

5) باشقا تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشى:

باشقا تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشىنى ئاساسەن ئىككى خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ. بىرى، «خاقانىيە تىلى» دىن ئەينەن ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر. بۇ سۆزلەرنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا سېلىشتۇرغاندا، خۇددى تاۋۇش ئالماشقاندەك كۆرۈنىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ «خاقانىيە تىلى» نىڭ ئەدەبىي تىلدىكى بۇزۇلۇشىدۇر. تۆۋەندىكى مىساللارنى كۆرۈپ باقايلى:

ئەدەبىي تىلدا:	«دىۋان» دا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
پۇراق	بۇراغ	بۇراغ
ئۇيات	ئۇۋۇت	ئۇۋات
تىرىك	تىرىگ	تىرىگ
قاتتىق	قاتىغ	قاتتىغ
سۇ ئۆركەشلىدى	سۇۋ ئەركەكلەندى	سۇ ئەكەشلەندى
ئىززە	ئىستە	ئىستە

يەنە بىرى، سۆزلەرنى يېنىكلىتىش يۈزىسىدىن كۆرۈلىدىغان تا-

www.uyghurkitap.com

ۋۇش ئالمىشىشتۇر. بۇ خىل ئەھۋال قانۇنىيەتلىكمۇ ئەمەس، ئومۇميۈزلۈكمۇ ئەمەس. مۇنداقچە ئېيتقاندا، قۇرۇلمىسى ئوخشاش سۆزلەرنىڭ بىرىدە تاۋۇش ئالماشسا، يەنە بىرىدە ئالماشمايدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى يېقىندىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ بۇزۇلۇشىدۇر. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كىرىيە شېۋىسىدە:
غىدىق	قىتىق
خىزمەت	غىزمەت
پوقاق	پۇخاق
خوراز	غۇراز
مەكتەپ	ماختاۋ
بانكا	باڭكا
«لەنگەدە بوران چىقتى،	قاتىياقتىن ھابدال چىقتى،
سايۋاغدا جۇدۇن.	ئۆشنىدە غۇجۇن.»

3. تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا ئورۇن ئالمىشىشى

بىر قىسىم سۆزلەردىكى تاۋۇشلار ئۆزئارا ئورۇن ئالمىشىپ، سۆزلەرنى غەيرىي تۇسكە كىرگۈزۈپ قويىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئەدەبىي تىلدىمۇ بار. مەسىلەن:

ئەسلىسى:	ھازىرقىسى:
ياغمۇر	يامغۇر
تەترۇ	تەتۈر
چاغمۇر	چامغۇر
يۇلۇنۇشى	يۆنىلىشى
بۇيۇردى	بۇيرۇدى

بۇ خىل ئەھۋال باشقا شېۋىلەردىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: قەشقەردە «تەكشۈرۈش» سۆزىنى «تەشكۈرۈش»، «رەخت» سۆزىنى «خەرت» دېگىنىگە ئوخشاش. ئەمدى كىرىيە شېۋىسىدىكى مۇنۇ سۆزلەرنى كۆرۈپ باقايلى:

تونۇر — تورۇن	ئەلگەك — ئەگلەك
سىلەر — ئىسلە	ناخشا — ناشقا

«ئىشىك بېشىدا قۇلپا، ياش يىگىتلە ناشقايتسا،
ئاچالمىغان سادەتخان. ياتالمىغان سادەتخان.»

كېرىيە شېۋىسىنىڭ مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى

كېرىيە شېۋىسىنىڭ مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى ئاساسەن سۆز تۈرلىگۈچى ۋە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردا گەۋدىلىنىدۇ. يەنى، بەزى قوشۇمچىلار ئەدەبىي تىلدىكى قوشۇمچىلاردىن ئۆزگىچە بولۇپلا قالماستىن، بەزى قوشۇمچىلارنىڭ ئىشلىتىلىشى، ئۆتەيدىغان رولى جەھەتتىمۇ ئۆزگىچىلىك بار. سۆز ياساش ۋە سۆز تۈرلەش داۋامىدا كۆرۈلىدىغان ئاسسىمىلياتسىيىلىك، دىسسىمىلياتسىيىلىك ھادىسىلەر ۋە تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش، قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىلىرىمۇ ئۆزگىچە بولىدۇ.

1. «خاقانىيە تىلى» دىن ساقلىنىپ قالغان ئالاھىدىلىكلەر

«خاقانىيە تىلى» دىن ئەينەن، ياكى قىسمەن ئۆزگىرىپ ساقلىنىپ قالغان بەزى مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلەر كېرىيە شېۋىسىنى مورفولوگىيە جەھەتتە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلغان.

1. ئىسىم، سۈپەت كاتېگورىيىسى جەھەتتە:

كېرىيە شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» نىڭ ئىسىم، سۈپەت كاتېگورىيىلىرى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىدىن ھەم ئىسىم، ھەم سۈپەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداشلارنىڭ ئالاھىدىلىكى نىسبەتەن گەۋدىلىك ساقلىنىپ قالغان.

1) «لىك، لۈك» قوشۇمچىلىرى. كېرىيە شېۋىسىدە سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىسى «لىك، لۈك» لەر بەزىدە ئەينەن كەلسە، يەنە بەزىدە بۇ قوشۇمچىنىڭ ئاخىرىدىكى «ك» تاۋۇشى يۇمشاق «گ» غا ئالمىشىپ، «لىگ، لۈگ» شەكلىدە كېلىدۇ. بۇ بىر تاۋۇشنىڭ

ئالمىشىشى بىلەن بۇ قوشۇمچىنىڭ ئۆتەيدىغان رولى، ئاڭلىتىدىغان مەنىسىدىمۇ زور ئۆزگىرىش بولىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا كىرگۈزۈپ ئومۇملاشتۇرسا بولىدۇ. بۇ قوشۇمچىلارنىڭ پەرقى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتا بويىچە كۆرسىتىلىدۇ:

(1) «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا: ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلغان قاتتىق «ك» بەزىدە ئورۇن ئىسمىنى، بەزىدە نەرسە ـ كېرەك قويۇلغان يەرنى بىلدۈرىدۇ، بەزىدە مەستەر بولۇپ كېلىدۇ. بۇ ئۈچ خىل ئەھۋالدىن بىرى بولۇپ كەلمەي، نەرسىنىڭ ئىگىسى دېگەن مەنىدە كەلسە، ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا يۇمشاق «گ» قوشۇلىدۇ، دەپ ئىزاھلانغان. بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلغان قاتتىق «ك» تۈپ سۆزدىكى تاۋۇش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى «لىك، لۇك» قوشۇمچىلىرىدىكى «ك» نىمۇ كۆرسىتىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇ خىل قوشۇمچىلار تۇرلەپ كەلگەن سۆزلەر توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق چۈشەندۈرگەن: بۇ بابتىكى سۆزلەر (مەنە جەھەتتىن) بەش خىلغا بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى، بىر نەرسىنىڭ ئۈنگەن، ئۆسكەن جايىنى ياكى بىر نەرسىنىڭ جايلاشقان ئورنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «سۆگەتلىك ـــ سۆگەت ئۆسكەن يەر»، «كېپەكلىك ـــ كېپەك قويۇلغان يەر». ئىككىنچى، باشقا نەرسە ياساشقا تەييارلاپ قويۇلغان نەرسىنىڭ ئىسمىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «تۆشەكلىك تاۋار ـــ يوتقان ـ كۆرپە تىكىش ئۈچۈن تەييارلانغان يىپەك رەخت»، «بۇ قوۋۇقىقا تىرەك قىلىش ئۈچۈن تەييارلانغان ياغاچ» دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئۈچىنچى، كىشىنىڭ مىجەز ـ خۇلقىنى بىلدۈرىدىغان مەستەر مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن، «كۆرەڭلىك»، «يىگىتلىك، ياشلىق» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىسىملار يۇقىرىقىدەك ئۈچ مەنىدە كەلسە، ھەممە تۈركىي تىللاردا ئوخشاشلا قاتتىق «ك» قوللىنىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقىچە بولمايدۇ.

تۆتىنچى، ئېيتىلغان نەرسىنىڭ ئىگىسى دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن، «بىلەكلىك ئادەم ـــ بىلىكىدە كۈچى بار ئادەم، (قولىدا)

خېتى بار ئادەم» دېگەنگە ئوخشاش ... بەشىنچى، مەفئۇل مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «ئەقىل كىشىلەر ئارا ئۇلەشتۈرۈلگەندۇر»، «سېلىنقلىق تۆشەك» دېگەنگە ئوخشاش.

ئىسىملار كېيىنكى ئىككى مەنىدە كەلسە، يۇمشاق «ك» قوللىنىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقىچە بولمايدۇ.

مەھمۇد قەشقەرى كۆرسەتكەن بۇ خىل ئەھۋال كېرىيە شېۋىسىدە ئەينەن ساقلىنىپ قالغان. يەنى، سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «لىك، لۇك» بولۇپ، قاتتىق «ك» بىلەن كەلسە، شۇ نەرسە ئۇنگەن، ئۆسكەن جاينى ياكى شۇ نەرسە جايلاشقان، قويۇلغان يەرنى، باشقا نەرسە ياساش ئۈچۈن تەييارلانغان نەرسىنى ۋە كىشىلەرنىڭ مىجەز ـ خۇلقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر يۇمشاق «گ» بىلەن «لىگ، لۇگ» بولۇپ كەلسە، شۇ نەرسىنىڭ ئىگىسى، تەركىبىدە شۇ نەرسە بار بولغان نەرسىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

ئۆرۈكلۈك (ئۆرۈك كۆپ يەر)، ئۆرۈكلۈگ (ئۆرۈكى بار ئادەم)، ئۈزۈملۈك (تەك)، ئۈزۈملۈگ (ئۈزۈمى بار ئادەم)، ئۆيلەك (ئۆي كۆپ جاي ياكى ئۆي سېلىشقا تەييارلاپ قويۇلغان يەر)، ئۆيلەگ (ئۆيى بار ئادەم)، كەندىرلىك (كەندىر تېرىغان ياكى تېرىشقا تەييارلاپ قويۇلغان يەر)، كەندىيلىگ (كەندىرى بار ئادەم)، كۆڭنەكلىك (كۆڭلەك تىكىدىغان رەخت)، كۆڭنەكلىگ (كۆڭلىكى بار ئادەم)، شەپكىلىك (شەپكە تىكىدىغان رەخت)، شەپكىلىگ (شەپكىسى بار ئادەم)، يەلىك (گۆر)، يەلىگ (يېرى بار ئادەم). ئەدەبىي تىلدا بۇ خىل پەرق يوق.

(2) ئەدەبىي تىلدا شۇ نەرسىنىڭ ئىگىسى دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ، سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «لىك، لۇك» لار قوشۇلۇپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسىدىكى قوشۇمچە كېرىيە شېۋىسىدە بىردەك «لىگ، لۇگ» دەپ ئېيتىلىدۇ. تەركىبىدە شۇ نەرسە بار دېگەن مەنىدە كەلسىمۇ يۇمشاق «گ» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
يۈرەكلىك بالا	يۈرەكلىگ بالا

مېۋىلىك دەرەخ	مېۋىلىگ دەرەخ
مەززىلىك تاماق	مىزىلىگ تاماق
پەملىك كىشى	پەملىگ كىشى
رەڭلىك قەغەز	رەڭلىگ قەغەز
شېكەرلىك نان	شىكەلىگ نان

«گۈلنى چۆگىلەپ كېتەلمەس، مېنى چۆگىلەپ كېتەلمەس،
ئالىچىپار كېپىنەك، ئانار يۈزلۈگ سېكىلەك.»

(3) پېئىللارنىڭ كەينىگە «لىك، لۈك» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ كېلىپ، سۆپەت ياسىغاندا، «ك» تاۋۇشى بىردەك «گ» غا ئالمىشىپ كېتىدۇ. بۇمۇ «خاقانىيە تىلى» دىن قالغان تىل ئادىتىدۇر. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن مۇنۇ مىساللارنى كۆرۈپ باقايلى:

كىرىلىگ — ئېتىكلىك، قولۇپلاقلىق؛ كۆزەتلىگ نەڭ — كۆزىتىلگەن نەرسە؛ بەزىنلىگ ئەۋ — بېزەكلىك ئۆي؛ تىكىكلىگ تون — تىكىكلىك تون؛ تۆكۈكلۈگ تارىغ — تۆكۈكلۈك بۇغداي

ئەمدى كېرىيە شېۋىسىدىكى مۇنۇ مىساللارنى كۆرەيلى:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
چىشلەكلىك	چىشلەگلىگ
كىيىكلىك	كىشىگلىگ
يۇدۇكلۇك	يۇدۇگلۇگ
كۈلۈكلۈك	كۈلۈگلۈگ
ئىشلەكلىك	ئىشلەگلىگ
ئېتىكلىك	ئىتىگلىگ

«لىگ، لۈگ» قوشۇمچىلىرى ئىسىملاردىن ئىسىم ياكى سۆپەت ياسىغاندا، مەنە جەھەتتىن «لىك، لۈك» لەر ئۇلىنىپ كەلگەن ئىسىملاردىن پەرقلىنىدۇ. باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ كەينىگە ئۇلىنىپ كەلسە، «لىك، لۈك» لەر بىلەن ئوخشاش رول ئۆتەيدۇ.

(4) ئەدەبىي تىلدا ئورۇن، جاي ناملىرىنىڭ كەينىگە «لىك» ئۇلىنىپ كېلىپ، «شۇ يەرلىك كىشى» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىگەندە، كېرىيە شېۋىسىدە «لىگ» ئۇلىنىپ كېلىپ، شۇ مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئۆرۈمچىلىك	ئۆرۈمچىلىگ
فرانسىيىلىك	فرانسىيىلىگ
شاڭخەيلىك	شاڭخەيلىگ
خوتەنلىك	خوتەنلىگ
چەت ئەللىك	چەت ئەللىگ
تەيۋەنلىك	تەيۋەنلىگ

«ئوتۇن ئالسام چەلىگدىن[①]، بازارغا ساراي سېلىپ،
خوتۇن ئالسام شەلىگدىن. ئېشىپ كەتسەم زەلىگدىن[②].»

2) «لىق، لۇق» قوشۇمچىلىرى. سۆپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «لىك، لۇك» لارنىڭ ۋارىيانتى بولغان «لىق، لۇق» قوشۇمچىلىرىمۇ كېرىيە شېۋىسىدە بەزى ھاللاردا «لىغ، لۇغ» شەكلىدە كېلىپ، «لىگ، لۇگ» لار بىلەن ئوخشاش رول ئوينايدۇ. بۇمۇ «خاقانىيە تىلى» دىن قالغان تىل ئادىتىدۇر.

(1) ئىسىملارنىڭ كەينىگە ئۇلىنىپ كېلىپ «شۇ نەرسە كۆپ يەر» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىسە، «لىق، لۇق» شەكلىدە كېلىدۇ. «شۇ نەرسىنىڭ ئىگىسى» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىسە، «لىغ، لۇغ» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

چارۇقلۇق — چورۇقلۇق، چورۇق قىلىشقا تەييارلانغان تېرە؛ چارۇقلۇغ ئەر — چورۇقى بار ئادەم؛ قاشىقلىق مۈڭگۈز — قوشۇق ياساش ئۈچۈن تەييارلانغان مۈڭگۈز؛ قاشۇقلۇق ئاياق — قوشۇقى بار ئاياق؛ قونۇقلۇق ئەۋ — قوناقلىق، مېھمانخانا؛ قونۇقلۇغ ئەۋ — مېھمىنى بار ئۆي.

«خاقانىيە تىلى» دىكى بۇ خىل خۇسۇسىيەت كېرىيە شېۋىسىدە ئەينەن ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

بۇغدايلىق — بۇغداي تېرىغان ياكى تېرىيدىغان يەر؛ بۇغداي-

① چەلىگ — لەقەم
② زەلىگ — زەرلىك، ئالتۇنى بار ئادەم.

لىغ — بۇغدىيى بار ئادەم؛ شاپتۇللۇق — شاپتۇل دەرىخى كۆپ جاي؛ شاپتۇللۇغ — شاپتۇلى بار ئادەم؛ باغلىق — باغ بىنا قىلىنغان يەر؛ باغلىغ — بېغى بار ئادەم، بېغى بار نەرسە؛ چاپانلىق — چاپان تىكىلىدىغان رەخت؛ چاپانلىغ — چاپىنى بار ئادەم

(2) ئەدەبىي تىلدا ئىسىملارنىڭ كەينىگە «لىق، لۇق» قوشۇلۇپ كېلىپ، «شۇ نەرسىنىڭ ئىگىسى» ياكى «تەركىبىدە شۇ نەرسە بار» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىگەندە، كېرىيە شېۋىسىدە «لىغ، لۇغ» قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
هېسسىياتلىق	هېسسىياتلىغ
قاشلىق كىشى	قاشلىغ كىشى
ئەقىللىق	ئەقىللىغ
سەمەت ئاتلىق كىشى	سەمەت ئاتلىغ كىشى
سۇلۇق	سۇلۇغ
جاپالىق	جاپالىغ
تۇزلۇق	تۇزلۇغ
يوللۇق	يوللۇغ

(3) ئەدەبىي تىلدا ئورۇن - جاي ناملىرىنىڭ كەينىگە «لىق، لۇق» لار ئۇلىنىپ كېلىپ، «شۇ يەرلىك ئادەم» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىگەندە، كېرىيە شېۋىسىدە «لىغ، لۇغ» لار ئۇلىنىپ كېلىپ شۇ مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
قاراقاشلىق	قاراقاشلىغ
غۇلجىلىق	غولجۇلۇغ
تاغلىق	تاغلىغ
كورلىلىق	كورلۇلۇغ
قۇمۇللۇق	قۇمۇللۇغ
سەھرالىق	سەرالىغ

«ئويتوغراقلىغ بىر يارىم با، قارلىغاچىنىڭ قاناتىدەي،

ئون سەككىز ياشلىغ. ئۇلىما قاشلىغ» .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە كېرىيە شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار شەكىل جەھەتتە ئوخشاش ياكى ئاساسەن ئوخشاش، ئۆتەيدىغان رولى جەھەتتىنمۇ ئاساسەن ئوخشاش ياكى قىسمەن ئۆزگىرىپ ساقلىنىپ قالغان.

2. پېئىل كاتېگورىيىسى جەھەتتە: پېئىل كاتېگورىيىسى جەھەتتە كېرىيە شېۋىسىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، «خاقانىيە تىلى» نىڭ ئالاھىدىلىكلىرىمۇ ساقلىنىپ قالغان.

1) «خاقانىيە تىلى» دا پېئىللارنىڭ زامان كاتېگورىيىسى ئىككى زامان، يەنى ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ھەمزىلىك پېئىللار بۆلۇمىدە مۇنداق دەيدۇ: «شۇنى بىلگىنكى، ھەر بىر بۆلۇمدە پېئىللارغا توختالغاندا، ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنى ۋە مەستەرلەرنى بېرىمەن. ئەسلىدە كەلگۈسى زامان پېئىلىنى ۋە مەستەرلەرنى بەرمىسەممۇ بولاتتى، ئەمما تەلەپپۇز قىلمىغۇچە ئۇلارنىڭ قانداق ياسىلىشىنى ۋە ھەرىكەتلىنىشىنى بىلگىلى بولمىغانلىقتىن، ئۇلارنى بېرىشكە توغرا كەلدى» . دېمەك، بۇنىڭدىن قارىغاندىمۇ، پېئىللارنىڭ ھازىرقى زامان كاتېگورىيىسى ئېنىق ئەمەس. كېرىيە شېۋىسىدىمۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش پېئىللار ئىككى كاتېگورىيىگە يەنى سۆزلەپ تۇرغانغا قەدەر ئۆتكەن زامان؛ سۆزلىگەندىن تارتىپ كەلگۈسى زامانغا تەۋە بولىدۇ. شۇڭا، ھازىرقى زاماننى ئىپادىلىمەكچى بولسا، رەۋىشداشتىن كېيىن كەلگۈسى زاماننى ئاڭلىتىدىغان ياردەمچى پېئىل كېلىپ ئىپادىلىنىدۇ. ئەدەبىي تىلدا ھازىرقى زاماننى ئىپادىلەش ئۈچۈن رەۋىشداشلارنىڭ كەينىگە «يات» ئۇلىنىپ، ئاندىن «دۇ، ئىدۇ» لار قوشۇپ ياسىلىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە رەۋىشداشلارنىڭ كەينىگە «تۇر» ياردەمچى پېئىلى ئۇلىنىپ، ئاندىن «تۇ» قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئەدەبىي تىلدا: كېلىپ + يات + ئادۇ = كېلىۋاتىدۇ؛ يەپ + يات + ئادۇ = يەۋاتىدۇ؛ كۆرۈپ + يات + ئادۇ =

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurbook.com

كۆرۈۋاتىدۇ.

كېرىيە شېۋىسىدە: كېلىپ + تۇر + تۇ = كېلىپتۇرتۇ؛ يەپ + تۇر + تۇ = يەپتۇرتۇ؛ كۆرۈپ + تۇر + تۇ = كۆرۈپتۇرتۇ.

2) كېرىيە شېۋىسىدە كەلگۈسى زامان سۈپەتداش شەكلى «تقان» قوشۇمچىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭ «دىغان» دېگەن جاراڭلىق جۈپلۈك شەكلى يوق. بۇ «خاقانىيە تىلى» نىڭ «تىغان» شەكلى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، پەقەت «غ» جاراڭلىق تاۋۇش «ت» جاراڭسىز تاۋۇشنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، جاراڭسىز تاۋۇش «ق» غا ئالمىشىپ كەتكەن. مەسىلەن:

دەي + تقان = دەيتقان (دەيدىغان)؛ كۈل + تقان = كۈلتقان (كۈلىدىغان)؛ ياز + تقان = يازتقان (يازىدىغان)

3) پېئىلنىڭ شەخسلىك زامان قوشۇمچىلىرىمۇ «خاقانىيە تىلى» دىكىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ. 1-شەخسنىڭ بىرلىكى، «تىم» (تەكىتلەش ياكى تەئەددى قىلىش شەكلى «دام، دۇم») كۆپلىكى «دۇك، دۇق» (تەكىتلەش ياكى تەئەددى قىلىش شەكلى «داق»). مەسىلەن:

ئولتۇرۇپتۇم، ئولتۇدۇم، قويدام، كۈلدۇم
ئولتۇرۇپتۇك، ئولتۇدۇق، قويداق، كۈلدۇك
يېزىپتىم، يازدىم، يازدۇق، يېزىپتۇك

شۇنىڭدەك ئۆتكەن زامان سۈپەتداشنىڭ مۇكەممەل پۈتكەن تۈرى «غلىغ، ئىغلىغ، گلىگ، گىلىگ، غلۇغ، ئوغلۇغ، گىلۈگ، ئۆگ-لۈگ» لار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئەدەبىي تىل-دىكى ئۆتكەن زامان سۈپەتداش شەكلىنى ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچىلار-دىكى «ق» نىڭ ئورنىغا «غ»، «ك» نىڭ ئورنىغا «گ» ئالمىشىپ كېلىدۇ. بۇمۇ «خاقانىيە تىلى» نىڭ تىل ئادىتى بىلەن ئوخشاش.

مۇنۇ مىساللارنى كۆرۈپ باقايلى:

بالا يېغلىغلى تۇرۇغلۇغ، ئانىسى كۈلگىلى تۇرۇغلۇغ.
مەتتوختى بى تېپىپ جوزىنى ئۆرۈۋېتىگلىگ.
مەتسەيدى هاي دېسە ئۇنىماي، ئۇرۇشقىلى چىقىغلىغ.
ماشىگىنە بۇزۇلۇپ خاپا قىغلىغ.

قاسىما زاڭلىق قىلىپ كۈلۈگلۈگ، ئان جىدەل چىقىغلىغ .
«ئوچاق بىشى ئوياغلىغ چوڭ گەپ قىلماڭ رەسۋالار
موندەڭ چاگۈن قوياغلىغ. بىزما سىزدىن توياغلىغ» .

4) بۇيرۇق پېئىلىغا «غىلى، قىلى، گىلى، كىلى» لار قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدىغان مەقسەت پېئىلى كىرىيە شىۋىسىدە خۇددى «خاقانىيە تىلى» دىكىگە ئوخشاشلا ھەم ئۆتكەن زامانىنى، ھەم كەلگۈسى زامانىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئومىنى ئوراپ بوغىلى تۇدۇق؛ يامغۇ ياققىلى تۇدى؛ مەن ئىشلىگىلى كىپتىم؛ بالا ئۇخلىغىلى قوپتى؛ ئابدۇغىنىغا قالاپ قۇلاقنى شۇنداغ تۇتۇپ قويسا، ئاچىغلىغىلى تۇرتى.

5) كىرىيە شىۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» دىكىدەك سۈپەتداشنىڭ ناھايىتى كەڭ ئىشلىتىلىدىغان بىر تۈرى بار. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا: خەۋەر قىلىنىماقچى بولغان مەلۇم بىر ئىش-ھەرىكەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىشلىگۈچىنىڭ شۇ ئىش- ھەرىكەتنى قىلىشقا جەزىم قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان مەنىمۇ بولىدۇ. بۇنداق سۈپەت پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. يەنى، بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى ساكىنلىق قالىدۇ. تەركىبىدە «ق» كەلگەن ياكى قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «غ، ل، ق» قوشۇلىدۇ، يۇمشاق سۆزلەردە بۇ قوشۇمچىدىكى «غ» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ك» (گ)، «ق» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ك» كېلىدۇ. مەسىلەن: «بار» دېگەن ئىش - ھەرىكەتنى قىلىش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمەكچى بولساق، «ئول بارغۇلۇق ئەردى» دەيمىز. بۇ «ئۇنىڭ بېرىشى كېرەك ئىدى»، ياكى «ئۇ بارماقچى بولدى» دېگەن بولىدۇ. شۇنىڭدەك «ئۇ مۇندا تۇرغۇلۇق ئىدى» دېسەك، بۇ «ئۇ بۇ يەردە تۇرۇشى كېرەك ئىدى»، ياكى «ئۇ بۇ يەردە تۇرماقچى بولدى» دېگەن بولىدۇ، دەپ ئىزاھلىغان. كىرىيە شىۋىسىدە بۇ خىل شەكىل ئەينەن ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، كەڭ تۈردە قوللىنىلىدۇ. بۇيرۇق پېئىللارنىڭ كەينىگە بۇ قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ كەلگەندە، «خاقانىيە تىلى» دا بىلدۈرىدىغان ئىككى مەنىنىڭ ئالدىنقىسى يەنى، خەۋەر

www.uyghurkitap.com

قىلىنماقچى بولغان مەلۇم بىر ئىش - ھەرىكەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان مەنىسى ئەينەن ساقلىنىپ قالغان. كېيىنكىسى يەنى، ئىشلىگۈچىنىڭ ئۇ ئىش - ھەرىكەتنى قىلىشقا جەزىم قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان مەنىسى ئۆزگىرىپ، شۇ ئىش - ھەرىكەتنى مەلۇم شەرت ئاستىدا ئورۇنداشقا مەيلى بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قىلغۇلۇقنى قىپ بولاپ، يىنا نىم دەيسا؟ ؛ بۇ گەپنى ئۇنىڭغا دېگۈلۈكمەستى؛ قىچىغاندىكىن، كەگۈلۈك؛ سۆرىلەپ يۈمەي، ۋاقتىدا باغۇلۇق؛ بايا ئاشتىن جىقراق يىۋاغۇلۇقتى؛ قىچىسا باغۇلۇق؛ نېمىش قىلىڭ دېسە قىلغۇلۇق؛ بىرەمە ئېپ بەمىسە يىغلىغۇلۇق.

«نايىنى - ناي - ناي دېگۈلۈك، نانىنى چايناپ يىمىسە،
نانىنى چايناپ يىگۈلۈك. گالغا تۇرۇپ ئۆلگۈلۈك.»

كېرىيە شېۋىسىدە يۇقىرىقىدەك شەكىلدە تۈزۈلگەن سۈپەتداشلار ئىسىم ھالىتىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

كەگۈلۈك (كەلگۈلۈك) ـــ كەگۈلۈكنىڭ بىرى ماڭاغىنىدەك كەلدى؛ كۆگۈلۈك (كۆرگۈلۈك) ـــ ۋاقتى كەگەندە كۆگۈلۈكۈمنى كۆرەمە؛ ساغۇلۇق (سالغۇلۇق) ـــ ئاشنىڭ ساغۇلۇقى (ئوت - يېشى) ئاز بولاپ قېپتۇ؛ ئاغۇلۇق (ئالغۇلۇق) ـــ ئاغۇلۇقلىرىنى بېرىپ بولدامىيا، ئەينە؟ ؛ تاتقۇلۇق (تارتقۇلۇق) ـــ نېمە تاتقۇلۇقۇم بېيىدىكى، پېشانەمدە.

بۇ خىل شەكىلدە تۈزۈلگەن ئىسىملار «خاقانىيە تىلى» دىمۇ ئۇچرايدۇ.

2. ئىسىم تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار

كېرىيە شېۋىسىدە ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئاساسەن ئەدەبىي تىلدىكىدىن پەرقلەنمەيدۇ. لېكىن ئىسىم تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ بىر قىسمىدا خېلى زور پەرقلەر بار. مەن بۇ يەردە ئىسىملارغا قوشۇلۇپ كېلىپ ئۇلارنى تۈرلەيدىغان بارلىق قوشۇمچىلار ئۈستىدە توختالمايمەن، پەقەت ئەدەبىي تىلدىكى قوشۇمچىلاردىن پەرقلىنىدىغان قوشۇمچىلارنىلا كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

1. كۆپلۈك قوشۇمچىسى: ئىسىملارنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ نەرسىنىڭ بىردىن كۆپ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان «لار، لەر» قوشۇمچىلىرى كېرىيە شېۋىسىدە يەرلىك تىل ئادىتى بويىچە بۇ قوشۇمچىلاردىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈرۈپ قويۇلۇپ، «لا، لە» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئۇلار	ئۇلا
قويلار	قويلا
ئادەملەر	ئەدەملە
سىلەر	ئىسلە
ئېشەكلەر	ئىشەكلە
خەقلەر	خەقلە

كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن ئىسىملار يەنە كېلىش قوشۇمچىلىرى ۋە باشقا قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەندە، كۆپلۈك قوشۇمچىسىدىكى «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى بىردەك «ئى»غا ئالمىشىپ «لى» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئۇلارنى	ئۇلىنى
قويلاردىن	قويلىدىن
ئادەملەردە	ئەدەملىدە
سىلەرنىڭ	ئىسلىنىڭ
ئېشەكلەرگە	ئىشەكلىگە
خەقلەر ئىدى	خەخلىدى

«ھەي خېنىم كۆدەڭلىمۇ، ئۆلمىسەك بىزما كۆرەمىز،
سەگۇ تېرەك بوستاڭلىنى. داڭلىغان دوستاڭلىنى.»

كۆپلۈك قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن قوشۇمچىلار تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەندە بۇ خىل ئەھۋال كۆرۈلمەيدۇ، ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ.

2. تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى: ئەدەبىي تىلدا 1 ـ شەخس بىرلىك ئۈچۈن ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان ئىسىملارغا «ئىم، ئۇم،

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئۇم» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ.

1) كېرىيە شېۋىسىدە ئاخىرقى بوغۇمى «ئا» دىن تۈزۈلگەن بولسا، تۇرلەنگەندە «ئا» تاۋۇشى ئۆزگەرسە ياكى تىل ئارا سوزۇق تاۋۇشى «ئى» غا ئۆزگىرىپ كەتسە، بۇ خىل ئىسىملار «ئىم» قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلىنىدۇ. ئەگەر، تۇرلەنگەندە «ئا» تاۋۇشى «ئى» غا ئۆزگىرىپ كەتسە، بۇ خىل ئىسىملار «ئام» قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
هالىم	هال — هالىم
ئىمانىم	ئىمان — ئىمانىم
جېنىم	جان — جېنىم
چاپىنام	چاپان — چاپىنىم
سامسىقام	سامساق — سامسىقىم
قالپىقام	قالپاق — قالپىقىم

2) كېرىيە شېۋىسىدە ئاخىرقى بوغۇمى «ئو» بىلەن تۈزۈلگەن ئىسىملار تۇرلەنگەندە، «ئام» قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلىنىدۇ. بۇ چاغدا ئاخىرقى بوغۇمدىكى «ئو» تاۋۇشى «ئۇ» غا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
قۇلام	قول — قولۇم
پۇقام	پوق — پوقۇم
ئۇتام	ئوت — ئوتۇم

3) ئەدەبىي تىلدا ئاخىرقى بوغۇمى «ئە» دىن تۈزۈلگەن ئىسىملار 1 - شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى، «ئىم، ئۇم» بىلەن تۇرلىنىدۇ. «ئىم» بىلەن تۇرلەنگەندە، ئاخىرقى بوغۇمدىكى «ئە» تاۋۇشى «ئي» غا ئاجىزلاپ كېتىدۇ. «ئۇم» بىلەن تۇرلەنگەندە، «ئۈ» گە ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بولسا، «ئىم» ، «ئەم» لەر بىلەن تۇرلىنىدۇ. «ئىم» بىلەن تۇرلەنگەندىكى ئەھۋال ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. «ئەم» بىلەن تۇرلەنگەندە، ئاخىرقى بوغۇمدىكى «ئە» تاۋۇشى «ئى» غا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
يۈرەك — يۈرىكىم	يۈرىكەم
بەل — بېلىم	بىلىم
سەي — سېيىم	سىيىم
ئېشەك — ئېشىكىم	ئىشىكەم

تەمسىلدە مۇنداق كەلگەن: ئىشىكەم نەدىن بىلە، كۈنجۈر - ناۋاتىنىڭ قەدىنى.

4) ئەدەبىي تىلدا ئاخىرقى بوغۇمى «ئۆ» دىن تۈزۈلگەن ئىسىملار «ئۈم» قوشۇمچىسى ئارقىلىق تۈرلىنىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بولسا، «ئەم» ئارقىلىق تۈرلىنىدۇ. بۇ چاغدا تۈپ سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ئۆ» تاۋۇشى «ئۈ» گە ئالمىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
كۆز — كۆزۈم	كۈزەم
ئۆز — ئۆزۈم	ئۈزەم
سۆز — سۆزۈم	سۈزەم
كۆل — كۆلۈم	كۈلەم

تەمسىلدە مۇنداق كەلگەن: ئۈلەككە يىغلىغان ئىسىت كۈزەم، نادانغا سۆزلىگەن ئىسىت سۈزەم.

يۇقىرىقى تۆت خىل ئەھۋالنى كېرىيە شېۋىسىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا چىقىشالماسلىقى، بىر - بىرىنى چەتكە قېقىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان. كونكرېت ئېيتقاندا، كېرىيە شېۋىسىدە لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار «ئو، ئۆ، ئۇ، ئۈ» لەردىن ئارىلاشتۇرۇپ سۆز تۈزۈلمەيدۇ. ئەدەبىي تىلدا بۇ خىل ئەھۋالغا يول قويۇلىدۇ. يەنى ئەدەبىي تىلدا: «ئو + ئۇ»، «ئۆ + ئۈ» شەكلىدە تۈزۈلگەن سۆزلەر بار. كېرىيە شېۋىسىدە بۇ خىلدىكى سۆزلەر تۆۋەندىكى ئىككى خىل ئەھۋالدا كۆرۈلىدۇ: بىرى، ئالدىنقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشلار كېيىنكى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئوخشاشلاشتۇرۇلۇپ، «ئۇ + ئۇ، ئۈ + ئۈ» شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
بۆشۈك	بۈشۈك	قومۇش	قۇمۇش

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

تۆشۈك	تۇشۇك	قوشۇق	قۇشۇق
ئۆسۈم	ئۇسۇم	بوغۇم	بۇغۇم
سۆرۈن	سۇرۇن	ئومۇم	ئۇمۇم

بۇ خىلدىكى سۆزلەر تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەندە ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش تۈرلىنىدۇ.

يەنە بىرى، «ئۆ + ئۈ» شەكلىدە تۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ئۆ» تاۋۇشى «ئۇ» گە، كېيىنكى بوغۇمىدىكى «ئۈ» تاۋۇشى «ئە» گە ئالمىشىپ كېتىدۇ. «ئو + ئۇ» شەكلىدە تۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ئو» تاۋۇشى «ئۇ» غا، كېيىنكى بوغۇمىدىكى «ئۇ» تاۋۇشى «ئا» غا ئالمىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
كۆڭۈل	كۇڭەل
ئۆلۈك	ئۇلەگ
كۆمۈك	كۇمەگ
كۆمۈر	كۇمە
ئوغۇل	ئۇغال
ئورۇن	ئۇران
بوغۇز	بۇغاز
ئويۇن	ئۇيان

بۇ خىلدىكى سۆزلەر تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەندە، ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ئە، ئا» لار بىردەك «ئى» غا ئالمىشىپ، 1 ـ ، 2 ـ شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى «ئەم، ئەڭ، ئام، ئاڭ» شەكلىدە ئۇلىنىدۇ. يەنى، «ئە» تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇم بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرنىڭ كەينىگە «ئەم»، «ئا» تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇم بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرنىڭ كەينىگە «ئام» ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

كۇڭەل ـ كۆڭلەم؛ ئۇغال ـ ئوغلام؛ ئۇلەگ ـ ئۇلگەم؛ ئۇران ـ ئونام (ئۇرنام)؛ كۇمەك ـ كۇمىكەڭ؛ بۇغاز ـ بۇغىزاڭ؛ كۇمە ـ كۇمىرەڭ؛ ئۇيان ـ ئۇيىناڭ

بۇ قانۇنىيەتكە ئاساسەن، «ئۆ، ئو» لاردىن تۈزۈلگەن تاق بوغۇملۇق سۆزلەر تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەندە، ئوخشاشلا

«ئۆ» تاۋۇشى «ئۇ» تاۋۇشىغا، «ئو» تاۋۇشى «ئۇ» تاۋۇشىغا ئالمىشىپ، 1 - شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى «ئەم، ئام» شەكلىدە، 2 - شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى «ئەڭ، ئاڭ» شەكلىدە ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

كۆز — كۇزەم، كۇزەڭ؛ ئوڭ — ئۇڭام، ئۇڭاڭ؛ ئۆز —ئۇزەم، ئۇزەڭ؛ قول — قۇلام، قۇلاڭ؛ تۆش — تۇشەم، تۇشەڭ؛ گۆش — گۇشام، گۇشاڭ؛ ئۆچ — ئۇچەم، ئۇچەڭ؛ چوڭ —چۇڭام، چۇڭاڭ؛ ئۆي — ئۇيەم، ئۇيەڭ؛ ئوت — ئۇتام، ئۇتاڭ. بۇ خىل شەكىل پېئىللاردا كەلگەندە، تۈپ سۆزدىكى «ئۆ، ئو» تاۋۇشلىرى ئالماشمايدۇ، لېكىن تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى يۇقىرىقى شەكىلدە ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆس — ئۆستەم، ئۆستەڭ؛ بول — بولدام، بولداڭ؛ بۆس — بۆستەم، بۆستەڭ؛ تول — تولدام، تولداڭ؛ ئۆچ — ئۆچتەم، ئۆچتەڭ؛ توك — توڭدام، توڭداڭ.

«ئابدىرامان دام - دام، سەن جۇۋاڭنى بەرمىسەڭ،
مەن تېرەككە قوندام. مەن سۇغاققا توڭدام.»

ئەدەبىي تىلدا 2 - شەخس كۆپلۈك ئۈچۈن «ڭلا، ىڭلار، ئۇڭلار، ئۇڭلار» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بۇ قوشۇمچىلارنىڭ ئاخىرىدىكى «ر» تاۋۇشى بىردەك چۈشۈپ قالغاننىڭ سىرتىدا، ئالدىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلار 1 - شەخس بىرلىك قوشۇمچىلىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيىتى بىلەن ئوخشاش هالدا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
قول — قولۇڭلار	قۇلاڭلا
چاپان — چاپىنىڭلار	چاپناڭلا
قەلەم — قەلىمىڭلار	قەلىمەڭلا
سۆز — سۆزۈڭلار	سۇزەڭلا

3 . پېئىل تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار

كېرىيە شېۋىسىدە پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ۋە پېئىللاردىن باشقا سۆز تۈركۈملىرى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئەدەبىي تىلدىكىدىن

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئـاساسەن پەرقلەنمەيدۇ. پېئىللارنى تۈرلەپ كېلىدىغان بىر قىسىم قوشۇمچىلار ئەدەبىي تىلدىكىدىن قىسمەن ۋە ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. مەن بۇ يەردە ئەدەبىي تىلدىكىدىن پەرقلىنىدىغان بىر قىسىم قوشۇمچىلار ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمەن.

1. زامان قوشۇمچىلىرى

زامان قوشۇمچىلىرىدىكى ئالاھىدە پەرق ئاساسەن ھەم زامان قوشۇمچىسى ھەم شەخس قوشۇمچىسى بولۇپ كېلىدىغان بىر قىسىم قوشۇمچىلاردا گەۋدىلىنىدۇ.

1) ئۆتكەن زامان قوشۇمچىلىرى: ئەدەبىي تىلدا 1 - ، 2 - شەخس ئۆتكەن زامان شەكلى بىرلىك ئۈچۈن «دىم، تىم، دىڭ، تىڭ، دۇم، تۇم، دۇڭ، تۇڭ، دۈم، تۈم، دۈڭ، تۈڭ» قوشۇمچىلىرى ئىشلىتىلىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بۇ قوشۇمچىلاردىن باشقا يەنە «دام، تام، داڭ، تاڭ، دەم، تەم، دەڭ، تەڭ» قوشۇمچىلىرىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئەدەبىي تىلدا ئاخىرقى بوغۇمى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا بىردەك «دىم، تىم، دىڭ، تىڭ» قوشۇمچىلىرى ئىشلىتىلىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدىمۇ ھەم شۇنداق. ئەدەبىي تىلدا ئاخىرقى بوغۇمى «ئو، ئۇ» لاردىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «دۇم، تۇم، دۇڭ، تۇڭ» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بولسا، ئاخىرقى بوغۇمى «ئو» دىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «دام، تام، داڭ، تاڭ» لار، ئاخىرقى بوغۇمى «ئۇ» دىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «دۇم، تۇم، دۇڭ، تۇڭ» لار ئۇلىنىدۇ. ئەدەبىي تىلدا ئاخىرقى بوغۇمى « ئۆ، ئۈ» لەردىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «دۈم، تۈم، دۈڭ، تۈڭ» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە ئاخىرقى بوغۇمى «ئۆ» دىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «دەم، تەم، دەڭ، تەڭ» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ، ئاخىرقى بوغۇمى «ئۈ» دىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «دۈم، تۈم، دۈڭ، تۈڭ» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. دېمەك، ئاخىرقى بوغۇمى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا ئۆتكەن زامان شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا، ئەدەبىي تىلدىكىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

تۈپ پېئىل	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
	1 - شەخس	1 - شەخس

سوي	سويدۇم	سويدام
توي	تويدۇم	تويدام
سوق	سوقتۈم	سوقتام
كۆي	كۆيدۈم	كۆيدەم
ئۆت	ئۆتتۈم	ئۆتتەم
بۆس	بۆستۈم	بۆستەم
	2-شەخس:	2-شەخس:
	سويدۇڭ	سويداڭ
	تويدۇڭ	تويداڭ
	سوقتۈڭ	سوقتاڭ
	كۆيدۈڭ	كۆيدەڭ
	ئۆتتۈڭ	ئۆتتەڭ
	بۆستۈڭ	بۆستەڭ

«جان سەيدەم، جېنىم سەيدەم، مەيدەمگە شىپا ئىستەپ،
ئاغىيتۈ مېنىڭ مەيدەم. مىڭ تاللاپ سېنى سۆيدەم.»

ئەدەبىي تىلدا 2 - شەخس ئۆتكەن زامان كۆپلۈك شەكلى 2 - شەخس بىرلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ كەينىگە «لار» نى ئۇلاش ئارقىلىق تۈرلىنىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدىمۇ شۇ بويىچە تۈرلىنىدۇ. لېكىن، «لار» قوشۇمچىسىدىكى «ر» تاۋۇشى بىردەك چۈشۈرۈپ قويۇلىدۇ. بۇنىڭدىكى پەرق پەقەت بىر «ر» تاۋۇشىدىلا كۆرۈلىدۇ.

ئەدەبىي تىلدا 1 - شەخس ئۆتكەن زامان شەكلى كۆپلۈك ئۈچۈن «دۇق، تۇق» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بۇنىڭدىن سىرت يەنە «دۈك، تۈك، دەك، تەك، داق، تاق» قوشۇمچىلىرى ئىشلىتىلىدۇ. كونكرېت ئېيتقاندا، كېرىيە شېۋىسىدە پېئىللارنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى «ئا، ئى» تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلگەن بولسا، ئەدەبىي تىلدىكىدەك «دۇق، تۇق» لار ئۇلىنىدۇ؛ ئاخىرقى بوغۇمى «ئە، ئۈ» لەردىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «دۈك، تۈك» قوشۇمچىلىرى؛ ئاخىرقى بوغۇمى «ئۆ» دىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «دەك، تەك» قوشۇمچىلىرى؛ ئاخىرقى بوغۇمى «ئو» دىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «داق، تاق» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

www.uyghurbook.com كىتاب تورىبېكىتى

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
كەل — كەلدۇق	كەلدۇك
ئەز — ئەزدۇق	ئەزدۇك
ئۆل — ئۆلدۇق	ئۆلدەك
كۆي — كۆيدۇق	كۆيدەك
قوي — قويدۇق	قويداق
ئوي — ئويدۇق	ئويداق
كەس — كەستۇق	كەستۇك
يەش — يەشتۇق	شەشتۇك
ئۆس — ئۆستۇق	ئۆستەك
ئۆت — ئۆتتۇق	ئۆتتەك
سوق — سوقتۇق	سوقتاق
توي — تويدۇق	تويداق

«ۋاكىنىكى شۇ، بۇلتۇ گۆش يەپتۇك،
ۋاقىلى - ۋاقۋالداق. بۇ يىل نىم بولداق؟»

2) ھازىرقى زامان قوشۇمچىلىرى: ئەدەبىي تىلدا تۈپ پېئىللار (ياكى بۇيرۇق پېئىللار) نىڭ كەينىگە «ۋاتى، ئىۋاتى» ئۇلىنىپ، ئاندىن «مەن، سەن، سىز، دۇ، مىز، سىلەر» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ، پېئىللارنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن: يات + ئىۋاتى + دۇ = يېتىۋاتىدۇ + مەن، سەن = يېتىۋاتىمەن، يېتىۋاتىسەن. كېرىيە شېۋىسىدە پېئىللارنىڭ ھازىرقى زامان شەكلىنى تۈرلەش، ئەدەبىي تىلغا تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە رەۋىشداش پېئىللارنىڭ كەينىگە «تۇر» قوشۇلۇپ («ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، «تۇ» شەكلىدە قوشۇلىدۇ)، ئاندىن شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
يېزىۋاتىمەن	يازغىلىتۇدۇم
يېزىۋاتىمىز	يازغىلىتۇدۇق
يېزىۋاتىسىلەر	يازغىلىتۇدۇڭ
يېزىۋاتىسەن	يازغىلىتۇدۇڭلا

يېزىۋاتىدۇ	يازغىلىتۇدى
كېلىۋاتىمەن	كەگىلتۇدۇم
كېلىۋاتىمىز	كەگىلتۇدۇق
كېلىۋاتىسەن	كەگىلتۇدۇڭ
كېلىۋاتىسىلەر	كەگىلتۇدۇڭلا
كېلىۋاتىدۇ	كەگىلتۇدى

3) كەلگۈسى زامان قوشۇمچىلىرى: ئەدەبىي تىلدا كەلگۈسى زاماننى ئىپادىلەشتە بۇيرۇق پېئىللارنىڭ ئاخىرىغا «ئىمەن، ئىسەن، ئىدۇ، يمەن، يسەن، يدۇ، ئىمىز، ئىسلەر، يمىز، يسىلەر» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بۇ قوشۇمچىلاردىكى بىرلىك قوشۇمچىلىرى «مەن، سەن» لەردىكى «ن» ، كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى «لار، لەر» دىكى «ر» تاۋۇشلىرى بىردەك چۈشۈپ قالغاننىڭ سىرتىدا، 1 - شەخس قوشۇمچىلىرىغا «ت» تاۋۇشى قوشۇلۇپ، «ئىتمە، يتمە، ئىتمىز، يتمىز» شەكلىدە، 3 - شەخس قوشۇمچىسىدىكى «ر» تاۋۇشى «ت» غا ئالمىشىپ، «تۇ» شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. 2 - شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىسى «ئىسلەر، يسلەر» دىكى «س» تاۋۇشىنىڭ كەينىگە ئۇلىنىپ كەلگەن «ئى» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، «ئسلە، يسلە» شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

تۈپ پېئىل:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
	بىرلىك:	بىرلىك:
ئوقۇ	ئوقۇيمەن	ئوقۇيتمە
ياز	ئوقۇيسەن	ئوقۇيسە
	ئوقۇيدۇ	ئوقۇيتۇ
	يازىمەن	يازىتمە
	يازىسەن	يازىسە
	يازىدۇ	يازىتۇ
	كۆپلۈك:	كۆپلۈك:
	ئوقۇيسىلەر	ئوقۇيسلە
	ئوقۇيمىز	ئوقۇيتمىز
	يازىسىلەر	يازىسلە

www.uyghurmap.com

ئەدەبىي تىلدا يېقىن كەلگۈسى زاماننى ئىپادىلەش ئۈچۈن، رە-
ۋىشداش پېئىللارنىڭ كەينىگە «ۋاتى» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ، ئاندىن
شەخس قوشۇمچىلىرىدىن «مەن، سەن، دۇ، مىز، سىلەر، سىز» لار
ئۇلىنىپ كېلىدۇ. بىراق، كېرىيە شېۋىسىدە رەۋىشداش پېئىللارنىڭ
كەينىگە «قوپ» ئۇلىنىپ كېلىپ، ئاندىن 1 - شەخس بىرلىك ئۈچۈن
«تام»، 1 - شەخس كۆپلۈك ئۈچۈن «تاق»، 2 - شەخس بىرلىك
ئۈچۈن «تاڭ»، كۆپلۈك ئۈچۈن «تاڭلا» قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسى-
لەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ماڭغىلىۋاتىمەن	ماڭغىلى قوپتام
ماڭغىلىۋاتىسەن	ماڭغىلى قوپتاڭ
ماڭغىلىۋاتىدۇ	ماڭغىلى قوپتى
ماڭغىلىۋاتىمىز	ماڭغىلى قوپتاق
ماڭغىلىۋاتىسىلەر	ماڭغىلى قوپتاڭلا

پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز شەكىللىرىمۇ يۇقىرىقى قا-
نۇنىيەت بويىچە تۈرلىنىدۇ. شەخس، سان كاتېگورىيىلىرىنى ئىپادى-
لەش شەكلىمۇ يۇقىرىقىدەك بولىدۇ. پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيە-
سىنى ئىپادىلەش شەكلى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش.

2. راي قوشۇمچىلىرى

پېئىللارنىڭ راي شەكلىنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلىدىغان قوشۇمە-
چىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش، ئاز بىر
قىسىم قوشۇمچىلار ئەدەبىي تىلدىكىدىن پەرقلىنىدۇ.

1) 2 - شەخس بىرلىك بولۇشلۇق شەكلىدىكى بۇيرۇق پېئىللار-
نىڭ ھۆرمەت شەكلى، ئەدەبىي تىلدا ئاخىرى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن
ئاياغلاشقان پېئىللارغا «ئىڭ، ئۇڭ، ئۈڭ» لارنىڭ ئۇلىنىشى ئارقى-
لىق ياسىلىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئاخىرقى بوغۇمى لەۋلەش-
مىگەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا بىردەك «ئىڭ»،
ئاخىرقى بوغۇمى «ئو، ئۇ» تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا
«ئۇڭ»، ئاخىرى «ئۆ، ئۈ» تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا
«ئۈڭ» قوشۇپ تۈرلىنىدۇ. ئەمما، كېرىيە شېۋىسىدە بولسا، ئاخىر-

قى بوغۇمى «ئو» دىن تۈزۈلگەن پېئىللارنىڭ كەينىگە «ئاڭ» ئۇلىنىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا بۇ پېئىلنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ئو» تاۋۇشى «ئۇ» غا ئاجىزلاپ كېتىدۇ. ئاخىرقى بوغۇمى «ئۆ» دىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «ئەڭ» ئۇلىنىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا بۇ پېئىلنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ئۆ» تاۋۇشى «ئۈ» گە ئاجىزلاپ كېتىدۇ. باشقا شەكىللىرى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
توس — توسۇڭ	تۇساڭ
ئۆس — ئۆسۈڭ	ئۈسەڭ
سوق — سوقۇڭ	سۇقاڭ
توي — تويۇڭ	تۇياڭ
تۆك — تۆكۈڭ	تۈكەڭ
ئۆت — ئۆتۈڭ	ئۈتەڭ

2) ئەدەبىي تىلدا ئۆتكەن زامان تەكرار خەۋەر پېئىلىنىڭ بولۇشلۇق شەكلىنى ياساش ئۈچۈن، ئاخىرى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللارغا «ئاتتىم، ئەتتىم» لەر ئۇلىنىدۇ. كونكرېت ئېيتقاندا، ئاخىرقى بوغۇمى تىل ئالدى ۋە تىل ئارا سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «ئەتتىم»، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «ئاتتىم» ئۇلىنىدۇ. پېئىللارنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى «ئە» دىن تۈزۈلگەن بولسا، بۇ تاۋۇش «ئې» غا ئاجىزلاپ كېتىدۇ. ئەمما، كېرىيە شېۋىسىدە ئاخىرقى بوغۇمى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا بىردەك «ئىتتىم» ئۇلىنىدۇ؛ ئاخىرقى بوغۇمى «ئو» دىن تۈزۈلگەن بوغۇملارغا «ئۇتتىم» ئۇلىنىپ كېلىپ، پېئىلنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ئو» تاۋۇشى «ئۇ» غا ئاجىزلاشتۇرۇلىدۇ؛ ئاخىرقى بوغۇمى «ئۆ» دىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «ئۈتتىم» ئۇلىنىپ، پېئىلنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ئۆ» تاۋۇشى «ئۈ» گە ئاجىزلاشتۇرۇلىدۇ؛ ئاخىرقى بوغۇمى «ئۇ» دىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «ئۇتتىم» ئۇلىنىپ كېلىدۇ؛ ئاخىرقى بوغۇمى «ئۈ» دىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «ئۈتتىم» ئۇلىنىپ كېلىدۇ (بۇ يەردە دېيىلىۋاتقىنى ئاخىرقى بوغۇمى يېپىق بوغۇم بولغان پېئىللاردۇر). مەسىلەن:

ئۇيغۇر كىتاب تورى uyghurkitap.com

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ماڭ — ماڭاتتىم	ماڭىتتىم
يەش — يېشەتتىم	يىشتتىم
قىس — قىساتتىم	قىستتىم
توس — توساتتىم	تۇسۇتتىم
تۆك — تۆكەتتىم	تۇكۇتتىم
ئۇر — ئۇراتتىم	ئۇرۇتتىم
ئۈز — ئۈزەتتىم	ئۇزۇتتىم
سال — سالاتتىم	سالىتتىم
ئەز — ئېزەتتىم	ئىزىتتىم
تىق — تىقاتتىم	تىقىتتىم
توي — توياتتىم	تۇيۇتتىم
تۇر — تۇراتتىم	تۇرۇتتىم
ئۇلگۇر — ئۇلگۇرەتتىم	ئۇلگۇرۇتتىم

بۇ خىلدىكى پېئىللارنىڭ كۆپلۈك شەكلى ئۈچۈن ئەدەبىي تىلدا «تىم» نىڭ ئورنىغا «تۇق» ئالمىشىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بىردەك «تۇك» شەكلىدە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ماڭاتتۇق	ماڭىتتۇك
چىقاتتۇق	چىقىتتۇك
بوغاتتۇق	بۇغۇتتۇك
تۇرەتتۇق	تۇرۇتتۇك
كېلەتتۇق	كىلىتتۇك
كۆرەتتۇق	كۆرۈتتۇك
بۇزاتتۇق	بۇزۇتتۇك
تېرىيتتۇق	تېرىيتتۇك

بۇ خىل ئەھۋال مەيلى ئۈچۈق بوغۇم بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللار بولسۇن، ياكى يېپىق بوغۇم بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللار بولسۇن ھەممىسىدە ئوخشاش كېلىۋېرىدۇ. بۇ خىل پېئىللارنىڭ 2 - شەخس ۋە 3 - شەخس شەكلىدە قوشۇمچىلارنىڭ ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار-

نىڭ ئۆزگىرىش قائىدىسى يۇقىرىقىلار بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. ئاخىر-قى بوغۇم ياكى تاۋۇشلار ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش ئۆزگىرىپ ماڭىدۇ.

3) خەۋەر رايىدىكى ئۆتكەن زامان سۈپەت خەۋەر پېئىللىرى ئەدەبىي تىلدا «پ، ىپ، ئۇپ، ئۈپ» قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسال-غان رەۋىشداش پېئىللارغا ئاۋۋال «يات» قوشۇمچە پېئىلى، ئاندىن «ئات» قوشۇمچە پېئىلى قوشۇلۇپ، ئاخىرىدا شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. «يات» قوشۇمچە پېئىلى جانلىق تىلدا «ۋات» بولۇپ ئۆزگىرىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە ئاشۇ خىلدىكى رەۋىش-داش پېئىللارغا ئالدى بىلەن «تۇر» قوشۇمچە پېئىلى، ئاندىن «ئات» قوشۇمچە پېئىلى، ئاخىرىدا شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. ئەلۋەتتە، شەخس قوشۇمچىلىرى كېرىيە شېۋىسىدىكى قا-ئىدە بويىچە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
ئېسىپ تۇرتتىم	ئېسىپ — ئېسىۋاتاتتىم
ئويلاپ تۇرىتۇ	ئويلاپ — ئويلاۋاتىدۇ
مېڭىپ تۇرۇتتىڭ	مېڭىپ — مېڭىۋاتاتتىڭ
كۆرۈپ تۇرۇتتۇق	كۆرۈپ — كۆرۈۋاتاتتۇق
يېزىپ تۇرۇتتىڭلا	يېزىپ — يېزىۋاتاتتىڭلار
ئىشلەپ تۇرۇتتىم	ئىشلەپ — ئىشلەۋاتاتتىم

بۇ خىلدىكى پېئىللارنىڭ ھەر قايسى شەخس، بىرلىك ۋە كۆپلۈك تۇرلىرى، بولۇشلۇق، بولۇشسىز شەكىللىرى يۇقىرىقىدەك بولىدۇ.

4) ئېنىقسىز ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلىنى ياساشتا، ئەدەبىي تىلدا «غان، قان، گەن، كەن» لەر ئارقىلىق تۇرلەنگەن سۈپەتداش پېئىللارنىڭ كەينىگە ياردەمچى پېئىل «ئىكەن» ئۇلىنىپ، ئاندىن شەخس قوشۇمچىلىرىنى ئۇلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ، ياكى، «پ، ىپ، ئۇپ، ئۈپ» لەر ئارقىلىق ياسالغان رەۋىشداش پېئىللارغا ئالدى بىلەن 3 - شەخس ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى «تۇ» ئۇلىنىپ، ئاندىن ياردەمچى پېئىل «ئىكەن» قوشۇلۇپ، ئاخىرىدا شەخس قوشۇمچىلىرى-نى ئۇلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بىراق، كېرىيە شېۋىسىدە بولسا،

www.uyghurkitap.com

«پ، ىپ، ئۇپ، ئۈپ» لەر بىلەن ياسالغان رەۋىشداش پېئىللارغا 3 ـ شەخس ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى «تۇ» ئۇلىنىپ، ئاندىن شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ، ئاخىرىدا ياردەمچى پېئىل «ئىكەن» ئۇلىنىش ئارقىلىق 1 ـ شەخس شەكلى ياسىلىدۇ. 2 ـ شەخس شەكلى ئۈچۈن «تۇ» قوشۇلمايدۇ. بۇ خىل تۈرلەش شەكلىنىڭ سىلىشتۇرمىسى مۇنداق:

رەۋىشداش + تۇ + ئىكەن + شەخس قوشۇمچىلىرى	}	ئەدەبىي تىلدا
سۈپەتداش + ئىكەن + شەخس قوشۇمچىلىرى		

رەۋىشداش + تۇ + شەخس قوشۇمچىلىرى + ئىكەن} كېرىيە شېۋىسىدە

بۇ خىل قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىش شەكلى مۇنداق بولىدۇ:

تىكەنمەن، تىكەنمىز (1 ـ شەخس)، تىكەنسەن، تىكەنسىلەر (2 ـ شەخس)، تىكەن (3 ـ شەخس)

تىمەنكەن، تىمىكەن، تىمىزكەن (1 ـ شەخس)، سىكەن، سىلىكەن (2 ـ شەخس)، تىكەن (3 ـ شەخس)

بۇ خىل پېئىللارنىڭ بولۇشسىز شەكلى رەۋىشداش پېئىللارنى بولۇشسىز شەكىلگە كىرگۈزۈپ بولۇپ، ئاندىن يۇقىرىقى قوشۇمچىلار ئۇلىنىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە سۈپەتداش پېئىللاردىن بۇ خىل شەكىل ياسالمايدۇ. تۆۋەندىكى مىساللارنى كۆرۈپ باقايلى:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
كۆرۈپتىكەنمەن	كۆرەپتىمەنكەن
ئوقۇغان ئىكەنسەن	ئوقۇپسىكەن
يېزىپتىكەنمىز	يېزىپتىمىزكەن
يىغلاپتىكەنمەن	يىغلاپتىمىكەن
بارغان ئىكەنسىلەر	بېرىپسىلىكەن
يېزىپتىكەنمىز	يېزىپتىمىزكەن
بارغان ئىكەنسىلەر	بېرىپسىلىكەن
مېڭىپتىكەنسەن	مېڭىپسىكەن

5) ئۆتكەن زامان باغلىغۇچى خەۋەر پېئىلىنى ياساشتا، ئەدەبىي
تىلدا «پ، ئىپ، ئۇپ، ئۈپ» لەر ئارقىلىق ياسالغان رەۋىشداش
پېئىللارنىڭ كەينىگە ياردەمچى پېئىل «ئىدى» ئۇلىنىپ، ئاندىن
شەخس قوشۇمچىلىرىنى ئۇلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بۇ چاغدا رەۋىش-
داش پېئىللارنىڭ ئاخىرىدىكى «پ» تاۋۇشى «ۋ» غا ئالمىشىپ كېتىد-
دۇ. كىرىيە شىۋىسىدە ياساش شەكلى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخ-
شاش بولسىمۇ، رەۋىشداش پېئىللارنىڭ ئاخىرىدىكى «پ» تاۋۇشى ئۆز
پېتى كېلىپ، ياردەمچى پېئىل «ئىدى» نىڭ بېشىدىكى «ئى» تاۋۇ-
شى چۈشۈپ قالىدۇ ۋە «د» تاۋۇشى «ت» غا ئالمىشىپ كېتىدۇ.
تۆۋەندىكى مىساللارنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

ئەدەبىي تىلدا:	كىرىيە شىۋىسىدە:
كېلىۋىدىم	كىپتىم
بېرىۋىدىڭ	بېرىپتىڭ
بېسىۋىدى	بېسىپتى
چىقىۋىدۇق	چىقىپتۇق
يېزىۋىدىڭلار	يېزىپتىڭلا
كۆلۈۋىدىم	كۆلۈپتىم

«ئەھھە ـ ئەھھە دەپتىم، ئاش ئەتمىگەن خوتۇننىڭ
قەنت زاۋۇتتىن كەپتىم. سۆزىنى بىرەر دەپتىم» .

3. بىر قىسىم قوشما پېئىللار

ئەدەبىي تىلدا پېئىل بىلەن پېئىلدىن تۈزۈلگەن قوشما پېئىللار
ئادەتتە رەۋىشداش قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق باغلىنىدۇ. كىرىيە شىۋى-
سىدىمۇ ھەم شۇنداق. ئەگەر كېيىنكى پېئىللار سوزۇق تاۋۇش بىلەن
باشلانغان بولسا، ئەدەبىي تىلدا رەۋىشداش قوشۇمچىسىدىكى «پ»
تاۋۇشى «ۋ» غا ئالمىشىپ كېتىدۇ. كىرىيە شىۋىسىدىكى كۆپ ساندى-
كى قوشما پېئىللارمۇ ھەم شۇنداق بولىدۇ. لېكىن، كىرىيە شىۋىسى-
دە شۇنداق بىر قىسىم قوشما پېئىللارمۇ باركى، ئۇلار ئالدىنقى
پېئىلدىن بىر ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق تاۋۇش ياكى بوغۇملىرى چۈ-
شۈپ قېلىپ، كېيىنكى پېئىل بىلەن زىچ بىرىكىپ كېتىدۇ. بۇ خىل
قوشما پېئىللار ئاڭلىتىشتا خۇددى بىرلا تۈپ پېئىلدەكلا بىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
قويۇپ قوي	قاپقوي
ئېلىپ كەت	ئەكەت
تاشلىۋەت	تاشىۋات
چىقىپ كەت	چىكەت
ئېلىۋال	ئېۋال
سېتىۋەت	سېتىۋات

تاشىۋاتماڭلا ياش باللا قېرىلىنى، ئېۋاغىلى بومايتكەن بىلىكىنى، بېقىۋاغىلى بومايتكەن ئۆلگىنىنى. كۆرۋاغىلى بومايتكەن كۆيگىنىنى.

4. باشقا ئەھۋاللار

تۈپ پېئىللارنىڭ كەينىگە ھۆرمەتنى بىلدۈرىدىغان «سىلا، سىلە» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ، تۈرلۈك كاتېگورىيىلەرنى ئىپادىلىگەندە، كېرىيە شېۋىسىدە بۇ قوشۇمچىدىكى «ئى» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، «سلا» شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئەگەر تۈپ پېئىل سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بولسا، «س» تاۋۇشى شۇ سوزۇق تاۋۇشقا قوشۇلۇپ كېتىدۇ. ئەگەر ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بولسا، ھېچقانداق سوزۇق تاۋۇش قوشۇلمايدۇ. بۇ چاغدا تۈپ پېئىللاردا تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش، تاۋۇش ئالمىشىش ئەھۋالى نىسبەتەن كۆپ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
كەلسىلە	كەسلە
بەرسىلە	بەسلە
يۆگۈرسىلە	يۆگۈسلا
چىقسىلا	چىقىسلا
تەسىرلەنسىلە	تەسىرلەسلە
ئەتسىلە	ئەسلە
قىزارمىسىلا	قىزامىسلا
باقسىلا	باقىسلا

5. ياردەمچى پېئىللار

ياردەمچى پېئىللار «ئىدى، ئىكەن، ئىمىش» لار كېرىيە شېۋە-

سىدە بېشىدىكى «ئى» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، «دى، كەن، مىش» شەكلىدە سۆزلەرگە ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
شۇ ئىمىش	شۇمىش	ئاق ئىمىش	ئاقمىش
بالائىكەن	بالىكەن	قىزىل ئىكەن	قىزىلكەن
قاسىم ئىدى	قاسىمدى	يوغان ئىدى	يوغاندى

ئەدەبىي تىلدا «ئىكەن، ئىمىش» ياردەمچى پېئىللى پېئىللارغا ياندىشىپ كەلگەندە، چوقۇم سۇپەتداش پېئىللارغا ياندىشىپ كېلىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بولسا، 3 - شەخس ئۆتكەن زامان شەكلىدىكى پېئىللارغا ياندىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
بارغان ئىكەن	بېرىپتىكەن
بارغان ئىمىش	بېرىپتىمىش
چىققان ئىكەن	چىقىپتىكەن
چىققان ئىمىش	چىقىپتىمىش

«ئىدى» ياردەمچى پېئىلىمۇ ئەدەبىي تىلدا سۇپەتداش پېئىللارنىڭ كەينىگە ياندىشىپ كېلىدۇ. لېكىن، كېرىيە شېۋىسىدە رەۋىشداش پېئىللارنىڭ كەينىگە ياندىشىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا بۇ ياردەمچى پېئىلدىكى «د» تاۋۇشى «ت» غا ئالمىشىپ «تى» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
كەلگەن ئىدى	كېپتى	چىققان ئىدى	چىقىپتى
بىلگەن ئىدى	بىلىپتى	يېمىگەن ئىدى	يېمەپتى

بۇ خىل شەكىلدە كەلگەن پېئىللار شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەندىمۇ ئۆزگىچە تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

كەلگەن ئىدۇق — كېپتۇق؛ چىققان ئىدىڭلار — چىقىپتىڭلا؛ بىلگەن ئىدىم — بىلىپتىم؛ يېمىگەن ئىدىڭ — يېمەپتىڭ؛ كۆرگەن ئىدۇق — كۆرەپتۇق؛ بارغان ئىدۇق — بېرىپتۇق

ئەدەبىي تىلدا «ئىكەن» ياردەمچى پېئىلىنىڭ كەينىگە «ئىمىش» ياردەمچى پېئىلى ياندىشىپ كېلىپ «ئىكەنمىش» شەكلىدە كېلىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە ئەكسىچە «ئىمىش» نىڭ كەينىگە «ئىكەن» ياندى-

www.uyghurkitap.com

شىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

شۇ ئىكەنمىش — شۇمىشكەن؛ خوتەنلىك ئىكەنمىش — خوتەنلىگمىشكەن؛ بارغان ئىكەنمىش — بېرىپتىمىشكەن؛ ئوقۇغان ئىكەنمىش — ئوقۇپتىمىشكەن

4. سۈپەت قوشۇمچىلىرى

باشتا مەن سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار «لىق، لۇق، لىك، لۈك» لەر توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتكەنىدىم. تۆۋەندە يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە بىر تۈركۈم سۈپەت ياسىغۇچى ۋە سۈپەت تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتىمەن.

1. سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

1) «دەك، تەك» قوشۇمچىلىرى: ئوخشىتىش، تەقلەشتۇرۇش مەنىسىدە كېلىدىغان «دەك، تەك» قوشۇمچىلىرى كېرىيە شېۋىسىدە ئاخىرىدىكى «ك» تاۋۇشى «ي» غا ئالمىشىپ، «دەي، تەي» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ ئومۇمىيۈزلۈك شۇنداق. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
مۇشتۇمدەك	مۇشتۇمدەي
تاغدەك	تاغدەي
سەمەتتەك	سەمەتتەي
مەندەك	مەندەي
ناۋاتتەك	ناۋاتتەي
ئۇرغاندەك	ئۇغاندەي

«تامچى بولساڭ ئۇستا بول، يارنى سۆيسەڭ تەيلىگ سۆي،
سايۋاغلىغنىڭ تامچىسىدەي، هارۋىكەشنىڭ قامچىسىدەي».

2) 3 - شەخس كەلگۈسى زامان شەكلى ھەر خىل دەرىجىدىكى پېئىللاردىن سۈپەت ياسىغاندا، ئەدەبىي تىلدا «غان» قوشۇمچىسى ئىشلىتىلىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە 3 - شەخس كەلگۈسى زامان شەكلى يەرلىك شېۋە بويىچە تۈزۈلۈپ، ئاخىرىغا «قان» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ ياسىلىدۇ. بۇ يەردە «غان» قوشۇمچىسىنىڭ «قان» شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىنىشىغا، ئەدەبىي تىلدىكى 3 - شەخس كەلگۈسى زامان قوشۇمچە-

ـسى «دۇ، ئىدۇ» لارنىڭ كېرىيە شېۋىسىدە «تۇ، ئىتۇ» شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىنىشى سەۋەب بولىدۇ. مەسىلەن:

كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
يۈگۈزۈتقان	يۈرگۈزىدىغان
ئۇخلايتقان	ئۇخلايدىغان
چىقىرىتقان	چىقىرىدىغان
كىلىتقان	كېلىدىغان
يەيۋېرىتقان	يەۋېرىدىغان

3) چــەكلەش، تەڭلەشتۇرۇش مەنىسىدىكى سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «چىلىك» كېرىيە شېۋىسىدە «چىلەك» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

قــانچىلىك ـــ قانچىلەك؛ مۇشتۇمچىلىك ـــ مۇشتۇمچىلەك؛ دادامچىلىك ـــ دادامچىلەك؛ مۇشۇنچىلىك ـــ مۇشۇنچىلەك

«ئىشق ئوتى ئالدىدا، مېنى شۇنداغ كۈل قىلغان،
دوزاخ ئوتى قانچىلەك؟ قېشى قارا موندىلەك[1]».

2. سۈپەت دەرىجە قوشۇمچىلىرى

سۈپەتلەرنىڭ دەرىجىسىنى ئىپادىلەشتە ئىشلىتىلىدىغان قوشۇمـ چىلار كېرىيە شېۋىسىدە ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئۆزگىچىلىككە ئىگە، تۆۋەندىكى مىساللارنى كۆرۈپ باقايلى:

قىزىل، قىزىلرەك، قىپقىزىل، قىزغۇچ، قىزىلغىنا ـ قىزىل، قىزىلراق، قەپقىزىل، قىزىلىش، قىزىلغىنەم؛ سېرىق، سېرىقراق، ساپ ـ سېرىق، ساغۇچ، سېرىققىنا ـ سېرىغ، سېرىغراق، سوپسېرىغ، ساغۇنجى، سېرىققىنەم؛ كىچىك، كىچىكرەك، ئىنتايىن كىچىك، كىچىكلا، كىچىككىنا ـ كىچىگ، كىچىگراق، كىچىكنەك، كىچىگـ لام، كىچىككىنەم؛ پاكار، پاكارراق، ناھايىتى پاكار، پاكارلا، پاكارـ غىنا ـ پاكا، پاكاراق، پاكاغىنەك، پاكالام، پاكاغىنەم

«تاغىنەم كۆڭلەك كىشپلا، ھەممە ئادەم غۇنچە بويكەن
زەپ ياراشپتۇ خېنىم. دەپ قاراشپتۇ خېنىم.»

[1] موندىلەك ـــ ئەركىلەتمە سۆز، «ئوماق» مەنىسىدە.

5. ئۇلانمىلار

كېرىيە شېۋىسىدىكى ئۇلانمىلار سان جەھەتتىن ئەدەبىي تىلدىكىدىن ئاز بولۇپ، شەكىل جەھەتتىمۇ بەزى پەرقلەرگە ئىگە. ئۇلانمىلاردىكى شەكىل جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىك ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش بولغان سۆزلەرنىمۇ يەرلىك تۇسكە كىرگۈزۈپ قويىدۇ.

1. سوراق ئۇلانمىلىرى

1) سۆزلەرنىڭ كەينىگە كېلىپ سوراقنى بىلدۈرىدىغان «مۇ» ئۇلانمىسى كېرىيە شېۋىسىدە «ما» شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
كەلدىمۇ؟	كەلدىما؟	ياغاچمۇ؟	ياغاچما؟
ئاشۇمۇ؟	ئاشۇما؟	قىزىلمۇ؟	قىزىلما؟
بەشىنچىمۇ؟	بەشىنچىما؟	يازدىڭمۇ؟	يازدىڭما؟

2) ئىسىم ۋە ئالماشلارنىڭ كەينىگە كېلىپ سوراقنى بىلدۈرىدىغان «چۇ» ئۇلانمىسى كېرىيە شېۋىسىدە «چا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

دەپتەرچۇ — دەپتەرچا؛ دىلبەرچۇ؟ — دىلبەرچا؟؛ ئۇچۇ؟ — ئۇچا؟؛ مەنچۇ؟ — مەنچا؟

3) پېئىللارنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ كېلىپ كەلگۈسى زامان سوراق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «مدۇ، ئامدۇ، ئەمدۇ» ئۇلانمىلىرى كېرىيە شېۋىسىدە «متۇ، ئامتا، ئەمتا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئويىنامدۇ؟	ئويىنامتا؟
يىغلامدۇ؟	يىغلامتا؟
سۆزلەمدۇ؟	سۆزلەمتا؟
بېرەمدۇ؟	بىرەمتا؟

4) پېئىللارنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ كېلىپ سوراقنى بىلدۈرىدىغان «دۇ» پېئىللار مەيلى قانداق شەكىلدە تۈرلىنىپ كەلگەن بولسۇن، كېرىيە شېۋىسىدە بىردەك «تا» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
كېلەمتىغانتا؟	كېلەمدىغاندۇ؟
كۆمەمتىقانتا؟	كۆرمەمدىغاندۇ؟
كۆرەممىتا؟	كۆرۈپمىدۇ؟
كېلىتقانمىتا؟	كېلىدىغانمىدۇ؟
كۆگەنمىتا؟	كۆرگەنمىدۇ؟

5) ئەدەبىي تىلدا 3 ـ شەخس سوراق مەنىسىدىكى پېئىللارنىڭ كەينىگە «ئىكەن» ياردەمچى پېئىلى قوشۇلۇپ، ئاندىن شەخس قوشۇمچىلىرىنى ئۇلاش ئارقىلىق سوراق ئىپادىلىنىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە 3 ـ شەخس سوراق مەنىسىدىكى پېئىللارنىڭ كەينىگە شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ، ئاندىن «ئىكەن» ياردەمچى پېئىلى ئۇلىنىش ئارقىلىق سوراق ئىپادىلىنىدۇ. بۇ چاغدا «ئىكەن» ياردەمچى پېئىلغا «ئا» تاۋۇشى قوشۇلۇپ، «ئە» تاۋۇشى «ئى» غا ئاجىزلاپ «ئىكىنا» شەكلىدە كېلىدۇ. يەنى:

ئەدەبىي تىلدا: بارامدۇ؟ + ئىكەن = بارامدىكەن + مىز = بارامدىكەنمىز؟

كېرىيە شېۋىسىدە: بارامتۇ؟ + مىز = بارامتىمىز + ئىكىنا = بارامتىمىزكىنا؟

مەسىلەن:

كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
بارامتىمەنكىنا؟	بارامدىكەنمەن؟
بارامسىلىكىنا؟	بارامدىكەنسىلەر؟
بارامسىكىنا؟	بارامدىكەنسەن؟
بارامتىمىزكىنا؟	بارامدىكەنمىز؟

6) ئىسپاتلاش مەنىسىدە ۋە گۇمان مەنىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان سوراقنى ئىپادىلەشتە، ئەدەبىي تىلدا ھەر خىل شەكىلدە تۈرلەنگەن پېئىللارنىڭ ئاخىرىغا «دۇ» نى ئۇلاش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بۇ قوشۇمچىدىكى «د» تاۋۇشى «ت» غا ئالمىشىپ «تۇ» شەكلىدە كېلىدۇ ھەم سۆز ئاخىرى سوزۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

www.uyghurkitap.com

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
سىنىڭدۇ؟	سىنىڭتۇ؟
شۇنداقتۇ؟	شۇنداغتۇ
بەرگەندۇ؟	بەگەنتۇ؟
كەلگەنمىدۇ؟	كەلگەنمىتۇ؟
بارغاندۇ؟!	باغانتۇ؟!
شۇمىدۇ؟	شۇمىتۇ؟

ئايۋانىڭنىڭ ۋاسىسى، مېنى كۆيدەگەن جۇگان،
ئاتمىشمىتۇ؟ يەتمىشمىتۇ؟ ئاشۇمىتۇ؟ يەڭگۈشمىتۇ؟

7) ئەدەبىي تىلدا سۆپەتداش پېئىللارنىڭ كەينىگە «مىدى» قوشۇلۇپ كېلىپ سوراق ئىپادىلىنىدۇ، ئاندىن شەخس قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق تۇرلىنىپ، ھەر خىل شەخستىكى سوراق مەنىلىرى ئىپادىلىنىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بولسا، پېئىللارنىڭ كەينىگە «مىدى» قوشۇلۇپ كېلىپ سوراق ئىپادىلىنىدۇ، ئاندىن شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ. بۇ خىل شەكىلنى ئىنچىكە كۆزەتكەندە، رەۋشداش پېئىللارنىڭ كەينىگە ئەدەبىي تىلدىكىدەك «مىدى» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ، ئاندىن شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. لېكىن، بۇ خىل تۇرلىنىشتە تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش، تاۋۇش ئالمىشىش ھادىسىسى ئېغىر دەرىجىدە كۆرۈلگەچكە، بۇ خىل تۇرلىنىش شەكلىنىڭ ئەسلىي ھالىتىنى پۈتۈنلەي يوقاتقان، يەنى ئەدەبىي تىلدا: «(پېئىل) گەن + مىدى = (پېئىل) گەنمىدى» شەكلىدە تۇرلەنسە، كېرىيە شېۋىسىدە: «(پېئىل) ئىپ + مىدى = (پېئىل) ئىپمىدى» شەكلىدە تۇرلىنىدۇ ۋە «پ» تاۋۇشى «م» غا ئالمىشىپ «ئىممىدى» شەكلىدە كېلىدۇ. بۇ چاغدا تۈپ پېئىللاردا تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش ۋە ئالمىشىش ھادىسىسى ئېغىر بولىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
كەلگەنمىدى؟	كىممىدى؟
چىققانمىدىڭلار؟	چىقمىدىڭلا؟
كۆلگەنمىدىم؟	كۆلۈممىدىما؟

ئۇرغانمىدۇق؟	ئۇرۇممىدۇكا؟
بارغانمىدىڭ؟	بېرىمىدىڭا؟
سالغانمىدىڭىز؟	سېمىمىدىڭىز!؟

8) ھەم سوراق، ھەم جاۋاب مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «غۇ، قۇ» ئۇلانمىلىرى كېرىيە شېۋىسىدە ئىشلىتىلمەيدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا «يا» ئىشلىتىلىپ، شۇ خىل رولىنى ئارتقۇزىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
قىزىلغۇ؟!	قىزىلىيا؟!
بەشقۇ؟!	بەشىيا؟!
ئاشۇغۇ؟!	ئاشۇيا
ئەنىغۇ؟!	ئەينىيا؟!
كەلدىمغۇ؟!	كەلدىميا؟!
يوققۇ؟!	يوقىيا؟!
دۇتارىڭنىڭ تارىسى،	مېنى كۆيدەگەن قىزچاق،
پەي - پەيگە ئوخشايتۇيا؟!	تەيتەيگە ئوخشايتۇيا؟!

9) كۈچەيتىش رولىنى ئۆتەيدىغان ئۇلانما «لا» كېرىيە شېۋىسىدە ئىشلىتىلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا «غىنە، غىنەم، غىنەك، قىنە، قىنەم، قىنەك» قاتارلىق قوشۇمچىلار (سۈپەتلەرنىڭ ئەركىلەتمە ۋە كېمەيتمە دەرىجىلىرىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلار) ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
مەنلا	مەنغىنەم
سېنىلا	سىنىغىنەم
يۈگۈرۈپلا	يۈگۈرۈپقىنەك
كېلىپلا	كىلىپقىنەم
ئونىلا	ئونىنىغىنەك
خوتەنگىلا	خوتەنگىغىنەم

6. قوشۇمچىلارنىڭ تاۋۇش ئالماشتۇرۇش خۇسۇسىيىتى

تىلىمىزدىكى تۈپ سۆزلەرگە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار، سۆز

تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ۋە ئۇلانمىلار قوشۇلۇپ كەلگەندە، تۈپ سۆز-لەرنىڭ كېيىنكى بوغۇمىدا تاۋۇش ئالمىشىش ۋە تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلا-پ كېتىش ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال سوزۇق تاۋۇشلاردا كۆپ كۆرۈلىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلاپ ياكى ئالمىشىپ كېتىشىگە ئاساسەن قوشۇمچىلاردىكى سوزۇق تاۋۇشلار سەۋەب بولىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدىكى بىر قىسىم قوشۇمچە ۋە ئۇلانمىلار ئەدەبىي تىلدىكىدىن پەرقلەنگەچكە، بولۇپمۇ قوشۇمچە ۋە ئۇلانمىلاردىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشىمىغاچقا، تاۋۇش ئالمىشىش ئەھۋالىمۇ ئوخ-شاشمايدۇ. بىر قىسىم ئوخشاش قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ كەلگەن سۆز-لەردىكى تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشىمۇ پەرقلىق بولىدۇ. ئەدەبىي تىلدا تاۋۇش ئالماشمايدىغان سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە تۈرلەنگەندە تاۋۇش ئالمىشىپ كېتىدۇ.

1) بىر قىسىم قوشۇمچىلار سۆز تۈرلىگەندە، ئەدەبىي تىلدىمۇ، كېرىيە شېۋىسىدىمۇ تۈپ سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تا-ۋۇشلار ئوخشىمىغان شەكىلدە ئالمىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
كەل — كېلىپ	كىلىپ
ئەگ — ئېگىشى	ئىگىيشى
ئەت — ئېتىكلىك	ئىتىگلىگ
مەن — مېنىڭ	مىنىڭ

2) بىر قىسىم قوشۇمچىلار سۆز تۈرلىگەندە ئەدەبىي تىلدا تۈپ سۆزلەر ئۆز پېتى كېلىدۇ، كېرىيە شېۋىسىدە تاۋۇش ئالمىشىپ كېتى-دۇ. مەسىلەن:

كۆرۈشكىن — كۆرەشكىن؛ سۆزۈم — سۇزەم؛ ئۆچۈر — ئۆچە؛
گۆرۈم — گۇرام؛ بويۇم — بۇيام؛ توسۇن — تۇسان

3) كېرىيە شېۋىسىدىكى بىر قىسىم قوشۇمچىلار سۆز تۈرلىگەندە تۈپ سۆزلەردىكى تاۋۇشلارنى ئۆزگەرتمەي، قوشۇمچە تەركىبىدىكى سو-زۇق تاۋۇش ئالمىشىپ، يەرلىك تىل ئادىتى بويىچە تۈپ سۆزگە ماسلاشتۇرۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

خۇشلۇق — خوشلاق؛ توملۇق — توملاق؛ بەش مولۇق — بەش

مولاق؛ ئۆچلۈك — ئۆچلەك؛ قويدۇم — قويدام؛ ئوڭلۇق — ئوڭلاغ ماقالدا مۇنداق كەلگەن: دۇنيا كىتە بوشلاقتىن، ئىمان كىتە شوخلاقتىن.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، كېرىيە شېۋىسىنىڭ مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى — قوشۇمچىلار ۋە ئۇلانمىلاردىكى ئۆزگىچىلىك، ئاشۇ ئۆزگىچە قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ كەلگەن سۆزلەردىكى تاۋۇشلارنىڭ ئال-مىشىشى، تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئۆز-گىچىلىكتە گەۋدىلىنىدۇ. بۇ خىل ئۆزگىچە ئەھۋاللارنىڭ ئارتۇقچىلىق-لىرىمۇ، يېتەرسىزلىكلىرىمۇ بار، قانۇنىيەتلىك تەرەپلىرىمۇ، قانۇند-يەتسىز تەرەپلىرىمۇ بار.

كېرىيە شېۋىسىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى

كېرىيە شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» دىن ساقلىنىپ قالغان سۆز-لەرمۇ، «خوتەن تىلى» دىن ساقلىنىپ قالغان سۆزلەرمۇ، باشقا قەدىم-كى مىللەت ۋە قەبىلىلەر تىلىدىن ساقلىنىپ قالغان سۆزلەرمۇ ئۇچراي-دۇ. «خاقانىيە تىلى» دىن ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر نىسبەتەن كۆپ بولۇپ، ئەينەن ساقلىنىپ قېلىش، كۆپ ساقلىنىپ قېلىش جەھەت-لەردە ئەدەبىي تىل ۋە باشقا دىئالېكت ـ شېۋىلەردىن خېلىلا ئۈستۈن تۇرىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە يەنە «خوتەن تىلى» نىڭ تەسىرىگە ئۇچرى-غان «خاقانىيە تىلى» دىكى سۆزلەرمۇ؛ ھازىرقى خوتەن دىئالېكتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان سۆزلەرمۇ؛ خوتەن، قەشقەر، لوپنۇر، قۇمۇل، تۇرپان، غۇلجا ... دىئالېكت ـ شېۋىلىرى بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە سۆزلەرمۇ؛ كېلىش مەنبەسى ئېنىق بولمىغان، كېرىيە شېۋىسىگە خاس سۆزلەرمۇ بار. بۇ خىل ئەھۋال كېرىيە شېۋىسىنى لېكسىكا جەھەتتىن مۇرەككەپ تۈسكە كىرگۈزۈپ قويغان.

1. «خاقانىيە تىلى» دىن ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر

كېرىيە شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» نىڭ بەزى مورفولوگىيىلىك ۋە فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى ساقلىنىپلا قالماستىن، يەنە «خاقا-نىيە تىلى» دىكى سۆزلەرمۇ نىسبەتەن كۆپ ساقلىنىپ قالغان. بۇ

سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى ئەينەن ساقلىنىپ قالغان بولسا، بەزىلىرى بۇزۇ-لۇپ (شەكىل ئۆزگەرتىپ) ساقلىنىپ قالغان، يەنە بەزىلىرى مەنە ئۆزگەرتىپ ساقلىنىپ قالغان.

1. ئەينەن ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر

كېرىيە شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر ئەينەن ۋە توغرا ساقلىنىپ قالغان. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «تىكەن» سۆزى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق يازغان: تىكەن، بۇ سۆزنىڭ يېنىك ۋە قىسقا شەكلى شۇنداق قائىدە بويىچە بولغاندا، بۇ سۆز ئىككى «ك» بىلەن «تىككەن» بولۇشى لازىم ئىدى. چۈنكى بۇ سۆز «تىكمەك، قادىماق، سانجىلماق» مەنىلىرىدىكى «تىك-دى» سۆزىدىن ئېلىنغان. «تىككەن» سۆزىدىكى بىرىنچى «ك» سۆزد-نىڭ ئەسلىي تومۇرى «ك» بولۇپ، ئىككىنچى «ك» سۈپەت ياساشقا لازىم بولغىنى ئۈچۈن كېيىن قويۇلغان.[①] كېرىيە شېۋىسىدە بۇ سۆز دەل مەھمۇد قەشقەرى ئەكىتلەپ ئۆتكەندەك، ئىككى «ك» بىلەن «تىككەن» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئۇ يەنە «ئاستىن» دىگەن سۆز-نى: ئاستىن، بۇ سۆز توغرا ئەمەس، توغرىسى «ئالتىن» دەپ ئىزاھ-لىغان. كېرىيە شېۋىسىدە بۇ سۆز دەل «توغرىسى» بويىچە «ئالتىن» دەپ ئېيتىلىدۇ.

كېرىيە شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» دىن ئەينەن ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر خېلىلا كۆپ. مەن بۇ يەردە پەقەت بىر قىسمىنىلا كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

1) «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە ئەينەن ساقلىنىپ قالغان، ئەدەبىي تىلدا بولسا ئىستېمالدىن چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
ئاغ	ئاغ	چاتارا، چات
ئۇچا	ئۇچا	دۈمبە
قورۇش	قورۇش	ساقلاش، قوغداش

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980-يىلى نەشرى. 1-توم، 54-بەت.

ئۆلدىماق	ئۆلدىماق	قاپارماق (پۇت)
بۆگدى	بۆگدى	توستى، باغلىدى (سۇنى)
تۆگەل	تۆگەل	پەقەت، زادى، پۈتۈنلەي

2) «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە ئەينەن ساقلىنىپ قالغان، ئەدەبىي تىلدا بولسا خېلىلا بۇزۇلۇپ ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
ئىتتى	ئىتتى	ئىتتەردى
چوزدى	چوژدى	سوزدى
قۇتۇردى	قۇتۇردى	قۇترىدى
بەلگۈلۈگ	بەلگۈلۈگ	بەلگىلىك (بەلگىسى بار)
ئانداغ	ئانداغ	ئۇنداق

3) «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە ئەينەن ساقلىنىپ قالغان، ئەدەبىي تىلدا بولسا بىرلا ئۈزۈك تاۋۇش ئالمىشىپ ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
ئۇرۇغ	ئۇرۇغ	ئۇرۇق (دان)
ئۇلاغ	ئۇلاغ	ئۇلاق (كىيىمگەسېلىنغان ئۇلاق)
يىلدىز	يىلدىز	يىلتىز
قۇرۇغ	قۇرۇغ	قۇرۇق («هۆل» نىڭ ئەكسى)
يۈزلۈگ	يۈزلۈگ	يۈزلۈك (ئابرۇيلۇق)

4) «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە ئەينەن ساقلىنىپ قالغان. ئەدەبىي تىلدا بولسا، بىرلا سوزۇق تاۋۇش ئالمىشىپ ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
سىندى	سىندى	سۇندى
يولسۇز	يولسوز	يولسىز
يانا	يانا	يەنە

2. بۇزۇلۇپ ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر

كېرىيە شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» دىن ئازراقلا بۇزۇلۇپ ساقلىـ

www.uyghurkitap.com

ىنىپ قالغان سۆزلەرمۇ، ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلۇپ ساقلىنىپ قالغان سۆزلەرمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ خىل سۆزلەر ئەدەبىي تىلدىمۇ ئۇچرايدۇ. لېكىن، ئۇلارنىڭ بۇزۇلۇش دەرىجىسى ۋە بۇزۇلۇش شەكلى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاشمايدۇ.

1) «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە ئازراقلا بۇزۇلۇپ ساقلىنىپ قالغان، لېكىن، بۇ سۆزلەر ئەدەبىي تىلدا ئىستېمالدىن چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
ئارىغ	ئېرىغ	پاكىز
ئاغىل	ئېغىل	قوتان
ئۆزۈت	ئۆزات	سۈنئۈۋەت
ئەشىلدى	ئىشتىلدى	ئاڭلاندى
قىر	قى	تۆپىلىك، دۆڭ
بۆرك	بۆك	دوپپا

2) «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە ئازراقلا بۇزۇلۇپ ساقلىنىپ قالغان، ئەدەبىي تىلدا بولسا، ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلۇپ ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
شەشدى	شەشتى	يەشتى
سەشدى	سىرىشتى	شىرىشتى
مۈش	مىش	مۈشۈك
تۇغ	تۇغ	تۇغان
تەرى	تىرە	تېرە

3) «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلۇپ ساقلىنىپ قالغان، ئەدەبىي تىلدا بولسا، ئىستېمالدىن چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
ئەۋزەدى	ئەۋزەيلىدى	تەگدى، سۆزلەپلا كەتتى
قوغۇش	قوغداش	ئۇستى ئوچۇق نو
بارىغ	بوراغ	سېسىق

مانچۇ	مانجا	سىمكار، ئىش ھەققى
شوغلۇ	شوخلا	ئىت ئۈزۈمى
باشناق	باشتاق	يالاڭۋاش

4) «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر ئەدەبىي تىلدىمۇ، كېرىيە شېۋىسىدىمۇ ئوخشىمىغان دەرىجىدە بۇزۇلۇپ ساقلىنىپ قال-غان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
ئۆترۈ	ئوتتۇ	ئۆتتۈر
يىنچۇ	يىنجى	ئۈنچە
بەنەك	پىنەك، پىنە	پىچەك
بۇردى	بۇرۇدى	پۇرىدى
كۆترۈم	كۆتۈرەم	كۆتۈرمە

5) «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە ئەدەبىي تىلدىكىگە قارىغاندا بەكرەك بۇزۇلۇپ ساقلىنىپ قالغان. مە-سىلەن:

«دىۋان» دا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
يۇقتۇردى	شۇقتۇردى	يۇقتۇردى
يىتتى	شىتتى	يىتتى (يوقالدى)
قىرىق	قىخ	قىرىق
يالۋاردى	يالۋەدى	يالۋۇردى
ياپىتاق	شۇپىتاق	ياۋداق

3. مەنە ئۆزگەرتىپ ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر

«خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە مەنە ئۆزگەرتىپ ساقلىنىپ قالغان. بۇ خىلدىكى سۆزلەرنىڭ ئاز بىر قىسمى ئەدەبىي تىلدا ئەسلىي مەنىسىدە ياكى مەنە ئۆزگەرتىپ ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، كۆپ قىسمى ئىستېمالدىن چۈشۈپ قالغان. كېرىيە شېۋىسىدىكى بۇ خىل سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى شەكىل جەھەتتىن ئەينەن ساقلىنىپ قالغان بولسا، يەنە بەزىلىرى بۇزۇلۇپ (شەكىل ئۆزگەر-تىپ) ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا: كېرىيە شېۋىسىدە:

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

مەردەك — ئېيىق كۈچۈكى
مەدەك — چوشقا كۈچۈكى
ئەركەك ئىشلەر — بۇزۇق خوتۇن
ئەكەك چىشى (ئەركە مايىل ئايال)
باغنا — شوتا بالدىقى
باغنا — ۋادەك
كۇرك — جۇۋا
كۇررەك جۇۋا — تاشلانمىغان جۇۋا
ئۇلاغ — پوچتا ئېتى
ئۇلاغ — ئات - ئېشەك

4 . باشقا ئەھۋاللار

1) كېرىيە شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» دىن ساقلىنىپ قالغان، ئەمما بارغانچە ئىستېمالدىن چۈشۈپ قېلىۋاتقان بىر قىسىم سۆزلەرمۇ بار. مەسىلەن، «ئەم» سۆزى باشقىلارنى تىللاشتا «ئانىڭنىڭ ئېمى» شەكلىدىلا ئىشلىتىلىدۇ. «ئۇلداڭ» (ئۇلتاڭ) سۆزى، «گېلىنى يىغقان سۇلتان بولۇر، گېلىنى يىغمىغان ئۇلتاڭ بولۇر»، «سەگكە ئۇۋات كىسە ئۇلتاڭ يېمەس» دېگەن ماقاللاردىلا ئىشلىتىلىدۇ. «قار-دى» (قادى) سۆزى قوي مېيى بىلەن سۇ مېيىنى ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلانغان ئەبجەش مايغىلا قارىتىلىدۇ. بۇ خىل ماي «قادى ياغ» دەپ ئاتىلىدۇ. «بۇل» سۆزى بۇزۇلغان بۇغداي ۋە ئۇنغىلا قارىتىلىدۇ. «كۆكلەتتى» سۆزى يوتقان - كۆرپىلەرنى قول بىلەن تىككىشكىلا قارىتىلىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشاش مىساللار خېلى كۆپ. بۇ يەردە ھەممىنى سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن.

2) «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر كېرىيە خەلقى ئارىسىدا لەقەم بولۇپ ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ خىل لەقەملەرنىڭ كۆپ قىسمىنى ھەتتا لەقەم ئىگىلىرىمۇ چۈشەنمەيدۇ. بەزى لەقەملەرنى «خاقانىيە تىلى» دىكى شۇ سۆزنىڭ دەل ئۆزى دېيىش كىشىدە بىر ئاز گۇمان تۇغدۇرىدۇ. چۈنكى سۆز مەنىسى لەقەم بولۇشقا تازا ماس كەلمەيدۇ. مەسىلەن:

بۇلغىما — بۇلماق (ياغسىز، تۇزسىز تاماق)، مەتتوختى بولغىما؛ بۇرك — قاتلاق (پۇرۇلگەن بوغقۇچ)، ئىمىن بۇرك؛ دەكچەك — ئۇچ پۇتلۇق كىچىك قازان، مەتتۇرسۇن دەكچەك؛ باراق — يۇڭى پاخپايغان ئوۋئىتى، مەستىق باراق؛ چەلپەك — چاپاق (كۆز چاپىقى)، قاسىم چەلپەك.

3) «خاقانىيە تىلى» تىل ئادىتىنىڭ ساقلىنىش نىسبىتى كېرىيە

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا نىسبەتەن كۆپ بولۇپ، كىرىيە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تىل جەھەتتىمۇ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلغان. بۇ خىل سۆز ۋە تىل ئادەتلىرىنى ھەر خىل ژانىردىكى ئەسەرلەردە دائىم ئۇچرىتىپ تۇرغىلى بولىدۇ. چۆچەك، رىۋايەتلەرنىڭ تېكىستلىرىدىلا ئەمەس، ماۋزۇلىرىدىمۇ بۇ خىل سۆزلەر ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، «بەك تۇ باي بىلەن چىلك تۇ باي»، «ھەر ئىشى ھەدلىستە»، «تاڭتا پۇچۇق»، «كىپشىدوزنىڭ داغىل كوۋلاسى» ... قاتارلىقلار. ماقال ـ تەمسىللەردە:

قىزىم يەپ قىغا چىقتى، ئوغلام يەپ ئوۋغا.
ئۇستەككە پۇستەك، مانجىغا توقماق.
يەپ تۇ، بەك تۇ.

قوشاقلاردا «خاقانىيە تىلى» دىكى سۆزلەرلا ئەمەس، بەلكى «خاـ قانىيە تىلى» نىڭ تىل ئادىتىمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

«قارا كۇزۇك قايناشۇ، ئون بەش كۇندە بى كەسەم.
ساچىك بەلگە چىرماشۇ. داڭلىغ يانىڭ ھالى شۇ».

باللار قوشاقلىرىدا:

«يىنجى ـ ماجان چىچىلدى،
تىرىپ بولالماي كەچ بولدى».

2. قەشقەر شىۋىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك سۆزلەر

كىرىيە شىۋىسىدە قەشقەر شىۋىسى بىلەن ئورتاقلىقتا ئىگە سۆزلەر خوتەن شىۋىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا خېلىلا كۆپ. بۇنداق بولۇشى كىرىيە رايونىنىڭ تىل جەھەتتىن خوتەن رايونىغا سېلىشتۇرغاندا «خاـ قانىيە تىلى» نىڭ تەسىرىگە قاتتىق ئۇچراپ، خوتەن رايونىدىن بۇرۇن تۈركچىلىشىپ بولغانلىقىدىن بولسا كېرەك.

1) بۇ ئىككى شىۋىدە شەكىل جەھەتتىمۇ، ئىستېمال مەنىسى جەھەتتىمۇ ئوخشاش سۆزلەر خېلىلا كۆپ. بۇ خىل سۆزلەرنىڭ بەزىلىـ ـرى خوتەن شىۋىسىدىمۇ بار، بەزىلىرى ھېچقايسى شىۋىدە يوق، پەقەت مۇشۇ ئىككى شىۋىگىلا خاس. مەسىلەن:

(1) خوتەن، قەشقەر، كىرىيە شىۋىلىرىگە ئورتاق سۆزلەر:

www.uyghurkitap.com

چالا — چوتا — چالا — بۇلا؛ خالا — ھاجەتخانا؛ قاشلىماق — قاش سالماق؛ پومىلىماق — يۇمىلاقلىماق؛ پىسپوق — ئېزىلەڭگۈ؛ چام — ئورۇنداشقا تېگىشلىك ھەسسە، ۋەزىپە.

(2) قەشقەر، كېرىيە شېۋىلىرىگە خاس سۆزلەر:

پاخما — پاخپايغان، چۇۋۇلغان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: ئالتۇن باش داداڭدىن، پاخماباش ئاناڭ ياخشى؛ پوستەك — تۇگمەندە ئۇن سۇپۇرىدىغان تېرە سۇپۇرگە؛ توز — توزۇندا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: توزغا كۆنگەن سەگ (ئىت) قوپاغا ئالتىندا ئۆلەر؛ مەتو — دۆت، كالۋا، غەرەز ئۇقمايدىغان؛ بۇغدىيەك — كېكىردەك؛ هاڭگا تېرەك — تېرەكنىڭ بىر تۈرى

2) يەنە بىر قىسىم سۆزلەر شەكىل جەھەتتىن ئازراقلا پەرقلىق، ئىستېمال مەنىسى پۈتۈنلەي ئوخشاش. مەسىلەن:

قەشقەر شېۋىسىدە:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
پاخشە	پەخشە	چېقىق تۇخۇم
مىتكوت	مىتكوت	پۈتى قايرىلىپ كەتمەك
مىنەپتەكۈن	بىنەپتە كۈن	يەكشەنبىدىن باشقا كۈنلەر
نوگاي	نۇگاي	قاپاق چۆمۈچ
ئىلىكى قۇرماق	يىلىگى قۇرماق	دۇنياسىدىن ئايرىلماق

3) يەنە بىر قىسىم سۆزلەر شەكىل جەھەتتىن خېلىلا پەرقلىق، لېكىن ئىستېمال مەنىسى ئوخشاش. مەسىلەن:

قەشقەر شېۋىسىدە:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
چاقاڭدى	چاقوڭدا	ئوڭدىسىغا
ئالىغەلەپ	ئالاغالاپ	ئالىجوقا
پىشكە	پىتكە	ئازراق، بىزە، بىر ئاز
تۈكۈچە	تۈكۈچ	نان چەككۈچ
پەتەك	پىستەك	پاكار

4) بۇ ئىككى شېۋىدە يەنە شەكىل جەھەتتە ئوخشاش، ئىستېمال مەنىسى ئوخشاشمايدىغان بىر قىسىم سۆزلەر بار. مەسىلەن:

قەشقەر شېۋىسىدە: كېرىيە شېۋىسىدە:

بۇداق: قىياس، مۆلچەر، پەرەز قىممىتىنى، مىقدارىنى مۆلچەرلەپ بېكىتمەك

چۆگەن: تويۇق توپنى تاياق بىلەن ئۇرۇپ، ئوينايدىغان ئويۇن قوشاق ئېيتىپ هاردۇق چىقىرىدىغان ئويۇن

باغجال: سولامچى

بۇجغۇر: بۇدرە

يەنە بەزى سۆزلەر شەكىل جەھەتتىن بىر - بىرىدىن ئازراقلا پەرقلەنسىمۇ، ئىستېمال مەنىسى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدۇ. مەسىلەن:

قەشقەر شېۋىسىدە:	كېرىيە شېۋىسىدە:
رودا	گاداي، نامرات
شىرىشاپ	كىرلىك
سىلدىشاپ	شىدىشاپ
ۋادەك	شادا سالاسۇن، ۋەدىك
رىشاتكا	ياغاچ بالداق
قۇۋ	ئىشتان بېغى

كېرىيە شېۋىسىنىڭ باشقا شېۋە - دىئالېكتلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى باشتا سۆزلەپ ئۆتكەنىدىم. بۇ يەردە قايتا توختالمايمەن.

3. كېرىيە شېۋىسىنىڭ ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىق تەرەپلىرى

كېرىيە شېۋىسىنىڭ ئەدەبىي تىل بىلەن بولغان پەرقلىق تەرىپى خېلى كۆپ، ئەدەبىي تىل لۇغەت تەركىبىگە كىرگۈزۈپ قوللىنىشقا بولىدىغان ئارتۇقچىلىق تەرەپلىرىمۇ بار، بەزى يېتەرسىز تەرەپلىرىمۇ بار.

1) كېرىيە شېۋىسىدە ئەدەبىي تىلدا مەخسۇس ئاتالغۇسى يوق ياكى يىغىنچاق سۆز بىلەن ئىپادىلەپ بەرگىلى بولمايدىغان بىر تۈركۈم سۆزلەر بار. مەسىلەن، «خىلڭ» سۆزىنى ئالساق، بۇ كىشىلەرنىڭ مىجەز - خۇلقىغا قارىتىپ ئېيتىلغان سۈپەت سۆزى بولۇپ، ئىچ سىرىنى ھېچكىمگە ئاشكارىلىمايدىغان، قولىغا كىرگەن نەرسىنى ئاسانلىقچە قولدىن چىقارمايدىغان مىجەزدىكى كىشىلەر «خىلڭ ئادەم»

كىتاب تورى بېكىتى www.uyghurkitap.com

دېيىلىدۇ. بۇ خىل مىجەزدىكى كىشىلەرنى ئەدەبىي تىلدا يىغىنچاق سۆز بىلەن ئىپادىلەپ بەرگىلى بولمايدۇ. «لاپقۇت» سۆزى بىر - بىرىگە ياردەملىشىش دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، ئىش - ئەمگەكتە بىر قانچە كىشى بىرلىشىپ، بىر - بىرىنىڭ ئىشىغا ئۆپچە ياردەملىشىشكە قارىتىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ پېئىل شەكلى «لاپقۇتلاشماق» شەكلىدە كېلىدۇ. تۆۋەندىكى سۆزلەرنى كۆرۈپ باقايلى:

ئاجالاپ — ئاشلىق ئېلىپ ساتقۇچى؛ گۇلدۇمە — ئېگىز جايدىن سۇ چۇشۇرۇشتە يار تارتىپ كەتمەسلىك ئۈچۈن ياسالغان كىچىك شارقىراتما.

«باش تۇگمەنگە نو قويدۇم، هەقانچە يامان بوساڭ،
ئاياغ تۇگمەنگە گۇلدۇمە. دۇشمىنىڭگە بۇلدۇمە.»

كالەكو — غەرەز ئۇقمايدىغان، ئۆزىنىڭ گېپىدە چىڭ تۇرۇۋالىدىغان ئادەم؛ ئۇرا تۇۋى — ئۇزۇن مۇددەت ساقلانغان ئاشلىق ۋە نانغا كىرىپ قالىدىغان غەلىتە تەم؛ سالتاڭ — هېچ نەرسىسى يوق (ئادەم ۋە هايۋانلارغا ئورتاق)، بويتاقلارمۇ مازاق قىلىنىپ «سالتاڭ» دېيىلىدۇ؛ كۆجۇم — ئاهالە زىچ ئولتۇراقلاشقان جاي؛ قاپچىمال — هەر خىل مايلىق دانلار ئارىلاشتۇرۇلۇپ تارتىلغان سۇماي.

بۇ خىلدىكى سۆزلەر خېلىلا كۆپ، بۇلاردىن باشقا ئەدەبىي تىلدا ئىككى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان سۆزلەرمۇ ئاز ئەمەس. مەسىلەن:

ئاپقۇت — ئاياغنىڭ سوقى، ماقالدا مۇنداق كەلگەن: ئۆتۈككە ئاپقۇت، ئۆتنىگە لاپقۇت؛ داپشاق — يۈزى قېلىن؛ كالامپاي — قوپال، سۆرەلمە ئادەم؛ چىتىن — ئاچچىقى يامان؛ غىزمال — ساراڭ قېيتىش ئادەم؛ مىس — لىقمۇ لىق، دەل؛ چاخانا — ئارتۇقمۇ ئەمەس، كەممۇ ئەمەس.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئەدەبىي تىلدا مۇستەقىل، خاس ئىسمى يوق نەرسىلەرنىڭ كېرىيە شېۋىسىدە ئىسمى بار. مەسىلەن:

موندەك — قوناق داڭگىلى. شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ، كىچىك چۆگۈنمۇ «موندەك چۆگۈن» دېيىلىدۇ.

كاپ — ئۇستىرا سۇرتۇلىدىغان مەخسۇس لاتا. قوشاقتا مۇنداق

كەلگەن:

«ئۇستىرا كاپ بىلەن، ئىشنى جۆندەيمىز،
باھالاش لاپ بىلەن. گۆش ـ كاۋاپ بىلەن».

ئەگۈن — شادلىق ئىشىك؛ پاسا — قوناق شېخى؛ تىۋەزىن — كىچىك پالتا؛ زەيدان — زەي چىقىرىش ئۆستىڭى؛ لەڭ — باشقا يۇرتقا توشۇلىدىغان يۈك، كۆپىنچە ئاشلىققا قارىتىلىدۇ، بەزىدە يۈك كارۋانلىرىغىمۇ قارىتىلىدۇ، يۈك توشۇيدىغان تۆگە توپىمۇ «تۆگەلەڭ» دېيىلىدۇ. «لەڭگەر» سۆزىمۇ مۇشۇ سۆزدىن ياسالغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى قەدىمكى دەۋرلەردە، كارۋانلار ۋە يۈك توشۇغۇچىلار يول ئۈستىدە قونۇپ ئۆتىدىغان جايلار «لەڭگەر» دېيىلەتتى. ھازىرمۇ شۇ نامدا ئاتىلىدىغان يەرلەر خېلى كۆپ.

يۇقىرىقىدەك سۆزلەر ھەر قايسى سۆز تۈركۈملىرىدىن تېپىلىدۇ. مېنىڭچە بۇ خىل سۆزلەرنى ئەدەبىي تىل لۇغەت تەركىبىگە كىرگۈزۈپ قوللىنىشقا بولىدۇ.

2) كېرىيە شېۋىسىدە ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئورنىغا باشقا شەكىلدىكى سۆزلەر ئىشلىتىلىدۇ. يەنە بىر مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇ خىل سۆزلەر ئەدەبىي تىلدىكى شۇ مەنىدىكى سۆزلەر بىلەن مەنىداش سۆزلەر بولالايدۇ. تۆۋەندىكى سۆزلەرنى كۆرۈپ باقايلى:

كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
مۇرا	تۇرخۇن
ئەللە	خەقلەر
ئوللالەم	ئېھتىمال
تۇپىپو	تۇيۇقسىز
شىداق	ئورۇق، ئاۋاق
مىرىڭ	يىغلاڭغۇ
قاقپو	تاڭ سەھەر
ئاگيا	كېسەلچان، ئاۋاق
بۇنا	بىردەمدە

3) ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم سۆزلەر بىرلا مەنىنى ئىپادىلە-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurbookmap.com

ــسە، كېرىيە شېۋىسىدە بىر قانچە مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، «پۇتمەك» سۆزى ئەدەبىي تىلدا «تاماملانماق» دېگەن بىرلا مەنىنى ئىپادىلىسە، كېرىيە شېۋىسىدە ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «ئىشەنمەك»، «ئېتىلمەك» (تۆشۈك لاي بىلەن پۇتۇپ قالدى)، «بوغۇلۇپ قالماق» (ئۇنۇم پۇتۇپ قالدى) دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرنىمۇ ئىپادىلەيدۇ.

يەنە: چاغ —— ۋاقىت، مۆلچەر (چاغلا، مۆلچەرلە).

ئوماڭنى ئوراپ قويدام، باچە گەپنى دەپ قويدام،
ئەنجەڭنى ئۆزەڭ باغلا. قاغاننى ئۆزەڭ چاغلا.

چا —— ئالماچ، دېنى تولۇق ئايرىلىپ بولالمىغان بۇغداي.

چا بۇغداينى سورىسا، بۇ ئالەممۇ ھەقاچان،
چەش بولادۇ، كالايلاي. كەچ بولادۇ، كالايلاي.

ئارىلاش چامىغىز —— ئۆزۈم بىلەن مېغىزنىڭ ئارىلاشمىسى.

جەت - جەت پاساخان، يانجۇقۇمدا چامىغىز،
ئوساغاچ كەتسىلە. چايىنىغاچ كەتسىلە.

يا —— دەريا (تومىيا —— سوغۇق دەريا).

نەگە بارسەن قاغا ئەجەپ كۆڭلەم قانمىدى،
ئەكەشلەپ ئاقار ياغا. تولۇن ئايدەي شۇ ياغا.

سۇ ئېقىتىپ ئويۇلۇپ كەتكەن يەر. ھاڭ، سۇ ئېلىپ كەتمەك (ئۆستەڭ يا كەتتى)؛ ئوقيا.

ساي —— ھازىر، «تۇنۇك بېشىغا ئاي كەلدى، دادىڭىز قۇتا ساي كەلدى.»؛ دەريا (ئۇلۇغ ساي —— ئۇلۇغ دەريا). تاشلىق چۆل.

سوقماق —— يانجىپ ئەزمەك (دورا سوقماق (دورىنى ھاۋانچا بىلەن يانجىماق)؛ ئاتماق (قۇشقاچ سوقماق —— قۇشقاچنى رەگەتكە بىلەن ئاتماق)؛ ئۇرماق (قوناق سوقماق —— باش قوناقنى كالتەك بىلەن ئۇرۇپ، دېنىنى ئايرىماق)؛

ئانىكا سوقماڭ مېنى، ئاخشىمى قاراڭغۇدا،
بەش - ئالتە كۈن مېيمانىڭىز، ياندۇرغىلى چىراغىڭىز.

قۇرۇق ئۆزۈم بىلەن ياڭاق مېغىزىنى سوقۇپ تەييارلانغان يېمەكلىك؛ ئالداپ ئېلىۋالماق (مەتتوختى 10 كويامنى قالاپ تورۇپ سوقاپ كەتتى).

قى — «قىر» سۆزىنىڭ بۇيرۇق شەكلى. ئېتىز، كىيىم-كېچەكلەرنىڭ قىرى. رەختلەرنىڭ گىرۋىكى. پەسرەك تاغ.

ئال — «ئېلىش» سۆزىنىڭ بۇيرۇق شەكلى. قىزىل رەڭ. چاقماق، چېقىن.

قىق — «قىرقىش» سۆزىنىڭ بۇيرۇق شەكلى. قىرىق ئەرزى. بوۋاقنىڭ قىرىق سۇيى. قولى ئەگرى، ئوغرى.

4) ئەدەبىي تىلدىكى بەزى سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە باشقا ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ، ئەدەبىي تىلدىكى شۇ خىل ئۇقۇم كېرىيە شېۋىسىدە باشقا سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئاپا (ئاپپا) — ئاچا، ئاچا — ئاكىسىنىڭ ئايالى؛ يەڭگە — توي كېچىسى قىزغا ھەمراھ بولىدىغان ئايال؛ پاقا — ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسى؛ قۇمچاق — پاقا، قارا قۇمچاق — پاقا باللىرى؛ خاپا بولماق — ئىزا تارتماق؛ ئۇستىخان — بەدەن؛ خانىم — ئايال ئوقۇتقۇچى؛ گاداي — توختالما ئەر؛ ئۆرۈك — ئۆرۈك دەرىخى؛ غورا — ئۆرۈك مېۋىسى؛ لەيكىن (لېكىن) — ئېھتىمال، بەلكى.

5) كېرىيە شېۋىسىدە ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم سۆزلەر ئىشلىتىلمەي، ئورنىغا شۇ مەنىدىكى ياكى شۇ سۆزگە مەنىسى يېقىن كېلىدىغان باشقا سۆزلەر ئىشلىتىلىدۇ. بۇ دېگەنلىك، كېرىيە خەلقى بۇ سۆزلەرنى بىلمەيدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. بۇ سۆزلەرنى چۈشىنىدۇ، ئەمما جانلىق تىلدا قوللانمايدۇ، بۇ خىلدىكى سۆزلەر خېلىلا كۆپ. بۇ يەردە مىسال ئۈچۈن بىر قانچىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمەن:

ئىنتايىن — يامان، بەك؛ ناھايىتى — يامان، بەك؛ ئىپادىلەش — بىلدۈرۈش؛ بۇرۇن — بالدى؛ ئاخىرى — ئاقىسى؛ كەينى — ئاقىسى؛ ياخشى — ئوبدان؛ كۆپ — جىق؛ تېز — ئىشتىنگ؛ ھېس قىلماق — تۇيماق؛ لەۋ — كامشۇك؛ قايتماق — يانماق.

6) كېرىيە شېۋىسىدە ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم سۆزلەر ئىشلىتىلمەي، ئورنىغا باشقا سۆزلەرنى تۇرلەپ ياكى بىر قانچە سۆزنى بىرىكتۈرۈپ ئىشلىتىلىدۇ. بۇ خىل سۆزلەر كۆپىنچە نام - ئاتالغۇلاردا كۆرۈلىدۇ، بولۇپمۇ ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق نام - ئاتالغۇلىرىدا بەك

ئېغىز. مانا بۇ كېرىيە شېۋىسىنىڭ ئەڭ يېتەرسىز تەرەپلىرى. كېرىيە شېۋىسىدە ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق نامىلىرىدىن پەقەت «دادا، ئانا، ئاپپا، ئاچا - سىڭىل، ئاكا - ئۇكا، بالا، نەۋرە» قاتارلىق سۆزلەرلا بار بولۇپ، باشقا ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق نامىلىرى مۇشۇ سۆزلەر ئاساسىدا سۆز بىرىكمىسى شەكلىدە تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

بوۋا — چوڭ دادا؛ تاغا — باي دادا، ئانامنىڭ (دادىسىنىڭ) ئاكىسى، ئۇكىسى؛ موما — چوڭ ئانا؛ هاما — خان ئانا، ئانامنىڭ (دادىسىنىڭ) ئاچىسى، سىڭلىسى؛ يەزنە — ئاپپامنىڭ ئېرى؛ قېيىنىنىم — خوتۇنۇمنىڭ ئۇكىسى.

بۇنىڭدىن باشقا كېرىيە شېۋىسىدە «چوڭكى، ئۇچۇن، بىراق، لېكىن، ئەمما، بەلكى» قاتارلىق بىر قىسىم باغلىغۇچىلار قوللىنىلمايدۇ.

7) كېرىيە شېۋىسىدىكى بىر قىسىم سۆز بىرىكمىلىرى ۋە بىرىككەن سۆزلەردە ئىشلىتىلگەن سۆزلەر ئەدەبىي تىلدىكىدىن باشقىچىرەك بولىدۇ، بەزى سۆز بىرىكمىلىرىدە قوللىنىلغان سۆزلەر تۈپتىن ئوخشاشمايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ياتلىق بولماق	ئەگە تەگمەك
تۇشمۇ تۇشتىن	تۆت تەرەپتىن
يىت سالماق	ياغ بۇراتماق
توي قىلماق	ئۆي تۇتماق
باش ئەگمەك	بويان بەمەك
ئاڭلىماسقا سالماق	قۇلاق شۇپۇماق

يەنە بىر قىسىم سۆز بىرىكمىلىرىدە ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ بىرى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش، يەنە بىرى ئوخشاشمايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
كۆز قارىچۇقى	كۆز گۆھىرى
خام ئەشيا	خام مال
تىلتۇمار	كۆز تۇما

توختام سۇ	تۇغۇن سۇ
ئېزىق چىش	ئېغىز چىش
ئىسرىق سالماق	بوي ساماق

كېرىيە شېۋىسىدە يەنە كۆچمە مەنىدە بىرىككەن بىر قىسىم سۆز بىرىكمىلىرىمۇ بار، لېكىن بۇ خىل بىرىكمىلەر ئەدەبىي تىلدا يوق. مەسىلەن:

ئالاغالاپ (ئالا — ھەر خىل رەڭدىكى، غالاپ — غىلاپ) — يالغانچى؛ ئالاجوقا — قالايمىقان، ئېگىز - پەس سۆزلەيدىغان ئادەم؛ لاتاكۇس — قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان، بوشاڭ ئادەم؛ مازپەيـنەك — تايىنى يوق ئىشلارنى كۆپ قىلىپ، باشقىلارنىڭ كۆلكىسىگە قالىدىغان ئادەم؛ نىزاۋى ئۇستۇن — كىچىك ئىشلارنى كۆزگە ئىلمايدىغان، ئوقۇرى ئېگىز ئادەم؛ تۇدى بويناق — ئۆيمۇ ئۆي دوقۇرۇپ يۈرىدىغان ئادەم.

4. باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر

كېرىيە شېۋىسىدە چەت تىللاردىن كىرىپ ئۆزلىشىپ كەتكەن بىر قىسىم سۆزلەرمۇ بار. بۇ خىل سۆزلەرنىڭ ئاز بىر قىسمى ئەينەن ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، كۆپ قىسمى شەكىل جەھەتتىن بۇزۇلۇپ ساقلىنىپ قالغان.

1) ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: ئەدەبىي تىلغا ئەرەب تىلىدىن كىرگەن بىر قىسىم سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە ئىشلىتىلمەي، ئورنىغا يەنە ئەرەب تىلىدىن كىرگەن باشقا مەنىداش سۆزلەر ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
پەن	ئىلىم
ۋاپات	قازا
ئايال	مەزلىم
دەۋر	زامان
ھاقارەت	ئاھانەت

ئەدەبىي تىلغا باشقا چەت ئەل تىللىرىدىن كىرگەن بىر قىسىم

سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە ئىشلىتىلمەي، ئورنىغا ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
دوكات	مىغرازى
ماگىزىن	دوككان
بەخت	تەلەي
ئارتىس	سەنئەتچى

ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئورنىغا كېرىيە شېۋىسىدە ئەرەبچىدىن كىرگەن سۆزلەر قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
قۇدا	قېيىم — بۇيان
كەنت	مەللە
يۇتنىڭ دۈمبىسى	يۇتنىڭ پەنجىسى

2) پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: ئەدەبىي تىلغا پارسچىدىن كىرگەن بىر قىسىم سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە قوللىنىلماي، ئورنىغا پارسچىدىن كىرگەن باشقا مەنىداش سۆزلەر ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

يار — ئاشنا   پىيالە — سىنچايچىن

ئەدەبىي تىلدىكى باشقا چەت ئەل تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە ئىشلىتىلمەي، ئورنىغا پارسچىدىن كىرگەن سۆزلەر قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مازاق قىلماق (ئەرەبچە: مىزاق) — زاغۇ تۇتماق (زاغ)؛ رەمال (مال) — چىراغچى (چىراغ).

ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئورنىغا كېرىيە شېۋىسىدە پارسچىدىن كىرگەن سۆزلەر قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
بارلىق	ھەممىۋا
پۇرچاق	لوۋى
ئالا	گۈللۈغ
ئىت	سەگ
پارچە	تىكە

ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم پارسچە سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە قوللىنىلماي، ئورنىغا باشقا سۆزلەر ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئاپىرىن	بارىكاللا
ئاۋاز	ئۈن
ئىجارە	كىرا
مۇلايىم	ياۋاش
مەمنۇن	رازى

3) خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم چەت ئەل تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئورنىغا كېرىيە شېۋىسىدە خەنزۇچىدىن كىرگەن سۆزلەر ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئاشتاختا (پارسچە)	ئەنبەن
كۇرۇشكا (رۇسچە)	گاڭزا
ئۇستەل (رۇسچە)	جوزا
چوكا (رۇسچە)	كويزا
يوپكا (رۇسچە)	چۇڭزا
پوپايكا (رۇسچە)	مويى

ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئورنىغا كېرىيە شېۋىسىدە خەنزۇچىدىن كىرگەن سۆزلەر قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
شەپكە	موزا
دېرىزە	چاڭخو
ئىشىك پەردىسى	مىلەڭزە
كىرلىك	دەنزە

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، كېرىيە شېۋىسىگە خەنزۇچىدىن كىرگەن سۆزلەر بىر قەدەر كەڭ ئۆزلىشىپ كەتكەن بولۇپ، بەزى سۆزلەرنى ئەدەبىي تىلدىكى بويىچە ئېيتقاندا، دېھقانلار چۈشىنەلمەي قالىدۇ. بۈگۈنكى دەۋردە تىلىمىزغا يېقىندىن كىرگەن بىر قىسىم ئاتالغۇلارغا گەرچە ئۇيغۇر تىلىدا ئاتالغۇ بېكىتىلگەن بولسىمۇ، كېرىيە

شېۋىسىدە يەنىلا خەنزۇچە ئاتالغۇسى قوللىنىلىۋاتىدۇ. مەسىلەن، لوبياڭ (ئۇن ئالغۇ)، لۇشاڭ (سىن ئالغۇ)، شىيجى (كىر ئالغۇ)، دىيەنشى (تېلېۋىزور)، دەي (لېنتا) ... ۋاھاكازا.

يەنە بىرى، خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن بىر قىسىم سۆزلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغىمۇ خېلى زور تەسىر كۆرسەتكەن. بولۇپمۇ كېرىيە خەلق قوشاقلىرىدا خەنزۇچىدىن كىرگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، تەمسىلدە مۇنداق كەلگەن:

تۇگە كۆدەڭمۇ جەللەمويۇ.
«سەللەبا» سى بومىسا، «بۇخەيپا» سى ئادەم ئۆلتۇرە.
«ئۇچاڭدىكى كاياڭنى دالو ئالدىدا تۇساڭ،
دىكامىكى دەپتىمە. بىكامىكى دەپتىمە».

ئەبجەش تىلدا توقۇلغان ناخشا ـ قوشاقلارمۇ خېلى بار. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئەلنەغمىچىلەر تەرىپىدىن هازىرغا قەدەر ئېيتىلىپ كەلمەكتە. ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم خەنزۇچە سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە قوللىنىلماي، باشقا سۆز ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

جۇسەي — كۆدە؛ چەيزە — پېتىڭگان؛ ياڭيۇ — مەككە چامغۇ؛ سۇلياۋ — يالتاراق؛ خاجاۋ — كاۋاۋچىن؛ موگۇ — ئېشەك مەرىسى

4) ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم رۇسچە سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە قوللىنىلمايدۇ، ئورنىغا باشقا سۆزلەر ياكى باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

بوتۇلكا — شىشە؛ سەرەڭگە — گۈگۈت (ئورۇس گۈگۈت)؛ لامپۇچكا — پوزا؛ كورۇشكا — مىڭگەن، كۇرا

خاتىمە

كېرىيە شېۋىسىدە سۆزلىشىدىغان رايونلار بىلەن خوتەن شېۋىسىدە سۆزلىشىدىغان رايونلار جۇغراپىيە ۋە مەمۇرىي جەھەتتىن بىر گەۋدە بولۇپ، بىر لىنىيە ئۈستىگە جايلاشقان. يەنە كېلىپ خوتەن شەھىرى بۇ رايونلارنىڭ مەركىزى. شۇنداق تۇرۇپ كېرىيە شېۋىسى بىلەن خوتەن

شېۋىسى ئوتتۇرىسىدا نېمە ئۈچۈن شۇنچە زور پەرق بولىدۇ؟ بۇنىڭدا، ئېتنىك مەنبە، تىل - يېزىق قاتارلىق تارىخىي سەۋەبلەردىن باشقا، خوتەن شېۋىسىنىڭ كېرىيە شېۋىسىگە چوڭ تەسىر كۆرسىتەلمەسلىكىدە يەنە مۇنداق سەۋەبلەر بار:

1) جۇغراپىيىلىك شارائىت. كېرىيە شېۋىسىدە سۆزلىشىدىغان خەلقلەر جايلاشقان رايونلارنىڭ جەنۇبىنى قاراقۇرۇم تاغ تىزمىلىرى، شىمال تەرىپىنى تەكلىماكان قۇملۇقى قورشاپ تۇرىدۇ. بۇ رايوننىڭ سىرتقى رايونلار بىلەن بولغان ئالاقىسى غەرب تەرەپتىن خوتەن يولى ئارقىلىق قەشقەر بىلەن، شەرق تەرەپتىن چەرچەن - چىڭخەي - دۇڭخۇاڭ يولى ئارقىلىق ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى. يېقىنقى دەۋرلەرگە قەدەر سودا - تىجارەت ئىشلىرى شەرقىي يول ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلاتتى، يەنى كېرىيىنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرىدىن قۇرۇق ئۈزۈم، ياڭاق، قاشتېشى، تېرە - ئۈچەي قاتارلىق مەھسۇلاتلىرى شەرقىي يول ئارقىلىق ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ بېرىلىپ، ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ يىپەك توقۇلما ماللىرى، چىنە - قاچا، چاي قاتارلىق مەھسۇلاتلىرى بۇ رايونغا ئېلىپ كېلىنەتتى. چەرچەن - كورلا يولى ئارقىلىقمۇ باشقا رايونلار بىلەن ئالاقە ئېلىپ بېرىلاتتى. گەرچە بۇ رايون خوتەن رايونىغا يېقىن بولسىمۇ، لېكىن ئارىدا قۇملۇق چۆل بولغاچقا، «ئەجدىھا قۇم» دەپ ئاتىلىدىغان زور كۆچمە قۇملار دائىم بۇ يولنى قامال قىلىپ، بەزىدە پۈتۈنلەي ئۈزۈپ قوياتتى. بۇنداق چاغلاردا كېرىيە دىيارىدىن خوتەنگە بارىدىغانلار كېرىيە دەرياسىنى بويلاپ ھازىرقى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ شايار ناھىيىسىگە چىقىپ، ياكى چەرچەن ئارقىلىق كورلىغا چىقىپ، ئاندىن خوتەن دەرياسىنى بويلاپ ياكى مارالبېشى ئارقىلىق خوتەنگە كېلەتتى. بۇ خىل ئەھۋال بەزىدە خېلى ئۇزۇن مۇددەت داۋام قىلاتتى - دە، خوتەن بىلەن كېرىيىنىڭ ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالاتتى. دېمەك، بۇ خىل ناچار شارائىت كېرىيە بىلەن خوتەن رايونىنىڭ مەدەنىيەت، تىل، سودا ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرىگە زور توسقۇنلۇق قىلغان.

2) تۈركچىلىشىش جەريانىدىكى پەرق. خوتەن رايونى ئىسلامىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىن، لەشكەرلەر، ھاكىمىيەت مەمۇرلىرى

ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچىلەر خوتەن رايونىغا جۈملىدىن كېرىيە ۋادىسىغىمۇ كۆپلەپ كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، يەرلىكلىشىپ كەتكەن. كېرىيە بوستانلىقلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن كۆچمەنلەر سان جەھەتتىن نىسبەتەن كۆپ، يەنە كېلىپ ھاكىمىيەت ئۈستىدە بولغاچقا، كۆچمەنلەرنىڭ تىلى (خاقانىيە تىلى) لېكسىكا ۋە مورفولوگىيە جەھەتتە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ، بارا - بارا ئاساسىي تىلغا ئايلانغان. يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ تىلى بولسا تەدرىجىي ھالدا قوشۇمچە تىلغا ئايلىنىپ، ئاخىر مەلۇم دەرىجىدە لېكسىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق ئىزلىرىنى قالدۇرۇپ يوقالغان. بۇنىڭغا ئەلۋەتتە يەرلىك ئاھالىنىڭ ئەسلىدىنلا سان جەھەتتە ئاز بولغانلىقى سەۋەب بولغان. خوتەن رايونىدا بولسا، ئاھالە ۋە شەھەر - راباتلار كۆپ بولغاچقا، كۆچمەن خەلقلەرنىڭ تىلى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىيەلمەي، يەرلىك تىل يەنىلا ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇۋەرگەن. «خاقانىيە تىلى» پەقەت «خوتەن تىلى» نىڭ تۈركچىلىشىش قەدىمىنى تېزلەتكەن. «چاغاتاي تىلى» ۋە «قەشقەر تۈركچىسى» مۇ پەقەت تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. دېمەك، «خوتەن تىلى» نىڭ تۈركچىلىشىش دەۋرى خوتەندە ئىنتايىن ئۇزۇن مۇددەت داۋام قىلغان. لېكىن كېرىيە ۋادىسىدا بولسا، تېز تاماملانغان.

3) چەت ئەل تىللىرىنىڭ تەسىرى. كېرىيە بوستانلىقىدىكى خەلقلەرنىڭ سىرتقى رايونلار بىلەن بولغان ئالاقىسى گەرچە شەرقىي لىنىيە ۋە غەربىي لىنىيە ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، كېيىنكى دەۋرلەردە «يىپەك يولى» نىڭ جەنۇبىي لىنىيىسى قۇم - بوران ۋە باشقا ئاپەتلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىقى ۋە توسقۇنلۇقىغا ئۇچراپ، بۇ يول ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان تۈرلۈك پائالىيەتلەر تەدرىجىي ئازلاپ كەتكەن، بەزىدە خېلى ئۇزۇن ۋاقىت توختاپ قالغان. كېرىيە رايونىنىڭ سىرتقى رايونلار بىلەن بولغان ئالاقىسىمۇ ئىنتايىن ئازلاپ كەتكەن. شۇ سەۋەبلىك غەيرىي تىلدا سۆزلىشىدىغان چەت ئەللىكلەر بىلەن بولغان ئالاقە يوق دېيەرلىك ئىدى. شۇڭا چەت ئەل تىللىرى كېرىيە ۋادىسىدىكى خەلقنىڭ تىلىغا ھېچقانچە تەسىر كۆرسىتەلمىگەن، تەسىر كۆرسەتكەن دېگەندىمۇ، پەقەت باشقا رايونلار، يەنى خوتەن، قەشقەر رايونلىرى ئارقىلىق ئاندىن تەسىر كۆرسەتكەن. مورفولو-

گىيە ۋە لېكسىكا جەھەتتىكى تەرەققىياتمۇ ناھايىتى ئاستا بولغان. شۇڭا «خاقانىيە تىلى» دىكى فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر ھازىرغا قەدەر نىسبەتەن كۆپ ساقلىنىپ قالغان. بۇ جەھەتتە، ھەتتا قاراخانىيلارنىڭ مەركىزى بولغان قەشقەرنىڭ ھازىرقى زامان شېۋىسىگە سېلىشتۇرغاندىمۇ يەنىلا ئۈستۈن تۇرىدۇ.

دېمەك، چەت ئەللەرنىڭ ۋە باشقا رايونلارنىڭ بۇ رايون خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت، ئۆرپ ـ ئادەت، ئەنئەنە ۋە تىللىرىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئىنتايىن ئاجىز بولغان.

مەن 1986 ـ يىلى 9 ـ ئاي مەزگىلىدە ئۇرۇمچىدە خەنزۇ تىلىنى خېلىلا راۋان سۆزلىيەلەيدىغان بىر ياۋروپالىق بىلەن تاسادىپىي ئۇچرىشىپ قالغاندىم. ئۇ مەندىن «خوتەندە مۇزېي بارمۇ؟» دەپ سوراپ قالدى. مەن ئۇنىڭغا: «خوتەننىڭ ئۆزى بىر مۇزېي، پەقەت تۆت ئەتراپىغا تام سېلىنمىغان ھەم ئۈستى يېپىلمىغان» دەپ جاۋاب بەردىم. ئۇ مېنىڭ جاۋابىمدىن ھەم ھەيران قالدى، ھەم قانائەت ھاسىل قىلدى.

مۇشۇ ئەسىرنىڭ بىرىنچى چارىكىدە شۋېتسىيىلىك سۋېن ھېدىن، ئەنگلىيىلىك ئاۋرېل ستەيىن، گېرمانىيىلىك ئالبېرت فون لېكوك، فرانسىيىلىك پول. پېللىئوت، ئامېرىكىلىق لاڭدون ۋارنېر، ياپونىيىلىك گراف ئوتانى قاتارلىقلار مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي رايونلىرىدىن (شىنجاڭ ۋە گەنسۇلاردىن) ھەددى ـ ھېسابسىز ئاسار ئەتىقىلەرنى ئۆز ئەللىرىگە ئېلىپ چىقىپ كەتتى. بۇنى ئاز دېگەندەك بۇ گۆھەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئىز ـ دېرەكسىز غايىب بولدى ۋە ۋەيران بولدى. «2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرىدا كىشىلەرنى ۋەھىمىگە سالىغان يەتتە كېچە ئىچىدىلا بېرلىندا ۋەيران بولۇپ كەتكەن ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئىتىگە دائىر ئېسىل ئەسەرلەر، نۇرغۇن يىللاردىن بۇيانقى قەبرە ئوغرىلىرى، دېھقانلار، سوغىرىش سىستېمىلىرى ياكى يەر تەۋرەش قاتارلىق سەۋەبلەرنى قوشقاندا زىيانغا ئۇچراپ ۋەيران بولغان

ئەسەرلەرگە قارىغاندا تولىمۇ كۆپ ئىدى»[1]. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن چەت ئەل ئارخېئولوگلىرى تەرىپىدىن خوتەن رايونىدىكى دەندان ئۆيلۈك، نىيە خارابىسى، ئەندىر خارابىسى، قارادۆڭ، ئاقسىپىل، راۋاق، يوتقان خارابىسى قاتارلىق قەدىمىي شەھەر-قورغانلار ھەددى-ھېسابسىز قېزىلىپ، بۇددا مەدەنىيىتىگە دائىر نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، خوتەن خەلقىنىڭ سان - ساناقسىز بىباھا گۆھەرلىرى ئوغرىلانغان ھەم ۋەيران قىلىۋېتىلگەن بولسىمۇ، خەلقىنىڭ مەنىۋى ھاياتىدا يارىتقان تىل ئەنئەنىسى، خاسلىقى ساقلىنىپ قېلىۋەردى. بۇ ئەنئەنە، ئۆرپ - ئادەت، مەدەنىيەت، تىل ئادىتى ۋە دىئالېكت قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئۆزگىچىلىك ۋە ئالاھىدىلىك يەنىلا قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقى، تەتقىقات قىممىتى ئىنتايىن يۇقىرى بولغان بىباھا گۆھەر. شۇڭا، تەتقىقات نۇقتىسىدىن خوتەن رايونىنى «ئۇستى ئوچۇق مۇزېي» دېسەكمۇ بولىدۇ. نۇرغۇن چەت ئەل ئالىملىرى ئالدىنقى ئەسىردىلا خوتەننىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىگە ئىنتايىن قىزىققان. ئۇلار خوتەن رايونىنى تارىم مەدەنىيىتىنىڭ سىرىنى ئېچىشتىكى «دەرۋازا» دەپ قارىماقتا.

مەن زىيالىيلىرىمىزنىڭ جۇملىدىن ھەر بىر ئەقىل ئىگىلىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتلارنى بولۇپمۇ خوتەن دىئالېكتى ۋە ئۇنىڭ شېۋىلىرى ئۈستىدىكى تەتقىقاتنى كەڭ قانات يايدۇرۇپ، مەنىۋى بايلىقىمىز ئىچىدىن بىباھا گۆھەرلەرنى قېزىشنى تەۋسىيە قىلىمەن.

پايدىلانمىلار

1. پېتېر خوپكىرك (ئەنگلىيە): «يىپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

2. «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»نى يېزىش گۇرۇپپىسى تۈزگەن «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

[1] پېتېر خوپكىرك (ئەنگلىيە): «يىپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 144-بەت.

3. مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ~ 3 - توم.
4. يۇ تيەنخېڭ (ياپونىيە) : «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.
5. ئىمىن تۇرسۇن: «تارىمدىن تامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىل نەشرى.
6. سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر» (24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.
7. قــۇربان ۋەلى: «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز» ، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.
8. ماركوپولو (ئىتالىيە) : «ماركوپولونىڭ ساياھەت خاتىرىسى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىل نەشرى.
9. شــاھ مــەھمۇد جــوراس: «ســەئىدىيــە خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىيال» ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى.
10. غۇلام غوپۇر: «ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى،» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.
11. ھاجى نۇرھاجى: «قاراخانىيلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل نەشرى.
12. موللا ھاجى: «بۇغراخانلار تەزكىرىسى» ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى.
13. چيەنداۋ شىنسى (ياپونىيە) : «يىپەك يولىدىكى 99 سىر» ، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى (ئۇيغۇرچە) .

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئابدۇقادىر سادىر

گۇما شېۋىسى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

گۇما ئاھالىسىنىڭ 96% نى تەشكىل قىلىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ تىل شېۋىسى چوڭ جەھەتتىن ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن، ئايرىم تەرەپلەردە بىر يېزا بىلەن يەنە بىر يېزا كىشىلىرىنىڭ شېۋىسىدە بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئۆزگىچىلىكلەرمۇ مەۋجۇت. شۇڭا، شې-ۋىلەردىكى ئاشۇ پەرقلەر بويىچە گۇما شېۋىسىنى «بازار يۇقىرىسى» (تاغلىق رايونلار) نىڭ شېۋىسى ۋە «بازار تۆۋىنى» (تۈزلەڭ رايونلار) نىڭ شېۋىسى دەپ ئىككىگە ئايرىش مۇمكىن. «بازار يۇقىرىسى» بولغان تاغلىق رايون شېۋىلىرىنى «قوشتاغ شېۋىسى» (ئىسمىسىلا، كىلىياڭ يېزىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، «سانجۇ شېۋىسى» دەپ ئىككىگە ئايرىشقا بولىدۇ. «بازار تۆۋىنى» بولغان تۈزلەڭ رايونلاردىن گۇما بازىرى، كۆكتېرەك، موكۇيلا، پىشنا، موجى، چودالارنى بىر گورۇپپا؛ زاڭگۇي، دۇۋا، پىيالمىلارنى بىر گورۇپپا قىلىپ ئايرىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، تاغلىق رايونلار ئومۇمىي جەھەتتىن ئەدەبىي تىلغا يېقىنراق سۆزلەيدۇ، كىچىك جەھەتتىن قوشتاغ رايونى تۈزلەڭدىكى باشقا رايونلارغا ئوخشاش «ر» تاۋۇشىنى «ي» تەلەپپۇز قىلىدۇ. سانجۇ رايونى «ر» تاۋۇشىنى ئەينەن تەلەپپۇز قىلسىمۇ، قوشتاغدىكى-دەك «د - دو» نى ئەينەن تەلەپپۇز قىلماي، «ت - تو» تەلەپپۇز قىلىدۇ.

يەنە بىر جەھەتتىن، تۈزلەڭ رايونلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، زاڭ-گۇي، پىيالما، دۇۋا يېزىلىرىنىڭ ئايرىم شېۋىسى خوتەن شېۋىسىگە مايىل كېلىدۇ. مەيلى نېمىلا بولمىسۇن، گۇما خەلقلىرى شېۋىسىنىڭ چوڭ جەھەتتىكى ئورتاقلىقى بىر پۈتۈن «گۇما شېۋىسى» نى تەشكىل قىلغان بولۇپ، نەچچە مىڭ يىللىق ئۇزاق تارىختىن بۇيان بۇ يەردىكى

خەلقىنىڭ تىل ئالاقىسىدە مۇھىم رول ئوينىاپ كەلگەن.

دېمەك، جاھان تۈركولوگلىرىنىڭ تەتقىقات دىققىتىگە سازاۋەر بولغان گوٴما شىۋىسى ئۆزىنى تەشكىل قىلغان نۇرغۇن ئۆزگىچىلىكلىرى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى بېيىتىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا مۇئەييەن مەنبەلىك رول ئوينىدى ۋە ئوينىماقتا. مەن بۇ ھەقتە 80 ـ يىللاردا بىر ماقالە ئېلان قىلغان بولساممۇ (« تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1987 ـ يىللىق 3 ـ سانىغا قارالسۇن)، ئەينى ۋاقىتتىكى تىلشۇناسلىق بىلىمىمىنىڭ تولىمۇ يېتەرسىزلىكى تۈپەيلىدىن گوٴما شىۋىسىنىڭ نۇرغۇن جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى نەزەرىمدىن چۈشۈپ قالغان. بۇ قېتىم، يىللاردىن بۇيان توپلاپ كەلگەن ماتېرىياللىرىمنى قايتا پىششىقلاش ئاساسىدا بۇ ماقالىنى يازدىم. ماقالىدە گوٴما شىۋىسىنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا، گرامماتىكا ۋە سېمانتىكا (ئاساسلىقى فرازېئولوگىيىسى) قاتارلىق تۆت جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ئەدەبىي تىلغا سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا بايان قىلىنىدۇ.

گوٴما شىۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

گوٴما شىۋىسىنىڭ فونېما سىستېمىسى ئەدەبىي تىلنىڭ فونېما سىستېمىسى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، ئايرىم تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى، بولۇپمۇ بەزى تاۋۇشلارنىڭ تاشلىنىپ قېلىشى، ئاجىزلىنىشى قانۇنىيىتىگە بويسۇنماسلىقى، بىرىنىڭ ئورنىغا يەنە بىرىنىڭ ئىشلىتىلىشى، بىر ـ بىرىگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىشى جەھەتلەردە تۆۋەندىكىدەك بىر قاتار ئالاھىدىلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەن:

1. سوزۇق تاۋۇشلار جەھەتتە

1) بىر بوغۇملۇق سۆزلەردىكى « ئا» تاۋۇشى « ئە» بىلەن باشلىنىدىغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، ئەدەبىي تىلدا « ئې» غا ئاجىزلىشىدىغان بولسىمۇ، گوٴما شىۋىسىدە ئاجىزلاشماي، ئەسلىدىكى « ئا» ھالىتىنى ساقلاپ قالىدۇ. بۇ ھال 10 ـ، 11 ـ ئەسىرلەردىكى « خاقانىيە

تىلى» نىڭ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردىكى «چاغاتاي تىلى» نىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى بىلەنمۇ ئوخشاش بولۇپ، بۇ ئالاھىدىلىك ئەينەن ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شىۋىسىدە:	چاغاتاي تىلىدا:
ئات +ىم= ئېتىم	ئاتىم	ئاتىم
باش + ى = بېشى	باشى	باشى
ياز + ىپ = يېزىپ	يازىپ	يازىپ
ئاچ + ىل = ئېچىل	ئاچىل	ئاچىل
ئاق +ى = ئېقى	ئاقى	ئاقى
قان + ىم = قېنىم	قانىم	قانىم
يان +ىپ = يېنىپ	يانىپ	يانىپ
چاچ+ىل=چېچىل	چاچىل	چاچىل
تاپ + ىل + ماس= تېپىلماس	تاپىلماس	تاپىلماس

گۇما شىۋىسىگە مىسال:

«چوكاننىڭ قاراقاشى، كەينىمچە يانىپ،
ئەجەپ تولاكەن ئاداشى. خوجۇنغا سالىپ،
دەپ قوياڭلار چوكانغا، ئۆيەمگە كېلىپ،
ئۆلەمگە كېتىدۇ باشى. يارىم قاشىغا كەلسەم،
ئالدىمچە ماڭىپ، ساندۇقنى ئاچىپ،
داچەننى ئالىپ، كېلىنىڭ مەشۇقۇم دىيتۇ.»

2) «ئە» تاۋۇشى ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش «ئې» غا ئاجىزلاشماي، «ئى» غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شىۋىسىدە:
تەن+ى = تېنى	تىنى
نەي + ئىم = نېيىم	نىيىم
مەش + ىڭ = مېشىڭ	مىشىڭ
بەل + ىم = بېلىم	بىلىم
گەپ + ئىم= گېپىم	گىپىم

3) تىل ئارا سوزۇق تاۋۇشى «ئې» گۇما شىۋىسىدە ئاساسەن

ئىشلىتىلمەي، ئۇنىڭ ئورنىغا «ئى» تاۋۇشى ئىشلىتىلىدۇ. شۇ سەۋەبلىك 2) تارماقتىكى «ئە» نىڭ «ئې» غا ئەمەس، «ئى» غا ئاجىزلىشىش ھالىتىنى شەكىللەندۈرگەن. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
ئېگىز، يېزا، كېيىن،	ئىگىز، يىزا، كىيىن،
قېلىن، ئېگەر	قىلىن، ئىگەر

4) ئالدىنقى بوغۇمى «ئە» تاۋۇشىدا ئاياغلاشقان ھەمدە كېيىنكى بوغۇمى تەركىبىدىمۇ «ئە» تاۋۇشى بولغان ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ئە» تاۋۇشى «ئى» غا ئاجىزلاشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
ئەلەم، قەلەم، قەلەندەر، ئەنە	ئىلەم، قىلەم، قىلەندە، ئىينا،
ھەلەپ، ئەدەپ، ئەمەل،	ھىلەپ، ئىدەپ، ئىمەل،
ھەسەل، غەنىيمەت، سەدەپ	ھىسەل، غىنىمەت، سىدەپ

5) ئالدىنقى بوغۇمى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش «ئو، ئۆ» دىن تۈزۈلگەن ھەم كېيىنكى بوغۇمى تەركىبىدە «ئۇ، ئۈ» تاۋۇشلىرى بولغان سۆزلەرنىڭ كېيىنكى بوغۇمىدىكى «ئۇ» تاۋۇشى «ئا» غا؛ «ئۈ» تاۋۇشى «ئە» گە ئۆزگەرتىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
بويۇن، قويۇن، ئويۇن،	بويان، قويان، ئويان،
قوڭغۇز، ئوغۇل، قولۇم،	قوڭغاز، ئوغال، قولام،
كۆچۈپ، ئۆلۈك، ئۆسۈپ،	كۆچەپ، ئۆلەگ، ئۆسەپ،
بۆسۈپ، ئوتۇن، پولۇ،	بۆسەپ، ئوتان، پولا،
كۆڭۈل، ئۆتۈك، بۈگۈن	كۆڭەل، ئۆتەك، بۈگەن
«سۇغا باردىم كۆلەڭگە،	ئەپلەشتۈرۈپ گىپىمنى،
كۆيەپ قالدىم كۆزەڭگە.	دىيەممىدىم ئۆزەڭگە».

6) ئاخىرقى بوغۇمىدا «ئۇ»، «ئى» تاۋۇشلىرى كېلىدىغان بەزى سۆزلەردىكى بۇ تاۋۇشلار جانلىق تىلدا چۈشۈرۈپ قويۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:

www.uyghurkitap.com

توخۇ، چوقۇ، ئوقۇ، توقۇ   توخ، چوق، ئوق، توق

7) كەلگۈسى زامان مەقسەت پېئىلىنىڭ بولۇشسىز فورمىسىنى ئۆتكۈزۈدىغان «ئەمەس ئىدى (ئەمەس ئىدىم، ئەمەس ئىدۇق، ئەمەس ئىدىڭ، ئەمەس ئىدىڭلار) » دېگەن سۆزلەر گۇما شېۋىسىدە «ئەمەس» تىكى «ئە» تاۋۇشى بىلەن «ئىدى» دىكى «ئى» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغاندىن سىرت، «ئىدى» دىكى «د» تاۋۇشى «ت» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
ئالماقچى ئەمەسىدىم	ئاماقچىمەستىم
ئالماقچى ئەمەسىدۇق	ئاماقچىمەستۇك
ئالماقچى ئەمەسىدىڭ	ئاماقچىمەستىڭ
ئالماقچى ئەمەسىدىڭىز	ئاماقچىمەستىڭىز
ئالماقچى ئەمەسىدىلە	ئاماقچىمەسلە
ئالماقچى ئەمەسىدىڭلار	ئاماقچىمەستىڭلە
ئالماقچى ئەمەسىدى	ئاماقچىمەستى

شۇنىڭغا ئوخشاشلا «ئەمەسسەن»، «ئەمەسمەن» لەردىمۇ «ئەمەس» تىكى «ئە» تاۋۇشى چۈشۈرۈپ قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
ئالماقچى ئەمەسمەن	ئاماقچىمەسمەن
ئالماقچى ئەمەسمىز	ئاماقچىمەسمىز
ئالماقچى ئەمەسسىلەر	ئاماقچىمەسلە
ئالماقچى ئەمەسسەن	ئاماقچىمەسسەن
ئالماقچى ئەمەس	ئاماقچىمەس

8) كەلگۈسى زامان ئىمكان پېئىلىنىڭ «-مەيدۇ، -مەيمەن، مەيمىز، -مەيسەن» فورمىلىرىدا «مەي» بوغۇمىدىكى «ئە» تاۋۇشى «ئى» غا ئاجىزلىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
كېلەلمەيمەن، كېلەلمەيمىز	كىلەممىيمە (ن)، كىلەممىيمىز
كېلەلمەيسەن، كېلەلمەيسىز	كىلەممىيسەن، كىلەممىيسىز
كېلەلمەيسىلەر، كېلەلمەيلا	كىلەممىسىلە، كىلەممىيلا

كېلەلمەيدۇ كېلەممىتو

9) ئەدەبىي تىلدا «ئىدى» ياردەمچى پېئىللى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق رايى، تەلەپ رايى قوشۇمچىلىرى «-قاي، - غاي، كەي، - گەي» (بولۇشلۇق ھەم بولۇشسىز) لەر بىلەن تۇرلەنگەندە، «ئىدى» دىكى «ئى» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، قوشۇمچىلىرى «-قاي ... - كەي...» دىكى «ئا» تاۋۇشى «ئى» غا ئاجىزلىشىدۇ. ئەمما گۇما شېۋىسىدە بۇ خىل ئاجىزلىشىش بولمايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
سات+ قاي+ ئىدى= ساتقىيدى	ساتقايدى
بول+ غاي+ ئىدى= بولغىيدى	بوغايدى
كەل+ گەي+ ئىدى= كەلگىيدى	كەگەيدى
كەل+ مە+ گەي+ ئىدى = كەلمىگىيدى	كەمىگەيدى
سات+ ما+ غاي + ئىدى= ساتمىغىيدى	ساتمىغايدى
بار+ غاي+ ئىدى= بارغىيدى	باغايدى
ئۆت+ كەي+ ئىدى= ئۆتكىيدى	ئۆتكەيدى
يىغلا+ ما+ غاي+ ئىدى= يىغلىمىغىيدى	ژىغلىمىغايدى
كۆل+ گەي+ ئىدى= كۆلگىيدى	كۆلگەيدى

مىسال:

«ئاق كۆينەك مېنىڭ بوسا، «كېتەدە خوش دېگەن بوساڭ،
ئەتىگەندە كىيەدىم. پېشىڭگە ئاسىلۋاماستىم.
مېھرىبان يارىم بوسا، يارىم با دېگەن بوساڭ،
سېغىنغاندا سۆيەدىم» . سىنى تەڭلىككە ساماستىم. »

«ئاپتاپ - ئاپتاپ چىققايدى،
(چاچچاپ - چاچچاپ چىققايدى. ») (باللار قوشىقى)

2. ئۇزۇك تاۋۇشلار جەھەتتە

1) گۇما شېۋىسىدە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشىدىكى گەۋدىلىك بىر ئالاھىدىلىك، سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى «ر» تاۋۇشىنىڭ «ي» تەلەپپۇز قىلىنىشىدۇر، شۇنداقلا يەنە، بەزى سۆزلەر تەركىبىدىكى «ر» نىڭ چۈشۈپ قېلىش ئومۇمىيلىقىدۇر. بۇ ئالاھىدىلىك گۇمىنىڭ سانجۇ يېزىسىدىن باشقا ھەممە رايونلارغا ئورتاق ئادەتتۇر.

مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
ئارامى، بېرەي، كۆرۈپ	ئايامى، بىيىي، كۆيەپ
قۇرۇق، چورۇق، راست، قارىم	قۇيۇغ، چويۇق، ياس، قايىم
تارى، ساراڭ، ئالدىراش	تايى، ساياڭ، ئالدىياش
بارىمەن، بارغان، كۆرگەن، ئارغامچا	بايمە، باغان، كۆگەن، ئاغامچى

2) ئەدەبىي تىلدا «ي» تاۋۇشى بىلەن باشلىنىدىغان خېلى كۆپ سۆزلەر گۇما شېۋىسىدە «ژ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
يۈرەك، يىڭنە، يىل، يىگىت	ژۈيەك، ژىڭنە، ژىل، ژىگىت
يىرتىش، يىغلا، يىلىك، يۇندى	ژىتىش، ژىغلا، ژىلىگ، ژۇندا
يىگىرمە، يېتىم، يىلىم، يىلان	ژىگىرمە، ژىتىم، ژىلىم، ژىلان
يىقىلىپ، يېقىن، پىياز	ژىقىلىپ، ژىقىن، پىژاز

3) گۇما شېۋىسىدە يەنە «ئى» سوزۇق تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى «ر» تاۋۇشى «ژ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.
مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
بىر، كىر، كىرىپ، گىردە	بىژ، كىژ، كىژىپ، گىژدە
قىر، قىرىپ، كىرا، كىرپە	قىژ، قىژىپ، كىژا، كىژپە

4) گۇما شېۋىسىدە بىرىنچى بوغۇمىدا «ئى» تاۋۇشى كەلگەن سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ئى» ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، شۇ «ئى» دىن كېيىن بىر «ژ» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ.
مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
پىلە، پىكاپ، پىلىك	پىژلە، پىژكاپ، پىژلىك
كىم، كىنو، ئېگىرىش	كىژىم، كىژنو، ئىژگىيىش

5) گۇما شېۋىسىدە خېلى كۆپ سۆزلەر تەركىبىدىكى (ئاساسەن بوغۇم بېشىدىكى) «ھ» تاۋۇشى «ي» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
جاھىل، گاھى، شېھىت	جايىل، گايى، شىيىت

ھىمىت، ئالاھىدە، ئالاھازەل يىمىت، ئالايىدە، ئالايىزەل
ھېكايە، ھېساب، بېھىش يىكايە، يىساپ، بىيىش

6) گوما شېۋىسىدە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا ئاسسىمىلياتسىيىلىشىش ھادىسىسى بىر قەدەر گەۋدىلىك بولۇپ، بەزىدە بىر تاۋۇش بىر قانچە تاۋۇشقا تەڭلا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىدۇ. بۇ جەھەتتە، ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن شۇ تاۋۇشنى تولىمۇ «تۇراقسىز» ياكى «ماسلىشىشچانلىقى» كۈچلۈك دېيىشكە بولىدۇ. يەنە بەزى تاۋۇشلار ھېلى بىرسى ئىككىنچىسىگە ئاسسىمىلياتسىيە بولسا، يەنە بىر سۆزدە ئىككىنچىسى بىرىنچىسىگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ، ئوڭ، تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بەزىسى بىر ـ بىرىگە ئۆزگىرىپ كېتىدۇ.

1 ـ مىسال: «ن» تاۋۇشىنىڭ «ڭ، ل، م» غا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇشى:

ئەدەبىي تىلدا:	گوما شېۋىسىدە:
نان+ غا= نانغا، جان+ غا=	نان+ غا= ناڭغا، جان+ غا=
جانغا، ئالتۇن+ غا= ئالتۇنغا،	جاڭغا، ئالتۇن+ غا= ئالتۇڭغا،
چولپان+ دىن= چولپاندىن،	چولپان+ دىن= چولپاڭدىن،
ئامان+ لىق= ئامانلىق، سامان+	ئامان+ لىق= ئامالّلىق، سامان+
لىق= سامانلىق، يامان+ لاپ=	لىق= ساماللىق، يامان+ لاپ=
يامانلاپ، جان+ لىق= جانلىق،	يامالّلاپ، جان+ لىق= جاللىق،
سەن+ مۇ= سەنمۇ، مەن+ مۇ=	سەن+ مۇ= سەممۇ، مەن+ مۇ=
مەنمۇ، شەنبە، يەكشەنبە،	مەممۇ، شەمبە، يەكشەمبە،
ئون+ بىر= ئونبىر، جان+ بەر+ مەك	ئون+ بىر= ئونبىژ، جان+ بەر+ مەك
= جان بەرمەك	= جامبەمەك

2 ـ مىسال: «چ» تاۋۇشىنىڭ «س، ش» تاۋۇشلىرىغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇش ھادىسىسى:

ئەدەبىي تىلدا:	گوما شېۋىسىدە:
كەچ+ سە= كەچسە، كۆچ+ سىز	كەچ+ سە= كەسسە، كۆچ+ سىز
= كۆچسىز، ئۆچ+ ساڭ=	= كۆسسىز، ئۆچ+ ساڭ=
ئۆچساڭ، ئاچ+ ساق= ئاچساق،	ئۆسساڭ، ئاچ+ ساق= ئاسساق،

ئەدەبىي تىلدا	گۇما شېۋىسىدە
ئاچ+تىم=ئاچتىم، قاچ+تى= قاچتى، ئۈچ+تۈق=ئۈچتۈق، چاچ+تى=چاچتى	ئاچ+تىم=ئاشتىم، قاچ+تى= قاشتى، ئۈچ+تۈق=ئۈشتۈق، چاچ+تى=چاشتى

3 ـ مىسال: «ش» تاۋۇشىنىڭ «س» تاۋۇشىغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇشى:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
تاش+سا=تاشسا، ئاش+سام =ئاشسام، يەش+سەك= يەشسەك، تەش+سە=تەشسە	تاش+سا=تاسسا، ئاش+سام =ئاسسام، يەش+سەك= يەسسەك، تەش+سە=تەسسە

4 ـ مىسال: «ت» تاۋۇشىنىڭ «س، چ» تاۋۇشلىرىغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇشى: «ت» تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە «چ، س» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، سۆز ئاخىرىدىكى «ت» تاۋۇشى قوشۇمچە بېشىدىكى «چ، س» لارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
سەنئەت+چى=سەنئەتچى، سائەت+چى=سائەتچى، كاسات+چىلىق=كاساتچىلىق، ھۆرىيەت+چىلەر=ھۆرىيەتچىلەر، كۆت+سەڭ=كۆتسەڭ، يات+سا=ياتسا، ساۋات+سىز=ساۋاتسىز، كەت+سەم=كەتسەم، ئوقۇت+سا=ئوقۇتسا	سەنئەت+چى=سەننەتچى، سائەت +چى=سائەچچى، كاسات+چىلىق=كاساچچىلىق، ھۆرىيەت+چىلەر=ھۆرىيەچچىلە، كۆت+سەڭ=كۆسسەڭ، يات+سا=ياسسا، ساۋات+سىز=ساۋاسسىز، كەت+سەم=كەسسەم، ئوقۇت+سا=ئوقۇسسا

5 ـ مىسال: «ل» تاۋۇشىنىڭ «ن» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كېتىشى: «ل» تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان بەزى سۆزلەرگە شەخسلىك قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا، سۆز ئاخىرىدىكى «ل» «ن» غا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
كۆڭۈل+ۈم=كۆڭلۈم	كۆڭۈل+ۈم=كۆڭنۈم (كۆڭنەم)
سىڭىل+ىڭ=سىڭلىڭ	سىڭىل+ىڭ=سىڭنىڭ

كۆڭلەك+ى=كۆڭلىكى كۆڭلەك+ى= كۆڭنىكى

6 - مىسال: «ب» تاۋۇشىنىڭ «ۋ» غا ئۆزگىرىپ كېتىشى: گوما شېۋىسىدە بەزى سۆز بىرىكمىلىرى ياكى جۈملىلەر تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ب» تاۋۇشى تەلەپپۇزدا «ۋ» غا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا: باغ، باش، بىلەن، بەر، بول

گوما شېۋىسىدە: بەشۋاغ پىچان، تۆتۋاش قوناق، «گايى داپ ۋىلە ئۇسسۇل، گايى خۇدا ۋىلە رۇسۇل»، قولۇڭدىكىنى ماڭاۋەمەمسەن؟ سەن تەيياغا شىپىخ ۋولاپ ئۆتەمسەن؟

7 - مىسال: «ق» تاۋۇشىنىڭ «غ» تەلەپپۇز قىلىنىشى: ئاخىرى «ق» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلىشىدىغان نۇرغۇن سۆزلەردە «ق» تاۋۇشى «غ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ جەھەتتىكى تىل ئادىتى گوما شېۋىسىدە چاغاتاي تىلى ئېلېمېنتلىرىنىڭ ئەينەن ساقلىنىپ قالغانلىقىنى، ھېلىھەم ئىستېمالدا شۇنداق قوللىنىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى دەلىللەپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گوما شېۋىسىدە:	چاغاتاي تىلىدا:
ئاياغ، ئۇلاق، يايلاق	ئاياغ، ئۇلاغ، يايلاغ	ئاياغ، ئۇلاغ، يايلاغ (يايلاۋ)
ئىسسىق، پىششىق، سېرىق	ئىسسىغ، پىششىغ، سىرىغ	ئىسسىغ، پىششىغ، سارىغ
قۇرۇق، ئۇنداق، ئارتىق	قۇيۇغ، ئانداغ، ئارتىغ	قۇرۇغ، ئانداغ. ئارتىغ
ئۇرۇق، ئاچچىق، ياساق	ئۇيۇغ، ئاچچىغ، ياساغ	ئۇرۇغ، ئاچچىغ، ياساغ
سۇلۇق، تۇزلۇق	سۇلۇغ، تۇزلۇغ	سۇلۇغ، تۇزلۇغ

8 - مىسال: «ق» تاۋۇشىنىڭ «ك» تەلەپپۇز قىلىنىشى: بۇيرۇق شەكلىدىكى بەزى تۈپ پېئىللارغا شەخسلەرنىڭ كۆپلۈكىدىكى «دۇق»، «تۇق» دېگەنگە ئوخشاش قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، قوشۇمچە ئاخىرىدىكى «ق» تاۋۇشى «ك» گە ئۆزگەرتىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ جەھەتتىمۇ چاغاتاي تىلىنىڭ ئادىتىگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گوما شېۋىسىدە:	چاغاتاي تىلىدا:
كەل+دۇق=كەلدۇق	كەلدۇك	كەلدۇك
بەر+دۇق=بەردۇق	بەدۇك	بەردۇك

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

كۆرۈش+تۈق=كۆرۈشتۈق	كۆرەشتۈك	كۆرۈشتۈك
چۈش+تۈق=چۈشتۈق	چۈشتۈك	چۈشتۈك
سۈز+دۈق=سۈزدۈق	سۈزدۈك	سۈزدۈك
ئۈز+دۈق=ئۈزدۈق	ئۈزدۈك	ئۈزدۈك

9 ـ مىسال: «ل» تاۋۇشىنىڭ «م» تاۋۇشىغا ئاسسىمىلىياتسىيە بولۇپ كېتىشى: ئۆتكەن زامان ئىمكان پېئىلىنىڭ بولۇشسىز شەكلىنى ياسايدىغان «ـالمىدى (المىدىم، المىدۇق، المىدىڭ، المىدىڭلار)» قوشۇمچىلىرىدىكى «ل» تاۋۇشى گۇما شېۋىسىدە ئۆزىدىن كېيىنكى «م» تاۋۇشىغا ئاسسىمىلىياتسىيە بولۇپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
ئالالمىدىم، ئالالمىدۇق	ئالاممىدىم، ئالاممىدۇق
ئالالمىدىڭىز، ئالالمىدىلا	ئالاممىدىڭىز، ئالاممىلىلا
ئالالمىدىڭلا	ئالاممىدىڭلا
ئالالمىدى، ئالالمىدىڭ	ئالاممىدى، ئالاممىدىڭ

شۇنىڭغا ئوخشاش «كېلەلمىدى، بولالمىدى، قىلالمىدى» دېگەندەك سۆزلەرنىڭ ھەممىسىدىلا مۇشۇ خىل «ل» نىڭ «م» غا ئاسسىمىلىياتسىيە بولۇپ كېتىش ھادىسىسى داۋاملىشىدۇ.

7) گۇما شېۋىسىدە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى (خۇسۇسەن «ر»، «ي»، «ھ»، «چ»، «ل» لەرنىڭ) خېلىلا كۆپ ئۇچرايدۇ، ھەتتا پۈتۈن ـ پۈتۈن بوغۇملارمۇ چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
بار، تارت، ئايغىر، قايچا	با، تات، ئاغىي، قاچا
قايىسى، مەھسۇلات، شېھىت	قاسى، مەسۇلات، شىيىت
ئىمتىھان، چايقا، ئاچقۇچ	ئىمتان، چاقا، ئاچقۇ
ھېچقەيەر، ئالماق، مۇسۇلمان	ھېچيە، ئاماق، مۇسمان

8) گۇما شېۋىسىدە «ئى» تاۋۇشى بىلەن ياكى تەركىبىدە «ئى» تاۋۇشى بولغان بوغۇملاردىن باشلانغان بەزى سۆزلەردە، بىرىنچى بوغۇمدىكى «ئى» دىن كېيىن بىر «ش» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ.

مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
ئىككى، ئىت	ئىشىككى، ئىشىت
كىتاب، پىت	كىشتاپ، پىشىت
ئىكرام، ئىپار	ئىشكرام، ئىشپا
پىكىر، ئىپادە	پىشكىر، ئىشپادە

9) گۇما شېۋىسىدە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى، تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ياكى تاۋۇشلارنىڭ جاراڭلىق، جاراڭسىزلىقى قاتارلىق جەھەتلەردە يېقىنراق بولغان بىر تاۋۇشنىڭ ئورنىغا، شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر تاۋۇشنىڭ ئىشلىتىلىشى خېلى كۆپ ئۇچرايدىغان فونېتىكىلىق ھادىسىلەرنىڭ بىرىدۇر. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
چىۋىق، تىل، تىللاش	شىۋىق، كىل، كىللاش
تىلەش، تىرناق(پۇت-قولنىڭ)	كىلەش، تىيماق
تۇگلۈك، چەللە	تۇنۇك، چەلگە
قۇلۇپ، سونچاق	قۇلپا، سونجاق
ئوشۇق(پۇتنىڭ)، يۇلتۇز	ھوشۇق، ژۇلدۇز
ماقۇلمۇ؟ يىلتىز	ماقما، ژىلدىز

10) گۇمىنىڭ ئايرىم جايلىرىدىكى شېۋىلەردە «پ، ىپ، ئۇپ» قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلار ئۆتكەن زاماننىڭ 1-، 2-شەخس بىرلىكى بىلەن تۇرلەنگەندە، رەۋىشداش ئاخىرىدىكى «پ» تاۋۇشى «ب» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
دەپ+ ئىدى= دەۋىدى	دەبدى
كېتىپ+ ئىدى= كېتىۋىدى	كىتىبدى
قىلىپ+ ئىدىم= قىلىۋىدىم	قىيدىم
كىيىپ+ ئىدىڭ= كىيىۋىدىڭ	كىيىبدىڭ(كىيىپتىڭ)
ئوقۇپ+ ئىدىم= ئوقۇۋىدىم	ئوقۇبدىم
ئويناپ+ ئىدىڭ= ئويناۋىدىڭ	ئوينابدىم

11) يەنە، كېلىدىغان زامان تۇرىدىكى رەۋىشداشلاردىن بولغان

«باردۇ، كېلىدۇ، قىلىدۇ، ئېتىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «دۇ» ئۇلانمىسىدىكى «د» تاۋۇشى تاغلىق رايونلاردىن باشقا جايلارنىڭ ھەممىسىدە «ت» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شىۋىسىدە:
باردۇ، كېلىدۇ	بايتۇ (بايىت)، كىتۇ(كىلىت)
قىلىدۇ، دەيدۇ	قىت، دىتۇ(دىيىت)
يەيدۇ، بولمايدۇ	يىتۇ (يىت)، بومايتۇ
كەلمەيدۇ، ساتمايدۇ	كەمىيتۇ، ساتمايتۇ
كېسىدۇ، ئاسىدۇ، چاپىدۇ	كېسىتۇ، ئاسىتۇ، چاپىتۇ

12) تەركىبىدە «گ، ك» تاۋۇشلىرى كەلگەن بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ سوزۇق تاۋۇش بىلەن بىرىكمىشى ئەدەبىي تىلنىڭ فونېتىكىلىق قائىدىلىرىگە بويسۇنماي، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ ئورنىغا تىل ئارا سوزۇق تاۋۇشلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شىۋىسىدە:
گۈل، گۆش، گۆر	گۇل، گوش، گور
چۆگۈن، لۆڭگە	چوگۇن، لوڭگا
كۈچ، قوغۇن	كۇچ، قۇغۇن

13) ئەدەبىي تىلدا سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسىنى ياسايدىغان (تەقلىدىي - تەسۋىرىي سۆزلەرگە ئۇلىنىپ) «-ئىدە» قوشۇمچىسى گۇما شىۋىسىدە ئەدەبىي تىلدىكى «-دەك، - تەك» قوشۇمچىسىغا ئوخشاش «گ» تاۋۇشىنى قوشۇۋالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شىۋىسىدە:
تاققىدە، دىككىدە	تاققىدەگ، دىككىدەگ
پوككىدە، شاققىدە	پوككىدەگ، شاققىدەگ
چاڭگىدە، ۋاققىدە	چاڭگىدەگ، ۋاققىدەگ
چوككىدە، دىرىڭگىدە	چوككىدەگ، دىرىڭگىدەگ
جىممىدە	جىممىدەگ

[ئەسلەتمە] بۇ ھال سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى بولغان «دەك، تەك» ئوخشىتىش قوشۇمچىلىرىدىمۇ ئوخشاش بولۇپ، بۇ تۈردە «دەك، تەك» تىكى «ك» تاۋۇشى ئورنىغا «گ» تاۋۇشى قوللد-

نىلىدۇ.

14) ئەدەبىي تىلدا ئىسىملاردىن سۈپەت ياسايدىغان «لىق، لىك، لۇق، لۈك» قوشۇمچىلىرى گۇما شېۋىسىدە تاۋۇش ئۆزگەرتىپ («ق» نى «غ» غا، «ك» نى «گ» گە ئالماشتۇرۇپ) قوللىنىلىدۇ.
مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
سۇ+لۇق=سۇلۇق	سۇلۇغ
تۇز+لۇق=تۇزلۇق	تۇزلۇغ
چىراي+لىق=چىرايلىق	چايلىغ
گۇمان+لىق=گۇمانلىق	گۇمانلىغ
مۇسىبەت+لىك=مۇسىبەتلىك	مۇسىبەتلىگ
ئەت+لىك=ئەتلىك	ئەتلىگ
كۈچ+لۈك=كۈچلۈك	كۈشلۈغ
مېۋە+لىك=مېۋىلىك	مېۋىلىگ
كۆل+لۈك=كۆللۈك	كۆللۈغ
چىدام+لىق=چىداملىق	چىداملىغ

گۇما شېۋىسىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى

گۇما شېۋىسى لېكسىكا جەھەتتىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ لۇغەت تەركىبىدە گۇمىنىڭ ئۆزىگە خاس يەرلىك سۆزلىرى؛ قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىن ئەينەن ياكى قىسمەن فونېتىك ئۆزگىرىش ھالىتىدە ساقلىنىپ، ھازىرغا قەدەر ئىستېمال قىلىنىۋاتقان سۆزلەر خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. شۇنداقلا، گۇما شېۋىسىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان فرازېئولوگىيىلىك سۆز بىرىكمىلىرى، ئىدىئوم، ماقال - تەمسىللىرىمۇ بىر قەدەر باي بولۇپ، بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئەدەبىي تىلىمىزغىمۇ كىرىپ كەلمەكتە. ئۇنىڭدىن باشقا گۇما شېۋىسى سېمانتىكا جەھەتتىمۇ مەلۇم ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە. تۆۋەندە بۇ تۈرلەرگە مەنسۇپ بولغان سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى ھەم ئۇلارنىڭ لۇغەت مەنىسى (ئىستېمال مەنىسى) نى ئايرىم - ئايرىم

ئويغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uygurkitap.com

ئىزاھلاپ كۆرسىتىمىز.

1. گۇمىنىڭ ئۆزىگە خاس شېۋە سۆزلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىستېمال مەنىسى

[ئەسلەتمە] بۇ قىسىمدىكى سۆزلەر تەرتىپ جەھەتتىن ئالدىدىكىسى گۇما شېۋىسىگە خاس سۆزنى، كەينىدىكىسى ئۇنىڭ ئەدەبىي تىلدىكى تەڭدىشىنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر ئۇ كۆپ مەنىلىك سۆز بولغان بولسا، ئۇنىڭ ئوخشاش بولمىغان مەنىلىرى «①②» دېگەندەك رەقەم بىلەن پەرقلەندۈرۈلدى، مەنە جەھەتتىن سەل يېقىنلىرى پەش «،» بىلەن ئايرىپ كۆرسىتىلدى.

ئاتىلا — بۇغداي ئۇنى بىلەن سوقۇلغان قىچىنى ئارىلاشتۇرۇپ ئېتىلگەن بىر خىل ئۇماچ

ئازىنىڭۇز — ھەپتىدىن بۇيان

ئاياق — ياغاچ تاۋاق

ئاژناپ — ئاچ كۆز

ئامىنامای — دائىم، دەم ئالماي

ئاۋۋى ① — تۇزۇت قىلماي ② ئابرۇي

ئادا — ① پاكىز ② پەقەت

ئازغاش — ① ئالماش ② ئېزىپ كەتمەك

ئاقنا — بۇغداي نېنى

بادىرا — خادا

بىجىق — ئەمچەك

باسماق — چاشقان تۇتىدىغان قاپقان

بوخىناق — چاڭ، تۇمان

بويتاسما — غىلاپىنىڭ چۈچىلىق تاسمىسى

پىسخىماق — سىسىپ، كۆكىرىپ قالماق

پوپاڭ — يۇمشاق

پاتاڭگۇ ئۇچماق — قاڭقىپ ئۇچماق

ئەتىكەن — تىرناق تۈۋىنىڭ يارىسى

ئەگۇنە — چىتەنگە ئوخشاش ئېتىلگەن ئاددىي ھويلا ئىشىكى

ئەختىمالەم — ئېھتىمال

ئەيۋىلەڭ، سەيۋىلەڭ — قالايمىقان، ئوڭ ـ تەتۈر تاشلانغان
ئەكچىش — چالا قۇرۇش
ئەن — ① بەلگە ② تېز، راۋان ③ كەڭلىك
بالداق — كالتەك (ياغاچ كۆتۈرۈشتە ئىشلىتىلىدۇ)
بەلدەش — كېسىش، توغراش (ياغاچنى)
بوغجىما — بوغچا، بوپا
بازىمان — كەچ، كەچتە
بىلەك — باشقا، قايتا
بوبا — بوۋا، چوڭ دادا
پاگى — خېمىرتۇرۇچ
پەلتەڭ — ئورۇندۇق
پورەك — پوچى
پوسما — بالىلارنىڭ پاختىلىق باش كىيىمى
پۇتمەك — ئىشەنمەك
پېچەك — يىپ تۈگىدىغان غالتەك
پالكۈچ — پەلكۈچ، پەرلىگۈچ
پەرەڭ — بۇرۇن تۆشۈكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كۆمۈرچەك
پەنچە — ئالىقان، تاپان بارماقلىرى
چاپتىكەش — چېقىلغاق، جىم تۇرمايدىغان
ياۋان — ئوۋچى
پاتىش — لىقمۇلىق
پىلتاش — لىقمۇلىق
پەللەش — ئالدىراش
پەللەم — ئالدام، يالغان
پىشىكى — بىر ئاز
پۇقۇسلاش — قېيىداش
پات — تېز، ئىتتىك
تاراڭگۇ — كالتەك
تاق — تېز، چاقماق
تالجىماق — ھېرىپ قالماق، مادارىدىن كەتمەك

تامغاق — تاڭلاي
تانا — ① ئەنە ② ئىنچىكە ئارغامچا
تاۋان تاشلىماق — ئارىيەت ئېلىپ بۇزۇلغان نەرسىنى ئىگىسىنىڭ قايتۇرۇۋېلىشىنى رەت قىلىشى
تەۋاز — تېرىككەك
تە بولۇش — تېرىكىپ قېلىش
تەڭلە — ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان داس ئورنىدىكى قاچا
تەلپەك — تېرە تۇماق
توسان — كۆندۈرۈلمىگەن ئات - ئۇلاغ
توسانجا — نەرسىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا سېلىنغان توسۇق
تومنان — توقاچ
تۇغ — ① تۇغان ② مازارلىقنىڭ شەددىسى
دالتەك — گەپ توشۇغۇچى
داملىماق — ماختىماق
دوقاسلاتماق — نوقۇماق
دۈگجىمەك — ئالغا مۈدۈرمەك
دۆش — ① گۆش چانايدىغان كۆتەك ② كۆتەكنىڭ ئېگىز - پەس يېرى
دىكەل — بېرى كەل
پاڭقاي — پاڭ، گاس
پاڭقۇش — پاڭ، گاس
پوزنەك — «پومزەك» كە يېقىن سۆز
پوكان — گال، بوغۇز
پۇسكايماق — پۇلتايماق
پۇسكاق — پۇلتىيىپ قالغان
پۇتەي — ئىچى پۇتۇك، تۆشۈكسىز
پىژغىرىم — قاتتىق ئىسسىق
پىسسىي يوق — رەھىمسىز؛ مىس - مىس
تاتقۇ — ① تاماقتا ئوخشايدىغان، ئەمما چىشى يوق كۈرگۈچ ② ئۇستىدە ئەلگەك قويۇپ ئۇن تاسقايدىغان سايمان

تالىغا تەگمەك — زىتىغا تەگمەك، گەپ - سۆزدە ئېغىر تەگمەك
تىۋەززۇن — كىچىك پالتا
تاتما — ئىنچىكە، ئۇزۇن لىم
تات — دات (داتلاپ قالماق)
تاكوچا — تاپسا، پەگا
تىتما كاتاڭ — تىتما - تىتما
تاختا مۇشۇك — چاشقان قىسمىقى (قاپقان)
جودا — ئۇرۇش - جېدەل، غوۋغا
جوپپاڭ — مۇز نوكچىسى
جوجاي — مۇز نوكچىسى
چاقۇندا — ئوڭدىسىغا
چىلپاق — پارچە
چىلپىي — پارچە
چاپقۇلداش — ئات، ئېشەكنىڭ چېپىشى
چەتىش — چامداش، قەدەم ئېلىش
چەتى — قەدىمى، چات ئارىلىقى
چاپىي — شادلىق كارىۋات
چاغۋا —...غا ئوخشايدۇ، ئېھتىمال
چەپپە — ① سول ② تەتۈر
چوخچا — دۆۋە
چۇل - چۇل — كۇكۇم - تالقان
چەتمەك — قۇش تۇتىدىغان سىرتماق
چىتە — كىشەن
چىلەك — ① «+» بەلگىسى ② يىپ ئېگىرىدىغان ئەسۋاب
خامپا — تۇگمەننىڭ ئۇن چۇشىدىغان جايى
خوردا بولۇپ كەتمەك — ئادەتلىنىپ كەتمەك، پىشىپ كەتمەك
داردايماق — كېرىلمەك، ئۆزىنى كۆرسەتمەك
جوڭقۇرماق — باشقۇرماق
جوڭشىماق — باشقۇرماق
چوندەك — يىرتىق، جۇل - جۇل

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

جىندەگ — كىچىككىنە، بىردەم، بىر ئاز
چۆكىنەم — ۋىجىك، كۆرۈمسىز
چىۋىقىغا ئالماسلىق — نەزەرىگە ئىلماسلىق
چىڭگىز — بېخىل، بىر ئىشنى بەك ئىنچىكىلەش
دىيەپشە — بىگىز
دەپتە — پىيما
دەپكۈ — پىيما
دوناي — ئەگرى
دوقماز — ئۈچى يوق
زاڭ — قوناق ئۈندا ئېتىلىدىغان، ئۈماچتىن قويۇق بىر خىل تاماق، ئۈستىگە قورۇما ئېلىپ يەيدۇ
زەگۈندا — ئىشىك بوسۇغىسى
شالتاق — كىر، قاسماق
شىۋاق — سازلىقتىكى چىملىق
غاجۇپ قالماق — ئېچىرقاپ قالماق
غاشا — يىرىك، قاتتىق
غۇدۇلاش — غودۇڭشىماق
غورا قاپاق — توڭ، قوپال مىجەزلىك كىشى
غوراپ — پىشمىغان ئۈزۈم
غول — ① كۆپ، نۇرغۇن ② چوڭ، مەركىزىي (كوچا، ئۆس- تەڭ)
غۇلدا — ① قوناق ۋە باشقا نەرسىلەرنى سوقىدىغان كالتەك ② سۇپا ـ كاڭلارنىڭ لېۋىگە قويىدىغان ياغاچ
مىكە — بېرى كەل، مەيەرگە كەل
راخاپ — مۇز سۈيى، دۇغ
دوغاپ — مۇز سۈيى، دۇغ
دۇمبال — دۇمبا، كالتەك
دۇمبە — ① قوينىڭ قۇيرۇق مېيى ② ئۈچا (ئادەمنىڭ)
دۇمبەل — ئوتتۇرىسى ئېگىز نەرسە
داپقۇ — قېتىم (بىر قېتىم، بىر يول)

ساي ــ ھېلى، بايا
سۆز سالماق ــ ئەلچى قويۇپ توي تەلىپى قويماق (تويغا كېلىشمەك)
سۆل ــ خام قالغان، چالا پىشقان نان
سىپتە ــ سىلىق
سىيپىماق ــ سىلىماق، سۇۋىماق
سىنچاي چىنە ــ پىيالە
شاپ ــ ① تېز، چاققان ② چۆلدە ئۆسىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك
شاپالتاق ــ چىۋىن ئۆلتۈرىدىغان پالاق
شاخىنا ــ ئىچى سورۇپ شاتىراقلاش
شوخا ــ تىكەن
شوپۇ ــ مېۋە شۆپۈكى
شېتىلە ــ قىزىقچى
سىيەك ــ سەرخىل
سېلىكەش ــ پەسىيىش
سۈپەك ــ باشقىلارنىڭ ئىشىغا ئارىلىشىپ يۈرىدىغان كىشى
سوغۇتقۇ ــ ئاشنى بۆلۈپ سوۋۇتۇپ ئىچىدىغان ئايرىم قاچا
قىسماق ــ قۇش ۋە باشقا نەرسىلەرنى تۇتىدىغان تۇزاق
كاج ــ جاھىل
كاج تالاشماق ــ گەپ تالاشماق
كۆچكۆل ــ مۇز ئۈستىدىن سۇ ئېلىشقا ئاچقان تۆشۈك (كاچكۆل)
كامالەك ــ رەگەتكە
كەپشە ــ كېپىش، كەش
كاكىلىماق ــ تۇخۇم تۇغماق (قۇشلار)
كاكىلىماق ــ ياڭاقنى كۆك پوستىدىن ئايرىماق
كالتىساق ــ قونچىسىز ئاياغ
كالتاخساقال (كالتە ئاقساقال) ــ كىچىك ئىشلارغا ئارىلىشىپ يۈرگۈچى

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

كۆنەلگۇ — قېتىقنىڭ ئېچىتقۇسى
كىلتان ① — ئىشىك، دېرىزىلەرنىڭ ئىلگۈچى ② بىلەرمەنلىك قىلماق
شىراق — پاچاق، تېقىم
قاڭ — توپا چىڭدايدىغان كۆتەك
قاڭدىماق — چىڭدىماق
قوشام — چىت، قاشا (يۇلغۇندا قورشالغان تام)
قوشىماق — ئىككى ئۆكۈز قېتىلىدىغان بوقۇسا (ساپان)
قولدىماچ — نەرسە يۇدۇگەندە ئارغامچىنى قولتۇقى بىلەن يەلكە-سىدىن ئۆتكۈزۈپ تېڭىۋېتىش
قويىغاش — پولۇ
قۇز — تەسكەي، كۈن چۈشمەيدىغان جاي
قۇلاق قاقىشماق — ئۆزئارا كۈسۈرلىشىپ كېلىشىۋالماق
قومچاق يوتقىنى — پاقا يوپۇرمىقى
قۇيرۇق چۆرۈگۈچ — ئىش - ھەرىكەتنىڭ كەينىدە قالماق
قۇچ — پولات
قېيىم (قېتىم) — كىچىك ئېرىق، چۆنەك
سەندەل — ئۈستى تاسمىلىق كەش
سايىقى — بايىقى، ھېلىقى
سايىتىنكى — بايىقى، ھېلىقى
سۇۋاي — ھايۋانلارنىڭ بوغاز بولماي قېلىشى
سۆيۈن — سايە، سالقىن
شىۋەلىك — سازلىق
شىنە — ① پانا، مىق ② شىرنە
شەپشەك — چىۋەر، چەبدەس
غۇيەك — پىرقىرىغۇچ
غارا — پۈتۈنلەي، ساپلا
قوڭالتاق — ئاياغنى پايپاقسىز كىيىش
قىسىي قالماق — قۇرۇق قالماق
كەپشەك — ئۇچى كەشكە ئوخشاش تىلغان پىتەك

كۇۋۇك — كەپتەر ئۇۋىسى
گۇنۇس — تۇتۇق (ئاچ)
كۇنۇس — پىخسىق
كاڭكا — باغسىز سېۋەت
شىداق — ئورۇق، ئاۋاق
شىدىشاپ — ئۇجمە ئىرغىتىپ يەيدىغان نەرسە (رەخت)
شىلتىڭ ئاتماق — چوڭچىلىق قىلماق
غوم — قورساق كۆپۈكى، ئاداۋەت
قاپچىغاي — بىر - بىرىگە ئۇدۇل كەلمەيدىغان يول
قاپچىمال — ئارىلاش، ئارىلاشما
قاراق — قارىچۇق
قاشاڭ — يۈزى قېلىن، گەپ ئۆتمەيدىغان
قاق — ① شاپتۇل قېقى ② تاغلاردا تاش ئارىلىقىدا سۇ تۇرۇپ قالىدىغان كۆلچەك
قۇسۇمەت — ئۆچ - ئاداۋەت
قاقىرام — قاتتىق ئىسسىق
قىزىلاڭ — ئۆرۈكنىڭ بىر خىل سورتى
لايلامپاتاق — پاتقاق
لابدۇ — كىيىم - كېچەكنى سۆرەلمە، ماس كەلمەسلىك
لەت — يامان گەپ، دەشنەم
لەتخۇ — دەشنەم يېيىشكە ئامراق
مالتىلاش — ئاختۇرۇش
لەڭگۇك — ئەپكەش
مالغۇشلاش — ئارىلاشتۇرۇش
موما — موما، چوڭ ئانا
مو — ماۋۇ
مىيان — بۇيان
مىيە — بۇيەر
موۋۇ — ماۋۇ
مىشىت — مەسچىت

مىت قىلماسلىق — قىمىرلىماسلىق
مىشمىيىق — پۈرلىشىپ كەتكەن
مۇنۇكۇم — ياۋاش، بىچارە بولۇۋېلىش
مىنەپتە (كۈن) — بازار بولىدىغان كۈندىن باشقا كۈنلەر
نىياق — يىراق
نوكەش — ئىچى كاۋاك، نەيچە
نىمكەش — بىر ئاز كونىرىغان
نىمشەك — قەدىمىي ئېغىرلىق بىرلىكى (ئىككى جىڭغا تەڭ)
داخشالماق — ئانچە - مۇنچە يىرتىلماق، كونىرىماق
هاللاك — ئوچۇق
هوقىيتماق — توۋلاپ چاقىرماق
هىلەك — دائىم، ھەمىشە
تاقلاش — مايسىنى تۈپ قالدۇرۇش (ئىككىسىدىن بىرىنى ئېلىۋېتىش)
ئۇۋات — ① ئۇيات ② جىنسىي ئەزا
ئوڭدا قويماق — ئالداپ زىيان سالماق
ئولپاق — بوۋاقلارنىڭ پاختىلىق باش كىيىمى
گىجىك — ھەمىشە ئىشقا چاتاق چىقىرىپ ئارىلىشىۋالماق، ئۆزىنىڭ كېيىدە تۇرۇۋالماق
گىچچاڭلىتىش — كۆز - كۆز قىلىش
گىنە — ئاداۋەت
گالىزاك — دۆت، گومۇش
گەزنە — توقاچ نان ياقىدىغان نەرسە
گۆلەك — سۇنىڭ ئاقماي تۇرۇۋالغان جايى
ھىمات — يۆلەنچۈك، ئارقا تىرەك
ھىلبەك — دائىم، ھەمىشە
هورداق — مۇتتەھەم، ئۆكتەم
هولاق — ياغاچنى ئويۇپ ياسىغان ئوقۇر
هونىاق — ① ناھايىتى ئاچچىق ② يامان سۈپەتلىك يارا

چىپپىي — ھىم كەلمەك، لىق كەلمەك
مولاس - مولاس — بوش، يۇمشاق
مۇنايماق — شۇمشەيمەك
موتايماق — ئىچىگە پۈكۈلۈپ كەتمەك
مۇندىلەك — قوناق شېخىنىڭ كۆتىكى
مەتۇ — تىلى كەمتۈك، گەپنى كەمتۈك قىلىدىغان
مەلتۈك — تىلى كەمتۈك
مانەت — پاسكىنا
مەيزاپ — ئۈزۈم سۈيىنى ئېچىتىپ ئەتكەن ئىچىملىك
مۇسەللەس — (يۇقىرىقىغا ئوخشاش)
مۇنەك — شاپتۇلنى پۈتۈن قۇرۇتقان گۆلە
ئېغىرمان — دۈمبە، ئۇچا، ئارقا تەرىپى
ئىلەس — ئالىغاي
ئىينا — ئەنە
ئىيان — ئۇيان، ئۇ تەرەپ
ئىيۋۇ — ئاۋۇ
يوپۇڭ — يېلىڭ، يۇپقا (كىيىنىش)
يوبدان — قوناق خېمىرىنى سىققۇچتا سىقىپ ئېتىلىدىغان بىر خىل ئاش
قىس — كەم تېپىلىدىغان
قىناق — ياغاچنىڭ يونۇپ بەلگە سېلىپ قويغان يېرى
كەسلەش — كېسىش
مومۇن — موما ياغاچ
مەگزىتىش — ئوخشىتىش، قىياس قىلىش
چالا - پالچاق — كەم - كۈتە
قوچۇش — سۈيۈق نەرسىلەرنى ئارىلاشتۇرۇش
قورۇش — توسۇش، قوغلاش، ئۈركۈتۈش
غولجا — قوۋۇز
قىچىق — غىدىق
قىچىقلاش — غىدىقلاش

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

شاخنەك — يىڭنە ئىشى قىلغانلار بارمىقىغا سېلىۋالىدىغان مېتال ئۈزۈك

كوچا — دانلىق ئاشلىقنى يېرىك پېتى قاينىتىپ ئېتىدىغان تاماق

ئوڭاي — ئاسان

ئويماق — يىڭنە ئىشى قىلىدىغانلار بارمىقىغا سېلىۋالىدىغان تېرە ئۈزۈك

بۇكۇم-بۇكۇچ — ئاغرىقنىڭ قايتا قوزغىلىپ ئېغىرلىششى

ئۆيىۋاقا — ئۆي - جاي

ئىشكايلا — ئۆي، ھويلا

يەكسۈن — ئوخشاشلا، پۈتۈنلەي

يامىداش — چالا - بۇلا بىلىش (ئوقۇش)

ياپا — پۈتۈنلەي

ئولغام — تېگىلغان نەرسىلەرنىڭ ئارغامچىسىنى چىگىتىدىغان ياغاچ

ئولىماق — تولغىماق

ئولغىماچ — تولغاپ چىگىتىش ھەرىكىتى

ئۇدۇم — ئادەت، ئەنئەنە، ئۇسلۇب

ئۇۋاتقۇ — خىجىل بولماق

يىدىغ — سېسىق، بۇزۇلغان تۇخۇم

يوپناق — ياۋىداق، توقۇمسىز ئۇلاغ

يالاق — ئىتنىڭ قاچىسى

خەتى — ئېسى، يادى

شوت — شوتا

سىيتما — سىرتماق

سۆيۈن — سالقىن

سەگىدەش — سايىداش، سالقىنداش

زىياتلىق — زاراتگاھلىق، مازارلىق

تىيماق — تىرناق

قونغاق — قونداق

چولتا — ① بىر ئىشقا تېخى خام ② چالا ③ قىسقا

ھۆددەس — پەقەت، ئەسلا، پۈتۈنلەي
مىس — لىق، لىقمۇلىق
مەسسە — مەسە
ئۇششۇق — كۆكەرمە (بىراۋدىن)
ئۆمىلاقمان — ئالدىراش ـ تېنەش، دائىم، ھەمىشە
ئۈلگىيچە — پۈتۈن، توپ بىلەن
ۋاتۋارەك — قەغەز لەگلەك
ئىيىغ — ئادا، پاكىز
ئىيىغداش — پاكىزلاش، ئادالاش
ئىچى پۈشماق — تىت ـ تىت بولماق
ئىچىكىش — ئىجىل ـ ئامراق بولۇپ قېلىش
ئىششەك — قەدىمي ئېغىرلىق بىرلىكى (تۆت جىڭغا تەڭ)
يامچاق — تەشتەك

2. گۇما شىۋىسى تەركىبىدىكى قەدىمكى تۈركىي- ئۇيغۇر تىللىرى ئېلېمېنتلىرى

گۇما شىۋىسى تەركىبىدە قەدىمكى ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىللىرىغا خاس بولغان نۇرغۇن سۆزلەر ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، بۇ سۆزلەر ھازىرقى ئىستېمالدا بەزىلىرى ئەينەن، بەزىلىرى قىسمەن تاۋۇش ئۆزگىرىشى ئاساسىدا ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە. تۆۋەندە بۇ سۆزلەرنىڭ لۇغەتتى ئۆز ئارا سېلىشتۇرما تەرتىپىدە ئىزاھلىنىدۇ. بۇ سۆزلەرنىڭ ئالدىنقىسى گۇما شىۋىسىدە ساقلانغان تۈرىنى، ئوتتۇرىسىدىكىسى قەدىمكى مەنىسىنى، كېيىنكىسى ئەدەبىي تىلدىكى مەنىسىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ ئۈچ تۈردىكى سۆز بىر سىزىقچە «ـ» ئارقىلىق ئايرىلىدۇ.

يالۋادى ـ يالۋاردى ـ يالۋۇردى. كۆپ ـ كۆپ ـ ئىدىش، كوزا. قۇز ـ قۇز ـ تەسكەي. بۇس ـ بۇس ـ ھور، تۇمان. تۇغ ـ تۇغ ـ ① تۇغان ② تۇغ ـ شەددە. سۆل ـ سۆل ـ چاپلاشقان نان. سىن ـ سىن ـ بوي، ئۇزۇنىسى. قاق ـ قاق ـ ① شاپتۇل قېقى ② چۆل ـ جەزىرىدە سۇ توختاپ قالغان كۆلچەك. كۆندى ـ كۆندى ـ ئۆگەندى. گەپ تونۇش ـ گەپ تانۇش ـ سۆز ئېيتىپ بېرىش، جېكىلەش. تىتىلمەك ـ تەتلىمەك ـ تېتىكلەشمەك. پىچىش ـ

پىچىش ـ تىلىش. كەڭۈيتمەك ـ كەڭۈتمەك ـ كېڭەيتمەك.
مەڭرەش ـ مۆڭرەش ـ مەرەش. مەڭزىتمەك ـ مەڭزىتمەك ـ ئوخشاتـ
ماق، قىياسلىماق. ئوڭ ـ ئوڭ ـ رەڭگى، چىرايى. ئىمىك ـ
ئىرىك ـ پىچىۋېتىلگەن ئەركەك قوي. ئۇۋا ـ ئۇۋۇ ـ ئۇيات.
ئاتىز ـ ئاتىز ـ ئېغىز (يەر، ئۆي). ئاغىز ـ ئاغىز ـ ئېغىز.
ئۆچەش ـ ئۆچەش ـ ئۆچەكىشىش. ئالىش ـ ئالىش ـ ئېلىش. قاتىـ
لىش ـ قاتىلىش ـ قېتىلىش، قوشۇلۇش. ئۆڭر ـ ئۆڭۈر ـ ئۆڭكۈر،
غار. ئاتىغ ـ ئارتىغ ـ ئارتىق (ئۇلاغقا ئارتىلىدىغان يۈك).
ئارغۇن ـ ئارقۇن ـ شالغۇت. ئالتىن ـ ئالتىن ـ تۆۋەن، پەس،
تېگى. ئاستىن ـ ئاستى ـ تۆۋەن، تېگى، پەس.
تامغاق ـ تامغاق ـ تاڭلاي، تاماق. يايلاغ ـ يايلاغ ـ يايلاق.
يوپتاق ـ ياپتاق ـ ياۋداق (توقۇمسىز ئۇلاغ). ياپىغلىق ـ
ياپىخلىغ ـ يېپىقلىق. ياماغلىغ ـ ياماغلىغ ـ ياماقلىق. زۇيەكـ
لىگ ـ يۈرەكلىگ ـ يۈرەكلىك. يۇمۇرمەك ـ يەمۇرمەك ـ قومۇرماق.
ژۇتۇرمەك ـ يىتۇرمەك ـ يوقاتماق، يىتتۇرمەك. سوقا ـ سوقۇ ـ شال
ئاخلايدىغان نەرسە. تىكە ـ تەكە ـ ئۆچكىنىڭ ئەركىكى. مۇلغۇي ـ
مىنغۇي ـ موزدۇزلار ئىشلىتىدىغان شىلىم. ئاچىدى ـ ئاچىدى ـ
ئېچىندى. سوغۇش ـ سوغۇش ـ سوۋۇش. تۇلەش ـ تۇلەش ـ تۇك
تاشلاش. مۆڭۈز ـ مۇڭۇز ـ مۇڭگۇز. تۇنۇك ـ تۇڭلۇك ـ تۇڭلۇك.
ياسقاق ـ يارسقاق ـ تېيىلغاق تاش. يالدىيلاش ـ يالدىراش ـ يالتىراش.
شەشتى ـ سەشتى ـ يەشتى. پاتتى ـ باتدى ـ سىغدى. بۇكتى ـ
بۇكدى ـ مۆكتى. زىن ـ يىن ـ قوي ـ ئۆچكىنىڭ قېرىنىدىكى قىغ.
يايلۇق ـ يارۇق ـ يېرىق. ژىتتىگ ـ يىتىگ ـ ئىتتىك، تېز.
ژۇنجى ـ يىنجۇ ـ ئۇنچە. يۇپقا ـ يۇپقا ـ نېپىز، شالاڭ.
ژۇلدۇز ـ يۇلدۇز ـ يۇلتۇز. ژىلدىز ـ يىلدىز ـ يىلتىز. ياپىشتى ـ
ياپىشدى ـ يېپىشتى. ياپىندى ـ ياپىندى ـ يېپىندى. يايىلدى ـ
يارىلدى ـ يېرىلدى. ژۇكۇندى ـ يۇكۇندى ـ يۈكۈندى. جۇغلاش ـ
جۇغلاش ـ يىغىش، توپلاش. تەسىندى ـ تەرسىندى ـ ئاغرىق قايتىلاندـ
دى. تەزمەك ـ تەزمەك ـ تاراپ كەتمەك، قاچماق. كەسكۇ ـ
كەسگۇ ـ ئىتنىڭ بوينىغا ئېسىپ قويىدىغان كالتەك. پۇتمەك ـ

پۇتمەك - ئىشەنمەك. قاتماق - قاتماق - قوشماق. ئايپاڭ - ئايپاڭ - ئايپاڭۋاش. ئەچكۇ - ئەچكۇ - ئۆچكە. ھاللاڭ - ئالاڭ - ئوچۇق. ئىيىغ - ئارىغ - تازا، پاكىز. ئىتتى - ئىتدى - ئىتتىردى. شاپ - شاپ - تېز، چاققان. پات - پات - تېز، چاققان. كۆيگىنەك - كۆزكۆنەك - كۆكنەك قۇش. ئايتماق - ئارتماق - سۇرتمەك. قۇچ - قۇرۇچ - پولات. سىيىغ - سارىغ - سېرىق. قاياق - قاراق - قارىچۇق. تىيىگ - تىرىگ - تىرىك. تۆگەل - تۆگەل - پۈتۈن، تولۇق. توقلا - توقلى - يېشىغا توشمىغان قوزا. شوخلا - شوخلۇ - ئىت ئۈزۈمى. قاتلىما - قاتما - ياغدا پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل نان (قوتۇرماچ). باغنا - باغنا - چىت قاشالىغاندا قويىدىغان ۋاختا. ساغلىق - ساغلىق - چىشى قوي. قىسماق - قىسماق - تۇزاق، قاپقان. قانجىق - قانجىق - قانجۇق (چىشى ئىت). سۆنەگ - سۆگنەگۇ - تىرناق يارىسى. قوياغ - قوياغ - قويۇق. چەيدەم - چەيدەم - ئەسكى پايتىما. بۇيىدى - بۇرىدى - پۇرىدى. تاندى - تاندى - ئىقرار قىلمىدى. پىچىم - پىچىم - تىلىم (بىر تىلىم). سوغالماق - سوغالماق - ئازايماق، پەيسەيمەك. كەيلەش - كەرىلىش - كېرىلىش. تاپچۇماق - تاپچۇرماق - تاپشۇرماق. قامغا - قامغا - قىيسىيىش، قېيىش. دىغىراش - تىغراش - كۆچلۈكلىكىدىن بىر يەردە جىم تۇرالماسلىق. تاتىش - تارتىش - ئۆلچەش، جىگلاش. ئاڭقاماق - ئاڭقارماق - سەزمەك، چۈشەنمەك. ئاقىن - ئاقىن - ئېقىن (سۇ). پالدۇ - بالدۇ - پالتا. بۆربۇقا - بۆربۇق - سۇ بۆگىدىغان تاقاق تاغاچ. مۇكلەش - بۇكلەش - بەلۋاغ. چومۇرماق - چوقۇرماق - چۆكۈرمەك، پاتۇرماق (سۇغا). چىت - چىت - قاشا، قوشام تام. ساقىنماق - ساقىنماق - سېغىنماق. سىيدام - سىيدام - تۈز، ساددا. شۈك - شۈك - جىم. تۇم - تۇم - توق رەڭ...

گوما شېۋىسىنىڭ گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

گوما شېۋىسىنىڭ گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ئەدەبىي تىلنىڭ گىراماتىكىسى بىلەن ئاساسەن ئوخشايدۇ. لېكىن، گوما شېۋىسىدە

كىتاب تورى ئۇيغۇرچە كىتاپلارنىڭ ئىلگىركى تارقىتىلىشى uyghurkitap.com

بەزى تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشىدىكى پەرقلەر ئۇنىڭ گىراماتىكىسىغىمۇ تەسىر كۆرسىتىپ، مەلۇم دەرىجىدە پەرقنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ ھال ئاساسلىقى ھەر قايسى سۆز تۈركۈملىرىگە قوشۇلىدىغان تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلاردا ئىپادىلىنىدۇ:

1) ئىسىم. (1) ئىسىملارنىڭ 1 -، 2 - شەخس بىرلىك ھەم كۆپلۈكى ئۈچۈن ئەدەبىي تىلدىكى قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىن سىرت، يەنە بەزى سۆزلەرنىڭ 1 - شەخس بىرلىكى ئۈچۈن «ام، ەم» (كۆپلۈكى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش)، 2 - شەخس بىرلىكى ئۈچۈن «اڭ، ەڭ»، كۆپلۈكى ئۈچۈن «اڭلا، ەڭلا» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

1 - شەخس بىرلىك:

بويۇن+ ئام= بوينام؛ قول+ ئام =قولام؛ پىچاق+ ئام= پىچىقام؛ ئۆي+ ئەم= ئۆيەم؛ كۆز+ ئەم= كۆزەم؛ قەلەم+ ئەم= قەلىمەم

2 - شەخس بىرلىك:

قول + ئاڭ= قولاڭ؛ بويان+ ئاڭ= بويناڭ؛ پىچاق+ ئاڭ= پىچىقاڭ؛ ئۆي+ ئەڭ= ئۆيەڭ؛ كۆز+ ئەڭ= كۆزەڭ

3 - شەخس كۆپلۈك:

قول+ ئاڭلا= قولاڭلا؛ بويان+ ئاڭلا= بويناڭلا؛ پىچاق+ ئاڭلا= پىچىقاڭلا؛ ئۆي+ ئەڭلە= ئۆيەڭلە؛ كۆز+ ئەڭلە= كۆزەڭلە

(2) ئىسىملارنىڭ 3 - شەخس بىرلىكى ئۈچۈن ئەدەبىي تىلدىكى «ئى، سى» (ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە «ئى»؛ سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە «سى») قوشۇمچىلىرى ئۆي+ى+سى= ئۆيىسى — ئۇنىڭ ئۆيىسى؛ ياغلىق+ى+سى= ياغلىقىسى — ئاۋۇ كىشىنىڭ ياغلىقىسى؛ قوي+ى+سى= قويىسى — بۇ ئاكامنىڭ قويىسى؛ پۇل +ى + سى = پۇلىسى — ئانىنىڭ پۇلىسىنى بەردىم.

2) سۈپەت. (1) سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى ئۈچۈن گوما شېۋىسىدە «ئوپ، قوپ، سوپ، ئەپ» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گوما شېۋىسىدە:
ئاپ+ ئاق= ئاپئاق	ئوپئاق

ساپ+سېرىق= ساپسېرىق	سوبسېرىغ
قاپ+قارا= قاپقارا	قوپقايا
سۆپ+سۆزۈك= سۆپسۆزۈك	سۆپسۆزۈك
ياپ+يېشىل= ياپيېشىل	يوپيېشىل
تۇپ+تۇز= تۇپتۇز	تەپتۇز
قىپ+قىزىل= قىپقىزىل	قەپقىزىل

(2) گۇما شىۋىسىدە «ر» تاۋۇشى «ي» تەلەپپۇز قىلىنغانلىقتىن، سۈپەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجىسى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان «راق، رەك» قوشۇمچىلىرى بىردەك «ياق» ھالەتتە ئىشلىتىلىدۇ.
مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شىۋىسىدە:
پەس+رەك= پەسرەك	پەسياق
قېلىن+راق = قېلىنراق	قېلىنياق
ئورۇق+راق = ئورۇقراق	ئويۇقياق
قىزىل+راق = قىزىلراق	قىزىلياق
تۇز+رەك = تۇزرەك	تۇزياق
ئاز+راق = ئازراق	ئازياق
سېمىز+رەك = سېمىزرەك	سېمىزياق

(3) سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى ئۈچۈن ئەدەبىي تىلدىكى ئاشۇرما رەۋىشلىرى قوللىنىلغاندىن تاشقىرى يەنە، ئەسلىي سۈپەتلەرنىڭ ئالدىغا «ساپ» (ئەڭ، بەك، ناھايىتى) دېگەن مەنىدىكى رەۋىش قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:

ئۆيۈڭلارنىڭ ئارىلىقى بەك يىراق ئىكەن. بۇ قىز ناھايىتى چىرايلىق ئىكەن. ئەمەت بۇ يىل جىق ئۆسۈپتۇ. يۈزۈڭ ناھايىتى قېلىن ئىكەن.

گۇما شىۋىسىدە:

ئۆيەڭلىنىڭ ئايلىقى ساپ نىياقكەن. بۇ قىز ساپ چايلىغكەن. ئەمەت بۇ ژىل ساپ ئۆسۈپتۇ. يۈزۈڭ ساپ قېلىنكەن.

(4) سۈپەتلەرنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجىسىنى ياسايدىغان «قىنە،

غىنە، كىنە، گىنە» قاتارلىق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدىغان سۆپەتلەرنىڭ ھەممىسىگە گۇما شېۋىسىدە «قىنا، غىنا» دىن ئىبارەت ئىككىلا قوشۇمچە ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئاققىنا، قىزىلغىنا، كۆكقىنا، ئېگىزغىنا، تۇزغىنا، چوڭغىنا

3) پېئىل. (1) گۇما شېۋىسىدە پېئىللارنىڭ بۇيرۇق، مەيل، شەرت، خەۋەر رايلىرى شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەندە، شەخس قوشۇمچىلىرىدىن كېيىن (ئەدەبىي تىلدىكى قوشۇمچىلاردىن كېيىن) يەنە، «ئا، ئاي» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ چوقۇم شۇنداق بولغانلىقى، بولۇشى كېرەكلىكى قاتارلىق مەنىلەرنى ئاڭلىتىدۇ. مەسىلەن:

يازـ+ ئاي+ ئاي= يازاي — يازايياي؛ يازـ+ دۇق+ ئاي= يازدۇقاي؛ يازـ+ ئايلى+ ئاي= يازىلاي؛ كۆچە+ ئەڭلا + ئاي= كۆچەڭلاي؛ يازـ+ ىڭ+ ئاي= يازىڭا — يازىڭاي؛ كۆلمە+ ڭ+ ئاي= كۆلمەڭاي؛ يە+ ڭ+ ئاي= يەڭاي؛ چاپ+ ئايلى+ ئاي= چاپىلاي؛ ئۇخلا+ ي+ مەن+ ئاي= ئۇخلايمىناي؛ يە+ ىڭلا+ ئاي= يەڭلاي

(2) مەيل رايىدىكى پېئىللارنىڭ ياسىلىشىدا ئەدەبىي تىلدىكى قوشۇمچىلار قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە 1 - شەخسنىڭ بىرلىكى ئۈچۈن «يا»، 2 - شەخسنىڭ بىرلىكى ئۈچۈن «ئا» ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ، «ئۆتۈنۈش، تىلەك» مەنىلىرىنى ئاڭلىتىدۇ (بۇ يەردىكى «ئا، يا» لار ئەدەبىي تىلدىكى «چۇ» ئۇلانمىسىغا تەڭداش) مەسىلەن:

ئىشلەي +يا= ئىشلىييا
ئىشلەڭ+ ئا= ئىشلەڭا
كولاي+ يا= كولايىيا
كولاڭ+ ئا= كولاڭا
بۇزماي+ يا= بۇزمايىيا
بۇزماڭ+ ئا= بۇزماڭا
تاپاي+ يا= تاپايىيا
كېلەي+ يا= كېلەيىيا

جۈملە مىساللىرى: ① بۇگەن مەن ئىشلىييا؛ ② بولدى، سىز

ئىشلەڭا؛ ③ بۇ يەرنى مەن كولايىيا؛ ④ بۇ ئويۇننى بۇزمايىيا؛ ⑤بولاپتۇ، كامىنى مەن تاپايىيا؛ ⑥ ئەتە بىراقلا كېلىيىيا.

(3) گۇما شېۋىسىدە بۇيرۇق ھەم ئۆتۈنۈش رايىدىكى پېئىللار-نىڭ 1 - شەخس كۆپلۈكىگە ئەدەبىي تىلدىكى «ئايلى، ئەيلى» ئەمەس، «يىلى، ىلى» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
ماڭ+ئايلى = ماڭايلى	ماڭ+ىلى = ماڭىلى
ئىشلە+يلى = ئىشلەيلى	ئىشلە+يلى = ئىشلىيلى
كەت+ئەيلى = كېتەيلى	كەت+ىلى = كىتىلى
سۆزلە+يلى = سۆزلەيلى	سۆزلە+يلى = سۆزلىيلى
ئەت+ئەيلى = ئېتەيلى	ئەت+ئىلى = ئىتىلى
تاپ+ئايلى = تاپايلى	تاپ+ىلى = تاپىلى
تۇر+ئايلى = تۇرايلى	تۇر+ىلى = تۇيلى

(4) پېئىللارنىڭ ھازىرقى زامان خەۋەر رايى ئۈچۈن گۇما شېۋى-سىدە «ۋاتىت، ۋاتۇ، ىۋاتىت، ئىۋاتىتۇ» دېگەندەك قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ (ئەدەبىي تىلدىكى «ۋاتىدۇ، ىۋاتىدۇ» نىڭ ئورنىدا).
مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
ئوقۇ+ۋاتىدۇ= ئوقۇۋاتىدۇ	ئوقۇ+ۋاتىت (ۋاتىتۇ) = ئوقۇۋاتىت (ئوقۇۋاتىتۇ)
ئىشلە+ۋاتىدۇ= ئىشلەۋاتىدۇ	ئىشلە+ۋاتىت (ۋاتىتۇ) = ئىشلەۋاتىت (ئىشلەۋاتىتۇ)
كەل+ىۋاتىدۇ= كېلىۋاتىدۇ	كەل+ۋاتىت (ۋاتىتۇ) = كىلىۋاتىت (كىلىۋاتىتۇ)
ياز+ىۋاتىدۇ= يېزىۋاتىدۇ	ياز+ۋاتىت (ىۋاتىتۇ) = يازىۋاتىت (يازىۋاتىتۇ)

(5) كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ 3 - شەخس بىرلىكى ئۈچۈن گۇما شېۋىسىدە «ىت»، «ىتۇ»، «تۇ»، «يىت»، «يتو» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا: گۇما شېۋىسىدە:

www.uyghurkitap.com

بار+ىدۇ= باردۇ	بايىت، بايتۇ
كەل+ىدۇ= كېلىدۇ	كىلت، كىتۇ، كىلىتۇ
ئۇخلا+يدۇ= ئۇخلايدۇ	ئۇخلايىت، ئۇخلايتۇ
ئۆگەن+ىدۇ= ئۆگىنىدۇ	ئۇگىنت، ئۆگىنىتۇ
قىل+ىدۇ= قىلىدۇ	قىت، قىتۇ
دە+يدۇ= دەيدۇ	دىيىت، دىيتۇ

(6) ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلى ئۇچۇن گۇما شېۋىسىدە «پ، ىپ، ئۇپ، ئۇپ» رەۋىشداش قوشۇمچىلىرىدىن كېيىن «دۇر، تۇر» قوشۇلماستىنلا، بىۋاسىتە شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
يېزىپ+تۇر+مەن+ =يېزىپتىمەن(يېزىپتىمىز، يېزىپسىلەر)	يازىپ+مە= يازىپمە (يازىپمىز، يازىپسىلە)
ئېلىپ+تۇر+مەن= ئېلىپتىمەن(ئېلىپتىمىز، ئېلىپسىلەر)	ئالىپ+مەن= ئاپمە (ئاپمىز، ئاپسىلە)
سۆيۈپ+تۇر+مەن= سۆيۈپتىمەن(سۆيۈپتىمىز، سۆيۈپسىلەر)	سۆيەپ+مە= سۆيەپمە(سۆيەپمىز، سۆيەپسىلە)
قويۇپ+تۇر+مەن=قويۇپتىمەن(قويۇپتىمىز، قويۇپسىلەر)	قوياپ+مە=قوياپمە(قوياپمىز، قوياپسىلە)

(7) ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق، بولۇشسىز تۈرلىرىنى ياسايدىغان «ئىدى (ئىدىم، ئىدىڭ، ئىدىڭىز، ئىدىڭلار)، ئىكەن، ئىمىش» دېگەن قوشۇمچىلىرى گۇما شېۋىسىدە شۇ قوشۇمچىلارنىڭ ئالدىدىكى «ئى» تاۋۇشىنى قىسقارتقان هالدا «دى، تى، (دىم، تىم، دىڭ، تىڭ، دىڭلار، تىڭلار، دىڭىز، تىڭىز) كەن، مىش» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا بولۇشلۇق شەكلى:

يېزىپ+ئىدى= يېزىۋىدى (يېزىۋىدىم، يېزىۋىدىڭ، يېزىۋىدىڭلار، يېزىۋىدىڭىز)؛ دەپ+ئىدى= دېۋىدى (دېۋىدىم، دېۋىدىڭ، دېۋىدىڭىز، دېۋىدىڭلار)؛ ئىشلەپ+ئىدى= ئىشلەۋىدى (ئىشلەۋىدىم، ئىشلەۋىدىڭ، ئىشلەۋىدىڭىز، ئىشلەۋىدىڭلار)؛ كېلەر+ئىكەن= كېلەر ئىكەن؛ كېلەر+ئىمىش=كېلەر ئىمىش؛ كېلىدۇ+ئىكەن= كېلىدىكەن؛ قىلار+ئىكەن= قىلارئىكەن؛ دەر+ئىمىش= دەرئىمىش؛ دەيدۇ+ئىكەن= دەيدىكەن

ئەدەبىي تىلدا بولۇشسىز شەكلى:

يازماس + ئىدى = يازماسىدى (يازماسىدىم، يازماسىدىڭ، يازماسىدىڭ-لار، يازماسىكەن، يازماس ئىمىش)
گۇما شېۋىسىدە:
يازىپ + تى = يازىپتى (يازىپتىم، يازىپتىڭ، يازىپتىڭىز، يازىپتىڭلە)؛ دەپ + تى = دەپتى (دەپتىم، دەپتىڭ، دەپتىڭىز، دەپتىڭلە)؛ ئىشلەپ + تى = ئىشلەپتى (ئىشلەپتىم، ئىشلەپتىڭ، ئىشلەپتىڭىز، ئىشلەپتىڭلە)؛ كېلەر + كەن = كىلەكەن؛ كىلە + مىش = كىلىمىش؛ كىلىت + كەن = كىلىتكەن (كىيىپكە)؛ قىلىت (قىت) + كەن = قىلىتكەن (قىتكەن)؛ قىلا + مىش = قىلىمىش (قىتمىش)؛ دەي + مىش = دېيىمىش؛ دېيتو + كەن = دېيتكەن؛ دېمەس + تى = دىمەستى (دىمەستىم، دىمەستىڭ، دىمەستىڭىز، دىمەستىڭلا، دىمەسكەن، دىمەسمىش)؛ كەمەس + تى = كەمەستى (كەمەستىم، كەمەستىڭ، كەمەستىڭىز، كەمەستىڭلا، كەمەسكەن، كەمەسمىش، كەمەسكەنسەن، كەمەسكەنمىز)؛ دىمەت + تىم = دىمىيتتىم (دىمىيتتىڭ، دىمىيتتىڭىز، دىمىيتتىڭلا، دىمىيتكەن، دىمىيتكەنمە، دىمىيتكەنمىز)؛ قىماس + تى = قىماستى (قىماستىڭ، قىماستىم، قىماسكەن، قىماسكەنمىز، قىماسمىش)؛ يازماس + تى = يازماستى (يازماستىم، يازماستىڭ، يازماستىڭلا، يازماسكەن، يازماسمىش)

(8) بۇيرۇق رايدىكى پېئىللارنىڭ 2 - شەخستىكى بولۇشلۇق ھەم بولۇشسىز شەكلى ئەدەبىي تىلدىكى «-غىن، - قىن، - گىن، - كىن» قوشۇمچىلىرىدىن باشقا «غۇلۇق، - قۇلۇق، -گۇلۇك، - كۇلۇك» قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىقمۇ ياسىلىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ زۆرۈر ئىكەنلىكىنى، تېگىشلىك ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بار + غۇلۇق = بارغۇلۇق — (ئالدىياش ئىشقا ئۆزى باغۇلۇق)
كەت — كۇلۇك = كەتكۇلۇك — (ماشىنا بومىسا، ماڭىپ بوسىمۇ كەتكۇلۇك)
سات + قۇلۇق = ساتقۇلۇق — (ئەزان بوسىمۇ، نەخ ساتقۇلۇق)
كەي + گۇلۇك = كەيگۇلۇك — (يازدا يىلىڭياق كەيگۇلۇك)
چاپ + قۇلۇق = چاپقۇلۇق — (ئىيىقنى چوقۇ چاپقۇلۇق)
ئۈز + گۇلۇك = ئۈزگۇلۇك — (گۇلنىڭ چايلىغىنى ئۈزگۇلۇك)

تەش+كۈلۈك=تەشكۈلۈك——(تۆشۈكنى كىچىكياق تەشكۈلۈك)

(9) ئەدەبىي تىلدا بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللارنىڭ تومۇرىغا ئۇلىنىدىغان (2 - شەخس) «ۋەت، ىۋەت» قوشۇمچىسى گۇما شېۋىسىدە «ۋات، ىۋات» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
يىرت +ىۋەت=يىرتىۋەت	ژىتۋات
قوي+ىۋەت= قويىۋەت	قويۋات
ئەت +ىۋەت= ئېتىۋەت	ئەتۋات
كەس+ىۋەت= كېسىۋەت	كەسۋات
ياق+ىۋەت=يېقىۋەت	ياقۋات
تارت+ىۋەت=تارتىۋەت	تاتۋات
سات+ىۋەت= سېتىۋەت	ساتۋات
تەپ+ىۋەت= تېپىۋەت	تەپۋات
قىل+ىۋەت= قىلىۋەت	قىۋات
ياپ+ىۋەت= يېپىۋەت	ياپپات

مىسال:

ئېرىق سۈيى غول كەسە، ۋاپا قىمىغان يانى،
چوڭ ئۆستەڭگە باشلىۋات. باشىڭدىن ئۆيۈپ تاشلىۋات.

(10) پېئىللارنىڭ مەيل رايىنى (سۇبيېكتىنىڭ نىيىتى، ئارزۇسى ۋە خاھىشىنى) بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلاردىن «قاي، غاي، گەي، كەي» لەردىن كېيىن شەخس قوشۇمچىلىرىدىن «ئىدى، ئىدىم، ئىدىڭ» لار ئۇلانغاندا، ئەدەبىي تىلدىكىدەك ئالدىنقى قوشۇمچىلاردىكى «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى «ئي، ئى» لارغا ئاجىزلاشماي، ئەسلىي پېتىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

قالغاي (قاغاي) — قاغايدى، قاغايدىم، قاغايدىڭ، قاغايدۇق

قالمىغاي (قامىغاي) — قامىغايدى، قامىغايدىم، قامىغايدىڭ، قامىغايدۇق

ياتقاي — ياتقايدى، ياتقايدىم، ياتقايدىڭ، ياتقايدۇق

ياتمىغاي — ياتمىغايدى، ياتمىغايدىم، ياتمىغايدىڭ، ياتمىغايدۇق

كەتكەي — كەتكەيدىم، كەتكەيدى، كەتكەيدىڭ، كەتكەيدۇك

كەتمىگەي — كەتمىگەيدى، كەتمىگەيدىم، كەتمىگەيدىڭ، كەتمىگەيدۇك

[ئەسلەتمە] يۇقىرىقىلار ئەدەبىي تىلدا «قالغىيدى، قالمىغىيدى، قالغىيدىم، قالمىغىيدىم، قالغىيدىڭ، قالمىغىيدىڭ» بويىچە تۈرلىنىدۇ.

(11) ھال پېئىللىرىنى ياسىغۇچى «-غىچە، -گىچە، -قىچە، -كىچە» قوشۇمچىلىرى گۇما شېۋىسىدە «-غۇچە، -قۇچە، -گۇچە، -كۇچە» بولۇپ («ئى» تاۋۇشى «ئۇ» تاۋۇشقا ئالماشقان ھالدا) ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
كەلگۇچە	كەگۇچە
بارغۇچە	باغۇچە
تاپقۇچە	تاپقۇچە
كۇتكۇچە	كۇتكۇچە
چىققۇچە	چىققۇچە
چۇشكۇچە	چۇشكۇچە
ئۆلگۇچە	ئۆلگۇچە
ئالغۇچە	ئاغۇچە
بەرگۇچە	بەگۇچە

(12) شۇنىڭغا ئوخشاش يەنە پېئىللارنىڭ كەلگۇسى زامان مەيل رايىنى ياسايدىغان «-غىسى، -قىسى، -گىسى، -كىسى» دېگەن قوشۇمچىلاردىمۇ گۇما شېۋىسىدە «ئى» نى «ئۇ» غا ئالماشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
يازغۇسى	يازغۇسى
ئالغۇسى	ئاغۇسى
كۆرگۇسى	كۆگۇسى
چىققۇسى	چىققۇسى
چۇشكۇسى	چۇشكۇسى
كەلگۇسى	كەگۇسى

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

بارغۇسى   باغۇسى

(13) ئەدەبىي تىلدىكى «ئال، سال، قال، چال، كەل، بول، قىل، تاپ، چۈش» دېگەندەك پېئىل تومۇرىغا «ىپ، ۇپ» قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسىلىدىغان ھال پېئىللىرى گۇما شېۋىسىدە تۈپ پېئىلنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىن كېيىنكى بىر تاۋۇشنى ياكى بىر بوغۇمنى چۈشۈرۈپ قويۇپ، «پ» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشىدىنلا ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
ئال+ىپ= ئېلىپ	ئاپ (ئاپ كەلدىم، ئاپتۇ)
سال+ىپ = سېلىپ	ساپ (ساپ بەدىم، ساپتۇ)
چال+ىپ=چېلىپ	چاپ (سازنى چاپ بولدى)
قال+ىپ = قېلىپ	قاپ (قاپقالدى، قاپتۇ)
كەل+ىپ = كېلىپ	كەپ (كەپ قالدى، كەپتۇ)
بول+ۇپ = بولۇپ	بولاپ (كېسەل بولاپ قاپتۇ)
تول+ۇپ = تولۇپ	تولاپ (ئادەم تولاپ كەتتى)
تاپ+ىپ = تېپىپ	تاپ (ئاپكەتكەن نەسنى تاپپە)
چۈش+ۇپ=چۈشۈپ	چۈپ (ئېشتىن چۈپ كەتتۇق)

(14) ئاددىي ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ 2 - شەخس سىپايە تۈرىنى ياسايدىغان «-دىلە، دىلا، تىلە، - سىلە، - سىلا» قوشۇمچىلىرىدا، گۇما شېۋىسىدە «دى، تى، سى» بوغۇملىرى قىسقارتىلىپ، «-لا، لە، -سا، - سە» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
ماڭ+دىلا= ماڭدىلا	ماڭ+لا= ماڭلا
كەل+دىلە=كەلدىلە	كەل+لە= كەللە
ئال+دىلا= ئالدىلا	ئال+لا= ئاللا
سال+دىلا= سالدىلا	سال+لا= ساللا
ئات+تىلا= ئاتتىلا	ئات+لا= ئاتلا
ئۇنۇت+تىلا= ئۇنۇتتىلا	ئۇنۇت+لا= ئۇنۇتلا
قوش+تىلا= قوشتىلا	قوش+لا= قوشلا
تاشلا+سىلا= تاشلىسىلا	تاشلا+سا= تاشلىسا

كۆل+سىلە= كۆلسىلە　　كۆل+سە= كۆلسە
تۇر+سىلا= تۇرسىلا　　تۇ+سا= تۇسا
يەت+سىلە= يەتسىلە　　يەت+سە= يەتسە
تاماكاڭنى چەكمەيمەن　　بىز سۆيەپ قويالڭ دىسەم،
تۇتقىنىڭغا ھەشقاللا،　　ئۇرۇشقىلى تاس قاللا.

(15) گۇما شېۋىسىدە پېئىللارنىڭ بۇيرۇق، ئىلتىماس رايىدا كەلگەن تەكلىپ مەنىسىدىكى بەزى سۆزلەرگە (خۇسۇسەن «ئال، سال، قال، كەل، چال» غا ئوخشاش تۈپ پېئىللارغا) كۆپلۈك قوشۇمچىسى «ىڭلار، ىڭلەر» ئۇلانغاندا، سۆز تەركىبىدىكى «ل» تاۋۇ-شى چۈشۈپ قېلىپ، سۆز قىسقارتىپ ئېيتىلىدۇ ھەم «ئى» غا ئاجىز-لاشمايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:　　گۇما شېۋىسىدە:
ئال+ىڭلار= ئېلىڭلار　　ئاڭلا (ئىككىنى ئاڭلا)
سال+ىڭلار= سېلىڭلار　　ساڭلا (قاپقا ساڭلا)
قال+ىڭلار= قېلىڭلار　　قاڭلا (سىلە قاپقاڭلا)
چال+ىڭلار= چېلىڭلار　　چاڭلا (سازنى ئاستا چاڭلا)
كەل+ىڭلار= كېلىڭلار　　كەڭلە (سىلە ئەتە كەڭلە)

4) سان. سانلارنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئەدەبىي تىلدىكى خۇسۇسىيەتلەرگە ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ، پەقەت قىسمەن جەھەتتە ئايرىمچە ئالاھىدىلىكلەرنى كۆرگىلى بولىدۇ.

(1) گۇما شېۋىسىدە دەرىجە سانلار، ساناق سانلار كەينىگە «ۇن-جى» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسىلىدۇ ھەم شۇ ساننىڭ ئاخىرىدىكى لەۋلەشمىگەن تاۋۇشنى لەۋلەشكەن تاۋۇشقا ئايلاندۇرۇۋې-تىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:　　گۇما شېۋىسىدە:
بىرىنچى ئاي　　بۇرۇنجى ئاي
يەتتىنچى ئائىلە　　يەتتۇنجى ئائىلە
ئون ئىككىنچى ماددا　　ئون ئىككۇنجى ماددا
بەشىنچى سىنىپ　　بەشۇنجى سىنىپ

(2) گۇما شېۋىسىدىكى كۆپلۈك سانلار، ساناق سانلار ئاخىرىغا

www.uyghurkitap.com

«ۋىلە، ۋىلە» قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
بەشەيلەن	بەشۋىلە
ئىككىيلەن	ئىككۈيلە
ئۈچەيلەن	ئۈچۈيلە
ئونەيلەن	ئۆنۈيلە

(3) ئۇنىڭدىن باشقا كەسىر سانِ، ئۈلۈش سان، پىرسەنتلەر جانلىق تىل داۋامىدا ئاددىي جۈملە شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
ئوندىن بىر	ئونىنىڭ بىرسى
يۈزدىن بىر	يۈزدىن بىرسى، ياتۇسى
ئىككىدىن بىر (يېرىم)	تەڭياتۇسى، تېڭى

(4) ئېغىرلىق ئۆلچەم بىرلىكىنى ئىپادىلەيدىغان بەزىبىر قەدىمىي ئاتالغۇلار هازىرمۇ ئىستېمالدا ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، بىر چارەك (كونىچە 16 جىڭ)، ئىششەك (چارەكنىڭ يېرىمى — 8 جىڭ)، نىمشەك (ئىششەكنىڭ يېرىمى — 4 جىڭ)

قوشۇمچە: گۇما شېۋىسىگە خاس ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى بىلدۈرىدىغان مىقدار سۆزلەر

① گۇما شېۋىسىدە خەلقنىڭ كۈندىلىك تىل - ئالاقە ئىشلىرى داۋامىدا ئىشلىتىلىدىغان مىقدار سۆزلەرنىڭ تۈرى ناهايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇ گېپى بولۇۋاتقان هەر بىر شەيئىگە قاراپ خىلمۇ خىل نامدا ئاتىلىدۇ. ئاز ـ كۆپلۈكى شۇ نامنىڭ ئالدىدا كەلگەن سانغا ئاساسەن پەرق ئېتىلىدۇ. مەسىلەن، چىمدىم، چاڭگال، سىقىم، ئۇچ، قولتۇق، قۇچاق، يۈدە، باغ، ئېتەك، يانچۇق، خالتا، تاغار، دۈۋە، باش، باغ، ئۇلاغ، تېمىتىم، قوشۇق، قاچا، چۆمۈچ، قازان، چېلەك، قاپاق، چۆگۈن، چەينەك، قۇتا، پىيالە، شىشە، تەخسە، لېگەن، تاسقام...

② ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: ئىلىك، غېرىچ، گاز، غۇلاچ، قەدەم، چامدام، كۆز يېتىم، ئۈن يېتىم، پوتەي،

چاقىرىم، كۇنلۇك، ئايلىق...
③ ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: چاي قايىنىمى، ئاش پىشىم، ئاشۋاقتى، قاقپو، كۈن قىزىلى، تاڭ يورۇقى، كۈن (ئاي) ئارغامچا بويى، نەيزە بويى چۈش، زو ۋاقتى، ئەزان ۋاقتى، ناماز ۋاقتى، پېشىن، نامازدىگەر، شام، خۇپتەن ...
④ ئېغىرلىق ئۆلچىمىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: فۇڭ، مىسقال، سەر، جىڭ، نىمشەك، ئىششەك، چارەك، پاتمان...

گۇما شېۋىسىنىڭ سېمانتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

گۇما شېۋىسىدىكى سۆزلەرنىڭ ئەدەبىي تىل ۋە باشقا دىئالېكت ـ شېۋىلەردىن فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتلەردىلا مەلۇم پەرقلىق ئالاھىدىلىكى بولۇپ قالماستىن، بەلكى سېمانتىكا جەھەتتىنمۇ ئۆز شېۋىسىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى ياراتقان. بۇ ئالاھىدىلىك گۇما شېۋىسى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ كۆپلۈكى، شۇنداقلا، ئاشۇ شېۋە سۆزلىرىدىكى مەنداش، شەكىلداش ۋە قارىمۇ قارشى مەنىلىك سۆزلەر؛ ماقال ـ تەمسىل، ئىدىئوم قاتارلىقلارنى شەكىللەندۈرگەنلىك تەرەپلىرىدە ئىپادىلىنىدۇ.
1) مەنداش سۆزلەر. مەلۇمكى، ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدىكى مەنە جەھەتتىن بىر ـ بىرىگە يېقىن كېلىدىغان سۆزلەر مەنداش سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. گۇما شېۋىسىنى تەشكىل قىلغۇچى سۆزلەر تەركىبىدىمۇ ئەنە شۇنداق مەنە جەھەتتىن بىر ـ بىرىگە يېقىن تۇرىدىغان سۆزلەردىن نۇرغۇنلىرىنى ئۇچرىتىش مۇمكىن. مەسىلەن، «سىلىي ـ سايىتىن، ئاۋۋي ـ ئاۋىيا ـ ئاۋۇتتىن، مۇشتۇرقى» دېگەن سۆزلەر مەنە جەھەتتىن ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، «ھېلى، بايا» دېگەن مەنىلەرنى ئاڭلىتىدۇ. «مىش، پاتىش، پىلتاش، دۆۋە، لىپ، چوخچا» دېگەن سۆزلەر «لىپمۇلىق» دېگەن مەنىنى ئاڭلىتىدۇ. «ئېغىزمان، دۇمبە» دېگەن سۆزلەر «ئۇچا» — بەدەننىڭ ئارقىسىنى بىلدۈرىدۇ. «كالىلىماشاڭ، غول، ... پاتمان» دېگەن سۆزلەر «كۆپ، نۇرغۇن» مەنىسىنى ئاڭلىتىدۇ. «غارا، ياپا، يەكسۇن، ھۆددەس، ئادا»

دېگەن سۆزلەر «پۇتۇنلەي، پەقەت» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. «جوپپاڭ، جوجاي» دېگەن سۆزلەر «مۇز نوكچىسى» نى كۆرسىتىدۇ. «شاپ، پات، تاق» سۆزلىرى «تېز، چاپسان» دېگەن مەنىلەرنى ئاڭلىتىدۇ. «پوسما، ئولپاق» دېگەن سۆزلەر بوۋاقلارنىڭ پاختىلىق باش كىيىمىنى كۆرسىتىدۇ. «ئەڭلىياغ، ئىگىن ـ ئاياغ» دېگەن سۆزلەر «كىيىم ـ كېچەك» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

2) شەكىلداش سۆزلەر. ئەدەبىي تىلدا يېزىلىشى ئوخشاش ياكى ئاتاش جەھەتتىكى شەكلى ئوخشاش، ئەمما، ئاڭلىتىدىغان مەنىسى باشقا ـ باشقا بولغان سۆزلەر گۇما شېۋىسى تەركىبىدىكى سۆزلەردىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «چېلەك» دېگەن سۆزنى ئالساق، بۇ سۆز گۇما شېۋىسىدە «+» (كرېست) شەكلىنى، پادىچىلار مال باقاچ يۈگۈدىن يىپ ئېگىرىدىغان پىرقىرىما ئېگىرىش ئەسۋابىنى، ئۈچ تال ياغاچنى «△» (ئۈچ بۇلۇڭ) شەكلىدە چېتىپ، ئۈچ بۇلۇڭىدىن يىپ باغلاپ، تورۇسقا ئېسىپ، ئۈستىگە نەرسە ـ كېرەك (تاماق، گۆش، قېتىق) لەرنى ئېلىپ قويىدىغان «ئاسقۇ» نى بىلدۈرىدۇ. مىسال:

— بۇ يىپنى چاقىدا ئىگىرگەنمۇ، يا چېلەكتىمۇ؟

— قاچىدىكى قېتىقنى نەگە قويىداڭ؟

— چېلەككە ئاپ قويىدام.

«بىلەك» دېگەن سۆز «باشقا، «قايتا»، «ئايرىم» دېگەن مەنىلەرنى ئاڭلىتىدۇ. مىسال:

ئوتاننى بىلەك يەدە، شاخنى بىلەك يەدە قويىدام.

سىنىڭ ئوناڭغا (ئورنىڭغا) بىلەك ئىدەم كەسۇن.

«ئاۋۋي» دېگەن سۆز «نام ـ ئابرۇي» نى ۋە «تۇزۇت قىلىش» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مىسال:

ئاۋۋي قىماي جىق ـ جىق يەڭ.

ئىززەت ـ ئاۋۋىيىمىزنى ساقلايلى.

«ئەن» سۆزى «كەڭلىك»، «تېز»، «راۋان» دېگەن مەنىلەرنى ئاڭلىتىدۇ. مىسال:

سودام ئەن كەتسۇنما؟؛ بۇ رەختنىڭ ئىنى بىز مېتىردىن ئاشىدۇ؛ بۇ ئۆستەڭنىڭ سۈيى ساپ ئەن ئاقىتىكەن؛ بىزنىڭ مالدىكى

قويلارنىڭ قۇلىقىغا ئەن ساغان.

شۇنىڭغا ئوخشاش يەنە «سىرىما» دېگەن سۆز جوزا - ئۇستەللەر-نىڭ تارتمىسى، كىيىم - كېچەكلەرنىڭ سىرتمىسى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈردۇ.

«باقماق» — مال ياكى بالا باقماقنى؛ ئاختۇرماقنى بىلدۈردۇ.

«شىنە» — شىرنە - مېۋە سۈيىنى؛ پانا مەنىسىنى بىلدۈردۇ.

3) قارىمۇ قارشى مەنىلىك سۆزلەر. گۇما شېئىرىدە مەنە جەھەت-تىن بىر - بىرىگە تۈپتىن زىت بولغان سۆزلەرمۇ خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. مەسىلەن:

«ئۇششا - گالدۇڭ» دېگەن سۆزنىڭ ئالدىنقىسى زېھنى ئۆت-كۈر - ھوشيارلىقنى؛ كېيىنكىسى «دۆت» لۈكنى؛ «دۆڭ - چوقۇ» سۆزى «تېرەن - چوڭقۇر» لۇقنى؛ «ژىتتىڭ - گال» سۆزى تىغلىق سايمانلارنىڭ «ئىتتىك - گال» لىقنى؛ «سىپتا - غاشا» سۆزى «نې-پىز، ساددا ۋە يىرىك - قوپال» لىقنى؛ «ئىيان - بىيان» بولسا «ئۇيان - بۇيان» نى بىلدۈردۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، گۇما شېئىرىغە خاس بولغان ماقال - تەمسىل، ئىدىئوم ۋە باشقا تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىمۇ خېلى سالماقنى ئىگى-لەيدۇ. بۇ خىلدىكى فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەر تېخى ئەدەبىي تىلغا كىرمىگەن ياكى باشقا دىئالېكت - شېۋىلەردە بولمىغان بىرىكمىلەر بولۇپ، گۇمىنىڭ يەرلىك تىل شېئىرىدە دائىم ئىستېمال قىلىنىدۇ. تۆۋەندىكىلەر بۇ سۆزلەرنىڭ لۇغىتى ۋە مىساللىرىدۇر:

ئىدىئوملارنىڭ مەنىسى ۋە مىساللار: ئادەم سەرلىمەك — بىراۋنىڭ مىجەزى ياكى پوزىتسىيىسىنىڭ قاتتىق - يۇمشاقلىقىنى سىناپ باقماق (سەلبىي جەھەتتە). مەسىلەن، سەن ئىدەم سەلىمە جۇما! ؟

ئارىدىكى ئېشەكنىڭ ئۆلۈكى سايدا: ئېنىق مەسئۇلىيىتى بولمى-غان ئىشنىڭ زىيانغا ئۇچرايدىغانلىقى، نەتىجىسى چىقمايدىغانلىقىنى بىلدۈردۇ.

ئاتلىمچۇق ئويىنماق: (1) ئۆز ئارا ئىزدىشىپ چىققان ئىككى كىشىنىڭ يولدا ئۆتۈشۈپ كېتىپ تېپىشالمىغانلىقى؛ (2) بىرەر ئىش

كىتاب تورى بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئۈستىدە بىراۋنىڭ تاققا - تۇققا سۆزلەپ گەپ يوشۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، يولدا دىققەت قىلىپ ماڭ، ئاكاڭ بىلەن ئاتلىمچۇق ئويناپ يۈرمەڭلار، يەنە؛ ئاتلىمچۇق ئويىنماي، گەپنى بىر باشتىن دېمەمسەن؟

ئالدىرساڭ ماڭا باق: بىراۋ بىر ئىشقا ئالدىراپ تۇرغاندا، باشقا بىر ئىشقا دۇچ كېلىپ قالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ئالدىرىساڭ ماڭا باق دېگەندەك ئاتىز ئىشىنى تۈگىتەلمەي قالسام، نېمانچە تولا مەيلىس بۇ؟

ئاياقتىكى ئاشتەك: نەسىھەتكە قۇلاق سالماي، باشقىچە يول تۇتۇپ، كېيىن نەسىھەتتە دېيىلگەن ئاقىۋەتنىڭ ئەينەن ئالدىغا كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، باشتا، دادامنىڭ دېگەنلىرىنى ئاڭلىماپتىمەن. مانا ئەمدى، ھەممىسى ئاياقتىكى ئاشتەك ئالدىمغا كەلدى.

ئاغزى باققالنىڭ يانچۇقىدەك قالماق: بۇ بىراۋنىڭ خۇشاللىقتىن ئېغىزىنى يۇمالماي قالغانلىقىنى ھەجۋىي قىلىشتا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، قاراڭلار، ئاۋۇنىڭ ئاغزى باققالنىڭ يانچۇقىدەك قالدى.

ئاسما قوزۇقتا قالماق: بىر ئىشنىڭ يا ئۇيانلىق، يا بۇيانلىق بولماي تۇرۇپ قالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، مەمتاخۇن، ئىشىڭلار قانداق بولاپ كەتتى؟

— ھەي... يانا ئاسما قوزۇقتا قالدى.

ئالدى پەشلىك قىلماق: گەپ - سۆز ۋە بەزى ئىشلاردا يېنىكلىك قىلىپ، باشقىلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈۋېلىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ئالدى پەشلىك قىلماي جىم تۇرساڭچۇ.

ئانىسىنىڭ بىجىقىنى كىيسىدىغان: بۇ ئۆتۈپ كەتكەن ھارامزادە، يامان ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى قىلىدىغان كەپسىز باللارنى سۈرەتلەشتە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئەمەت دېگەن ئانىسىنىڭ بىجىقىنى كىيسەدىغان نېمە بولاپتۇ.

ئارغامچىغا ئۇن باسماق: بۇ بىراۋنىڭ قۇرۇق ھېساب بىلەن ئىشنى تۈگىتىپ، ئەجرىنى بەرمىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، بۇ قېتىم ئارغامچىغا ئۇن باسىپ بېرىپ، بىزمۇنچە ئىش ھەققىنى

ئاپ قاپتىيا؟

ئارغامچىنىڭ پۇلى تۇرۇۋقلۇق، كۇلىنىڭ پۇلىنى تۇتماق: بۇ، بىراۋغا بېرىدىغان خېلى كۆپ قەرزى تۇرۇۋقلۇق، ئۆزىنىڭ ئۇنىڭدىكى ئازراق بىر نەرسىسىنى تەلەپ قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئـاغامچىنىڭ پۇلى تۇرۇپ كۇلىنىڭ پۇلىنى تۇتقاندەك، گەدىنىڭدە ئىككى مىڭ كويام تۇسا، بىر چىچقاق باقاڭنىڭ پۇلىنى دەمسەن؟

ئاقسا دۆڭنى ئالغاندەك: بۇ پايدا - زىيان بىلەن ھېسابلاشماي، تەۋەككۇلچىلىك قىلغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ئال دېسە، ئۆز يـولىدا ئالماي، ئاقسا دۆڭنى ئالغاندەك ئالساڭ، بىزگە قانچىلىك پايدىسى چىقىدۇ؟

ئازمىدىن سۇ چۇشكەندەك: بۇ ئاغزى ئىتتىك، توختىماي سۆزلەيدىغان، جاۋىلداق ئادەملەرنى سۇرەتلەشتە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، ياپىرىم، بۇ بالا كىچىك بولغىنى بىلەن ئازمىدىن سۇ چۇشكەندەك سۆزلەيدىكەنا؟

ئالدىرىغان خوتۇن ئېرىگە سالام قىلار: ئالدىراپ - تېنەپ ئىش قىلىپ كۇلكىگە قېلىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ئالدىرىغان خوتۇن ئېرىغا سالام قىلغاندەك، نېمە قىلىپ يۇرگىنىڭ بۇ؟

ئەل كىرگەن كېچىككە كىرمەك: بۇ كۆپچىلىك بىلەن بىر پەـ كىردە بولۇشنى، ئالاھىدە بولۇۋالماسلىقنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئەل كىرگەن كېچىككە كىرمىسەڭ، زىيان تاتىسەن، بالام.

ئەسكىنى ياراتماي، ئوبدىنىنى تاپالماي، داغدا قالغان باراتۋاي: بۇ بىر نەرسىنى ياراتماي، پۇرسىتى كېتىپ قالغاندا پۇشايماندا قالغانـ لارنى مەسخىرە قىلىشتا قوللىنىلىدۇ.

ئەمچەكنى تاپالماي، قورساققا ئۇسمەك: بۇ، ھەقىقىي جاۋابكارنى ياكى مەسىلىنىڭ ئىگىسىنى تۇتماي، مۇناسىۋەتسىز كىشىگە ئېسىلـ ۋېلىشنى كۆرسىتىدۇ.

بۇرنىدا پىننە سورىماق: دىمىغىنى قاقماق (ياراتمىغانلىق).

بېشىدىن زىغىر قۇيسا، ئايىغىغا چۇشمەيدىغان: بۇ تولىمۇ نامـ رات، كىيىم - كېچەكى ناھايىتى يىرتىق كىشىلەرنى سۇرەتلەيدىغان سۆز بولۇپ، كىيىمىنىڭ يىرتىقلىقىدىن، بېشىدىن زىغىر قۇيسا ھەمـ

ـمىسى يىرتىقلار ئارىسىدا قېلىپ، يەرگە چۈشمەيدۇ دېگەنلىكنى بىلدۈ-
رىدۇ.

بىر قولىنى ئون قىلماق: بىر ئىشنى تېز ھەم چاققان قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئىشنىڭ تولىلىقىدىن بىز قولامنى ئون قىلىپ ئىشلەۋاتىمە. بىز قولامنى ئون قىلالماي تۇرسام، يەنە قىچقىرىپ كەپتۇ.

بىر تال قوۋۇرغىسى ئارتۇق: ھاكاۋۇر، ئۆكتەم كىشىلەرنىڭ سۈپىتى.

بازار نەرقى: ئىش قىلغاندا مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلىپ، قولىنىڭ ئۇچىدا ئەپلەپ - سەپلەپ ئۆتكۈزۈۋېتىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، نېمانچە ژىنجىگلەپ كېتىسەن؟ بازا نەرقى ئىشلەۋە؛ بازا نەرقى ئىش قىلساق بولمايدۇ.

بېشىمدىن (بېشىڭدىن) ئۇنۇپ چىقمىغان: بۇ، كەچكىلى بولمايدىغان نەرسە ئەمەس، دېگەننى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، شۇنچە قىلىپ كەتمىسەڭمۇ، بىز تال ئالما باشىڭدىن ئۇنۇپ چىققانمۇ؟ بۇنچە قىلمىسامىمۇ، باشىمدىن ئۇنۇپ چىققان نەرسە ئەمەس - بۇ.

بىر نوگاي تۇز بولۇپ تېتىماق: بۇ ئەلگە تىنچلىق بەرمەيدىغان، جېدەلخور كىشىلەرنىڭ خاراكتېرىنى سۈرەتلەيدىغان سۆز. مەسىلەن، بۇ كوچىغا بىز نوگاي تۇز بولۇپ تېتىمىسام...

بىر تۆشۈكنى تۆت كۆرسەتمەك: بۇ، ھىيلىگەرلىك، ئالدامچىلىقتا ئۇچىغا چىققان ئادەملەرنىڭ قۇۋلۇقىنى سۈرەتلەيدۇ.

بۇرنىنى پوردا تەشمەك: بۇ، بىراۋنىڭ بىراۋنى ئاسانلا ئالداپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

بەرمىسە كۆڭلى ئاغرىيدۇ، بەرسە ئۆزى (ئاغرىيدۇ): بۇ، تەڭقىسلىقتا قېلىشنى، يەنە بىراۋ بىر نەرسە سورىسا، بەرمىسە ئۇنىڭ كۆڭلى ئاغرىيدىغانلىقىنى، بەرسە، ئۆزىگە زىيان بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

پېپىكىنى قىرلىماق: ھە دېسىلا ئۇرۇش - جېدەلگە تەييار تۇرماق، ھۆرپىيىپ كەلمەك.

پىل ئوسۇردى: ئۆزىنى چوڭ چاغلىغان بىراۋنىڭ (مەسىلەن،

داڭلىق چىلىشچىنىڭ) ئادەتتىكى بىر ئادەمگە يېڭىلىپ قالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

پېرىجىسى ئۆشىنىسىگە چىقماق: ماختاپ قويسا كۆرەڭلىمەك.

پېرىجە پىچماق: بىلەرمەنلىك قىلماق، ئۆزىنى بىلمەي ئالدىدا شاپاشلىماق.

تـوكۇرغا ئۇسسۇلنىڭ نىمە ئىشى، پوچۇققا ناسۋالنىڭ (نىمە ئىشى): بىرەر ئىشنى قىلىش ئىقتىدارى يوق كىشىلەرنىڭ بىر ئىشنى قىلىمەن دەپ قىلالماي كۈلكىگە قېلىشى، ئىقتىدارى يوق ئىشقا زورۇققانلىق.

تـاپىنىدا قۇرت ئۆمىلەيدىغان: لۆم ـ لۆم، بىر ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالمايدىغان؛ ھېچكىمگە ئازار بەرمەيدىغان، ياۋاش.

تاراقلىغۇچى بولماق: باشقىلارنىڭ گەپ ـ سۆزى، ئىشلىرىنى ئورۇنسىز مەسخىرە قىلىدىغان سۆز.

تازنى ئاپتاپتا قىستىماق: بىر ئىشقا قۇربى يەتمەيدىغان، ئىلاجـ سىز بىر كىشىنى شۇ ئىشقا مەجبۇرلاش.

تارتسا بىر غۇلاچ، قويۇپ بەرسە بىر غېرىچ بولۇۋالماق: بىر ئىشتا چىڭ تۇتسا جىنىنىڭ بىرىچە يورغىلاش، ھەيدەكچىلىك قىلمىسا جىم تۇرۇۋېلىشنى بىلدۈرىدۇ.

تۇز يەپ تۇزلۇققا، نان يەپ ساندۇققا چىچماق: ياخشىلىققا يامانـ لىق قىلىش.

تۇكىنى تارتماق: چېكىپ كۆرمەك، سىناپ باقماق (سەلبىي جەھەتتە).

چومچاققا ئۇسمەك: چاتاققا يولۇقماق، ئويلىمىغان يەردىن ئىش تېرىپ قويماق.

چىشىنى ـ چىشىغا قويماق: ئاخىرىغىچە سەۋر ـ تاقەت قىلىپ بەرداشلىق بەرمەك.

چاۋا يېگەن مۇشۇكتەك: تەلەتىنى سەت قىلىپ، كۆزىنى پارقىرىـ تىپ قاراش؛ ھودۇقۇپ ھاڭ ـ تاڭ قېلىش.

چاپىنىنىڭ چىۋىقىغا كەلمەسلىك: بىرەر يامان تەرىپىنى ئەيىبلىـ سىمۇ ئۆزىگە (پىسەنتىگە) ئالماي، بەخىرامان يۈرۈش.

www.uyghurkitap.com

چىققان كۆز ئورنىغا كەلمەپتۇ: بۇ يۈز بېرىپ بولغان ئوڭۇشسىزلىق ياكى زىياننىڭ ئورنىغا كەلمەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

چۈجە باققان توخۇنىڭ مەيدىسىنىڭ تۈكى يوق: بۇ، بالا ـ چاقىسىنى دەپ ئۆزى ئاچ ـ يالىڭاچ قالغان ئاتا ـ ئانىلارنى سۈرەتلەيدىغان سۆز.

خامباپنىڭ قوڭىدا ئىشتان يوق: بۇ، ئۆزى ئىشلەپچىقارغان نەرسىنىڭ ئۆز تۇرمۇشىغا ئىشلىتىشكە تېپىلمىغانلىقىنى (ئۆزىدە يوقلۇقىنى) بىلدۈرىدۇ.

دۇكانغا تارتماق: ئەدىپىنى بېرىپ قويماق.

داردىن قاچقان ياردىن ئۇچقان: كىشىلەر نەزەرىدىن چۈشكەن، قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان، شالالىۋېتىلگەن.

دىمىغىدا پوقى بار: جازىسى ئۈستۈن، ھاكاۋۇر، باشقىلارنى ياراتمايدىغان.

دۆڭ، كىچىك ئىزدىمەك: ئىشنىڭ ئاسىنىنى ئىزدىمەك.

دۇمبىسىدە زىغىرتماق: بىراۋنى تازا دۇمبالاش، بولۇشىغا ئۇرغانلىقنى (ئەدەپلەپ قويغانلىقنى) بىلدۈرىدۇ.

زاكىسىدا قوماچ يەپ قالغان: ئۆزى كىچىك، ئەمما يېشىغا باقماي چېچەن، ھوشيار باللارغا مەسلىكى كېلىش.

زەمبىلگە كىرمەك: ئۇششۇقلۇق قىلىپ يېتىۋالماق.

زوڭ ئولتۇرۇپ قالماق: بىرەر ئىشتا مەغلۇپ بولۇپ ئوسال ھالغا چۈشۈپ قالماق.

زۇۋانى تۇتۇلۇپ قالماق: بىرەر ئىشنىڭ جاۋابكارلىقىغا سەۋەب كۆرسىتەلمەي، مات بولۇپ قالماق، يېڭىلىپ قالماق.

زاڭدىن سۆڭەك چىققاندەك: ئويلىمىغان يەردىن كىشىنىڭ كۆڭلىگە ياقمايدىغان چاتاق كېلىپ چىققانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

سەرلەپ يەپ، مىسقاللاپ چىچماق: بۇ، تولىمۇ پىخسىق ئادەملەرنى ھەجۋىيلەشتۈرۈپ ئېيتىلىدىغان سۆز.

سەن دېگۈچە مەن دەۋالاي، تاز دېگۈچە بەز (دەۋالاي): بۇ، گۇناھ (مەسئۇلىيەت) ئۆزىدە تۇرۇپ، باشقىلار ئۈستىگە قويا دېگۈچە، ئىشنى شۇ كىشىگە دۆڭگەپ قويۇشنى كۆرسىتىدۇ.

سەندە بار ئاق ئىشەك مەندە يوقمۇ؟ : بۇ، سەندە بار نەرسە مەندە يوقمىكەن دېگەننى بىلدۈرىدۇ.

سەگبالانىڭ قانجىقىدەك سەكىلدەپ... : بۇ، بىر يەردە تۇرالمايدىغان، ھېلى ئۇ يەردە بولسا، بىردەمدىن كېيىن يەنە بىر يەردە يۈرىدىغان ئالىقاناتلارنى سۈرەتلەيدىغان سۆز.

سالىشىۋالماق: كەينىگە كىرىۋالماق، ئەگىشىۋالماق.

ساۋاپىنىڭ قوڭغا ئۇي مۈڭگۈزى (تەڭلىمەك) : بۇ، ياخشىلىققا يامانلىق قىلغانلىقنى بىلدۈرىدۇ.

سۆگەتتىن ئامۇت تەمە قىلماق: بىراۋدىن يوق نەرسىنى تەمە قىلماق، بىراۋدىن يوق بولغان ئىقتىدارنى تەلەپ قىلماق.

سىكىنىڭ قوڭغا ئۇشكە قويماق: ئەھمىيىتى يوق كىچىك ئىشلارنى سۈرۈشتۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ كوكۇلىسىغا ئېسىلىۋالماق.

شىپاڭ يوغان بىز نان يوق، سەللە يوغان ئىمان يوق: نام - ئاتىقىغا يارىشا بىلىمى (ساپاسى) يوق، قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان كىشىلەرنى سۈرەتلەيدۇ.

شەيتىنى پۈۋدىمەك: بۇ، ئۆزىنى تۇتالمايدىغان، خۇدىنى يوقىتىپ يامان ئىشقا تەۋەككۇل قىلماقنى، ھېسسىياتقا بېرىلىپ كەتمەكنى بىلدۈرىدۇ.

قىيامەتنىڭ مۇشۇكىدەك (كۆزىنى يۇمماق) : بۇ ھەق - ناھەقنى بىلىپ تۇرسىمۇ ھەقىقەتكە كۆز يۇمغانلىقنى، قۇلاق يوپۇرۇپ تۇرۇۋالغانلىقنى بىلدۈرىدۇ.

قاپىقىنى ئۇشۇرماق: باشقىلارغا كۆز ئالايتماق، چوڭلارغا بويۇنتاۋلىق قىلماق، ئۇرۇشۇشقا تەييار تۇرماق.

قاپىقى ئۇششۇق: ئۆكتەم، ئۇرۇشقاق.

قورسىقىغا كىرىپ چىقماق: بىراۋنىڭ ئىچىدىكى سىرنى قىياس قىلماق، ئالدىن پەملىمەك.

قالىسا با، ھومايسا يوق: بۇ بىر نەرسىنىڭ تولىمۇ ئاز ئىكەنلىكىنى، يەنى بىرەر ئىشنى ئانچىكى كۈچ بىلەنمۇ قىلىپ كېتىدىغانلىقنى، بىراۋنىڭ بىراۋغا شەرتسىز تەڭ كېلىدىغانلىقنى بىلدۈرىدۇ.

www.uyghurkitap.com

قورسىقىدا يانچۇقى بار: بۇ تىلى بىلەن دىلى باشقا، سۈيىقەستچى كىشىلەرنىڭ سۈرىتىنى ئىپادىلەيدۇ.
قارابىس: قارا نىيەت، يامان ئىش قىلىشتىن يانمايدىغان خەتەرلىك ئادەم دېگەن مەنىدە.
قاپاق نوچى: قىش كۈنلىرىمۇ يالاڭ كىيىم بىلەن ئۆزىنى ياساپ يۈرىدىغان، ئەمما، تىترىكى بېسىلمايدىغان ئادەملەرنى ھەجۋىي قىلىپ ئېيتىلغان سۆز.
قان ئىچكەن ئىتتەك: تەلەتى يامان، يامان نىيەت بىلەن ئالىيىپ يۈرگەن كىشىلەرگە قارىتا ئېيتىلىدۇ.
قىغدەك ياتماق: بىرەر نەرسىنىڭ ھەددى ـ ھېسابىسىز كۆپ بولۇپ، بۇزۇلۇپ، چېچىلىپ ياتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.
قانتىغا قان تۆكۈرمەيدىغان: ئۆزىنى «مەن» دەپ يۈرىدىغان.
قوڭىدىن قان كەتمەك: بۇ چىدىماس ھەسەتخورلارنىڭ باشقىلارغا ھەسەت قىلغان ھالىتىنى سۈرەتلەيدىغان سۆز.
قوڭغا قالاپ كىشتاپ ئاچماق: يوق يەردىن گەپ قىلىپ ئىغۋا توقۇماق.
كىرمىگەن گورى قالمىدى: بىراۋنىڭ تۇرمۇش جەريانىدا تارتمىغان قىيىنچىلىقىنىڭ قالمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.
كالا قورساق: تاماقنىڭ ياخشى-يامىنىنى تاللىماي، ئالدىغا كەلگەننى يەۋېرىدىغان، تويماس.
كالا گۆشىدەك تۇرماق: بۇ، گەپ كار قىلمايدىغان، ياخشى گەپ ئالدىدىمۇ، يامان گەپ ئالدىدىمۇ گۆشىيىپ تۇرىدىغان كىشىلەرنىڭ سۈرىتى.
كىگىز ـ بورىنى سۆرىمەك: بۇ، ئۆز ئارا چېتىشلىقى بولغان ئىشتىن بىرنى تۇتسا، ئۇنىڭ يەنە بىرىنى سۆرەپ چىققانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.
كەپتەرخانىغا مۈشۈك كىرگەندەك: بۇ بىرەر سورۇننىڭ مەلۇم سەۋەب تۈپەيلىدىن بىردىنلا جىمجىتلىقتا چۆككەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.
كوزا سۇنامدۇ ـ قاپاقمۇ؟: ئىشلارنى ئالدىن كۆرگىلى بولمايدى-

غانلىقىنى؛ ئۆلۈم - يىتىم ياشقا كېلىشى ياكى قېرىغا كېلىشى نامە-
لۇملىقىنى بىلدۈرىدۇ.

كوشۇكقا سۇ ئۇسماق: نەتىجىسىز ئىش قىلماق، قۇرۇق گەپ
بىلەن ئىشنى تۈگەتمەكنى بىلدۈرىدۇ.

گەدىنىنىڭ پاتىڭنى چىقارماق: ئىلاجىسىز ھالدا ئېغىر يۈكنى
زىممىسىگە ئېلىپ كۆچىنىپ ئىشلىمەك.

لاتا قىسماققا چۈشمەك: ئوچۇقتىن - ئوچۇق زىيانغا يولۇقماق،
ئالدام خالتىغا چۈشمەك.

ماقۇلغا ھۆججەت يوق: بۇ، ۋەدىسى يالغان، ئېغىزى بىلەن
ئەمەلىيىتى بىردەك بولمىغان كىشىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى بىلدۈر-
دۇ.

ماڭمىغان يەردە ئىزى، چىچمىغان يەردە پوقى بولماق: بۇ بىراۋغا
ناھەق قارا چاپلىنىپ قالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ماڭقىسى ماش قۇرۇلماق: بۇ، بىر ئادەمنىڭ قىلىدىغان ئىشى-
نىڭ كۆپلۈكىدىن ئارام ئالغۇدەك ۋاقتىغا ئېرىشەلمەيۋاتقانلىقىنى بىل-
دۈرىدۇ.

مۇساپىرنىڭ كۆچۈكىدەك: بۇ ياۋاشلىقتىن تېنەپ - تەمتىرەپ
قالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

نان قېتىققا، قېتىق نانغا ئۇلگۈرەلمەسلىك: بۇ تۇرمۇشتا بىرنى
تاپسا بىرنى تاپالمىغانلىقىنى؛ ئىككىنچى بىر لازىملىقنى تېپىپ بولغى-
چە ئالدىدا بارنىڭ تۈگەپ كەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

«ھەششىرە» دېسە ئىشتانغا چىقارماق: ماختاپ قويسا، كۆرەڭلەپ
ئۆزىنى بىلمەي قالماق، ۋەسۋەسىگە سېلىپ قويسا، يامان ئىشقا
ئۆزىنى ئۇرماق.

ھالۋىنى كۆپ يېسە ئەمەن تېتىيدۇ: بىرەر ئىش - ھەرىكەتنىڭ
چېكىدىن ئېشىپ كەتسە لەززەت، ئېتىبارى بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈر-
دۇ.

ئوسۇرۇقى ئەنجانغا ئىشتىلمەك: بۇ بىرەر ئىشنى قىلمەن دەپ
ئەپلەشتۈرەلمەي، ئوسال بولۇپ قالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئورۇق ئېشەككە يوغان تاغار ئارتماق: بىراۋنىڭ ئەمەلىي ئىقتىدارىغا، كۈچ - مادارىغا باقماي، ئېغىر ۋەزىپە يۈكلەپ قويۇشنى كۆرسىتىدۇ.

ئوسمىسىغا قاندۇرماق: بىراۋنىڭ ئورۇنسىز تەلىپىگە ماقۇل بولۇپ، كېيىن ئۆزىنى پۇشايمانغا قويماق ياكى ئورۇنسىزلىقىنى بىلدۇرۇپ قويماق.

ئوسمىسى ئىچمەسلىك: بىر ئىشنى قىلىمەن دەپ قاملاشتۇرالماسلىق.

ئوچۇق قىسماقنى چوقۇماق: بىلىپ تۇرۇپ، ئىلاجسىزلىقتىن زىيانغا ئۆزىنى ئۇرماق.

ئۆز بولىمەن دەپ دۈز بولۇپتۇ: ياخشى ئىش قىلىمەن دەپ، ياخشىلىق بەدىلىگە يامانلىق كۆرگەنلىكنى بىلدۈرىدۇ.

ئۆچچىدا كەلسە بىر چارەك، تۈۋىدە كەلسە ئىششەك: بۇ نېمە بولسا بولار دەپ قارامىلىق بىلەن ئىش قىلىدىغان تەۋەككۇلچىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۆلۈكى قاۋان: ئۇششۇق، كۆكەرمە كىشىلەرنىڭ خىسلىتىنى مەسخىرە قىلىدىغان سۆز.

ئۆلگەن موزاينىڭ بوينى يوق: بولۇپ بولغان زىياننىڭ ئورنىغا كەلمەيدىغانلىقىنى، سەۋر قىلىشنىڭ لازىملىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۆتمەس ماتا: ئەھمىيىتى يوق، كىشىلەرنىڭ نەزەرىگە ئىلىنمايدىغان ئىش - ھەرىكەت ۋە گەپ - سۆزلەر.

ئۈزۈمنى يە، سېپىنى سورىما: بۇ، بىرەر نەرسىنىڭ تېگى - تەكتىنى (نەدىن كەلگىنىنى) سۈرۈشتۈرمەي، نەپ ئېلىۋەر دېگەننى بىلدۈرىدۇ.

ئۈششۈك تەگكەن ھېرىدەك (ھەرىدەك): يوقىلىش ئالدىدا تۇرغان دۈشمەننىڭ ئۆلەر - تىرىلىشىگە باقماي يامانلىق قىلىدىغانلىقىغا قارىتىلغان.

ئىتنىڭ بېشىغا «توك» سالسا ... چىچىدۇ: بۇ بىر نەرسىنىڭ ناھايىتى كۆپلۈكىنى، نەگە بارسا دەرھال تېپىلىدىغانلىقىنى قوپاللاش-

www.uyghurkitap.com

تۇرۇپ ئېيتىلغان سۆز. مەسىلەن، بۇگۇنكى كۈندە ئىتنىڭ بېشىغا «توك» سالسا، يالغان مال چىچىدىغان بولۇپ كەتتى، دېگەندەك.

ئىشت ئۆگزىگە چىقسىمۇ، ئىگىسىدىن چوڭ ئىمەس: چاكار ھەر قانچە بولۇپ كەتسىمۇ، خوجايىنىدىن تۆۋەن تۇرىدۇ؛ پەرۋىش قىلىنغۇ-چى ھەر قانچە مەرتىۋىلىك بولۇپ كەتسىمۇ، ئىلگىرى بېشىنى سىلىغان كىشىدىن يۇقىرى بولالمايدۇ.

ئىزى ئۆچۈپ كەتمەك: نام - نىشانى، تۆھپە - ئاتىقى يوقىلىپ كەتمەك.

ئىككى نان تاپسا، بىردە داپ چالماق: بۇ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىنى رەتلىك باشقۇرالماي، بەتخەجلىك بىلەن بۇزۇپ - چاچىدىغان كىشىلەر-نىڭ خۇسۇسىيىتىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىزا قايى: يۈزى قېلىن، لەتخور.

ئاغزى بىلەن كۆتىنىڭ پەرقى يوق: تۇتۇرۇقسىز، گېپىدىن يېنىد-ۋالىدىغان، گېپىگە ئىگە بولالمايدىغان.

ئېغىلدىكى توپاق ئۈي بولماپتۇ: بۇ، يېنىدىكى ئادەم ۋە نەرسىنى ياراتماي، رولىنى جارى قىلدۇرماسلىقنى تەنقىد قىلىدۇ.

ئاشمىدا يوق پۇرچاق پوقۇمدا نېمىش قىلسۇن؟: بىر كىشىگە ئالاقىسى يوق بىر ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنىڭمۇ ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتسىز ئى-كەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ.

ياغلىما چۆپ: ئېغىزى يۇمشاق، ھىيلىگەر، ئالداپ - سىلاشقا ماھىر.

يۇزلىمە تەلپەك: يۈزى تۈك، يۈزسىز، ئىككى يۈزلىمە.

يەلپەغەز: ماختانچاق، گېپى چوڭ، ئەمەلىيىتى يوق.

يىپ ئەشمەك: خۇشامەتگۈيلۈق قىلماق، بىراۋنىڭ ئالدىدا پايپې-تەك بولماق.

يونىمىغان توغراقتەك: كېلەڭسىز، يوغان.

يەتتە يەردىن بوغۇزلىماق: تۆگە ئۆلتۈرگەندە قېنى ئېقىپ بولال-مايدۇ، دەپ كۆپ يەردىن بوغۇزلايمىش، شۇنىڭغا ئوخشاش بىر ئادەمگە تەرەپ - تەرەپتىن بىر تالاي ۋەزىپىنى ئارتىش.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

يوناغ ـ يوناغقا كەلمەسلىك: پىلان ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەس-لىك، بىرەر ئىشنىڭ ئويلىغاندەك بولۇپ چىقماسلىقى.

ژۇرىكى ئات كالىسىدەك: قارام، قورقمايدىغان، جەسۇر، پال-ۋان كىشىلەرنىڭ سۈپىتى.

نىياقتىكى دا موللام، ياندىكى با موللام: بۇ ئۆز كىشىلىرىنىڭ قەدرىنى بىلمەي، قىلغان ئىشىنى ياراتماي، باشقىلارنىڭكىنى ئۈستۈن چاغلايدىغان خاھىشنى كۆرسىتىدۇ.

يالغۇز دەرەخكە جىن ئولاشقاندەك: بۇ، بىر كىشىگە نۇرغۇن ئادەمنىڭ قورشاپ ھۇجۇم قىلىشىنى كۆرسىتىدۇ.

turkitap.com

图书在版编目(CIP)数据

天下只有一个和田.卷2.中,和田方言/阿布都拉
苏莱满编著. —乌鲁木齐:新疆大学出版社,2006.4
ISBN 7—5631—2040—8

Ⅰ.天… Ⅱ.阿… Ⅲ.①和田地区—概况—维吾尔语(中国少数民族语言) ②维吾尔族((中国少数民族语言)—方言—概况—和田地区 Ⅳ.① K924.52 ② H215.7

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2006)第033421号

责任编辑:**阿不里米提·卡德尔**
责任校对:**克尤木·吐尔逊**
封面设计:**艾克拜尔·萨里**

天下只有一个和田

——和田方言

阿布都拉·苏莱满 编著

新疆大学出版社出版
(乌鲁木齐市胜利路14号 邮编:830046)
新华书店经销
乌鲁木齐市翼百丰印务有限责任公司印刷
开本:880×1230 毫米 1/32 13 印张 插页 2
2006年4月第1版 2006年5月第1次印刷
印数:0001—3050 册

ISBN 7—5631—2040—8
定价:27.30 元